ئەنۋەر سەمەد غەربىي

ئۇيغۇرلاردا فامىلە

ئۇيغۇرلاردا نەسەبنامە

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئەنۋەر سەمەد غەربىي

ئۇيغۇرلاردا فامىلە

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئۇيغۇرلاردا فامىلە

ISBN 7-228-07752-0

K.1077(民文)定价：16.00

ISBN 7-228-07752-0

9 787228 077526 >

ئەنۋەر سەمەد غەربىي

ئۇيغۇرلاردا فامىلە

ئۇيغۇرلاردا نەسەبنامە

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاب "شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى نەشر قىلىش فوندى" ۋە "شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى نەشر قىلىش فوندى" نىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشكەن.

新疆师范大学出版基金资助项目；
新疆师范大学人文学院科研成果
出版基金资助项目

图书在版编目（CIP）数据

维吾尔姓氏论/安尼瓦尔·赛买提著. —乌鲁木齐：新疆人民出版社，2002.12
ISBN 7—228—07752—0

Ⅰ.维… Ⅱ.安… Ⅲ.维吾尔族—姓氏—研究—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ.K810.2

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2002)第 099957 号

责任编辑：阿里木江·塔伊尔
责任校对：赛娜瓦尔·伊布拉音　再米拉·菲达伊
封面设计：阿布里克木·祖农·照兰

维吾尔姓氏论（维吾尔文）

安尼瓦尔·赛买提　著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码：830001）
新疆各地新华书店经销
新疆有色金属工业印刷厂印刷
850×1168 毫米　32 开本　11.75 印张　2 插页
2002 年 12 月第 1 版　2002 年 12 月第 1 次印刷
印数：1—3000

ISBN7—228—07752—0/K.1077　定价：16.00 元

مۇندەرىجە

بىرىنچى بۆلۈم: فامىلە ۋە ئۇيغۇرلاردا فامىلە-
چىلىك 1
1. فامىلەشۇناسلىق ھەققىدە 1
2. فامىلە ھەققىدە 8
3. فامىلە، تەخەللۇس، لەقەم ۋە ھۆرمەت-ئۇنۋان ناملىرى 44
4. ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلە قوللىنىش تارىخى ھەققىدە 63
5. ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خەنزۇچە فامىلە قوللىنىش تارىخى ھەققىدە 102
6. يوغۇر (سىرىق ئۇيغۇر)لارنىڭ فامىلىسى ... 149
7. باشقا مىللەتلەردىكى فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسىدىن ئۆرنەكلەر 160
8. ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشتا فامىلە مەنبەسى مەسىلىسى 210
9. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇراقلىق فامىلىسىدىكى مۇڭاپىق ئەندىزە ۋە پرىنسىپلار 237
10. ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشتا كېلىپ چىققىدىغان تەكرارلىق مەسىلىسى ۋە ئۇنىڭدىن ساقلىنىش 271

11. ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشنىڭ زۆ-
رۇرىيىتى ۋە پايدىلىرى 285
12. تولۇقلىما 299
ئىككىنچى بۆلۈم: جەمەت (ئائىلە) نەسەبنامىسى... 309
1. نەسەبنامەشۇناسلىق ۋە ئۇنىڭدىكى تەتقىقات مەز-
مۇنلىرى 309
2. ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشنى ئو-
مۇملاشتۇرۇش بىلەن نەسەبنامە تۈزۈشنى بىر-
لەشتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى 318
3. نەسەبنامە تۈزۈشنىڭ زۆرۈر قائىدىلىرى 326
4. شەجەرە ۋە شەجەرە سخېمىسىدىن ئۆرنەكلەر... 337
5. فامىلە، نەسەبنامە ۋە يىلتىز ئىزدەش 345
ئاخىرقى سۆز 366

ISBN7-228-07752-0/K.1077

بىرىنچى بۆلۈم: فامىلە ۋە ئۇيغۇرلاردا فامىلىچىلىك

1. فامىلەشۇناسلىق ھەققىدە

ئىسىم ـ فامىلە — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئەڭ ئومۇ-
يۈزلۈك ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، دۇنيادىكى
نەچچە مىليارد ئادەم ئىچىدە ھەقىقىي ئىسىم ـ فامىلىسى يوق
ئادەم ئەسلا يوقتۇر. ئادەتتە، مەيلى قانداق ئادەم بولسۇن، تۇ-
غۇلغاندىن تارتىپ ۋاپات بولغۇچە ئۇلارغا ئىسىم ـ فامىلە ھەمراھ
بولىدۇ، ھەتتا بەزى ئالاھىدە شەخسلەرنىڭ ئۆزى يوقلىپ (ئۆ-
لۈپ) كەتسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ نامى مەڭگۈ يادلىنىپ تۇرىدۇ.
ئىنسانلارنىڭ ئۆزىگە نام بېرىشى ناھايىتى يىراق قەدىمكى
زامانلاردىن باشلانغان. شۇ ئۇزاق زامانلاردىن ئېتىبارەن، ئىسىم ـ
فامىلە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە پائالىيەتلىرىدە كەم بولسا
بولمايدىغان قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا،
ئۆزلىرىگە نام بېرىش قابىلىيىتى ـ ئىنسانلارنىڭ باشقا ھايۋانات-
تىن پەرقلىنىپ تۇرۇشىدىكى ئەڭ روشەن بەلگىلىرىنىڭ بىرى-
دۇر.
ئىسىم ـ فامىلىلەر شەخسنىڭ ۋە شەخس تەۋە بولغان جەمەت-
نىڭ خاس نامى بولۇش سۈپىتىدە، ئۇلار ئادەتتە جەمئىيەت ئەزا-
لىرى بولغان شەخسلەرنى، ئۇلارنىڭ جىنس ئايرىمىسىنى ۋە تەۋە
بولغان جەمەت سىستېمىسىنى كۆرسىتىش رولىغا ئىگە. ئەمما
ئىسىم ـ فامىلىلەر ئەزەلدىن تارتىپلا مەۋجۇت بولغان ئەمەس،
ھەم ئۆزگەرمەس نەرسىمۇ ئەمەس. ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى

تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئىنسانلار يېزىقنى ئىختىرا قىلغاندىن كېيىنلا ئىسىم - فامىلىلەر ئاندىن تارقىلىش ۋە ساقلىنىشقا مۇيەسسەر بولدى. سۆزلەرنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇش سۈپىتىدە، ئىسىم - فامىلە يالغۇز شەخس ۋە جەمەتنىڭ بەلگىسى بولۇپلا قالماستىن، ئۇ ھامان مۇئەييەن مەنگە ئىگە بولدى. ئىسىم - فامىلىلەر ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئەھۋالىنى، جەمئىيەت ئېڭى ۋە پسىخىكىسىنى شۇنداقلا ئىجتىمائىي ئۆرپ - ئادەت قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلدى.

ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق، ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا ئىنسانلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنى ھەمدە ئىسىم - فامىلىلەر بىلەن ئىنسانىنىڭ پائالىيىتى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان بىر ئىلىمدۇر. بۇ ئىلىمنىڭ نامى خەنزۇ تىلىدا «姓名学» دەپىلسە، ياۋروپا تىللىرىدا «Anthrophonomy» دەپىلىدۇ. رۇس تىلىدا «АНТРОНОМИКА» (ئانترونومىكا) دەپىلىدۇ. ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق مۇناسىۋەتلىك پەنلەر ئىچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر ئىلىم بولۇش بىلەن، ئۇنىڭدىكى تەتقىقات ئىسىم - فامىلىنىڭ سۆز ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش، ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى، تۈرلىرى، قۇرۇلمىسى، ھازىرقى ھالىتى... قاتارلىق تەرەپلەرنى مۇھىم نۇقتا قىلىدۇ، شۇنداقلا ئىسىم - فامىلە ھادىسىلىرى بىلەن جەمئىيەت ۋە دەۋرنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ مۇھىم مەزمۇن قىلىنىدۇ. ئىسىم - فامىلەشۇناسلىقنىڭ مەقسىتى بولسا ھەم جەمئىيەت - تارىخ نۇقتىسىدىن ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ تەرەققىياتىنى شەرھىلەش، ھەم ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىن ئۆتۈپ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرىشتۇر.

ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق پەن - تەتقىقاتنىڭ مەخسۇسلىشىشتەك تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان مۇستەقىل پەن بولۇپ، ئۇنىڭ باشقا پەنلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن

زىچ. جۈملىدىن ئۇ تارىخشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، دىنشۇناسلىق، يەر نامىلىرى ئىلمى، ئىقتىسادشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق، جۇغراپىيە، پسىخولوگىيە قاتارلىق ئىلىملەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. مەزكۇر ئىلىم تەتقىقاتى ھەرقايسى تەتقىقات ھالقىلىرىدا يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەن پەنلەر نەتىجىلىرىگە ئىشتىراك قىلىدۇ ۋە بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ.

ئىسىم - فامىلەشۇناسلىقنىڭ بىر ئىلىم بولۇپ شەكىللىنىشى كېيىنكى ئىش بولسىمۇ، ئەمما ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئىسىم - فامىلىلىرىنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشى ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى. ئەلۋەتتە، قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ ئىسىم - فامىلىگە ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاپ يېغىشى كۆپىنچە دىنىي، خۇراپىي تۈس ئالغان بولۇپ، ئۇنى ئىلمىي تەتقىقات دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ.

يېزىق بىلەن خاتىرىلەش بولمىغان ئەپسانىۋى دەۋرلەردە، ئىجتىمائىي، دىنىي ۋە ھېسسىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، قەدىمكى كىشىلەر ئۇرۇق ئىچىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە بەك دىققەت قىلغانىدى. ئۇلار ئاغزاكى داۋاملاشتۇرۇلغان ئائىلە تارىخى ھەققىدىكى ماتېرىياللارغا تايىنىپ، ئىسىم - فامىلە ھەققىدىكى ئەسلىمىلىرىگە ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى سۈرۈشتۇرەتتى. يېزىق ئىختىرا قىلىنغاندىن كېيىن، ئائىلە نەسەبنامىسى يېزىق شەكلىدە خاتىرىلىنىشكە باشلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، قەدىمكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدە ئىسىم - فامىلىگە ئالاقىدار نۇرغۇن ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەنىدى.

ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق ئىلمىي تەتقىقاتى 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئامېرىكا مىللەتشۇناسى مورگاننىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن باشلاندى. مورگان مەزكۇر كىتابىدا تۇنجى بولۇپ ئىسىم - فامىلە مەسىلە-

سى هەققىدە ھەقىقىي ئىلمىي مۇلاھىزە ئېلىپ باردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «تىلشۇناسلىقنىڭ يۇرتى» دەپ تەرىپلىنىدىغان گېرمانىيە ۋە ئەنگلىيە، فرانسىيە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق بويىچە ئىلمىي تەتقىقات جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى ۋە نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى. جۇڭگودا ھەقىقىي ئىلمىي مەنىدىكى ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلاندى ھەم زور نەتىجىلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇيغۇر ئىلىم ساھەسىدە ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق دېگەن بىر پەن مەخسۇس ئىلىم سۈپىتىدە بارلىققا كەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىلىرى ھەققىدە يېزىلغان ئەسەر - ماقالىلەرنى بىز مەزكۇر ئىلمىگە تەۋە نەتىجىلەر دەپ ئېيتىممىز.

فامىلەشۇناسلىق (姓氏学) ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق — يەنى ئانتروپونومىيە ئىچىدىكى بىر تارماق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىنسان فامىلىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، تەرەققىيات ئۆزگىرىشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەمئىيەت، مەدەنىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تەتقىق قىلىنىدۇ. فامىلەشۇناسلىق يەنە ئارخېئولوگىيە، تارىخشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، يېزىقشۇناسلىق، ئىنسانلار مەدەنىيەتشۇناسلىقى، جەمئىيەتشۇناسلىق، فولكلور ھەمدە نوپۇس ستاتىستىكىسى قاتارلىق ساھەلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتى بار بولغان ئارىلىق پەندۇر.

فامىلەشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى فامىلە بولغاچقا، ئۇنىڭ تەرەققىياتى ھامان مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. فامىلەشۇناسلىق فامىلىلەرنىڭ مۇرەككەپ ئۆزگىرىش تارىخىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان. شۇڭا ئۇنىڭدا ھەل قىلىنىدىغان مەسىلە ئىككىدۇر: بىرى، فامىلەلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى دەللىلەش ۋە يورۇتۇش؛ يەنە بىرى، فامىلىلەرنىڭ ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى مۇلاھىزە قىلىش. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر رويابقا چىققان فامىلەشۇناسلىققا ئالاقىدار ئەسەرلەر يۇقىرىقى ئىككى مەزمۇننى چۆرىدىگەن ھالدا يېزىلغان.

يېقىنقى دەۋرلەر مابەينىدە، جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ئادەتتىكى تاشقىرى تېز بولدى. ئەنئەنىۋى چوڭ جەمەتلەر يىمىرىلىپ ۋە پارچىلىنىپ، ئاتا - ئانا ۋە پەرزەنتلەردىن تەشكىل تاپقان كىچىك ئائىلىلەر ئاساسىي ئىجتىمائىي شەكىلگە ئايلاندى. فامىلىلەر قانداشلىق بېغى رولىنى ئويناىدىغان بەلگە سۈپىتىدە يەنىلا مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھازىرقى ئىجتىمائىي مەنىسى — جەمەتلەرنى ئۇيۇشتۇرۇش، جەمەت گۈرۈھىنى قوغداش بولماي، پەقەت جەمەتنىڭ بىر خىل بەلگە - ئالامىتىلا بولۇپ قالدى. مۇشۇنداق يېڭىچە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ئىچىدە، فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتىدىمۇ مەلۇم يېڭىچە ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. قەدىمكى فامىلەشۇناسلىققا ئالاقىدار ئەسەرلەردىكى بىر ئورتاق ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇلاردا كونكرېت فامىلىلەر تىزىپ قويۇلغان ۋە پەرقلەندۈرۈش ئاساسىي مەسىلە سۈپىتىدە تۇتۇلغان. ئەمما، فامىلە تۈزۈمى مەدەنىيەت ھادىسىسى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات مەسىلىسى سۈپىتىدە قارالمىغان ھەم ئونۇتۇلماس رەۋىشتە تەكشۈرۈلمىگەن. يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان فامىلەشۇناسلىقىدا بولسا مەدەنىيەت تارىخى، جەمئىيەتشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق، فولكلور، مىللەتشۇناسلىق نۇقتىلىرىدىن چىقىپ تەھلىل - مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، نۇرغۇن يېڭىچە تەتقىقات نەتىجىلىرى بارلىققا كەلگەن.

دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر (فامىلىسى بار مىللەتلەر) دە بارلىققا كەلگەن فامىلە تەتقىقاتىغا ئالاقىدار ئەسەرلەرنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرگە ئايرىش مۇمكىن: (1) ھەر خىل تارىخىي ئەسەرلەردىكى نەسەب خاتىرىلىرى، نام - ئاتاقلارغا ئالاقىدار خاتىرىلەر، شەخس، جەمەت تەزكىرىلىرى: بۇلارنىڭ بەزىسىدە بىرقانا-

چه دەۋردىكى فامىلىگە ئالاقىدار ئەھۋاللار بايان قىلىنىدۇ، بەزىلىرىدە بىرلا جەمەت ياكى بىرلا دەۋرنىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنىدۇ؛ (2) ئەدەبىي ۋەسىقىلەرگە قىستۇرما قىلىنغان ياكى باشقا تۇردىكى يازمىشلارغا تولۇقلىما قىلىنغان فامىلەشۇناسلىققا ئائىت بايانلار؛ (3) ھەرقايسى دەۋردىكى ئەدەب - ئالىملارنىڭ قوليازما خاتىرىلىرى: بۇ خىلدىكى ئەسەرلەردە فامىلە ياكى فامىلە ئۇقۇمىغا يېقىن كېلىدىغان ناملار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، پايدىلىنىش قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى؛ (4) بىر مىللەتتىكى بارلىق فامىلىلەر ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن ۋە تونۇشتۇرۇلغان مەخسۇس ئەسەرلەر: بۇ خىلدىكى ئەسەرلەر خەنزۇلار تارىخىدا بىرقەدەر كۆپ؛ (5) بىر جەمەت ياكى بىر ئائىلىنىڭ تارىخى ھېسابلانغان نەسەبنامە (جورۇكۈقاي) لەر: نەسەبنامە — بىر جەمەتنىڭ تارىخى خاتىرىلەنگەن ئارخىپ بولۇپ، ئىنتايىن ئۇستۇن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ ھەقتە بىز كېيىنكى بۆلۈمدە تەپسىلىي توختىلىمىز.

بىزنىڭچە فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭرى بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆۋەندىكى مەسىلىلەر تەتقىقات مەزمۇنى قىلىنسا مۇۋاپىق بولىدۇ:

(1) پۇتۇن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى فامىلىلەر ھەققىدە ئومۇمىي تەتقىقات؛

(2) مەلۇم مىللەتلەر ئايرىمىسى بويىچە فامىلە تەتقىقاتى؛

(3) فامىلىنىڭ مەنىسى ئۇستىدىكى تەتقىقات؛

(4) فامىلىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات؛

(5) فامىلىنىڭ ئۆزگىرىش - تەرەققىيات تارىخى ئۇستىدىكى تەتقىقات؛

(6) فامىلە بىلەن قەدىمكى جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇستىدە تەتقىقات؛

(7) فامىلە ۋە تۇتېمىغا تېۋىنىش مۇناسىۋىتى ئۇستىدىكى

كى تەتقىقات؛

(8) فامىلە بىلەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇستىدىكى تەتقىقات؛

(9) فامىلە بىلەن ئىنسانىنىڭ ئىرسىي ئالاھىدىلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇستىدىكى تەتقىقات؛

(10) فامىلە بىلەن ئىسىملارنىڭ بىرىكىش شەكلى ئۇستىدىكى تەتقىقات؛

(11) فامىلە بىلەن مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇستىدىكى تەتقىقات؛

(12) فامىلىگە ئالاقىدار تارىخى ۋەسىقىلەر تەتقىقاتى؛

(13) يەككە فامىلىلەر ئۇستىدە مەخسۇس تەتقىقات؛

(14) فامىلە بىلەن نوپۇسلارنىڭ تارقىلىش نىسبىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تەتقىقاتى؛

(15) مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى فامىلە تەسىرلىرى (بىر مىللەتنىڭ باشقا مىللەت فامىلىسىنى قوللىنىش ئەھۋالى) ھەققىدىكى تەتقىقات؛

(16) فامىلىلەر لۇغىتى تۈزۈش تەتقىقاتى؛

(17) نەسەبنامىلەر ۋە نەسەب سىخېمىلىرى ئۇستىدىكى تەتقىقات؛

(18) فامىلىلەرنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتى ئۇستىدىكى تەتقىقات؛

(19) ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات؛

دەرۋەقە يۇقىرىقىلار بىز ھېس قىلغان تۈرلەر بولۇپ، بۇلار ھەرگىزمۇ فامىلەشۇناسلىق دائىرىسىدىكى ھەممە ساھە، دېگىدەك ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يۇقىرىقى تۈرلەر ئوخشاش بولمىغان ئۆلچەملەر بويىچە ئايرىلغان بولۇپ، يەنە باشقا ئۆلچەملەر بىلەن قارىساق، فامىلە تەتقىقاتى بويىچە نۇرغۇن ساھەلەرنى بايقىيالايمىز.

يالايمىز.

ئەلۋەتتە، فامىلە ئىشلىتىش ئەنئەنىسىگە ئىگە بولمىغان مىللەتلەر ياكى ئىلگىرىكى دەۋرلەردە فامىلە ئىشلەتكەن بولسىمۇ، ئەمما كېيىنكى دەۋرلەردە بۇنداق ئەنئەنىنى ئۆزۈپ قويغان مىللەتلەرنىڭ يېڭىۋاشتىن فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن كۆرسىتىدىغان كۆپ تەرەپلىمە ئىجتىماتلىرىنىمۇ فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى ئەڭ ئەھمىيەتلىك بىر تېما دەپ ئېيتالايمىز. روشەنكى، مۇنداق تېما جەزمەن فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتى ساھەسىدىكى كۆپىنچە تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى، فامىلەشۇناسلىق بويىچە نۇرغۇن مەسىلىلەرگە ئىلمىي، پاكىتلىق ھالدا جاۋاب بېرىشى كېرەك.

2. فامىلە ھەققىدە

ئادەمدە ئۈچ خىل تۈپ تەلەپ بولىدۇ، ئۇلار: يېمەك ـ ئىچمەك، جۈپلىشىش (ئەۋلاد قالدۇرۇش) ۋە ئۆز يىلتىزىنى ئىزدەشتىن ئىبارەت. يۇنان پەيلاسوپى سوقرات «ئۆزۈڭنى بىل» دەيدۇ. ئامېرىكا پەيلاسوپى رويس (Josiac • Royce، 1855 ـ 1916) «بارلىق پەلسەپىلەر مەن كىم، دېگەننى چۈشىنىشتە» دەيدۇ. يېمەك ـ ئىچمەك ھاياتنى قامداش ئۈچۈندۇر؛ جۈپلىشىش ئىستىكى ھاياتلىقنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈندۇر؛ يىلتىز ئىزدەش — ھاياتلىقنى بىلىش، يەنى ھاياتلىقنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە باش — ئاخىرىنى ئىزدەشتۇر. «مەن كىم؟»، مەن نەدىن كەلگەن؟، قەيەرگە كېتىمەن؟، مەن نېمە؟، مەن نېمە بولۇشۇم كېرەك؟»... مانا بۇلار جاھان پەيلاسوپلىرىنى ئەزەلدىن بىرى باش قېتىنچىلىققا سالغان مەسىلىلەردۇر. نۇرغۇن پەيلاسوپ ھەممىلەر ئادەمنىڭ ماھىيىتىنى ئىزدەپ بىر ئۆمۈر جەبىر چەككەنىدى. ئىنسان ھاياتى بەك قىسقا، دۇنياغا كەلمەك ئاسان ئەمەس. ئەگەر ئىنسان ئۆزىنى ئاپىرىدە قىلغان قانۇنىڭ يىلتىز ئېقىنلىرىدىن خەۋەرسىز بولىدىكەن، ئۆزىنىڭ يىلتىز ئەجدادلىرىنى ئېنىق بىلمەيدىكەن، ئۇنداقتا بۇنداق ھايات ئەپسۇسلىنارلىق ھاياتتۇر. ۋەھالەنكى، ئىنسانىنىڭ ئۆز يىلتىزىنى ئىزدەشتەكى تۈز يولى دەل ئۆزىنىڭ فامىلىسىنى ۋە نەسەبىنى ئىزدەشتۇر.

ئادەمنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى — ئىنسانىنىڭ ھايۋانات دۇنياسىدىن پەرقلىنىپ تۇرۇشىدىكى ئەڭ مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئادەمنىڭ بارلىق نام ـ بەلگىلىرى ئىچىدە شەخسنىڭ ئىسمى، فامىلە، لەقەم ۋە باشقا نام ـ بەلگىلىرىدىن بۇرۇن، ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر ئىلگىرىلا بارلىققا كەلگەن. ئادەم ئىسمى قاچان پەيدا بولغان، دۇنيادا ئەڭ قەدىمكى ئىسىملار قانداق ئىدى، دېگەن مەسىلىلەر ھەققىدە بىز ھازىر ئېنىق جاۋابقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، ئەڭ دەسلەپكى ئادەم ئىسىملىرى ئىنسانىيەت تىل ئىشلىتىشكە باشلىغاندىن كېيىن كوللېكتىپ ئەمگەكنى ماسلاشتۇرۇش، تەڭشەش زۆرۈرىيىتى بىلەن بارلىققا كەلگەن. ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى ئادەم ئىسىملىرى تىلنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتكە ئىگە. شۇنداق بولغانىكەن، ئادەم ئىسىملىرىدا تىلغا ئوخشاشلا ئىككى مۇھىم قۇرۇلما ئامىلى بار، ئۇلار تاۋۇش ماتېرىيالى ۋە مەنە ئامىلىدىن ئىبارەت. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئىسىملىرىنىڭ كونكرېت شەكلى ھەققىدە، بىز ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدىكى تۇتېمغا تېۋىنىش ئىچىدىن ئاز ـ تولا ئۇچۇرلارغا ئېرىشەلەيمىز. ئەڭ بۇرۇنقى دەۋرلەردە، ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مەلۇم ھايۋان ياكى جانسىز شەيئىلەر بىلەن باغلاپ چۈشەنگەن ھەمدە ئاشۇ ھايۋان ياكى جانسىز شەيئىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئىشلىتىپ ئۆز ئۇرۇقلىرىنى ۋە ئۇرۇق ئەزالىرىنى ئاتىغان، نامىلىغانىدى. مورگان (Lewis Henri Morgan، 1818—1881) ئۆزىنىڭ «قەدىمـ

كى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىدە ئىندىئانلارنىڭ ئوماخا ئۇرۇق-
لىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر ئۇرۇقنى مىسال كەلتۈرۈپ، بۇ ئۇرۇق
ئەزالىرى قوللانغان كىشى ئىسىملىرى ئىچىدە «ئۇزۇن قا-
نات»، «قىران بۇركۇت»، «ئاقكۆز قۇش» قاتارلىق ئەر كىشى
ئىسىملىرىنىڭ، «بۇلبۇل»، «توپ قۇشلارنىڭ بىرى»، «قۇش
تۇخۇمى» قاتارلىق قىزلار ئىسىملىرىنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالى-
دۇ.① ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ھايات ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگە-
كى ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئۇلار
تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئۆزلىرى تۇتىم دەپ بىلگەن ھايۋانات ۋە
ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ناملىرىدىن باشقا، تۇرلۇك گۈل - گىياھ،
ھايۋانات، ئۇچار قۇش، ھاشاراتلارنىڭ ناملىرىنى ئادەم ئىسمى
سۈپىتىدە ئىشلەتكەن. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3400 - يىللار-
دىن 3100 - يىللارغىچە ئارىلىقتا پەيدا بولغان مىسىرنىڭ ئە-
روگلىف (تەسۋىرىي) يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن پۈتۈكلەر ئىچىدىكى
ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئۇرغۇنلىرى ھايۋانات ۋە جانسىز شەيئىلەر
ناملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. جۇڭگونىڭ يىراق قەدىمكى
دەۋرلەردىكى چىغىناق - تاغاق يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن بەش مىڭغا
يېقىن تاق خەت ئىچىدە بەش يۈزدىن كۆپرەكى ئادەم ئىسىملىرى
بولۇپ، ئۇلار ئىچىدە كۆپىنچىسى تەبىئەتتىكى شەيئىلەر ناملىرى
بىلەن ئوخشاشتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كىشى ئىسىملىرى
ئىچىدە ھايۋانات ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى، شەيئىلەر بىلەن باغلە-
نىشلىق ئىسىملارنىڭ بەك كۆپ ساندا بولۇشىمۇ يۇقىرىقى پە-
كىرگە مىسالدۇر. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىسىم-
لارنىڭ كېلىش مەنبەسى تەدرىجىي كۆپەيدى، ئىسىملارنىڭ تۇرە-
مۇ مۇناسىپ دەرىجىدە كۆپ خىللاشتى. بۇ دەل جەمئىيەتتە
كىشىلەرنى بىر- بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئېھتىياجىنىڭ ئېشىپ

① مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، باياخان تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992- يىلى 12 - ئاي نەشرى، ئۇيغۇرچە، 1 - توم، 167 - بەت.

بارغانلىقى ۋە ئىسىملارغا يۈكلەنگەن مەدەنىيەت مەنىلىرىنىڭ كۆ-
پەيگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئە-
گىشىپ، كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى كۆپايە قىلمايدىغان
ئەھۋال شەكىللەندى. چۈنكى كىشى ئىسىملىرى پەقەت شەخسلەر-
نى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش رولىنىلا ئويناپ، جەمەت ۋە
ئائىلىلەرنىڭ قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئوتتۇرىسىدىكى
ئوخشىماسلىقلارنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيتتى. شۇڭلاشقا، ئىن-
سانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ ئاساسىي بىرلىكى بولغان ئائىلە
بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، جەمەتچىلىك ئېڭى، مال - مۈلۈك-
لەرنى تەقسىم قىلىش تۈزۈمى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن،
قەدىمكى جەمئىيەتتە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق، قانداشلىق مۇناسە-
ۋىتىنى پەرقلەندۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان فامىلە شەكىللەندى.
فامىلىنىڭ بارلىققا كېلىشى كىشى ئىسىملىرىنىڭ بارلىققا كېلە-
شىدىن كېيىنكىرەك ئىش بولۇپ، بۇ ھەقتە مورگان «قەدىمكى
جەمئىيەت» ناملىق كىتابىدا مۇنداق يازىدۇ: «ۋاروارلىق ۋە
ياۋايىلىق باسقۇچىدىكى قەبىلىلەردە ھەربىر جەمەتنىڭ نامى بول-
مايتتى. ئوخشاش بىر جەمەتتە ھەربىر شەخسنىڭ ئېتى ئۇلارنىڭ
ھەممىسىنىڭ بىر جەمەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرەل-
مەيتتى. جەمەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان فامىلە مەدەنىيەت جەمئە-
يىتىدىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن ئەمەس.»① كۆرۈشكە بولىدۇ-
كى، جەمەتنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدىكى فامىلىنىڭ بارلىققا
كېلىشى ئىسىملاردىن كېيىن، يەنى ئىنسانلار مەرپەت دەۋرىگە
قەدەم قويغاندىن كېيىنكى ئىشتۇر. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ
باسقۇچلىرى نۇقتىسىدىن قارايدىغان بولساق، ئىنسانىيەتنىڭ
ئىپتىدائىي دەۋردىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ئانىلىق ئۇرۇقداش-

① شۇ كىتاب. 149 - بەت.

لىق تۇزۇمى بىلەن ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمى يەنە «ئانىلىق ھوقۇقچىلىق تۇزۇمى» (ماتىرئارخىيە - matriarchy) ياكى «مادەرشاھلىق تۇزۇمى» ۋە ياكى «ئاناشاھلىق تۇزۇمى» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ ئىپتىدائىي توپتىن كېيىنكى ئىبتىدائىي كوممۇنا تۇزۇمىنىڭ بىر باسقۇچى بولۇپ، ئۇرۇقداشلىق كوممۇنا دەۋرىدىن باشلىنىپ، ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمى، يەنى ئاتىلىق ھوقۇقچىلىق تۇزۇمى (پاتىرئارخىيە - patriarchy - «پەدەر شاھلىق تۇزۇمى») ياكى «ئاتا شاھلىق تۇزۇمى») نىڭ تىكلىنىشى بىلەن ئاخىرلاشقان. بۇ تەخمىنەن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن تارتىپ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ تۇزۇمدە ئاياللار يېتەكچى - توپلاش ۋە ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، دائىملىق يېمەكلىكلەر ۋە كىيىم - كېچەكلەرنى تەييارلاپ ئائىلىنى قامدايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناپ ۋە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ؛ توپ نىكاھ ۋە ئۇرۇق سىرتىدىن نىكاھلىنىش تۇزۇمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، نەسىل - نەسەب ئاياللارنى ئاساس قىلىدۇ؛ پەرزەنتلەر پەقەت ئانىسىنلا بىلىپ، دادىسىنىڭ كىملىكىنى بىلمەيدۇ. شۇڭا، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىدىكى جەمئىيەت ئەمەلىيەتتە بىر ئاياللار ئەجداد ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئىچىدىكى ئاياللارنىڭ بىرنەچچە ئەۋلاد پەرزەنتلىرى شەكىللەندۈرگەن قانداشلىق ئۇيۇشمىلىرىدىن ئىبارەت. بۇ جەمئىيەت تۇزۇمىدە مال - مۈلۈككە ئاياللار نەسەبتىكىلەر ۋارىسلىق قىلىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ مال - مۈلكى ئاياللار نەسەبكە تەۋە بولغان ئەزالارغا تەۋە بولىدۇ، ئاياللار تەرەپنىڭ مال مۈلكى ئەر تەرەپ ئۇرۇقغا تەۋە بولمايدۇ، ئەرلەر ئاياللارنىڭ تۇرالغۇلىرىدا تۇرىدۇ، ئاياللار جەمئىيەتتە ئالاھىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئۇرۇقنىڭ

چوڭ ئىشلىرىغا (مەسىلەن، ئۇرۇق باشلىقلىرىنى سايلاش...قا) زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا بارغاندا، ئاياللار ھوقۇقچىلىق تۇزۇمىدىكى ئائىلىلەر كوممۇناسى، يەنى بىر جەمەتنىڭ ئايال باشلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى بىرقانچە جۈپ ئەر - ئاياللار قۇرغان ئائىلىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىپتىدائىي كوممۇنا تۇزۇمىدىكى جەمەت بارلىققا كەلگەن. ئاياللار ھوقۇقچىلىقى تۇزۇمىدىكى جەمئىيەتتە ئاياللارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ھەربىر چوڭ ئۇرۇق ۋە شۇ ئۇرۇقلارغا تەۋە بولغان ئائىلىلەرنىڭ خاس نامىلىرى بار بولغان بولۇپ، مانا بۇ ئەڭ دەسلەپكى فامىلە شەكلى ئىدى. ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تەخمىنەن برونزا قوراللار دەۋرى ۋە تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. كۆزقاراشلارغا ئاساسلانغاندا، بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى (يەنى چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنىڭ ئايرىلىشى) دىن كېيىن ئەرلەر ئاياللارنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى ۋە ئۇرۇقداشلىق كوممۇناسى ئىچىدىكى تىزگىنلەش - باشقۇرۇش ئورنىنى ئىگىلەپ، ئەرلەرنى مەركەز قىلغان چوڭ جەمەتلەر (ئۇرۇقلار) نى شەكىللەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاياللار ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئورۇنغا ئۆتكەن. ئاياللار ئەرلەرگە ياتلىق بولۇپ، ئەرلەرى تەرەپكە ماكانلاشقان. نەسەب بىر ئەر ئەجداد ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ھەم ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئىچىدىكى ئەرلەرنىڭ پەرزەنتلىرىدىن تەشكىل تېپىپ، ئەر تەرەپتىن داۋاملاشتۇرۇپ كېلىنگەن. نىكاھ بولسا بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق ۋە بىر ئەر - بىر خوتۇنلۇق نىكاھ شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇنىڭدىن سىرت، بىر ئەردىن كۆپەيگەن بارلىق جەمەتلەرنىڭ ئورتاق نامى بار بولۇپ، بۇ - فامىلىنىڭ بىز ھازىر چۈشىنىۋاتقان شەكلى ئىدى.

قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە فامىلە قايسىدۇر بىر كىشىگە مەخسۇس نام بولماستىن، بەلكى بىر توپ ئادەمنىڭ ئورتاق نام بەلگىسى بولۇپ كەلمەكتە. بۇ «توپ» تۆۋەندىكى بىرنەچچە ئادەمنى، يۇقىرىسى نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. فامىلە دەسلەپ پەيدا بولغاندا، ئۇ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق توپىنىڭ «ئومۇمىي ئىسمى» ئىدى. ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ ئەرلەر نەسەبىگە مەنسۇپ جەمەتنىڭ «ئومۇمىي ئىسمى» بولۇپ قالدى. بۇنداق ئەھۋال تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئەڭ دەسلەپكى فامىلىلەر ئايالالارنى ئاساس قىلىپ پەيدا بولغان ئۇرۇق جەمەتلەر ۋە ئەرلەرنى ئاساس قىلىپ پەيدا بولغان ئۇرۇق - جەمەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئىسمى بولۇش سۈپىتىدە، قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە توپلۇمنىڭ بەلگىسى ھېسابلىناتتى. فامىلىلەرنىڭ دەسلەپكى ئاساسىي كېلىش مەنبەلىرى - ئۇرۇقلارنىڭ ئىسمى ۋە باشقا بەلگىلىرى ئىدى. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ فامىلىلەر يالغۇز تۇتىم ۋە ئۇرۇق نامىلىرىدىنلا كېلىپ قالماستىن، يەنە ھەرقايسى ئۇرۇق ۋە جەمەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي تۇرمۇشى ۋە بۇ ساھەلەرگە ئالاقىدار تەرەپلەر، تەبىئەت ئەشيالىرىنىڭ ئىسىملىرىدىنمۇ ئېلىنىپ، كۆنسايىن كۆپەيدى. فامىلىلەر ئىجتىمائىي گۇرۇھ ۋە توپلارنىڭ نامىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگە بولۇش سۈپىتىدە، شەخسلەرنىڭ نامىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگە بولىمش كىشى ئىسىملىرىغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ چوڭ تەسىر ۋە رولغا ئىگە بولغانىدى. تارىختىكى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆتكەن ھۆكۈمران تەبىقە ۋە گۇرۇھلار، بولۇپمۇ فېئودالىلىق دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلار ئۆز جەمەتلىرىنىڭ ئورتاق بەلگىسى بولغان فامىلىلەرگە تولىمۇ ئېتىبار بېرىشتى ھەم ئۇنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقلىرى بىلەن بىۋاستە ئالاقىسى بار بولغان ئىمتىياز دەپ تونۇدى. شۇنداق بولغاچقا، بىز ھەرقايسى مىللەتلەر تارىخىدا ئىلگىرى

ئۆتكەن ھۆكۈمرانلارنىڭ، خان جەمەتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ فامىلىسى بولغانلىقىنى، پۇقرالارنىڭ گاھىدا بولغان، گاھىدا بولمىغانلىقىنى، پۇقرالارنىڭ فامىلە ئىشلىتىشىگە ھۆكۈمرانلارنىڭمۇ مۇداخىلە قىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز.

فامىلىنى دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر نىسبەتەن پەرقلىق بولغان ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانلىرىدا ئىجاد قىلىشقان. فامىلە ھەرقايسى مىللەتلەردە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغان ئۇرۇق، جەمەت، ئائىلە قاتارلىق مۇقىم، توپ ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنىڭ نامى بولغاچقا، ئوخشاشمىغان مىللەتلەردىكى فامىلە ئۇقۇملىرىمۇ چوڭ جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ. خەنزۇلاردا فامىلە ئۇقۇمىغا تەڭداش بولغان «姓» (شىڭ) خېتى ناھايىتى قەدىمكى دەۋردىلا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، «ئايال» مەنىسىدىكى يان بۆلەك «女» بىلەن «تۇغۇش» مەنىسىدىكى «生» خېتىنىڭ بىرىكمىسى بولغان مەزكۇر خەت، خەنزۇلاردا ئەڭ قەدىمكى فامىلىلەرنىڭ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى ئايال نەسەبنى ئاساس قىلىپ بارلىققا كەلگەن ئۇرۇق - جەمەتلەرنىڭ ئورتاق نامى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىرونزىدىن ياسالغان ئەسۋاب - جابدۇقلار ئۈستىگە ئويۇلغان پۈتۈكلەر ئىچىدە، «ئايال» ئۇقۇمىنى بېرىدىغان «女» خېتى يان بۆلەك قىلىنغان 姬 (جى)، 姜 (جىياڭ)، 姒 (سى)، 嬴 (يىڭ)، 妊 (رېن)، 妃 (فېي)، 好 (خاۋ)، 姚 (ياۋ) قاتارلىق جەمەت نامىلىرى - فامىلىلەرمۇ بار بولۇپ، بۇ ئەشۇ قائىدىنى چۈشەندۈرىدۇ. خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئەر نەسەبتىن كۆپەيگەن ئۇرۇق ياكى جەمەتنىڭ ئومۇمىي نامىنى «氏» (شى) خېتى بىلەن ئىپادىلىدى. بۇ ئوخشاشلا «فامىلە» ئۇقۇمىنى بىلدۈرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا كۆرسىتىلىۋاتقان فامىلە - ئەر نەسەب ئاساسىدا ئاۋۇغان ئائىلە - جەمەتلەرنىڭ

فامىلىسىدۇر. « 氏 » خېتىنىڭ قەدىمكى كېلىپ چىقىش مەنبەسى ھەققىدە، خەنزۇ ئالىملىرى ئۇنى دەرەخ، يەنى ئۆسۈملۈكنىڭ يىلتىزى مەنىسىدىكى خەتتۇر، دەپ چۈشەنچە بېرىدۇ.① خەن سۇلالىسى ۋە ئۇچ پادىشاھلىق (مىلادىيە 220 - يىلىدىن 280 - يىللارغىچە) دەۋرىدىن ئىلگىرى 姓 بىلەن 氏 ئايرىلىپ يېزىلىدىغان ۋە قوللىنىلىدىغان بولۇپ، ئەر جەمەتكە 氏، ئايال جەمەتكە 姓 ئىشلىتىلەتتى. 氏 دا تەبىقە مەنىسى بار بولۇپ، باي - كەمبەغەللىك، ئالىي - پەسلىكنى پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا، بايلارنىڭ، ئاقسۆڭەك ھۆكۈمرانلارنىڭ 氏 (ئاتا جەمەت فامىلە) سى بار ئىدى، ئامما ئاددىي پۇقرالارنىڭ ئىسمىلا بولۇپ، 氏 (ئاتا جەمەت فامىلە) سى بولمىغانىدى. 姓 بولسا نىكاھ مۇناسىۋەتلىرىنى پەرقلەندۈرۈش مەنىسىگە ئىگە بولۇپ، نىكاھ مۇناسىۋەتلىرىدە 氏 (ئاتا جەمەت فامىلىسى) سى ئوخشاش، ئەمما 姓 (ئانا جەمەت فامىلىسى) ئوخشاش بولمىغانلار ئۆزئارا نىكاھلانسا بولاتتى. 姓 ى ئوخشاش، ئەمما 氏 سى ئوخشىمىغانلارنىڭ نىكاھلىنىشىغا بولمايتتى. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىن كېيىن، 姓 بىلەن 氏 بىرلىشىپ، ھازىرقى 氏姓 (فامىلە) سۆزى بولۇپ شەكىللەندى. بىز دەسلەپكى فامىلە (姓) نى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى ئايال نەسەبتىن ئاۋۇپ كۆپەيگەن ئۇرۇق، جەمەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى دېگەندۇق. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ نوپۇس كۆپەيدى، ئىنسانىڭ پائالىيەت سورۇنمۇ كېڭەيدى، ئەسلىدىكى ئۇرۇقلار مۇقەررەر ھالدا پارچىلىنىپ، ئۇلاردىن تېخىمۇ كۆپ ئۇرۇق - جەمەتلەر پەيدا بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئانا نەسەبلىك فامىلە (姓) دىن ئاتا نەسەبلىك بىرقانچە فامىلە (氏) بۆلۈنۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن، ئەرلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى يۇكسىلىپ، ئەسلىدىكى ئانا نەسەبتىن ھېسابلىنىدىغان قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاتا نەسەبكە ئاساسەن ھېسابلىنىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئانا نەسەبنىڭ فامىلىسى (姓) دىن بۆلۈنۈپ چىققان ئاتا نەسەبنىڭ فامىلىسى (氏) ئەرلەرنى يادرو قىلغان يېڭى ئۇرۇقلارنىڭ ئومۇمى ئىسمى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەنزۇلاردا « 氏姓 » سۆزى شەكىللىنىپ، ئەر نەسەبنى ئاساس قىلغان جەمەتلەرنىڭ فامىلىسى بولۇپ قالدى. ھازىرمۇ ھەم شۇنداق تەرزدە ئىشلىتىلمەكتە. ئەمما خەنزۇلارنىڭ ئادىتىدە «فامىلىلىك» دېيىلگەندە، ھەرگىز « 姓 » خېتى ئىشلىتىلمەيدۇ، بەلكى « 氏 » خېتى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، « 氏荣 » دېگىنى «روك فامىلىلىك، روك جەمەتى» مەنىلىرىگە ئىگە بولۇپ، بۇ « 荣 » (روك) سۆزىنى فامىلە قىلىپ ئىشلەتكەن تۇنجى ئەر جىنسىلىق ئەجدادتىن ئاۋۇغان جەمەتنىڭ ئەزاسى، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىنگلىز تىلى قاتارلىق يېۋروپا تىللىرىدا فامىلە ئۇقۇمى «family name»، «familia»، «patroniymic name»، «surname»، «Lastname» قاتارلىق شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ. «family name» دېكى «family» - «ئائىلە، جەمەت» مەنىلىرىگە ئىگە بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپتە «چاكار، قۇل» مەنىلىرىگە ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم.② ئەمما ئۇنىڭ ھازىرقى مەنىسى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك «جەمەت، ئائىلە» دۇر. «name» بولسا «ئات، ئىسىم، نام» دېمەكتۇر. شۇنداق بولغاندا، «family name» جەمەتكە ئورتاق بولغان نام دېمەكتۇر. «patronymic name» بولسا «ئاتا جەمەت نامى» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ خەنزۇ تىلىدىكى « 氏 » گە ۋە ھازىر بىز چۈشىنىۋاتقان

① خې شياۋمىڭ: «ئىسىم - فامىلە ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتى»، خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 62 - بەت.

① مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، 2 - قىسىم، 981 - بەت.

فامىلىگە ئەڭ يېقىن كېلىدۇ. «Surnane» دىكى «sur» بولسا «ھالقىغان، سىرتتىن قوشۇلماق، ئۈستىن» مەنىسىدىكى ئالدى قوشۇلغۇچى بولۇپ، تولۇق مەنىسى «جەمەت ئەزالىرىغا ئورتاق ھالدا قوشۇلغان، يۇقىرى ئېقىندىن كەلگەن ئومۇمىي نام» دېگەنلىكتۇر. «Last name» دىكى «Last» «ئاخىرقى» مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ، بۇ ئىنگلىز تىللىق ۋە باشقا ياۋروپا مىللەتلىرىدە شەخسلەرنىڭ تولۇق ئىسىم - فامىلىسىنىڭ تەرتىپلىرىدە، فامىلىنىڭ شەخس ئىسمى (first name - بىرىنچى نام) ۋە ئاتىسىنىڭ ئىسمى (second nane - ئىككىنچى نام) دىن كېيىن ئەڭ ئاخىرىدا كېلىدىغان تەرتىپى سەۋەبىدىن بارلىققا كەلگەن سۆزدۇر. بەزى ياۋروپا تىللىق مىللەتلەردە فامىلە پەقەت « familia » شەكلى بىلەن كېلىدۇ ۋە ئوخشاشلا جەمەت نامى ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. ئەرەبلەردە «فامىلە» ئۇقۇمى «اسم الاسرة» (ئىسمۇل ئۇسرەت) دېيىلىدۇ. بۇ «جەمەت ياكى ئائىلە ئىسمى» دېگەن مەنىگە ئىگە بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئىنگلىز تىلىدىكى « family name» بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەرەب تىلىدا «فامىلە» ئۇقۇمى «كنية» (كۇنىيەت) دېگەن سۆز ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ «ئائىلىنىڭ ياكى جەمەتنىڭ كىنايە نامى» دېگەنلىكتىن ئىبارەت.

فامىلە ئۇقۇمى ھەرقايسى مىللەت تىللىرىدا نېمە دەپ ئاتىلىشتىن قەتئىينەزەر، ئۇلاردا ئۇقتۇرۇلىدىغان مەنە- «ئەر نەسەبلىك جەمەتنىڭ ئومۇمىي نامى» دېگەنلىكتىن ئىبارەت. ھەر قايسى مىللەتلەردە فامىلىلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى گەرچە ھەر خىل بولسىمۇ، يەنى ئۇلار مىللەت، ئۇرۇق، فامىلە نامىلىرىدىن، ئاتا - ئانا ۋە ئەجداد ئىسىملىرىدىن، لەقەم ۋە تەخەللۇسلاردىن، يەر نامىلىرى، ئەمەل - مەنسەپ نامىلىرى ۋە كەسىپ نامى... قاتارلىقلاردىن كەلسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ رولى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ. يەنى، ئائىلە - جەمەتلەرنى بىر - بىرىدىن

پەرقلەندۈرۈش، مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئۇلچىمى بولۇش ۋە ئىجتىمائىي ئورۇن - مەرتىۋىنى ئېنىق كۆرسىتىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، دۇنيادىكى مىللەتلەردە فامىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇش دەۋرى دېگەندەك ئوخشاش ئەمەس. ئەمما يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك پۈتۈن ئىنسانلار ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى باسقۇچىنى مۇقەررەر بېسىپ ئۆتكەن، ئاشۇ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى باسقۇچلىرىدا، ئىنسانلار ئانىلىق ئۇرۇق ۋە ئاتىلىق ئۇرۇق بويىچە ئىجتىمائىي توپ بولۇپ تەشكىللىنىپ ياشىغان ۋە ئۆز ئۇرۇق - جەمەتلىرى بويىچە بەلگىلىك نام‌لارنى ئىشلەتكەن. ئەمما سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن، ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان جەمەتلەر فامىلىنى ئالاھىدە ئىمتىيازنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە تونۇپ، داۋاملىق ئىشلىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۇقرالارنىڭ فامىلە ئىشلىتىشىنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جەمئىيەتنىڭ زورىيىشىغا، ئەنئەنىۋى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ يىمىرىلىشىگە، ئۇرۇقداشلىق- جەمەتچىلىك ئېڭىنىڭ سۇسلىشىشىغا ئەگىشىپ، دۇنيادىكى بەزى مىللەتلەردە ئومۇميۈزلۈك فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسى ئۇزۇلۇپ قېلىپ، ئۇ ئاز ساندىكى يۇقىرى تەبىقە جەمەتلىرىگە خاسلىشىپ قالغان. ئاسىيادا بولسا خەنزۇلار ئەڭ بۇرۇن فامىلە ئىشلەتكەن ۋە بۇنداق ئەنئەنىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغان مىللەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياۋروپادا، بىرقەدەر ئىلگىرىكى فامىلە رېمىدىكى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە بارلىققا كەلگەن. ئەمما فامىلىنىڭ ئىشلىتىلىشى ئۇزاققىچە مۇقىملىشالمىغانلىقىنىڭ ئۈستىگە، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ بەربات بولۇشىغا ئەگىشىپ فامىلە ئىشلىتىش ئەنئەنىسى ئۇزاق بىر مەزگىل ئۇزۇلۇپ قالغان. پەقەت 9 - ئەسىرگە كەلگەندە، ئىتالىيىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە ئەسلىگە كېلىشكە باشلىغان. ياۋروپادىكى كۆپلىگەن دۆلەت-

لەردە فامىلە قوللىنىش ئوتتۇرا ئەسىرلەردە باشلانغانىدى. بۇ دۆلەتلەردە فامىلىنىڭ قوللىنىلىشى جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، خرىستىئان دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشى، نوپۇس بىر قەدەر كۆپ ئولتۇراقلاشقان چوڭ شەھەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى، يېزا نوپۇسىنىڭ زورىيىشى، ئەسكەر قوبۇل قىلىش ۋە ھۆكۈمەت باج ـ سېلىقلىرى، ھەرقايسى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سودا ئالاقىلىرىنىڭ كۆچىيىشى، ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشى قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. يەنە بىر قىسىم مىللەتلەر. دە ھەر خىل تارىخىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت سەۋەبلىرى تۈپەيلىدىن، فامىلە قوللىنىش ئىشى ئەسلىگە كېلىش، تەرەققىي قىلىشنىڭ ئەكسىچە تەدرىجىي يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا خىلدىكى ئاتاش شەكىللىرى (مەسىلەن، لەقەمدەك) ئومۇملىشىپ بارغان. ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ فامىلە قوللىنىش ئەھۋالىغا نەزەر سالساق، ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر، ئىران تىللىق مىللەتلەر، مالاي تىللىق مىللەتلەر ۋە ئەرەب تىللىق مىللەتلەردە ھەقىقىي مەنىدىكى فامىلە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت ئەمەس. ئەمما بۇ مىللەتلەرنىڭ بەزىلىرى لەقەم قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق جەمەتلەرنى پەرقلەندۈرسە، يەنە بەزىلىرى فامىلىلىك مىللەتلەر تەسىرىدە فامىلە قوللىنىشنى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرمەكتە. بەزى مىللەتلەر بولسا ئاتا ياكى ئەجداد ئىسمىنى فامىلە سۈپىتىدە قوللىنىش شەكلىنى داۋام قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى مۇھىم بىر مەسىلە — فامىلىلەرنى تىل قۇرۇلمىسى ۋە ئىشلىتىلىش دائىرىسى نۇقتىسىدىن بۆلۈپ، شۇ ئارقىلىق فامىلىلەرنىڭ جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يورۇتۇپ بېرىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە مۇنداق ئىككى ئۆلچەم بويىچە بۆلۈش بىر قەدەر ئومۇملاشقان: يەنى فامىلىنىڭ سۆزدە ئىپادىلىنىشىدە، ئىشلەتىلگەن سۆزنىڭ بىر ياكى كۆپ بولۇشىغا قاراپ ئاددىي فامىلە ۋە مۇرەككەپ فامىلە دەپ بۆلۈش؛ فامىلىلەرنى ئىشلىتىدىغان ئادەم سانىنىڭ ئاز كۆپلۈكىگە قاراپ چوڭ فامىلە ۋە كىچىك فامىلە دەپ بۆلۈشتىن ئىبارەت. ھەرقايسى فامىلىلىك مىللەتلەر. دە ئومۇمەن بىر سۆز ياكى بىر خەتتىن تەركىب تاپقان ئاددىي فامىلىلەر بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، بۇ فامىلىلەرنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. خەنزۇلارنىڭ فامىلىلىرى ئىچىدە ئىككى خەتلىك، ئۈچ خەتلىك، تۆت خەتلىك ۋە بەش خەتلىك فامىلىلەر مۇرەككەپ فامىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئادەتتە دېيىلىۋاتقان مۇرەككەپ فامىلە ئىككى خەتلىك فامىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ. خۇددى 南宫 (نەنگوك)، 西公 (گۇڭشى)، 马司 (سىما)، 迟尉 (ۋەيچى) دېگەندەك. بەزىلەرنىڭ ستاتىستىكىلىرىغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى زامانداىكى خەنزۇلار كۆپ ئىشلىتىدىغان 3000 دىن ئارتۇق فامىلە ئىچىدە، مۇرەككەپ فامىلىلەر پەقەت 250 بولۇپ، ئومۇمىي فامىلىنىڭ 8% نى ئىگىلەيدىكەن.[1] باشقا تىللىق مىللەتلەردە مۇرەككەپ فامىلىنى مۇنداق ئىككى نۇقتىدىن كۆزىتىش مۇمكىن: بىرى قوشما سۆزدىن تەشكىللەنگەن فامىلىلەر مۇرەككەپ فامىلە ھېسابلىنامدۇ ـ يوق؟ يەنە بىرى، مۇستەقىل ئىككى مەنبەدىن كەلگەن، سۆز قۇرۇلمىسى نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى فامىلە ھېسابلىنىدىغان سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى نۇقتىسىدىن كۆزىتكەندە، ئەگەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنبەدىن كەلگەن بولسا، ئاندىن مۇرەككەپ فامىلە ھېسابلىنامدۇ ـ قانداق؟ خەنزۇ، ياپون، كورىيەلىكلەردىن باشقا فامىلىلىك مىللەتلەردە بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان يەككە سۆز نەچچە بۆلەكتىن تەشكىل تېپىشىدىن قەتئىينەزەر، ئەگەر ئۇ فامىلە قىلىپ ئىشلىتىلسە، مۇرەككەپ فامىلە

① خې شياۋسىڭ: «ئىسىم ـ فامىلە ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتى»، 81 ـ بەت.

هبسابلانمايدۇ. مەسىلەن، «Tomson» دېگەن فامىلە گەرچە «Tom» (توم: ئادەم ئىسمى) ۋە «son» (سون: ئوغلى، مەنىسىدە) دېگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل تاپقان بىرىككەن سۆز بولسىمۇ، ئەمما ئۇ مۇرەككەپ فامىلە هېسابلانمايدۇ. يەنە مەسىلەن، تۈركىلەردىكى فامىلە «Akyol» (ئاقيول) ۋە «Kapasoglu» (كاپەس ئوغلى) لار بىرىككەن سۆز بولسىمۇ، ئەمما مۇرەككەپ فامىلە ئەمەس. ئەرەب، ئوردۇ، فارس قاتارلىق مىللەتلەر فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىۋاتقان ئەجدادلىرىنىڭ ياكى بوۋىسىنىڭ نامىلىرى ئىچىدىكى «ئابدۇراخمان» (Abdurrahman)، «جالالىددىن» (Jalaliddin)، «نادىر پۇر» (Naderpur)، «كازىمزادە» (Kazemzadeh) قاتارلىق بىرىككەن سۆزلەرمۇ مۇرەككەپ فامىلە هېسابلانمايدۇ. ئەمما بىزنىڭ چۈشەنچىمىزچە، مۇرەككەپ فامىلە بولسا فامىلە قوللانغۇچى فامىلە سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق فامىلىنىڭ قوشۇلمىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ جەھەتتە ئىسپان تىللىق خەلقلەردىكى مۇرەككەپ فامىلە تىپىك مىسال بولسا كېرەك. مۇرەككەپ فامىلە ئىسپان تىللىق خەلقلەردە تولىمۇ كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلىلىرى ئىچىدە دائىم باغلىغۇچى بەلگە «ـ»، ئالدى قوشۇلغۇچى «de» («نىڭ» مەنىسىدە) ۋە «y» («ۋە» مەنىسىدە) لەر كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. مانا بۇ ئۇچ خىل ئەھۋال مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ ئالامىتىدۇر. «ـ» بەلگىسى ئارقىلىق باغلانغان ئىككى سۆز مۇرەككەپ فامىلىلەر بولۇپ، بۇنداق شەكىلدىكى مۇرەككەپ فامىلىلەر ئىچىدە ئالدىدىكىسى ئانا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى، كەينىدىكىسى ئاتا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى كۆرسىتىدۇ. «Leopoldo Calvo—Soteloy Bustle» دېگەن ئىسىم فامىلىدە «Culvo—sotely» مۇرەككەپ فامىلە بولۇپ، ئالدىدىكى «Culvo» شۇ فامىلىنى قوللانغۇچىنىڭ ئانا جەمەت فامىلىسى، «Sotely» بولسا ئاتا جەمەت فامىلىسى بولۇپ هېساب-

لىنىدۇ. «de» ۋە «y» ئارقىلىق باغلانغان سۆزلەرمۇ ئاتا ۋە ئانا جەمەتىنىڭ فامىلىلىرىدىن تەشكىل تاپقان مۇرەككەپ فامىلىلەردۇر.[1] ئۇنىڭدىن باشقا، هازىرقى دەۋردە خەنزۇلاردا يالغۇز پەرزەنتلىك ئائىلىلەرنىڭ شىددەتلىك كۆپىيىشى، ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ ئۆسۈشى ۋە فامىلە تەكرارلىقى مەسىلىسىنى هەل قىلىش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بەزىلەرنىڭ ئاتا جەمەت ۋە ئانا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى قوشۇپ مۇرەككەپ فامىلە هاسىل قىلىپ ئىشلىتىدىغان ئەھۋاللار بارلىققا كەلمەكتە. دېمەك، كۆرۈشكە بولىدۇكى، مۇرەككەپ فامىلە ئەمەلىيەتتە ئاتا ياكى ئانا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى (شۇ فامىلىلەرنىڭ سۆز قۇرۇلمىسىدىكى مۇرەككەپلىك ئېتىبار بىلەن) ئەمەس، بەلكى ئاتا جەمەت ۋە ئانا جەمەتىنىڭ فامىلىسىدىن قوشۇلۇپ تۇزۇلگەن ۋە ئۇلار ئارىسىغا مەلۇم ئالامەتلەر قويۇلۇش ياكى قويۇلماسلىق ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدىغان فامىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەردە ئىككى، ئۈچ، تۆت هەتتا بەش خەتلىك فامىلىلەر شۇ فامىلىلەرنىڭ ئاتا ۋە ئانا جەمەت فامىلىلىرىنىڭ قوشۇلمىسى ئەمەس، بەلكى ئەسلىدىلا ياكى ئاتا جەمەتىنىڭ ياكى ئانا جەمەتىنىڭ كۆپ خەتلىك خاس فامىلىسى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يەنىلا مۇرەككەپ فامىلە دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا مۇرەككەپ فامىلىلەردىكى مۇناسىۋەتنى ئېنىق ئاجرىتىۋېلىش كېرەك.

مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبى كۆپ خىل بولۇپ، خەنزۇلاردىكى مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەردىكى فامىلە ياكى ئىسىملارنىڭ خەنزۇچىغا ئاھاڭ ياكى مەنە تەرجىمىسى بويىچە كىرىپ فامىلىگە ئايلىنىشى مۇهىم سەۋەب بولۇپ هېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، خەنـ

① بۇ هەقتە «ئىسپان تىللىق خەلقلەرنىڭ فامىلىسى» دېگەن مەزمۇنغا قارالسۇن.

ز ۇلاردىكى كۆپ ئىشلىتىلىدىغان 58 مۇرەككەپ فامىلە ئىچىدە قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرىدىن كەلگەن مۇرەككەپ فامىلىلەر 19 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۆپ ئادەم ئىشلىتىدىغان 尉迟（ۋەيچى）قەدىمكى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ خان جەمەتى فامىلىسى ۋايجرا（ياكى ۋىسا）نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەن مۇرەككەپ فامىلىدۇر. خەنزۇلاردا مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ شەكىللىنىشى بۇنىڭدىن باشقا يەنە يەر نامىلىرى،（مەسىلەن، 兰贺：خىلەن ـ تاغنىڭ نامى؛ 台澹：تەنتەي ـ كۆل نامى؛ 百里：بەيلى ـ شەھەر نامى）، قەدىمكى مەنسەپ ـ ئۇنۋان نامىلىرى（مەسىلەن، 马司：سىما ـ مىراخور؛ 徒司：سىتۇ ـ يەر ـ مۇلۇك ۋە نوپۇس ئەمەلدارى؛ 空司：سىكوڭ ـ قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرى ئەمەلدارى...）، قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان نامىلار（مەسىلەن، 孙公：گۇڭسۇن ـ گوڭ ئەۋلادى）، تەرتىپ نامىلىرى（مەسىلەن، 一第：دىيى ـ بىرىنچى، تۇنجى؛ 二第：دىئېر ـ ئىككىنچى؛ 八第：دىبا ـ سەككىزىنچى...）، ئىجتىمائىي تەسىر نامىلىرى（مەسىلەن، 人闻：ۋېنرېن ـ ئاتاقلىق كىشى）قاتارلىقلارنىڭ فامىلىگە ئۆزگىرىپ قېلىشىنىمۇ مەنبە قىلغان. ياۋروپا مىللەتلىرىدىكى مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبىنى مۇنداق بىر نۇقتىغا يىغىنچاقلىشىمىز مۇمكىن: يەنى يۇقىرى تەبىقىدىن كېلىپ چىققان قىزلار تۆۋەن تەبىقىدىكىلەرگە ياتلىق بولغاندىن كېيىن، ئۆز جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى تاشلىۋېتىشنى خالىمايى، ئۇنى ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسىگە قوشۇپ ئىشلىتىش ياكى ئەۋلادلار باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاتا جەمەتىنىڭ فامىلىسى بىلەن ئاتا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى قوشۇپ ئىشلىتىشنى لايىق كۆرۈشلىرى نەتىجىسىدە مۇرەككەپ فامىلىلەر كېلىپ چىققان.

ئۆتكەن دەۋرلەردىكى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، ھەرقايسى مىللەردىكى يۇقىرىقىدەك مۇرەككەپ فامىلىلەر كۆنسايىن ئازىيىش ھالىتىدە تۇرماقتا. بۇنىڭ سەۋەبى، مۇرەككەپ فامىلىلەرنى ئاددىي فامىلىلەردەك قۇلاي، تەلەپپۇزدا تېز بولمىغانلىقىدۇر. ئەمما تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىدىن قارىغاندا، ئىنسانىيەت ھازىرقى زامان جەمئىيىتىگە كىرگەندىن كېيىن، ئوخشاش ئىسىملىك ۋە ئوخشاش فامىلىلىكلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇش ھادىسىسىنىڭ كۆنسېرى ئېغىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر ئوخشاش ئىسىملىك ۋە ئوخشاش فامىلىلىكلەر كۆپ بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ تەدبىرلىرى ئوستىدە ئىزدەنگەن چاغلىرىدا، مۇرەككەپ فامىلىلەرنى ئاددىي فامىلىلەرنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشنى ياخشى چارىلەرنىڭ بىرى دەپ ھېسابلاشماقتا. ئەمما بۇنداق مۇرەككەپ فامىلىلەر تەدبىرىدە تۆۋەندىكىدەك بىر ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ: يەنى، پەرزەنتكە ئاتا ۋە ئانا تەرەپنىڭ فامىلىسىنى قوشۇپ مۇرەككەپ فامىلە پەيدا قىلىپ ھەدىيە قىلغاندىن كېيىن، شۇنداقلا شۇ پەرزەنت يەنە باشقىلار بىلەن نىكاھلىنىپ پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن، ئەگەر يەنە شۇ پەرزەنتىنىڭ جورىسىنىڭ فامىلىسىنى قوشۇشقا توغرا كەلسە، ئۇنداقتا فامىلە بەك ئۇزىراپ كېتىشى مۇمكىن. خۇددى 林（لىن）فامىلىلىك بىر ئەر 田（تىيەن）فامىلىلىك بىر قىزغا ئۆيلىنىپ پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن، ئۇلار پەرزەنتىنىڭ فامىلىسىنى 田林（لىنتىيەن）دەپ ئاتىدى دېسەك، ئۇنداقتا 林田 فامىلىلىك پەرزەنت باشقا بىر 金（جىن）فامىلىلىك بىلەن توي قىلىپ پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغىمۇ شۇنداق مۇرەككەپ فامىلە ياساپ ھەدىيە قىلىشقا توغرا كەلسە، ئۇنداقتا ئۇنىڭ فامىلىسى 金林田 ياكى 金田林 بولۇپ قالىدۇ ـ دە، فامىلىنىڭ ئىسىمدىن پەرقلىنىپ تۇرۇشى مۇشكۇل بولىدۇ. شۇنداقتىمۇ ئەر ـ ئايال ياكى ئاتا ـ ئانىنىڭ فامىلىسىدىن ئېلىنغان فامىلىلەر ئۆزگىرىشچان ۋە زور ھەجىملىك مۇرەككەپ فامىلە تۈرلىرىنى پەيدا قىلالايدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا بەزى بۆلەكلەرنى قىسقارتىش ئارقىلىق ئوخشاش

فامىلىلىكلەر كۆپ بولۇشتىن كېلىپ چىقىدىغان نۇرغۇن ئاۋارە-چىلىكلەرنى ئازايتقىلى بولىدۇ.

ئۆتكەن دەۋرلەردە تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەرقايسى فامىلىلىك مىللەتلەردە، بەزى فامىلىلەرنى نۇرغۇن ئادەم ۋە جە-مەتلەر ئىشلىتىدىغان، يەنە بەزى فامىلىلەرنى ئىشلىتىدىغانلار بەكمۇ ئاز بولىدىغان ئەھۋال شەكىللەنگەن. دېمەك، ئىشلىتىدە-غان ئادەم سانى كۆپ فامىلىلەر ـ چوڭ فامىلىلەردۇر. ناھايىتى ئاز ئادەم ئىشلىتىدىغان فامىلىلەر ـ كىچىك فامىلىلەردۇر. چوڭ فامىلە ۋە كىچىك فامىلىنىڭ شەكىللىنىپ قېلىشىدىكى سەۋەب-لەر ـ فامىلىلىك مىللەتلەرنىڭ ئۆتكەن دەۋرلەردىكى فامىلە قول-لىنىش ئەنئەنىسىدە، فامىلىنىڭ جەمەتلەرنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشتەك تۈپ رولىغا بولغان تونۇشنىڭ كەملىكى، ئۇ-نى پەقەت ئەنئەنە سۈپىتىدىلا ئاڭسىز رەۋىشتە قوللانغانلىقى، بەزى جەمەتلەرنىڭ ئۆز ئورنىدىكى ئەۋزەللىك تۈپەيلىدىن كۈنسايىن ئاۋۇپ كۆپەيگەنلىكى، ھەتتا بەزى فامىلىلەرنى مەخسۇس ئىشلە-تىدىغان خۇسۇسىي بايلىق قاتاردا كۆرۈپ، پۇقرالارنىڭ ئىشلە-تىشىگە يول قويمىغانلىقى، يۇقىرى تەبىقە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ فامىلىلەرنى تۆھپىكار جەمەتلەرگە ھەدىيە قىلىۋەرگەنلىكى، ئۇ-نىڭدىن باشقا، كىشىلەرنىڭ تەلەپپۇزدىكى قولايلىق ۋە مەنداز-لىقنى قوغلىشىپ بىر تۈركۈم سۆزلەرنى فامىلە قىلىپ قوللىنى-ۋالغانلىقى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇن جە-مەتلەر ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش يىلتىزىنى ئېسىل جەمەتلەرگە باغلاش مەقسىتىدە، يۇقىرى قاتلامدىكى چوڭ جەمەتلەرنىڭ فامى-لىسىنى ئۆز فامىلىلىرىنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشى-مۇ چوڭ فامىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىدىكى مۇھىم سەۋەب-تۇر. مەسىلەن، خەنزۇلارنىڭ خان جەمەتى فامىلىسى ھېسابلا-نىدىغان 王 (ۋاڭ) فامىلىسىنى ھۆكۈمرانلار قول ئاستىدىكى ئەمەلدار ۋە سەركەردىلەرنى تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى قىزغىتۇرۇشنىڭ

مۇھىم ۋاستىسى قىلىپ، ئۇ فامىلىنى قول ئاستىدىكىلەرگە قىلغان ئەڭ چوڭ مۇكاپاتى سۈپىتىدە ھەدىيە قىلغانىدى. ئۇنىڭ-دىن سىرت نۇرغۇن جەمەتلەر ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھ جەمەتى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، فامىلە-لىرىنى 王 غا ئۆزگەرتكەنىدى. 李 (لى) فامىلىسىمۇ خەنزۇلار-دىكى چوڭ فامىلە بولۇپ، ۋېي، سۇي ۋە تاڭ دەۋرىدىكى ھۆكۈمە-رانلار تۆھپىكار ئەمەلدارلار، جەمەتلەر ۋە ئەل بولغان قوۋملارغا مەزكۇر فامىلىنى ھەدىيە قىلىشنى ئادەت قىلغان، نەتىجىدە، بۇ فامىلىلىكلەرنىڭ سانى كۆپىيىپ، ھازىر چوڭ فامىلىگە ئايلىنىپ قالدى. دېمەك، ھەممە مىللەتتە ئۆزلىرى كۆپرەك ئىشلىتىدىغان چوڭ فامىلىلەر مەۋجۇت بولۇپ، بۇ دەل فامىلە تەكرارلىقى ئەھۋالىنىڭ تۈپ سەۋەبى، شۇنداقلا فامىلىلىك مىللەتلەردىكى فامىلە ئىسلاھاتى تەدبىرىنىڭمۇ تۈپ چىقىش نۇقتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى فامىلىلىك مىللەتلەردە كىچىك فامىلە-لەر، يەنى ئىشلىتىدىغان جەمەتلەر ئاز بولغان فامىلىلەرمۇ مەۋ-جۇت. بۇنداق فامىلىلەرنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتى تۆۋەن بولە-دۇ. بۇنداق فامىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ئەسلىدىلا فامىلە ئىشلىتىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇپ، مەزكۇر فامىلىلەر دەسـ-لەپتە بىر مىللەت تىلىدىن يەنە بىر مىللەت تىلىغا ئاھاڭ تەرجە-مىسى بويىچە كىرىپ ئۆزلىشىپ قېلىش، مەنىسى غەلىتىرەك، تەلەپپۇزى قىيىنراق بولۇش، فامىلىنى تۇنجى قېتىم قوللانغان شەخسلەرنىڭ تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن غەلىتىرەك سۆزلەرنى فامىلە قىلىپ تاللىۋېلىشى قاتارلىق سەۋەبلەردىن پەيدا بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق فامىلىلىك جەمەتلەرنىڭ ئاۋۇپ ـ كۆپە-يىش سۈرئىتىمۇ نىسبەتەن ئاستا بولغان.

دۇنيا مىللەتلىرىدىكى فامىلىلەر ئىچىدە بىز يەنە جەمەت فامىلىسىگە خاراكتېر جەھەتتىن دېگەندەك ئوخشىمايدىغان فامـ-لىنى ئۇچرىتىمىز. جەمەت فامىلىسى بىز چۈشىنىپ تۇرغان،

بىر جەمەت ياكى ئائىلىنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ، ئۇ فامىلىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىدۇر. ئەمما بەزى مىللەتلەردە يەنە تەبىقە فامىلىسى دېگەن بىر چۈشەنچىمۇ بار. تەبىقە فامىلىسى دېگىنى بىر جەمەت ياكى شەخسنىڭ تەۋە بولغان ئىجتىمائىي ئورنى ياكى شۇغۇللىنىدىغان كەسپىنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن، ئۆز نام ـ شەرىپىگە يۈكلىگەن ياكى باشقىلار تەرىپىدىن يۈكلەنگەن فامىلە بولۇپ، بۇ ھىندىلارنىڭ فامىلىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك ئۇچرايدۇ. ھىندىلاردا قەدىمكى تەبىقە چۈشەنچىسى بويىچە «تەبىقە فامىلىسى» (Varna) قەدىمكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدىكى تۆت تەبىقە ـ براھمان (ئىلىم، نەزىر ـ چىراغ، دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرغۇچى ۋە شۇغۇللانغۇچى تەبىقە)، كساتريا (جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولىدا تۇتقان، ھەربىي ـ مۇلكى ئەمەلدار بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تەبىقە)، ۋايسيا (تىجارەت ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تەبىقە) ۋە سۇدرا (تۈرلۈك ھۈنەر ـ كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تەبىقە) ئىچىدىكى ئالدىنقى ئۈچ تەبىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان فامىلە بولۇپ، مىلادىيىنىڭ ئالدىدىن مىلادىيە 1000 ـ يىللارغىچە ئاريىلقتا يېزىلغان ھىندى دىنى دەستۇرلىرىدىن بىرى ـ «پۇرانا» (Purana) دا ئېنىق قىلىپ: «فامىلىسى شارما (sharma) بولغىنى براھمانلاردۇر؛ فامىلىسى ۋارما (Varma) بولغانلىرى كساتريالاردۇر؛ فامىلىسى گۈپتا (Gupta) بولغانلىرى ۋايسيالاردۇر.»[1] دەپ يېزىلغان. بۇنداق تەبىقە فامىلىسىنى قوللىنىش ئەھۋالى ھازىرغا قەدەر ھىندىلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، تەبىقە فامىلىسى جەمەت فامىلىسىنىڭ ئۆزى ئەمەس، بەلكى ھەر بىر تەبىقە فامىلىسى نەچچە ئون فامىلىنى ھەتتا يۈزلەپ فامىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

① جالاڭ لىيەنفاڭ تۈزگەن: «چەت ئەللىكلەرنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى 6 ـ ئاي نەشرى، خەنزۇچە 158 ـ بەت

ئونىڭدىن سىرت ئۇلاردىن يەنە يېڭى فامىلىلەر بۆلۈنۈپ چىقىدۇ.[1] بۇنىڭدىن سىرت پاكىستانلىقلاردىمۇ «سەييىد»، «چۇدھەرى»، «خان»، «مىرزا»، «بەگ»، «ئاغا»، «شەيخ»، «مىر»، «خوجا» قاتارلىق ئىجتىمائىي ئورۇن دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى تەبىقە فامىلىسى سۈپىتىدە پۇتون ئىسىم ـ فامىلىسىنىڭ ئالدىغا قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان ئەھۋال بار. ئەمما تەبىقە تۈزۈمى ۋە چۈشەنچىسىنىڭ سۇسلىشىغا ئەگىشىپ، تەبىقە فامىلىلىرىنىڭ ھۆرمەت سۆزلىرىگە ۋە جەمەت فامىلىلىرىگە ئايلىنىپ كېتىشى ـ نۆۋەتتە تەبىقە فامىلىسى ئىشلىتىلىدىغان مىللەتلەردىكى بىر ئورتاق يۈزلىنىشتۇر.

ئىنسانلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى ئوخشاپراق كېتىدىغان تارىخىي دەۋرلەردە پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئىنسانغا يۈكلەنگەن بىر ـ بىرىدىن ھەرقايسى جەھەتلەردە پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناپىدىغان نام ـ بەلگىلەرنى قوشۇپ ئىشلىتىش، ھەرقايسى مىللەتلەر ئوخشىمايدىغان نامىلاش شەكىللىرىنى ئىشلىتىشنى مۇقىم ئەنئەنىگە ئايلاندۇرغان. ئىنسانلارنىڭ نامىلاش ئۇسۇللىرىنى چوڭ جەھەتتىن ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرى، ئىسىم ـ فامىلىنى قوشۇپ ئىشلىتىش ئۇسۇلى، يەنە بىرى، ئاتا ـ بالىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئىشلىتىش ئۇسۇلى. شەخس ئىسمى بىلەن شۇ شەخس تەۋە بولغان ئۇرۇق ۋە جەمەتنىڭ ئومۇمىي نامى (فامىلىسى) نى قوشۇپ ئىشلىتىش ـ ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شارائىتىدا مۇقىملاشقان تۈزۈم بولۇپ، ئاشۇ دەۋردە ئۇرۇق ياكى جەمەتنىڭ ئومۇمىي نامىنى شەخس ئىسىملىرىغا قوشۇش ئىككى خىل شەكىلدە بولغان: يەنى «ئۇرۇقنىڭ ئومۇمى نامى + شەخس ئىسمى» ۋە «شەخس ئىسمى + ئۇرۇقنىڭ ئومۇمى نامى». بۇنداق ئۇسۇل ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى دەۋرىگە كەلگەندە مۇتلەق

① بۇ ھەقتە «ھىندىلارنىڭ فامىلىسى» دېگەن بۆلەككە قارالسۇن.

يوقاپ كەتمىدى، بەلكى بەزى مىللەتلەردە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، دۇنيادا خەنزۇ، ياپون، چاۋشەن، ۋيېتنام، لائوس ۋە كامبودژادىكى بىر قىسىم مىللەتلەر ۋە يەنە ئىپتىدائىي ھالەتتە ياشاۋاتقان قىسمەن مىللەتلەردە بولسا پەقەت جەمەت فامىلىسى بىلەن شەخس ئىسمىلا قوشۇپ ئىشلىتىلىدۇ، ئاتىنىڭ ئىسمى بولسا تاشلۇۋېتىلىدۇ. تەرتىپتە بەزىلىرى «فامىلە + شەخس ئىسمى» شەكلىدە قوللىنىلسا، بەزىلەر «شەخس ئىسمى + فامىلە» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. ئەمما بۇ يەردىكى فامىلە ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىكى ئاياللارنى ئاساس قىلغان جەمەتلەرنىڭ فامىلىسى ئەمەس، بەلكى ئەرلەرنى ئاساس قىلغان جەمەتلەرنىڭ فامىلىسىدىن ئىبارەت. يەنە بىر خىل ناملاش ئۇسۇلى — ئاتا — بالىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ناملاش بولۇپ، بۇ ئۇسۇل ئانىلىق ھوقۇقچىلىقى دەۋرى ئاخىرلىشىپ، ئاتىلىق ھوقۇقچىلىق تۇزۇمى تىكلەنگەندىن كېيىن بارلىققا كەلگەندۇر. بۇ ئۇسۇلنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى بىۋاستە سەۋەب ئىككى تۇرلۇك بولۇپ، بىرى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمەتچىلىكى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمەتچىلىكىگە ئورۇن بەرگەندىن كېيىن، ئانا تەرەپ نەسەبتىن ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ ئاتا تەرەپ نەسەبتىن ھېسابلاش ئۇسۇلىغا ئۆزگىرىشىدۇر. بۇنداق ئەھۋالدا، ئاتىنىڭ ئىسمى بىلەن پەرزەتنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئىشلەتكەندە، ئاتا جەمەت قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بىۋاستە داۋاملىشىشىغا، ھەمدە بىۋاستە قانداشلار بىلەن بىۋاستە قانداش بولمىغانلارنى ئېنىق ئايرىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ؛ يەنە بىرى، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك پەيدا بولۇغاندىن كېيىن، ئەرلەر بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق بىۋاستە قانداش ئۇرۇق - تۇغقانلارنى، بولۇپمۇ بىۋاستە قانداش پەرزەنتلەرنى مال - مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە قىلالايدۇ. ئاتا-بالىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش ئۇسۇلى ئوخشىمىغان مىللەتلەردە ئوخشىمىغان شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ: (1) ئاتىنىڭ ئىسمى

ئالدىدا، بالىنىڭ ئىسمى كەينىدە كېلىدىغان شەكىل: (2) بالىنىڭ ئىسمى ئالدىدا، ئاتىنىڭ ئىسمى كەينىدە كېلىدىغان شەكىل: (3) بالا ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ياكى ئالدىغا فامىلىنى قوشۇپ ئاتاش شەكلى. ئۇيغۇرلار ھازىرغىچە قوللىنىپ كېلىۋاتقان شەكىل ئىككىنچى خىل شەكىل، يەنى بالىنىڭ ئىسمى ئالدىدا، ئاتىنىڭ ئىسمى كەينىدە كېلىدىغان شەكىلدۇر. ئىسىمغا فامىلىنى قوشۇپ ئىشلىتىشتە ئىككى خىل شەكىل مەۋجۇت. بىرى، ئىسمىنىڭ ئالدى ياكى كەينىگە فامىلىنى بىۋاسىتە قوشۇش شەكلى؛ يەنە بىرى، فامىلىنى بالا بىلەن ئاتىنىڭ ئىسمىنىڭ ئالدى ياكى كەينىگە قوشۇش شەكلى. ئەلۋەتتە، بۇ يەردىكى فامىلە بەزى مىللەتلەردە ئەجداد ئىسمى بولۇشى، بەزى مىللەتلەردە قەبىلە ئىسمى بولۇشى، يەنە بەزى مىللەتلەردە جەمەت ئىسمى بولۇشى مۇمكىن. كۆرۈشكە بولىدۇكى، فامىلىلەر ئوخشىمىغان مىللەتلەردە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ كېلىشتە ئوخشىمىغان شەكىللەرگە ئىگە. ئەلۋەتتە، بىز فامىلىنى شەخس ئىسىملىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇپ ئىشلىتىشنى ئىلغارلىق، ئارقىسىغا قوشۇپ ئىشلىتىشنى قالاقلىق دەپ ئېيتالمايمىز، ئەكسىچە بولغاندىمۇ ھەم شۇنداق. بۇ پەقەت مىللەتلەرنىڭ ناملاش ئادىتىدىكى مەسىلە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىلغارلىق ياكى قالاقلىق بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىسى يوق.

ئىنسانلار ئىپتىدائىي دەۋرلەردىن تارتىپلا ئۇرۇق - جەمەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى بولمىش فامىلىلەرگە شۇنچىلىك ئېتىبار بەرگەن. ئۇنداقتا، فامىلىلەر قانداق روللىرى سەۋەبىدىن شۇنچە كۆپ دەققەت - ئېتىبارغا مۇيەسسەر بولالىغان؛ بۇ دەل فامىلەنىڭ ئىجتىمائىي رولى مەسلىسىدۇر.

ئىنسانلارنىڭ فامىلىسى ئەمەلىيەت ۋە بىلىش ئاساسى ئۇستىگە قۇرۇلغان تۇرگە ئايرىش سىستېمىسى بولۇپ، ئۇ ھەم جەمئىيەت، مەدەنىيەت ۋە تارىخنىڭ مەھسۇلى، ھەم ئىجتىمائىي، مەدەنىي ۋە تارىخىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا

ئىشتىراك قىلىدىغان بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر. مۇئەييەن تارد-
خىي شارائىت ۋە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ئىچىدە، فامىلىنىڭ
رولى ۋە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر جەمئىيەت ۋە مەدەن-
يەتكە مۇھىم تەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ. فامىلە قاتارلىق بەلگىلەر
ئارقىلىق ناملاش ۋە تۇرگە ئايرىش ئىنسانلارنىڭ ھايۋانات دۇنيا-
سىدىن پەرقلىنىپ تۇرۇشىدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى
بولۇپ، ئۇلاردا گەۋدىلىنىدىغىنى ئادەمنىڭ كۆزىتىش، سېلىش-
تۇرۇش، تەھلىل قىلىش ۋە يىغىنچاقلاشتەك ئىقتىدارلىرىدۇر.
ئىنسانلارنىڭ شەيئى - ھادىسىلەرنى تۇرگە ئايرىشى، تونۇش ۋە
بىلىش ئېھتىياجىدىن بولىدۇ. دۇنيادىكى شەيئىلەر، ھادىسىلەر
مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان بولىدۇ. ئىسىم - فامىلە ئارقىلىق
ناملاش ۋە تۇرگە ئايرىش مول، رەڭگارەڭ ۋە چەكسىز دۇنيانى
بىز تونۇيالايدىغان ۋە قوبۇل قىلالايدىغان كۆلەمگە كەلتۈرىدۇ.
ئادەم تۇغۇلۇشى بىلەنلا جەمئىيەت ئاتا قىلغان ئىسىم، فامىلە،
لەقەم... قاتارلىق بەلگىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ،
ئۇ ئىجتىمائىي ئادەمگە ئايلىنىشنىڭ تۇنجى قەدىمىنى باسىدۇ.
ئىنسانلار بەلگىلەر قاينىمى ئىچىدە ياشايدۇ، ئاتا - ئانىنىڭ
ئىسمى، قېرىنداش - ھەمشىرىلەرنىڭ ئىسمى، ئۇرۇق - تۇغ-
قان، دوست - بۇرادەرلەرنىڭ ئىسمى، لەقەملىرى، ئەركىلەتمە
نامىلىرى ۋە باشقا ئىجتىمائىي بەلگىلەر ھەر ۋاقىت بىزنى ئوراپ
تۇرىدۇ ھەم ئاخىرىدا بىزنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىمىزنى بەلگىلەيدە-
غان مۇھىم ئامىلغا ئايلىنىدۇ. شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش
جەريانى يەنە ئىسىم - فامىلىلەرنى قوبۇل قىلىشىنمۇ ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ، شۇنداقلا جەمئىيەت ئېتىراپ قىلغان «مۇراسىم» لارغىمۇ
ئائىل بولىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى بىر خىل ئالماشتۇرۇش
ۋە ئالاقە باغلاش ۋاستىسىدۇر. ئىسىم - فامىلە بەلگە بولۇش
سۈپىتىدە، ئۇ شەخس ۋە كوللېكتىپنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلە-

رىنى ئۆزىدە مۇجەسسەم قىلغان بولىدۇ. ئىسىم - فامىلە خاس
ئىسىملارنىڭ بىر بۆلۈكى بولۇپ، ئۇ ھەم بىر خىل تىل ھادىسە-
سى، ھەم بىر خىل مەدەنىيەت شەكلىدۇر. ئىنسانلارنىڭ ئى-
سىم - فامىلىسى مۇئەييەن تىل ۋە مۇئەييەن مەدەنىيەتتىن ئايرى-
لالمايدۇ. يەنى، تىل ۋە مەدەنىيەت — ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ
مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئالدىنقى شەرتلەردۇر.

سانائەتلىشىش دەۋرىدىن ئىلگىرىكى نۇرغۇن جەمئىيەتلەردە،
ئىسىم - فامىلە مۇھىم تۇرگە ئايرىش شەكلى ھېسابلىنىاتتى. ئات
قويۇش مۇراسىملىرىدا كىشىلەرگە نام - بەلگە ھەدىيە قىلىنىش
بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ھەر خىل ھوقۇق ۋە نوپۇز تەقسىملىنەت-
تى. شۇنداق قىلىپ، ئىسىم - فامىلە شەخسلەرنى بىر - بىر-
دىن پەرقلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي توپلارنى
يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئومۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلەش ئىقتىدا-
رىغا ئىگە بولاتتى. فېئودالىلىق جەمئىيەتتىكى ئىسىم - فامىلە
بەلگىلىرى سىستېمىسى كىشىلەرنىڭ ئەزىز ياكى خار بولۇش،
چوڭ بىلەن كىچىكنىڭ تەرتىپى بولۇشتەك تەبىقە تۈزۈمىنى ئايان
قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىم - فامىلە مۇھىم ئىجتىمائىي «بەلگە
دەسمايىسى» سۈپىتىدە، كەڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەنەسىگە
ئىگە بولغانىدى. ئىسىم - فامىلە بايلىقىنىڭ تەقسىملىنىشى
گويا كى باشقا ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ تەقسىملىنىشىگە ئوخ-
شاش، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ئىچىدە ئىجتىمائىي تەبىقە، ئىج-
تىمائىي تىزگىنلەش ۋە ئىجتىمائىي ھۆكۈمرانلىقنىڭ ۋاستىسى
بولۇپ خىزمەت قىلغان. سانائەتلىشىشنىڭ كۈچىيىشى، قانداش-
لىق ئېڭى ۋە جەمەتچىلىك ئېڭىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ،
ھەر قايسى دۆلەتلەر ئەنئەنىۋى جەمەتلەرنىڭ نۇرغۇن ئىجتىمائىي
روللىرىنى بىكار قىلدى. نەتىجىدە، ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ
روللىرىدىمۇ بەلگىلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى ۋە بۇ شەخسلەرنى
بىر - بىرىدىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈشكىلا مەركەزلەشتى. بىراق

ئىسىم ـ فامىلىلەر پۇقرالىق ھوقۇقى، كىملىك، داۋا ـ دەسـ
تۇر، ئەرزىيەت قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق دۆلەتنىڭ تىزگىنـ
لەش ئوبيېكتىغا ئايلاندى.

ھەرقانداق فامىلە ھەم قۇرۇلما شەكلىگە ھەم، ئىجتىمائىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ. فامىلىلەر بەلگە بولۇش سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ فامىلە ئىگىسى بولغان جەمەت بىلەن ئۇدۇل، دەلمۇدەل كېلىدەـ غان تەبىئىي باغلىنىشى بولمايدۇ. فامىلە تاللىنىش يولى بىلەن پەيدا بولىدۇ ھەم مۇئەييەن مەدەنىيەت مەنەسىگە ئىگە بولىدۇ. شۇنداقلا كونكرېت تارىخىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسىنى قوبۇل قىلىدۇ. فامىلىلەر بىلەن ئۇلار كۆرسىتىدىغان ئوبيېكتلار (ئاـ دەملەر توپى ياكى جەمەتلەر) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەدەنىـ يەت تەسەۋۋۇرى، مۇراسىم شەكىللىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئېتىـ راپ قىلىشىدىن ئۆتۈپ ئاندىن تېكىلىنىدۇ. ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، فامىلە قوش قۇرۇلما ۋە قوش مەنىگە ئىگە بولىدۇ. فامىلىنىڭ قوش قۇرۇلمىسى مۇناسىپ تىلىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە مۇناسىپ مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلمىسىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. فامىلىلەر بىر تەرەپتىن تىلشۇناسلىق قانۇنىيىتىگە، تىل ئىشلىتىش ئادىتىگە بويسۇنۇشى، يەنە بىر تەرەپتىن جەمئىيەت، تارىخ ۋە مەدەنىيەتـ نىڭ تەرەققىياتىغا لايىقلىشىشى كېرەك. فامىلىنىڭ قوش مەنىـ سى مۇئەييەن تىلنىڭ ئۆزىدىكى مەنە ۋە ئىجتىمائىي ـ مەدەنىيەت مەنەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردە دېيىلۇاتقان «تىلنىڭ ئۆزىدىكى مەنە» تىل تاۋۇشى، تىل قائىدىسى (گرامماتىكا)، تىل مەنىسى قاتارلىق تار مەنىدىكى تىلشۇناسلىق مەزمۇنلىرىنى كۆرسىتىدۇ. «ئىجتىمائىي مەدەنىيەت مەنەسى» بولسا فامىلىلەرـ نىڭ بىر پۈتۈن مىللەت، قوۋم ياكى ئىجتىمائىي توپنىڭ تارىخىي ھاياتى بىلەن باغلانغان قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ.

مەدەنىيەت شەكىللىرىدىن بىرى بولغان فامىلە ناھايىتى مول

مەدەنىيەت مەزمۇنىغا ئىگە بولۇپ، ئۇ جانلىق ئىجتىمائىي ـ تارىخىي ـ مەدەنىي مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. فامىلە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ، ئۆزگىرىشكە ئەگىـ شىپ ئۆزگىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە فامىلىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يازما ۋە ئاغزاكى يەتكۈزۈش ھەمدە ئەسلىمە شەكىللىرى ئارقىلىق بۈگۈنگىچە تارقىلىپ كەلـ گەن فامىلىنىڭ ھەربىر تارىخىي باسقۇچتا ئۆز ئالاھىدىلىكى بوـ لىدۇ. فامىلە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت ۋە جەمئىيەت تارىخى ئىچىدە ياشىنىن ـ ئاخىر تۈزۈم مەنىسى، بىلىش مەنىسى، ھېسسىي مەنە شۇنداقلا سىمۋول مەنىسى ۋە ئوخشىتىش مەنىلىرىگە ئىگە بولغان بولىدۇ.

فامىلە مۇئەييەن دەۋردىكى مىللىي پسىخىكىنىمۇ ئەكس ئەتـ تۈرەلەيدۇ. مىللىي پسىخىكا مۇرەككەپ ئۇنۇمۇرسال گەۋدە بوـ لۇپ، ئۇ مۇئەييەن ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە مەۋجۇت بولىدۇ. جەمئىيەت بىلەن شەخسنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، تارىختىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن ئۆرپ ـ ئادەت، ئىجتىمائىي ئەسلىمە، جەمـ ئىيەتنىڭ ئورتاق تونۇشى ۋە ئىجتىمائىي ھەرىكەت قاتارلىقلارنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىدۇ. فامىلىنىڭ مىللەت پسىخىكىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى ئۇنىڭ ھەر خىل ئىجتىمائىي ئامىللار ئوتتۇرـ سىدىكى ئۆزئارا تەسىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى بولۇپ، بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، مىللەت پسىخىكىسى مۇقەررەر ھالدا جەمئىيەت تارىخى ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ. تەرەققىي تاپمىغان نۇرغۇن جەمئىيەتلەردە، فامىلە ۋە فامىلىنى چۆرىدىگەن ھالدا بارلىققا كەلگەن ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مىللەت ئەزالىرىنىڭ مىللىي پسىخىكىسىنىڭ شەكىللـ نىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. يەنى مىللىي فامىلە پەقەت ئىجتىمـ ائىي پسىخىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بەلگە شەكىلىلا ئەمەس، بەلـ

كى مۇھىمى، مۇئەييەن تارىخىي مەزگىل ئىچىدە ھەربىر ئادەم-
نىڭ پسىخىكىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان مە-
دەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇق-
تىنى نۇرغۇنلىغان مىللەتشۇناسلىق ماتېرىياللىرىدىن، بولۇپمۇ
تېپىك مىللەتشۇناسلىق ئەھمىيىتىگە ئىگە بولغان ئىسىم قويۇش،
فامىلە بېكىتىش مۇراسىملىرىدىن ئېنىق كۆرۈشكە بولىدۇ. فا-
مىلىنىڭ مەنىسى ۋە فامىلە مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى فامىلە بېكە-
تىش، ئەسلىمە (ئەجدادلار نامىلىرىغا قارىتا ئەسلەش) ۋە تەتبىق
قىلىشتۇر. فامىلە شەكلى ۋە فامىلە مەدەنىيىتى بولسا ئىسىم
قويۇش، ئەجدادلار ئىسىملىرىغا قارىتا ئەسلىمە ۋە ئۇلارنى تەت-
بىقلاش ئىچىدە پەيدا بولىدۇ، مەۋجۇت بولىدۇ ۋە داۋاملىشىدۇ.
فامىلە سىستېمىسىنى مۇھىم ئىجتىمائىي فۇنكسىيىگە ئىگە دەپ
قارايدىغان مىللەتلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئىسىم قويۇش ۋە فامىلە
بېكىتىش ھەققەتەن بىر خىل سەپەرۋەرلىك، بىر خىل باغلىما
كۇچ ھەم بىر خىل تەربىيدۇر. ئىسىم قويۇش ۋە فامىلە بېكە-
تىش جەريانىدا مىللەت ئەزالىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي پائالە-
يىتى ۋە پسىخىك پائالىيىتى ئارقىلىق مىللىي ھېسسىياتىنى،
قانداشلىق تۇيغۇسىنى، ئەنئەنىۋى نوپۇزىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇن-
داقلا، جامائەت ۋە شەخسنىڭ مەجبۇرىيىتىنى تەكتلەپ، ھېس-
سىيات ۋە ئۇچۇر ئالماشتۇرىدۇ. قىسقىسى مىللىي فامىلە بىلەن
مىللىي پسىخىكا ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئۆتۈشۈشتەك مۇناسىۋەت
مەۋجۇت بولىدۇ. بىر مىللەت تۇرلۇك تارىخىي جەريانلاردا شە-
كىللەندۇرگەن تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلەر مىللەت پسىخىكىسىدا
چۆكمە ھالىتىدە مەۋجۇت بولىدۇ، ۋەھالەنكى مىللىي فامىلە
ئوخشىمىغان دەرىجىدە بۇنداق چۆكمىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ ھەمدە
ئىسىم ۋە فامىلىنىڭ ئىشلىتىلىشى شەخسنىڭ مىللىي پسىخىكە-
سىنىڭ يېتىلىشىگە زور ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىدۇ.

فامىلە ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ بىر بۆلىكى بولۇش سۈپە-

تىدە، ئۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىجتىمائىي بەلگىلەرنىڭ شەخس
ۋە توپلۇمغا قارىتا ئوينايدىغان تىزگىنلەش رولىنى ئەكس ئەتتۇ-
رىدۇ. فامىلە بولسا بەلگىلەر سىستېمىسى ھەم تۇرلەرگە ئايرىش
سىستېمىسىدۇر. جەمئىيەت ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ (بۇ يەردە
فامىلىنى بىر خىل ئىجتىمائىي بايلىق، ئىجتىمائىي سەرمايە دەپ
چۈشىنىش كېرەك) مەلۇم باشقۇرغۇچى ئاپپاراتلىرى، باشقۇرغۇ-
چى تەشكىلاتلىرىنى ئايان قىلىدۇ ياكى ئىگىلەيدۇ. بەزى چاغلاردا
ھەتتا شەخسلەرمۇ فامىلىنىڭ ئۆلچەملىك شەكىللىرى ۋە ئۇنىڭ
تۇرلىرىنى تۇزۇپ چىقىش، ئۆزگەرتىش ھەم نازارەت قىلىش
ئارقىلىق فامىلە قوللانغۇچىلارنى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تىز-
گىنلەش مەقسىتىگە يېتىدۇ. دۆلەتچىلىك تۇزۇلمىسىدە، فامىلە-
نىڭ ئۆلچەملىشىشى — دۆلەتنىڭ بىرلىككە كېلىشىنىڭ، ئالا-
قىلەرنىڭ قۇلايلىشىشىنىڭ، دۆلەتچىلىك ئېڭىنى كۈچەيتىشنىڭ
ۋاستىلىرىدىن بىرى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ ھەم ئۆلچەملەش-
كەن ئورتاق تىلنى ۋە ئورتاق يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە كېڭەي-
تىشنىڭ مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلىرىدىن بىرىدۇر. شۇ سەۋەبتىن،
فامىلىمۇ ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ۋاستىسى بولالايدۇ. سانائەت-
لەشكەن جەمئىيەتلەردە فامىلە مۇھىم ئىجتىمائىي بايلىق بولۇپ،
ئۇنى تەقسىم قىلغىلى ۋە تەكرار تەقسىم قىلغىلى بولىدۇ. ئىسىم
قويۇش ۋە فامىلە ھەدىيە قىلىش جەريانى بولسا ئىسىم قويۇلغۇچى
ۋە فامىلە ھەدىيە قىلىنغۇچىنى جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ئىچىدە
مەلۇم ئورۇنغا ئىگە قىلىش ۋە مەلۇم تۇرگە مەنسۇپ قىلىش
جەريانىدۇر ھەمدە مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي قاتلاملارنى تەكرار
ئەسلەش جەريانى ۋە قايتا تەربىيە بېرىش جەريانىدۇر. ئىنسانىيەت
جەمئىيىتىدە يېڭى ھاياتلىق ئاپىرىدە بولغاندىن كېيىن، ئەسلى
بار بولغان ئىسىم ـ فامىلە سىستېمىسىنىڭ سۆز ئامبىرى ئىچە-
دىن مۇئەييەن سالاھىيەت ۋە نوپۇزغا ئىگە بولغان كىشىلەر يېڭى
ھاياتلىققا مەلۇم ئىسىمنى تاللاپ قويۇش ئارقىلىق، ئاشۇ يېڭى

هایاتلیقنیڭ مەدەنییەت سىستېمىسى ئىچىدىكى ئورۇننى بېكىتىدۇ ياكى مەلۇم تۈرگە مەنسۇپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئىسىم قويۇش ۋە فامىلە بېكىتىشنىڭ ئۆزى ئىسىم - فامىلە بېكىتكۈچىلەر ۋە باشقا جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ نۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي ئورنىنى تەكرار تەكشەشكە ياكى ئۆزلىرى بىلەن نام بېرىلگۈچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى مۇقىملاشتۇرۇش مەسىلىسىگە بېرىپ چېتىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئىسىم - فامىلە بېكىتىش جەريانى ھەم بىر خىل ماكان ۋە زامان مەنىسىگە ئىگە مەشغۇلات، ھەم جەمئىيەت ئەزالىرىغا قارىتا ئەمەلىي تىزگىنلەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ئىسىم - ئىجتىمائىي ئالاقىلەر داۋامىدا زۆرۈر بولغان شەخسنىڭ ۋەكىللىك بەلگىسى بولسا، فامىلە - ئىجتىمائىي توپنىڭ ۋەكىللىك بەلگىسىدۇر. ئۆزئارا قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان ئىجتىمائىي توپ (جەمەت، ئائىلىلەر، ئۇرۇقلار) نى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش، يەنى ئىجتىمائىي توپنىڭ سىرتىغا نىسبەتەن پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش، ئىجتىمائىي توپنىڭ ئىچىگە نىسبەتەن ئويۇشتۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش - فامىلىنىڭ ئەڭ ئاساسى، ئەڭ دەسلەپكى رولىدۇر.

ئىنسانىيەت تارىخىدا فامىلىنىڭ يەنە بىر ئىجتىمائىي رولى - كىشىلەرنىڭ دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى، سالاھىيىتىنىڭ ئېسىل ياكى ناچار نەسەبكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئىپادىلەشتۇر. بۇ ئىككى جەھەتتە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ: يەنى، قەدىمكى دەۋردە فامىلە دەرىجە - مەرتىۋىنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە يۇقىرى تەبىقە جەمئىيىتىنىڭ سالاھىيىتىنى بىلدۈرىدىغان مۇھىم ئالامەت ئىدى. باشقىچە ئېيتقاندا، فامىلىنىڭ ئۆزىلا مەنسەپ - دەرىجىنىڭ ئۇستۇن ئىكەنلىكىنىڭ ئالامىتى بولۇپ، فامىلىنىڭ بولماسلىقى تەبىئىي رەۋىشتە دەرىجە، ئورۇن-نىڭ تۆۋەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى. بىز بۇ جەھەتتىكى مىساللار-

نى كۆپ كەلتۈرەيمىز. فامىلىدە ئىپادىلىنىدىغان مەنسەپ - دەرىجە ئۇقۇمىنىڭ يەنە بىر سىمۋوللۇق مەنىسى شۇكى، ھەممە ئادەمدە فامىلە بولغان جەمئىيەتلەردە، ئوخشىمىغان فامىلىلەر ئارىسىدا روشەن دەرىجىدىكى ئېگىز - پەسلىك پەرقى مەۋجۇت ئىدى. ۋەھالەنكى، نۇرغۇن مىللەتلەردە، فامىلە ئارقىلىق مەنسەپ - دەرىجىدىكى يۇقىرى - تۆۋەنلىكنى ئىپادىلەش ئادەتتىكى تۈزۈم سۈپىتىدە ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا نائىل بولىدى. ئەمما ھازىرقى ئەھۋالدا، فامىلىلىك مىللەتلەردىكى فامىلە-لەرنىڭ يۇقىرىقى رولى ئاساسىي جەھەتتىن يوقىلىپ، فامىلىلەر بىلەن ئۇنى ئىشلىتىدىغان جەمەتلەرنىڭ ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك باغلىنىش بولماسلىقتەك ئىپتىدائىي ئەھۋالغا قايتىش يۈزلىنىشىدە تۇرماقتا.

تارىختا فامىلىلەرنىڭ يەنە بىر مۇھىم رولى توي - نىكاھ ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، قېلىپلاشتۇرۇشتۇر. قەدىمكى ئىنسانلار گەرچە يېقىن تۇغقانلار ئارا توي قىلىپ كۆپەيمەسلىك خەۋپ - خەتىرىنى ئىلمىي رەۋىشتە چۈشىنىپ ۋە چۈشەندۈرۈپ يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئۇرۇق ئىچىدە نىكاھلىنىشتىن كېلىپ چىقىدىغان ئادەم سورتىنىڭ چېكىنىپ كېتىشىدەك ئەھۋالنى ئۇزاق مۇددەتلىك كۆزىتىشلەر ئارقىلىق ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. تارىختىن بېرى، ئۇرۇقداشلىق قانۇنلىرىدىن تارتىپ ھازىرقى زامان دۆلەت قانۇنلىرىغىچە ھەممىسى ئوخشاش فامىلە-لىكلەرنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشى چەكلىنىشتەك قائىدىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كەلدى.

ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە بېكىتىلگەن قانداشلىق مۇناسىۋەتلىرى جەمئىيەتنىڭ «گۇۋاھلىقى» دىن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، ئۇلارنىڭ كىشىلەرنىڭ ئەمەلىي قانداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن دەل كېلىشى ناتايىن ئىدى. فامىلە تىكلەنگەن دەسلەپكى مەزگىللەر-دە، كىشىلەر جەمئىيەت ئېتىراپ قىلغان قانداشلىق مۇناسىۋەت

بىلەن ئەمەلىي قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ئىمكانقەدەر بىر ئىش دەپ چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا نىكاھ مۇناسىۋەتلىرىدە لايىق تاللاشنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلغانىدى. ئەمما بىرقانچە ئەۋلادتىن كېيىن، مەلۇم قانداشلىق گۇرۇھلىرى گۇللىنىپ، يەنە بەزى قانداشلىق گۇرۇھلىرى ئازىيىپ ھەتتا يوقىلىپ كەتتى. كېيىن قاتناش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۇرۇش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نىكاھ ئوبيېكتلىرى يېتىشمەي قالىدىغان ئەھۋال شەكىللەندى. بۇنداق ئەھۋالدا، پەقەت مەلۇم مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈپ، ئەسلىدىكى فامىلىلەر بىرقانچە فامىلىلىك جەمەتلەرگە ئايرىلىپ، ئەينى بىر قانداشلىق گۇرۇھ ئىچىدىمۇ نىكاھلىنىشنى يولغا قويۇپ، نوپۇس ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. باشقىچە ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ ئەمەلىي قانداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن ئىجتىمائىي قانداشلىقى تەدرىجىي ئايرىلىپ، قانداشلىق مۇناسىۋىتى تەدرىجىي رەۋىشتە «ئىزاھلاش» نىڭ مەسئۇلى بولۇپ قالدى. ئىجتىمائىي قانداشلىق ئادەتلىنىشتىن شەكىللەنگەن نەتىجە بولۇپ، ئۇ مەدەنىيەت تۈزۈمىنىڭ مۇھىم ئامىلى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئىجتىمائىي قانداشلىق بىلەن ئەمەلىي قانداشلىقنى چەكسىز رەۋىشتە ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. نۇرغۇن جەمەت، ئۇرۇقلار ئىچىدە يەنە يېقىن تۇغقانلارنى نىكاھلىنىپ كۆپىيىشتىن ساقلىنىدۇ، زۆرۈر تېپىلغاندا، ئىجتىمائىي قانداشلىق ئەمەلىي قانداشلىققا يېقىنلاشتۇرۇلىدۇ. شۇڭلاشقا، جەمئىيەتتىكى فامىلىلەردە بۆلۈنۈش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش ھادىسىسى يۈز بېرىپ، فامىلىلەردىن ئىككىلەمچى ئىجتىمائىي قانداش گۇرۇھ سۈپىتىدىكى تارماق فامىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. تارماق فامىلىلەر فامىلىلەرنىڭ ئۆزگىرىش، راۋاجلىنىش جەريانىدا مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ھالقا بولۇپ، ئۇلار فامىلىلەرنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە قوشۇلۇپ كېتىشى جەريانىدىكى ئۆتكۈنچى باسقۇچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گەپنىڭ

ئۆزىگە كەلسەك، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ زورىيىشى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ مۇرەككەپلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئەينى بىر فامىلىگە ئىگە ئىجتىمائىي گۇرۇھ ئىچىدە ئىجتىمائىي قانداشلىق بار دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنسىمۇ، ئەمما بىز ھازىر كۆرۈپ تۇرۇۋاتقان ئوخشاش فامىلىلىك كىشىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى ئارىسىدا بۇۋاستە، يېقىن، ئەمەلىي قانداشلىق مۇناسىۋىتى يوق. شۇڭلاشقا، ئەر - ئايالالارنىڭ نىكاھلىنىشى ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى «ئوخشاش فامىلىلىكلەر نىكاھلانماسلىق» قائىدىسىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھازىرقى زامان ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى ئىسپاتلىدىكى، گەرچە ئەينى بىر جەمەت، فامىلىگە مەنسۇپ بولغان كىشىلەر ئىچىدە، بىرقانچە ئەۋلاد ئۆتكەندىن كېيىن ئەر - ئايالالار نىكاھلانسىمۇ ئەمما ناچار ئاقىۋەت كېلىپ چىقمايدۇ. شۇڭا، ھەرقايسى دۆلەت قانۇنلىرى يىراق مۇناسىۋەتتىكى قانداشلار ياكى فامىلىداشلارنىڭ نىكاھلىنىشىنى قوغدايدۇ ۋە قارشى تۇرمايدۇ.

ئىنسانلارنىڭ فامىلىسى مەزمۇنىدىن شەكىلگىچە تىل ۋە مەدەنىيەتنى ئۆزىگە مەنبە قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تىل ۋە مەدەنىيەت ھامان مىللەتلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلانغاچقا، فامىلىلەردە كۆچلۈك تەرزدە مىللىي خۇسۇسىيەت گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. فامىلىلەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى - فامىلىنى ئىشلەتكۈچى مىللەتلەرنىڭ تىل ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ماس بولىدۇ. فامىلىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ ھەر خىل ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىن قالغان مەدەنىيەت ئىزناسى بولۇپ، ئۇ ئاساسەن فامىلەرنىڭ تىل قۇرۇلمىسى ۋە ئىسىملار بىلەن بىرىكىش شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرىنىڭ تىل قۇرۇلمىسى- مەنە ئېتىبارىدىن قارىغاندا - شۇ مىللەتلەرنىڭ ئىجتىما-

ئي، ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىي، دىنىي تۈرمۇشى بىلەن زىچ ئالاقىدار بولىدۇ. مىللەتلەر ياشايدىغان جۇغراپىيىلىك ئو-رۇنلارنىڭ پەرقلىق بولۇشى سەۋەبىدىن، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ئۆزگىچە مۇھىت ئىچىدىن ئامىلە سۈپىتىدە سۆز تاللىۋالىدۇ. كەسىپلەر مىللەتلەردە بىرقەدەر ئۆزگىچە شە-كىللەرگە ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭدىن باشقا، مىللەتلەرنىڭ ھۇنەر - سانائەتكە بولغان تۈپ قاراشلىرىنىڭ تەسىرى تۈپەيلە-دىن، ئامىللەر ئىچىدىكى كەسىپ نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەل-گەن ئامىللەردىمۇ مەلۇم مىللىي خاسلىق ئىپادىلىنىدۇ. سىيا-سىي تەرەپتىن ئالغاندا، نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئامىللىرى شۇ مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى بەرپا قىلغان دۆلەتلەر، سىياسىي گەۋ-دىلەر، ئۇستىگە ئالغان مەنسەپ - دەرىجىلەر، پارتىيە - گۇرۇھ-لار ۋە شۇ مىللەتلەرنىڭ ئاشۇ ساھەلەرگە بولغان پەخىرلىنىش تۇيغۇسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەدەنىيەت ۋە دىنىي تۈر-مۇش نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ساھەلەردە ئامىللەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ يارقىن ئىپادىلىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرى ياراتقان دىن مەدەنىيىتى ئىچىدىن زور تۈر-كۈمدە سۆز تاللىۋېلىپ، ئۇلارنى ئامىلە قىلىپ ئىشلىتىدۇ. بۇ ئامىللەردە مىللەتلەرنىڭ دىن مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى ۋە قىياپەت-لىرى روشەن ئايان بولىدۇ. بىز بۇ جەھەتتە كۆپ مىسال كەل-تۈرمىسەكمۇ، ئامىللەرنىڭ مىللەتلەرنىڭ خاس تۈرمۇشىغا ھا-مان زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقىنى كىشىلەر بىلسە كېرەك.

ئامىللەرنىڭ تىل مەنىسىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ بە-رىكىش شەكلىدە مىللىي ئالاھىدىلىك تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلىنە-دۇ. تىل نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئامىللەرنىڭ قۇرۇلمە-سىنىڭ بېرىپ چېتىلىدىغىنى تىل مەنسىدۇر، ئۇلارنىڭ بىر-كىش شەكلىنىڭ چېتىلىدىغىنى تىل قائىدىسى (گراماتىكا) دۇر. ۋەھالەنكى، تىل قائىدىسى (گراماتىكا) مىللىي تىلدىكى

ئەڭ مۇقىم ئامىلدۇر. دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئاتا - بالا-لىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش تۈزۈمىنى يۈرگۈزىدۇ. ئاتا ئىسمى-نىڭ بالا ئىسمىغا نىسبەتەن ئورنى نۇقتىسىدىن سۆز ئاچساق، ئۇنى ئالدىدىن قوشۇلۇش شەكلى ۋە ئارقىسىدىن قوشۇلۇش شەكـ-لى دەپ ئىككى شەكىلگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئاتا ئىسمىنى بالا ئىسمىنىڭ ئالدىغا ياكى كەينىگە قوشۇش ئاساسىدىن ياكى ئەڭ دەسلەپتە مۇناسىپ مىللىي تىلنىڭ تىل قائىدىسى (گراماتىكا) دىن ئېلىنغان. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، مەزكۇر مىللىي تىللاردىكى سۆز ياساش شەكلىدىن ئېلىنغان. مىللىي مەدەنىيەت-نىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكى ۋە مىللىي تىلنىڭ خاسلىقلىرى ئىسىم-ئامىلىلەرنىڭ بىرىكىش شەكلىدىكى كۆپ خىللىقنى شەكىللەن-دۈرگەن. بەزى مىللەتلەردە ئىسىم - ئامىلە بىرلىكتە ئىشلىتى-لىدۇ، يەنە بەزى مىللەتلەردە پەقەت ئىسىمنىلا ئېلىپ، ئامىلىنى قىسقارتىدىغان شەكىل ئىشلىتىلىدۇ.

تىلدىن باشقا، مىللەتلەرنىڭ خاراكتېرى، ئىدىيىسى ۋە ئىجتىمائىي ئۇرۇپ - ئادەتلىرىمۇ ئىسىم - ئامىلىلەرنىڭ بىرە-كىش شەكلىگە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر جەمئىيەت ۋە ئائىلىنى شەخسىتىنمۇ مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ، جەمئىيەت ۋە ئائىلىنىڭ «ئومۇمىي ئىسمى» بولغان ئامىلىنى كىشى ئىسىم-لىرىنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. ئوخشاش قائىدە بويىچە ئېيتقاندا، بىر قىسىم مىللەتلەر شەخسنىڭ قىممىتى ۋە مۇستەقىل ئورنىنى تەكىتلەپ، كىشى ئىسىملىرىنى جەمئىيەتنىڭ ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىشلىتىدۇ.

يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، ئامىلە ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق جەم-ئىيەت تۈزۈمى باسقۇچىدىلا پەيدا بولغان، ئاتىلىق ھوقۇقچىلىقى دەۋرىگە كەلگەندە يەنىمۇ مۇكەممەللىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىمتىياز مەنبەلىرىگە ئىگە بولغان، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە جەمئىيەتتىكى قانداش ئىجتىمائىي گەۋدىلەرنى تاشقى جەھەتتە

بىر - بىرىدىن پەرقلەندۇرۇش، ئىچكى جەھەتتە جەمئەت ئەزالىرى-
نى ئۆيۇشتۇرۇش، نىكاھ مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەشكە ئوخشاش
روللارنى ئۆتەپ كەلگەن، ئەر جىنسلىق ئەجدادتىن تۆرەلگەن
بارچە قانداش ئەر جىنسلىق ۋە ئايال جىنسلىق جەمئەت ئەزالىرى-
غا، ھەمدە شۇ جەمئەتتىكى ئەر جىنسلىق ئەزالارغا نىكاھ يولى
ئارقىلىق باغلانغان باشقا جەمئەت ئايالىلىرىغا ئورتاق بولغان ئومۇ-
مىي نامدىن ئىبارەت.

3. فامىلە، تەخەللۇس، لەقەم ۋە ھۆرمەت - ئۇنۋان نامىلىرى

مەيلى ئىسىم بولسۇن، فامىلە بولسۇن، تەخەللۇس بول-
سۇن، لەقەم بولسۇن ۋە ياكى ھۆرمەت - ئۇنۋان نامىلىرى بول-
سۇن، ھەممىسى كىشىلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۇرۇشتىن
ئىبارەت بىر ئاساسى مەقسەت ئۇستىگە قۇرۇلغان نام - بەلگىلەر
بولۇپ، ئۇلار ئاشۇنداق بىر ئورتاق ئىقتىدارغا ئىگە بولغاندىن
سىرت، يەنە ئىشلىتىلىش دائىرىسى، بىلدۇرگەن ئىجتىمائىي
مەنىسى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. فامى-
لىگە قارىتا چۈشىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، فامىلە قوللىنىش
تارىخى ھەققىدە مەلۇم قىياسلارغا ئىرىشىش، فامىلە، تەخەل-
لۇس، لەقەم ۋە ھۆرمەت - ئۇنۋان نامىلىرىنىڭ ئوخشاشلىق ۋە
ئوخشىماسلىق نۇقتىلىرىنى تېخىمۇ ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش،
فامىلە قوللىنىشنى ئومۇملاشتۇرۇشتا تەخەللۇس، لەقەم ۋە ھۆر-
مەت ئۇنۋان نامىلىرىنىڭ فامىلە قىلىپ ئىشلىتىلىش ئىمكانىيىتى-
نى كۆرسىتىپ بېرىش مەقسىتىدە، بۇ يەردە ئۇلار ھەققىدە ئىگ-
كى كەلىمە مۇلاھىزە قىلىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتۇق.

(1) فامىلە: خۇددى ئالدىنقى سەھىپىدە سۆزلەپ ئۆتكەن-
دەك، فامىلە - ئورتاق قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان

پۇتۇن بىر جەمئەت سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي نامى ياكى نەسەپ
بەلگىسى بولۇپ، ئۇ «جەمئەت ئىسمى» ياكى «ئائىلە ئىسمى»
دۇر. كېلىپ چىقىش تارىخى جەھەتتىن قارىغاندا، فامىلە ئىسمى-
دىن كېيىنلا بارلىققا كەلگەن ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ
بۇنىڭدىن نەچچە ئون مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئانىلىق ۋە ئاتىلىق
ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. فامىلە ئىسىم، لە-
قەم، تەخەللۇس ۋە ھۆرمەت - ئاتاق نامىلىرىغا قارىغاندا ئىجتىما-
ئىي ئەھمىيىتى ۋە رولى تېخىمۇ چوڭ بولغان، ئىنسانىيەت
جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسىدىن دالالەت بېرىدىغان ئومۇمىي نام
بولۇپ، ئۇ شەخسلەرنى، ئۇلارنىڭ دەرىجە - تەبىقىلىرىنى ۋە
ئىلمىي سەۋىيىلىرىنى ئىپادىلەشتىن تېخىمۇ چوڭراق مەنە —
جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ئاساسى بىرلىكى بولغان ئائىلە - جەمەتلەرنى
باشقا ئائىلە ۋە جەمەتلەردىن پەرقلەندۇرۇش، مەلۇم دەرىجىدە
خۇددى مال - مۇلۇككە ئوخشاش مىراس قېلىش، ھەتتا ئىنسان-
لارنىڭ نىكاھلىنىش، مال - مۇلۇك تەقسىماتى قاتارلىق ئەڭ
تۈپ پائالىيەتلىرىگە ئاساس بولۇشتەك مەنبەلەرگە ئىگە. شۇڭا
فامىلىلەرنى ئاددىي ھالدا ئىنسانىڭ باشقا بەلگە ئالامەتلىرىگە
ئوخشىتىپ قاراش - يۈزەكىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە،
فامىلە ئۇنچە سىرلىق نەرسىمۇ ئەمەس. ئۇ ئاسماندىن چۈشكەن
ياكى ئىنسان ھېچبىر نام - بەلگىگە ئوخشاتماي ئىختىرا قىلىپ
كەلگەن نەرسىمۇ ئەمەس. ئۇنىڭ يىلتىزى يەنىلا خۇددى ئىسىم،
تەخەللۇس، لەقەم ۋە ھۆرمەت - ئۇنۋان نامىلىرىغا ئوخشاشلا ئىن-
سانىڭ ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ نامى،
جۈغراپىيىلىك ناملار ۋە ئىنسان ئۆزى تەشكىل قىلغان جەمئىيەت
ئىچىدىكى تۈرلۈك ھادىسە - ۋەقە نامىلىرىنى مەنبە قىلىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كېلىپ چىقىش ئېتىبارى بىلەن
قارىغاندا، فامىلە يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەن باشقا نام - بەلگىلەر
بىلەن تىل جەھەتتە زور ئوخشاشلىقنى نامايەن قىلىدۇ ۋە ياكى

ئۇلاردىن پەيدا بولۇپ، ئۆزىنى بېيىتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ پەرقىنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىنلا كۆزىتىش زادىلا كۇپايە قىلمايدۇ. دەل ئەكسىچە، فامىلىنىڭ ئۇلاردىن پەرقى ھەممىدىن ئۇستۇن ئىجتىمائىي مەنىگە، ئۇرۇق - قانداشلىق مەنىسىگە، يەنە مەلۇم دەرىجىدە ئىقتىسادىي مەنىگە ئىگە بولغانلىقى، دائىر بىسىنىڭ كەڭ بولىدىغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(2) **تەخەللۇس:** تەخەللۇسنىڭ ئىنسانلار پەيزىقىنى ئىختىرا قىلغاندىن ۋە يازما مەدەنىيەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىنكى ھادىسە ئىكەنلىكىنى جامائەت بىلسە كېرەك. خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەلەمكەشلەرنىڭ تەخەللۇس ئىشلىتىشى - ئۇيغۇر پەيزىق تارىخىدىن بۇيانقى ئومۇميۈزلۈك ئەھۋالدۇر. شۇنىسى، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدە ئۆز ئانا تىلىدا «تەخەللۇس» بىلەن ئۇقۇمداش بولغان قانداق سۆزنى ئىشلەتكەنلىكىدىن خەۋەرسىزمىز. «تەخەللۇس» بىلەن مەنىداش ئۇقۇملار ئىنگلىز تىلىدا «pen name» ياكى «pseudonym» دەيىلىدۇ. بۇنىڭدا «penname» دېگىنى ئۆزىنى «قەلەم نامى» دېگەنلىكتۇر. «pseudonym» دىكى «pseudo» بولسا «يالغان، تەقلىدىي» مەنىلىرىگە، «nym» بولسا «نام، ئىسىم» مەنىلىرىگە ئىگە. بىرلەشتۈرگەندە «ئۆز ئىسمى ئورنىغا بەدەل قىلىنغان يالغان نامى» دېگەنلىك بولىدۇ. تەخەللۇس خەنزۇ تىلىدا «笔名» دەيىلىدۇ. بۇمۇ ئوخشاشلا «قەلەم نامى، قەلەمكەشلىك قىلغاندا قوللانغان نام» دېگەنلىكتۇر. «تەخەللۇس» ئىسلام دىنىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار تىلىغا كىرىپ، ئۆزلەشكەن سۆز بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە يېزىلىشى «تخلس» دۇر. لۇغەت مەنىسى بولسا، «قوتۇلماق، ئازاد بولماق، ئايرىلماق، يۆتكەلمەك» دېگەنلەردىن ئىبارەت. ئۇ «شائىر بىر مەندىن يەنە بىر مەنىگە يۆتكەلدى، شائىر ئۇ ئارقىلىق ئۆز ئىسمىنى يوشۇرۇش بىلەن، سىرتتىن كېلىدىغان بەزى ئەھۋاللاردىن قوتۇلدى» دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ. بۇ سۆز ئەرەب

تىلىدىن پارس تىلىغا كىرىپ، ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە قوللىنىدىغان ئەدەبىي نامى ياكى ئەدەبىي لەقىمى مەنىسىدە ئىشلىتىلىگەن. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاشۇ مەنىلەردە ئىشلىتىلىگەن. چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەۋرىدىكى شائىر - ئەدىبلەر تەخەللۇس ئىشلەتكەندە، مەلۇم سۆزنى ئۇدۇللا تەخەللۇس سۈپىتىدە ئىشلەتكەندىن سىرت، يەنە بەزىلىرى «... مۇتەخەللۇس...» شەكلىدە ئىشلىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ... تەخەللۇسلۇق ئەدەب ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەنىدى. مەسىلەن، ناۋائىي «مۇھاكىمەتۇل - لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدە ئۆزىنى «ئەلشىر ئەل مۇتەخەللۇس بىن ناۋائىي» (ناۋائىي تەخەللۇسلۇق ئەلشىر ياكى ناۋائىي بىلەن تەخەللۇسلانغان ئەلشىر) دەپ يازغان. دېمەك، «تەخەللۇس» سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا «قەلەم نامى، ئەدەبىي نامى» مەنىسى بىلەن داۋاملىشىپ كەلدى. ئەمما، ئەرەب تىلىدا ئەدەبىي نام مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولسا «لەقەب» (لەقب) دۇر. بۇنىڭ مەنىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «لەقەم» بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما ئەرەبلەردە ئۇ يەنە «ئەدەبىي نام» مەنىسىدىمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئەدەبىي نام مەنىسىنى ئىپادىلەشكە «لەقەب» ۋە «تەخەللۇس» سۆزى تەڭلا ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، ناۋائىي «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا ئۆزىنى «فەقىر ھەقىر ئەمىر ئەلشىر لەقەبى ناۋائىي» دەپ يازىدۇ. مۇھەممەت سىدىق رەشىدى «ئەخلاقۇل مۇھىسىنىين» دا ئۆزىنى «مۇھەممەد سىدىق مۇلەقەب بىررەشىدى» («رەشىدى» بىلەن لەقەملەنگەن مۇھەممەد سىدىق) دەپ يازىدۇ. ئەمما ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىغىچە بولغان تەرەققىيات داۋامىدا «تەخەللۇس» ئەدەبىي نامىنى بىلدۈرىدىغان خاس ئۇقۇمغا ئايلىنىپ قېلىپ، «لەقەب» بولسا «لەقەم» شەكلىدە كىشىلەر بىر - بىرىگە قويۇۋالىدىغان يات نامىنى كۆرسىتىدىغان مەخسۇس ئاتالغۇغا ئايلاندى. ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا

«تەخەللۇس» دېگەن سۆزنى «ئەدەبىي لەقەب (لەقەم)» دەپ ئىشلىتىش ئادىتى بار.

بىز ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنىڭ تەخەللۇس قوللىنىش ئەھۋالى ھەققىدە ئىشەنچلىك ۋە ئەتراپلىق مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز. گەرچە بۇ دەۋردىكى شائىر - ئەدىبلەر «تۇتۇق»، «ئاچارى»، «تىكىن» دېگەندەك سۆزلەرنى ئۆز ئىسىملىرى ئاخىرىغا قوشۇپ ئىشلەتكەن بولسىمۇ (مەسىلەن، ئاپىرىنجۇر تىكىن، راھىب گۈساری تۇتۇق[1]، ... دېگەندەك)، ئەمما ئۇلار تەخەللۇس مەنىسىنى بېرىشتىن كۆرە، كۆپرەك دىنىي ئىلىم دەرىجىسى ۋە باشقا خىلدىكى ھۆرمەت چۈشەنچىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردۇر. يۇەن ۋە لياۋ دەۋرىدە خەنزۇ تىلىدا ئەسەر يازغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ئۆزلىرىگە ئاساسەن خەنزۇچە تەخەللۇسلارنى قوللانغانىدى. مەسىلەن، يۇەن دەۋرى ئەدىبى سەيدۇللا «直斋» (جى جەي) سۆزىنى، گۇەن يۇەنشى بولسا «酸斋» (سۇەن جەي) سۆزىنى، شۆئاڭفۇ بولسا «九皋» (جيۇگاۋ) سۆزىنى، نەي شيەن بولسا «河塑外史» (خېسۇۋەيشى) سۆزىنى، دىك خېنيەن بولسا «友衡山人» (يوۋخېڭ شەنرېن) سۆزىنى تەخەللۇس قىلىپ قوللانغانىدى. ئۇلار قوللانغان تەخەللۇسلار ئوخشاشلا ئۇلارنىڭ شېئىرىي كەيپىياتى، ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇ جايلىرىنىڭ ئورنى قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر بولۇپ، پەرقى پەقەت خەنزۇچە تەخەللۇس قوللانغانلىقىلا ئىدى، خالاس.

ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتتىن كېيىن، مەدەنىيەتىدە، ئەدەبىياتىدا سەنئىتىدە ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرلىرىنى

① راھىب گۈساری تۇتۇق: بۇ نام ئىلگىرىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدە سېكۇئ سەلى تۇتۇق، دەپ ئېلىنغانىدى. ئۇنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى 僧古萨里 بولۇپ، بىز بۇنىڭدىكى 僧 نى ئىسىمنىڭ تەركىبىي قىسمى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ بۇددا دىنى راھىبى بولغانلىقى سەۋەبىدىن ئۆز ئىسمىغا قوشۇپ ئىشلىتىلگەن «راھىب» مەنىسىدىكى ئايرىم ھۆرمەت نامى دەپ قارايمىز. شۇنداق بولغاندا ئۇنىڭ ئىسمى 古萨里، يەنى گۈساری بولىدۇ. بۇ ھەقتە تەتقىقاتچىلارنىڭ تەقدىي پىكىر بېرىشىنى ۋە چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىشىنى كۈتىمىز.

ئىمكانقەدەر كۆپرەك ئىپادىلەشكە تىرىشقاندىن سىرت، يەنە تەخەللۇسلىرىدىمۇ ئۇ تەسىرلەرنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئىپادىلىدى. ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەرەب - پارسىلار-دىكى نام قويۇش ئۇسۇلى بولغان «ئۆز ئىسمى + ئاتا ئىسمى + تەخەللۇس (بەزىدە فامىلە)» شەكلى ئۇيغۇرلاردا تەدرىجىي ئومۇملاشتى. بۇنداق تەخەللۇس ئادىتى تاكى ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. قەدىمدىن تارتىپ (ئىسلامىيەتتىن تارتىپ) ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان تەخەللۇسلارنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، ئىسىم سۆزلىرىدىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، تەۋفىيق، قەلەندەر، مەشرەب، ئۆركەش، باغراش، كرورەن، كۆلتېگىن، زۇلپىقار، ياشىق... قا ئوخشاش؛

ئىككىنچى، سۈپەت سۆزلىرىدىن قويۇلغان تەخەللۇسلار: مەسىلەن، لۇتفىي (مەرھەمەتلىك)، سەبۇرىي (سەۋر - تاقەتلىك)، تەجەللىي (جۇلالىق)، مەھزۇن (قايغۇلۇق)، قۇتلۇق، ئۆتكۈر ... دېگەنگە ئوخشاش؛

ئۈچىنچى، يەر - جاي ناملىرىدىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. ئۇيغۇر ئەدىبلىرى بۇ خىلدىكى تەخەللۇسلارنى پەقەت يۇرت - جاي ناملىرىنىڭ ئۆزىنىلا كەلتۈرۈپ تەخەللۇس ئورنىدا ئىشلەتكىنى يوق، بەلكى ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا ئەرەب تىلىدا ئىسىملار ئاخىرىغا قوشۇلۇپ نىسبىي سۈپەتداش ياسايدىغان تەشدىيدلىك «ى» (ياء) نى قوشۇپ، ئىسمۇل مەنسۇپ (اسم المنسوب - مەنسۇبلۇق ئىسىم) شەكلى بىلەن قوشقان ۋە شۇ ئارقىلىق ئەسلىي ئىسىمدا ئىپادىلەنگەن يۇرت - جايلار بىلەن ئۆزلىرىنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتى بارلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇنداق تەخەللۇسلاردىكى تەشدىيدلىك «ى» (ياء) بولسا «ياء نسبة» (يەنى نىسبەتلىك «ياء»، ياكى مەنسۇپ قىلغۇچى «ياء») دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئەرەبلەردىكى تەخەللۇس ياكى فامىلە ياسايدىغان مۇنداق شەكىلنى

قوبۇل قىلىپ، ئالدى بىلەن ئۇنى تەخەللۇس سۈپىتىدە كۆپرەك ئىشلەتتى. مەسىلەن، قەشقەرلىك (قەشقەري)، فارابىلىق (فارابي)، خارەزملىك (خارەزمي)، خوتەنلىك (خوتەنلىك)، يەركەندلىك (يەركەندي)، سايرامىلىق (سايرامي)، ئارتۇشلۇق (ئارتۇجي)... دېگەنگە ئوخشاش.

ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، بۇنداق تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان تەشدىيدلىك «ياء» يالغۇز يۇرت - جاي ئىسىملىرىغىلا قوشۇلۇپ قالماستىن، يەنە سۈپەت سۆزلىرىگىمۇ قوشۇلۇپ، خۇددى يۇقىرىقى ئىككىنچى تارماقتا مىسال قىلىپ ئۆتكەندەكلا لۇتفي، سەبۇرى، خاراباتي... قاتارلىق سۆزلەرگىمۇ قوشۇلۇپ ئوخشاش فورمىدىكى تەخەللۇسلار ياسالغان.

تۆتىنچى، سۈپەت ۋە سۈپەتداشلارنىڭ ئاخىرىغا ئەرەب تىلىدىكى تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان تەشدىيدلىك «ياء» قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان تەخەللۇسلار: مەسىلەن، زەللىلي، غەربىي، شەرقي، ئەزىزي، خاراباتي، بەرقي دېگەنگە ئوخشاش؛

تەخەللۇس «قەلەمكەشلىك نامى» بولۇش سۈپىتىدە، تارىخىتىن بۇيان ئاساسەن زىيالىيلار تەبىقىسىگە خاس ئىمتىيازدەك ئەھۋال شەكىللەنگەن بولۇپ، ئاۋام پۇقرالار ئارىسىدا ئاساسەن ئوموملاشمىغان، گويا كى ھازىرمۇ ئەدەبىي ئەسەر يازمايدىغان ئەمما باشقا خىلدىكى ئەسەرلەرنى يازىدىغانلار ئارىسىدىمۇ تەخەللۇس ئەدىبلەر، شائىرلار، سەنئەتكارلارغىلا خاس نام بولۇشتەك تونۇش مەۋجۇت. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۇيغۇرلاردا كۆپ قىسىم كىشىلەرنىڭ تەخەللۇس ئىشلىتىشىگە ھاجەت چۈشمەگەن. ئۇنىڭدىن سىرت، تەخەللۇسلار تەرەققى قىلىپ، «فامىلە» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلەلمىگەن. شۇ نەرسە ئايان بولۇشى كېرەككى، مەلۇم ئەھۋاللاردا بەزى تەخەللۇسلارمۇ گويا كى فامىلىلەردەك

رول ئوينىغان. جۈملىدىن، ئانا يۇرتىدىن ئايرىلىپ چەت ئەللەردە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئەدىب - ئالىملارنىڭ ئۆز يۇرت نامىلىرى ئاخىرىغا مەنسۇپلۇق قوشۇمچىسى تەشدىيدلىك «ياء»نى قوشۇپ قوللانغان تەخەللۇسلىرى مەلۇم دەرىجىدە فامىلىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان. مەسىلەن، مەھمۇد كاشغەرىي باغدادتا قوللانغان «قەشقەرلىك» مەنسىدىكى «كاشغەرىي» تەخەللۇسى، ئەبۇ نەسىر فارابىي ئەرەب ئەللىرىدە يۈرگەن چاغلىرىدا قوللانغان «فارابلىق» مەنسىدىكى «فارابىي» تەخەللۇسى ھەم ئۇلارنىڭ ئەدەبىي نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن بولسا ھەم ئۇلارنىڭ ئانا يۇرتىدىن، ئۇرۇقلىرىدىن دالالەت بەرگۈچى فامىلىلەر دەرىجىسىدە چۈشىنىلگەن ۋە ئىشلىتىلگەن. ئەمما ئادەتتىكى ئىسىم - سۈپەتلەردىن ياسالغان تەخەللۇسلارنىڭ فامىلىلىك رولىنى ئۆتەگەنلىكىگە بىز جەزم قىلالمايمىز.

(3) لەقەم: ئۇلۇغ تىلشۇناسىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىلىق ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئاياغ» (ayagh) دېگەن سۆز خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ سۆزگە «لەقەم» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن ھەم مەردلىكنى ئۆزىگە لەقەم قىلىشنى ئىستىگەن بىر يىگىتنىڭ ئېغىزىدىن ئېيتىلغان شېئىرمۇ قوشۇمچە قىلىنغان.[1] دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئاياغ» ھازىرقى «لەقەم»گە تەڭداش ئاتالغۇ ئىدى. «لەقەم» سۆزى ئەسلىي ئەرەب تىلىدىكى «لەقەب» (لقب) سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، مەنىسى «باشقا ئىسمى، باشقا ئاتىقى» دىن ئىبارەت. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى باسقۇچىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىچە بولغان جەريانىدا مەلۇم فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ، «لەقەم» شەكلىگە كەلگەن. مەزكۇر ئاتالغۇ ئىنگلىز تىلىدىكى «nickname»، خەنزۇ تىلىدىكى «外号, 绰号»

① مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى 1 - ئاي 1 - نەشرى، ئۇيغۇرچە، 3 - توم، 236 - بەت.

سۆزلىرىگە تەڭداش مەندە ئىشلىتىلمەكتە.

ئىنسانلارنىڭ ئىسىم - فامىلە تەرەققىياتى تارىخىدا، فامىلە ۋە ئىسىمدىن باشقا يەنە ھەر خىل ئېھتىياجلار سەۋەبىدىن، نۇر-غۇن قوشۇمچە تەركىپلەر ۋە تولۇقلىغۇچى تەركىپلەرمۇ پەيدا بولدى. تەخەللۇس، لەقەم، ھۆرمەت نامليرى ئەنە شۇلار ئىچىدە-كى ۋەكىللىكلىرىدۇر. بۇلار ئىچىدە بولۇپمۇ لەقەم ئاممىۋىيلىق جەھەتتە ئەڭ ئۇستۇن بولغان، دۇنيادىكى ھېچبىر مىللەتتە بول-مايدۇ قالمىغان نام ھادىسىسىدۇر. «لەقەم» مۇ خۇددى «تەخەل-لۇس» قا ئوخشاشلا كىشىلەرگە ئۆز ئىسىم - فامىلىسىدىن تاشقە-رى قوبۇلغان ئىككىنچى بىر ئاتىنى كۆرسىتىدۇ. لەقەم ھەرقانداق ئادەمنىڭ ئۆز ئىسىم - فامىلىسىدىن باشقا، كىشىلەر ئارا بىر - بىرىگە قوبۇلغان نامىلار بولۇپ، باشقىلار تەرىپىدىن قوبۇ-لۇش - دەل لەقەمنىڭ تەخەللۇس ۋە فامىلىلەردىن پەرقلىنىدىغان تۇپ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، لەقەم ئاممە-ۋى ئاساسىنىڭ كەڭ، ئىشلىتىلىش ئۇسۇلىنىڭ كونكرېت، جاذ-لىق بولۇشىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تەخەللۇستىن ماھىيەت-لىك پەرقلىنىدۇ ھەم شۇ جەھەتتە فامىلىگە يېقىنراق بولىدۇ، شۇنداقلا مەلۇم دەرىجىدە فامىلىلىك خۇسۇسىيەت بولىدۇ.

لەقەملەرنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئا-ساسەن شەخس لەقەملىرى، جەمئەت لەقەملىرى ۋە يۇرت (مەھەل-لە) لەقەملىرى دەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. شەخس لەقەملىرى، مەلۇم بىر شەخسكىلا تەۋە بولغان، شۇ شەخس ھاياتىنىڭ مەلۇم مەزگە-لىدە باشقىلار تەرىپىدىن پەيدا قىلىنىپ، شۇ كىشىنى تونۇش ۋە باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈشتە ئىشلىتىلىدىغان، بەزىدە شۇ شەخس ھاياتىنىڭ مەلۇم مەزگىللىرىگە بارغاندا ئىستېمالدىن پۈتۈنلەي چۈشۈپ قالىدىغان ياكى ئۇنىڭ ھاياتىغا بىر ئۆمۈر ھەمراھ بولە-دىغان لەقەملەرنى كۆرسىتىدۇ. جەمئەت لەقەملىرى بولسا، مەلۇم بىر ئائىلە ياكى جەمئەتنىڭ پۈتۈن ئەزالىرىغا ئورتاق بولغان،

ھەتتاكى مەلۇم جەمئەتنىڭ نەچچە ئەۋلاد ئەزالىرىغىچە داۋاملىشىپ كېلىپ مۇقىملىشىپ قالىدىغان، شۇ جەمئەتنىڭ ئۇزۇل-كېسىل ۋەيران بولۇشى ياكى ئۇرۇق - ئەۋلادىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى بىلەن توگەيدىغان، ئەگەر ئۇرۇق - ئەۋلادى ئۇزۇلۈپ قالمىسا يەنە داۋاملىق ئىشلىتىلىدىغان لەقەملەرنى كۆرسىتىدۇ. يۇرت (مەھەللە) لەقەملىرى بولسا مەلۇم بىر يۇرتلۇق كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان، قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلە-مايدىغان، يۇرت - مەھەللە بىرلىكىنى ئاساس قىلىپ بارلىققا كەلگەن لەقەملەردۇر. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلاردا مەزكۇر ئۇچ خىلدىكى لە-قەمنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ، ئەمما سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى تەرتىپى بويىچە قارىغاندا، شەخس لەقەملىرى ھەممىدىن كۆپ ئۇچرايدۇ، جەمئەت لەقەملىرى ھەم بىرقەدەر كۆپ. ئۇيغۇرلاردا بىر جەمئەت ياكى بىر ئائىلىگە ئورتاق لەقەملەرنىڭ ئېنىق سانى ھەققىدە بىزدە ئىشەنچىلىك مەلۇمات يوق. شۇنداقتىمۇ بۇ خىلدە-كى لەقەملەرنى ئاز ئەمەس دەپ ئېيتالايمىز. ئۇيغۇر لەقەملىرى ئىچىدە يۇرت (مەھەللە) لەقەملىرى بىرقەدەر ئاز ئۇچرايدۇ. دېمەك، جەمئەت لەقەملىرى ۋە يۇرت مەھەللە لەقەملىرى ئۇستىدە ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش، ئۇلارنىڭ سانىنى ئېنىقلاش، ئۇلارنى فامىلە قوللىنىشىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا خىزمەت قىلدۇرۇش - ھازىرقى ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلەشۇناسلىقى (بۇ يەنە ئۇيغۇرلار-نىڭ بارلىق نام - بەلگىلىرى تەتقىقاتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئىچىدىكى مۇھىم ۋە تەخىرسىز ۋەزىپىلەرنىڭ بىرىدۇر.

ئۇيغۇرلار ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان مەزكۇر ئۇچ خىلدىكى لە-قەملەرنى مەنە دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

بىرىنچى: شۇغۇللىنىۋاتقان ھۇنەر، كەسىپلەرنىڭ نامىنى شۇ كىشىنىڭ ئىسمى بىلەن بىللە ئاتاش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن لەقەملەر: مەسىلەن، ئەمەت قاسساپ، ئابلا تاۋاق، تۇرسۇن ياغ

(ياغچى)، ئابدۇرېھىم بورىچى، ئابا باپكار، ھوشۇر قەندال دېگەندەك. بۇ خىلدىكى كەسىپ نامىلىرى لەقەم ئورنىدا ئىشلىتىلگەندىن باشقا، يەنە ئۇنىڭ ئاشۇ كەسىپ ئىگىلىرىگە بولغان مەلۇم ھۆرمەت تۇيغۇسىنى ئىپادىلەش رولىنمۇ بار، ئەلۋەتتە.

ئىككىنچى، كىشىلەرنىڭ چىراي شەكلى، تەقى ـ تۇرقى، بەدەن ئەزالىرىدىكى دەرھال كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارغا ئاساسەن قويۇلغان لەقەملەر: مەسىلەن، تۇرسۇن سۆلەت، خەرىنسا سەتەك، مەمتىمىن سىرىق، سىدىق كەچ، ئىلاخۇن كۆك كۆز، تۇرسۇنگۇل قارا قاش، ناسىر چاپاق، راخمان گاس... دېگەندەك.

ئۇچىنچى، كىشىلەرنىڭ سىجەز خاراكتېرىگە قاراپ قويۇلغان لەقەملەر: مەسىلەن، سەمەت شىرشىم، ئوبۇل چىڭگىس، تۇرسۇن ئۇششۇق، ئۇرايىم كاشال، روزى توقناق، ھەمرا قاقۇاش، زۇنۇن چەكەدە... دېگەندەك.

تۆتىنچى، يەر ـ جاي ناملىرىدىن ئېلىپ قويۇلغان لەقەملەر: بۇنىڭغا ئادەتتە بىر يۇرتقا باشقا يۇرتتىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار بولسا، ئۇلارغا ئاشۇ كەلگەن ئەسلىي يۇرتىنىڭ نامىنى لەقەم قىلىپ قويۇش ئەھۋالى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئەركىن كەلپىن، روزى خوتەن، مەھەممەت يەركەن، ئوسمان ئۇپال، ئىمام ئاتۇش، ماناپ دولان... دېگەندەك. مەنە ئېتىبارى بىلەن قارىغاندا بۇ خىلدىكى لەقەملەر تەخەللۇس ياكى فامىلىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىدە ھازىرلىغان بولىدۇ.

بەشىنچى، ھايۋان ياكى ئۇچار ـ قانات ناملىرىدىن ئېلىپ قويۇلغان لەقەملەر: بۇ خىل لەقەملەر ئارقىلىق، ئادەتتە لەقەملەنگۈچىنىڭ ئاشۇ ھايۋان ياكى ئۇچار قاناتقا ئوخشاپ كېتىدىغان بەلگىلىك بىر خۇسۇسىيىتى، مۇئەييەن ئالاھىدىلىكى مۇبالىغىلىك رەۋىشتە ئىشارە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئەخمەت بۆرە، مۇسا يولۋاس، سەمەت موزاي، قادىر توشقان، تۇردى پاشا، ئاينۇر

ۋىتىلداق، ياسىن قۇشقاچ، توختى توخۇ، كېرىم توغاي، مەمتىمىن تىمساق، ۋاھىت تۆگە، ھەسەن كالا، غېنى تۆلكە... دېگەنگە ئوخشاش.

يۇقىرىقى بەش تۈردىن باشقا، بەزى لەقەملەر مەلۇم تارىخىي ۋەقە بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ. مەسىلەن، ئابدۇقادىر پومپىچىك دېگەندەك.

يۇقىرىقى بىرقانچە تۈرلۈك لەقەملەر ئىچىدە، شەخسنىڭ جىسمانىي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قويۇلغان لەقەملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شەخس لەقەملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جەمەت لەقەملىرى ئىچىدە يۇرت نامى بىلەن، ئادەمنىڭ سىجەز خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بىلەن ئاتالغان لەقەملەر بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ. ھايۋانات ۋە ئۇچار ـ قاناتلار نامى بىلەن ئاتالغان لەقەملەرمۇ شەخس لەقەملىرى ئىچىدە ئەڭ كۆپتۇر.

ئۇيغۇرلار ئىشلىتىدىغان لەقەملەر ئىچىدە شەخس لەقەملىرىنىڭ ئارقىسىغا، ئۇنىڭ يالغۇز بىرلا شەخسكە تەئەللۇق بىرلىك ساندىكى نام بولغانلىقى سەۋەبىدىن، كۆپلۈك قوشۇمچىسى «لار، لەر» قوشۇلمايدۇ. ئەمما پۈتكۈل بىر نەسەبتىكى جەمەتنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە، جەمەت لەقەملىرىنىڭ ئارقىسىغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى «لار، لەر» قوشۇلىدۇ ـ دە، ئۇنىڭ بىر جەمەتنىڭ ئومۇمىي لەقىمى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلاردا كۆچلۈك ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئادەتتۇر. مەسىلەن، كاشاللار، گىچىماچىلار، قوشقارلار، كۆچەكلەر، كەنجەكلەر، كالدىرلار، دۆرەنلەر، بۆكەنلەر دېگەندەك. مۇشۇنداق ئەھۋالدا مۇنداق جەمەت لەقەملىرى خۇددى خەنزۇ تىلىدىكى «某氏» (پۇستانى فامىلىلىكلەر، پالانى ئۇرۇقتىكىلەر) دېگەندەك، فامىلىگە مەنە ۋە خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ئىنتايىن يېقىن كېلىدۇ. بۇنداق «ـلار، ـلەر» قوشۇلغان لەقەملەر ئاشۇ ھالەتتە پۈتۈن بىر جەمەتنىڭ ئومۇمىي نامىنى كۆرسەتسە، شۇ جەمەتنىڭ ھەربىر ئەزاسىغا

«ـلار، ـلەر» سىز قوشۇلغاندا، شۇ ئەزانىڭ شۇ جەمەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭ شەخسىي لەقىمى سۈپىتىدىمۇ رول ئوينايدۇ. يۇرت (مەھەللە) لەقەملىرىمۇ شۇ يۇرت (مەھەللە) دىكى ھەممە شەخسنى ئورتاق ئىپادىلىگەندە ئۇلارغا «ـلار، ـلەر) قوشۇلىدۇ ـ دە، بۇنداق لەقەملەر مەلۇم يۇرت (مەھەللە) دىكى ھەممە شەخسلەرنى ئومۇمىلاشتۇرۇپ كۆرسىتەلەيدۇ. باشقا يۇرتلاردا ئاشۇ يۇرت لەقەملىك شەخس ئۇچۇن يۇرت لەقىمى يەنە شەخس لەقىمى سۈپىتىدىمۇ رول ئوينايدۇ. ئەمما ئۇنىڭدا قانداشلىق مۇناسىۋەت ئېتىبارغا ئېلىنمىغاچقا، بۇنداق لەقەملەر مەلۇم شەخسنىڭ مەلۇم يۇرتلۇق ئىكەنلىكىنىلا ئىپادىلىيەلەيدۇ، ئەمما ئۇلاردىن جەمەت ئۇقۇمىنى ئېنىق ئايرىپ بەرگىلى بولمايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس بولسۇن ياكى يۇقىرىقى ئۇچ تۈردىكى لەقەملەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ شەخس ئىسىملىرى بىلەن بىرىكىش شەكلى نىسبىي مۇقىم ھالەتكە يەتكەن، بۇنداق شەكىل «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + لەقەم (ياكى تەخەللۇس)» دۇر. بۇ، تەخەللۇس ئۇچۇن تېخىمۇ مۇقىم شەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما لەقەملەر شەخس ئىسىملىرىدا قوشۇلۇپ كەلگەندە كۆپىنچە شەخسنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى قىسقارتىلىپ، «شەخس ئىسمى + لەقەم» شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ. خۇددى يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان لەقەملەردەك. ئەمما ئەھۋالدىن خەۋىرى بار بەزى ئىلىم ساھىبلىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، قۇمۇل دىيارىدا «قارلۇق» لەقىمىنى ئىشلىتىدىغان بىر جەمەت مەزكۇر لەقەمنى ئىسىملارغا قوشقاندا «لەقەم + شەخس ئىسمى» شەكلىدە ئىشلىتىدىكەن. كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلاردا «شەخس ئىسمى + لەقەم» شەكلى مۇتلەق مۇقىم شەكىل ئەمەس، ئەمما مۇتلەق كۆپ قىسىم لەقەملىك ئۇيغۇرلار ئىشلىتىدىغان ئاساسىي شەكىلدۇر.

(4) ھۆرمەت ـ ئۇنۋان ناملىرى: ئىنسانىنىڭ نام ـ

نىشان قوللىنىش تارىخىدا مەدەنىيەتنىڭ تېخىمۇ مۇھىم ئالامىتى سۈپىتىدە ئىسىم ۋە فامىلىلەرگە ياندىشىپ ئوتتۇرىغا چىققىنى ھۆرمەت ـ ئۇنۋان ناملىرىدۇر. روشەنكى، ئەڭ دەسلەپتە ھۆرمەت ـ ئۇنۋان ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، جەمئىيەتتە تەبىقە، دەرىجە تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. ھۆرمەت ـ ئۇنۋان ناملىرى كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقى، مەدەنىيەت، بىلىم سەۋىيىسىدىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، كونكرېتراق ئېيتقاندا، بىر كىشىنىڭ ھۆرمەت ياكى ئۇنۋان نامىنىڭ بولۇشى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى، ئىقتىسادىي ئورنى، تەبىقىسى، كېلىپ چىقىشى، ئۆزى تەۋە بولغان ئىجتىمائىي گۇرۇھتىكى سالاھىيىتى، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئىلىم جەھەتتە قوشقان تۆھپىلىرى قاتارلىق ساھەلەردىكى ئۇستۇنلۇكى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئۇنۋان ناملىرى كۆپ بولغاندىن باشقا، يەنە ئىجتىمائىي ئالاقىلەر داۋامىدا شەكىللەندۈرۈپ ئىشلەتكەن ھۆرمەت ناملىرىمۇ بەك كۆپ. بەزىدە ھەتتا ئۇنۋان ناملىرى ھۆرمەت نامى تۇسىنى ئالىدىغان ئەھۋالمۇ بىر قەدەر گەۋدىلىك. قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنۋان ناملىرى ھەققىدە سۆز ئاچساق، ئۇيغۇرلار قەدىمكى تۈرك ـ ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرلىرىدە، ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران گۇرۇندا تۇرغان شەخسلەرنى «قاغان»، «خاقان»، «خان»، «ئىلىك»، «ئىلىك خان»، «بۇغراخان»، «تەگىرخان»، «تەگىرىكان»، «ئىدىقۇت»، «ئېل ئۆگەسى»، «بىلگە»، «بىلگە خاقان»، «كۆل»، «بۆگۈ»، «تەگرى بۆگۈ»، «ئالپ ئارسىلان» قاتارلىق ئۇنۋان ناملىرى بىلەن ئاتىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئاياللىرىنى ۋە پەرزەنتلىرىنى «خاتون»، «بىكە»، «تېگىن»، «تەگرىم» دەپ ئاتىغانىدى. دەرىجە جەھەتتىن خاقانلاردىن تۆۋەن

رەك تۇرىدىغان ھەربىي ـ مۇلكىي ئەمەلدارلارنى «چور» ، «شاد» ، «شاداپىت» ، «ئاپا» ، «تارخان» ، «ئىنال» ، «ئايغۇ-چى» ، «تۇتۇق» ، «تۇتۇغ» ، «ساڭغۇن» ، «ئەلچى» ، «تە-راك» ، «ئاشچى» ، «ئىنانچ» ، «بۇيرۇق» ، «يۇغرۇش» ، «يابغۇ» ، «بەگ» (چاغرى بەگ، تېكىن بەگ، ئىنانچ بەگ، چاۋلى بەگ) ، «ئۆگە» ، «توكسىن» ، «بىرۇق» ، «تايانغۇ» ، «باشى» (قوۋۇقچىباشى، ئاشچىباشى، ئىدىشچى باشى، ئېلبا-شى) ، «بۆكە» ، «ئونۇر»① ... قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتا-غاندى. بىلىم جەھەتتە ئۇستۇنرەك زاتلارنى دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، «باخشى ـ باكشى» ، «ئاچارى» ، «تۇتۇق» ، «ئاقارى» قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتىغاندى. بۇنداق دەرىجە ـ ئۇنۋان نامىلىرى تاكى ئىدىقۇت دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە داۋام-لاشتى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن دەرىجە ـ ئۇنۋان نامىلىرى ئەرەب ـ پارس تىلىنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا قالمىدى. نەتىجىدە يۇقىرىقى دەرىجە ـ ئۇنۋان نامىلىرىنىڭ ئورنىغا ئۇلارغا ماس كېلىدىغان نامىلار ئالماشتى. مەسىلەن، خاقانلارنىڭ ئۇنۋانلىرى «سۇلتان» ، «پادىشاھ» ، «شاھ» ، «شاھىنشاھ» ، «ئەمىر ۋە-مۇئمىنىن» (ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە قويۇلغان ئۇنۋان نامى، «مۇئمىنلەرنىڭ ئەمىرى» مەنىسىدە) دېگەندەك نامىلار بىلەن ئا-تالغان بولسا، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى «خانىش» ، «خانىش ئا-يىم» ، «مەلىكە» ، «شاھزادە» ، «خان ئانا» قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتالدى. ھەر دەرىجىدىكى ئەمەلدارلار «ۋەزىر» ، «ھا-جىب» (خاس ھاجىب، ئۇلۇغ ھاجىب) ، «ئەمىر» ، «ئەمىر-لەشكەر» ، «سىلاھدار» ، «جامەدار» ، «نەۋقاب» ، «نەۋقاب-زادە» ، «ساھىبزادە» ... قاتارلىق مەنسەپ نامىلىرى بىلەن ئاتال-

① يۇقىرىقى دەرىجە ـ ئۇنۋان نامىلىرىنىڭ تەرتىپى ۋە مەنىسى ئەسكەرتىلمىدى. مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەرگە قارالسۇن.

دى. دەرۋەقە، يۇقىرىقى نامىلاردا يالغۇز دەرىجە ئۇقۇملا ئىپادىلە-نىپ قالماي، يەنە ئۇلاردا كۆچلۈك ھۆرمەت ـ ئىززەت مەنىلىرى-مۇ بار. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئىسلامچە مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلان-دى. ئىلىم ساھەسىدە بەلگىلىك ئورنى بار زاتلارمۇ دەرىجە ۋە ھۆرمەت نامىلىرىغا تېخىمۇ كۆپ سازاۋەر بولدى، نەتىجىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆرمەت سۆزلىرى يەنىمۇ كۆپەيدى. ئىسلام دىنى ئۇي-غۇرلارغا تارقالغاندىن كېيىنكى دىنىي ـ ئىلمىي ئۇنۋان ۋە ھۆرمەت نامىلىرىدىن «سەييىد» ، «مىرزا» ، «مىر» ، «شەيخ» ، «ھەزرەت» ، «مەۋلانە» ، «جاناب» ، «خاجە» ، (خو-جا، غوجا) ، «ئىمام» ، «ئەللامە» ، «مەۋلەۋي» ، «مولا» ، «قاري» ، «تەقسىر» ، «ئەفەندى» ، «ھاجى» ، «ئىشان» ، «سوفى» ، «دامولا» ، «خەلىفەت» ، «بۆزۇرگ» ، «بۇ-زۇرگۋار» ، «ئاخۇن» ، «بۇۋى» ، «خانىم» ، «ئايىم» ، «قۇش-ناچىم» ، «خېنىم» ... قاتارلىقلار پەيدا بولۇپ، بۇ دىنىي ۋە ھاياتىي ئىلىم ساھەلىرىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر، بىلىملىك كىشى-لەرگە قارىتا قوللىنىدىغان ئۇنۋان ـ ھۆرمەت نامىلىرىدىن بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، پارسلاردىكى ئەر كىشى ئىسىملىرى ئاخىرىغا «جان» نى، ئاياللار ئىسمى ئاخىرىغا «گۈل» سۆزلىرى-نى قوشۇش ئارقىلىق يېقىنلىقنى ئىپادىلەيدىغان تەل ئۇسلۇبى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، ئادەتتىكى كىشىلەر ئارا ھۆرمەتنى بىلدۈرۈشتە كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلمەكتە.

ئۇيغۇرلار ئۆز تىللىرى ئاساسىدا ياكى چەت ئەل تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئاساسىدا ئاشۇنداق دەرىجە ـ ھۆرمەت سۆزلىرىنى ئىشلەتكەندە، ئۇلارنى ئىسىملارغا قوشقاندا، ئايرىم ساندىكى ھۆرمەت ئۇنۋان نامىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەتتە ئىسىملارنىڭ كەينىگە ياكى ئالدىغا قوشۇپ، «شەخس ئىسمى + ئۇنۋان ـ ھۆرمەت نامى» ياكى «ئۇنۋان ـ ھۆرمەت نامى + شەخس ئىسمى» شەكلىدە قوللىنىدۇ. ئادەتتە ئۇنۋان ـ ھۆرمەت نامىلىرى-

نى ئىسملارغا قوشقاندا، شەخسنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى قىس-
قارتىۋېتىش بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ھادىسە بولۇپ ھېسابلىنىـ
دۇ. بولۇپمۇ ئۇنۇان - ھۆرمەت ناملىرى شەخس ئىسملىرىنىڭ
ئارقىسىغا قوشۇلغاندا، ئاتىسىنىڭ ئىسمى كۆپىنچە چۈشۈپ قالـ
دۇ. مەسىلەن، «مـوللا نـياز قارى سابىر» دېگەن «ئۇنۇان
نامى + ھۆرمەت نامى + شەخس ئىسمى + ئاتىسىنىڭ ئىسمى»
شەكىلدىكى «موللا» دېگەن ئۇنۇان - ھۆرمەت نامىنى «نياز
قارى سابىر» نىڭ ئارقىسىغا قوشقاندا، «نياز قارى سابىر موللا»
بولۇپ قالىدۇ - دە، «موللا» ئۇنۇانى «نياز» ئىسمىلىك شائىرـ
نىڭ ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ ئۇنۇان - ھۆرمەت نامى
بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر ئارقىسىغا قوشۇشقا توغرا كەلسە، ئاتىسـ
نىڭ ئىسمى ۋە ئۇنۇان - ھۆرمەت نامى «قارى» قىسقارتىلىپ،
«نياز موللا» دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. يەنە مەسىلەن، «خاجە
ئەھمەد يەسەۋىي» دېگەن «خاجە» - ئۇنىڭ تەسەۋۋۇپ ۋە دىنىي
ساھە بويىچە ئىلمىي ئۇنۇانى، شۇنداقلا ھۆرمەت نامى بولۇپ،
ئۇنىڭ تولۇق نام - شەرىپى «خاجە ئەھمەد ئىبراھىم يەسەۋىي»
دۇر. ئەگەر «خاجە» سۆزىنى ئۇنىڭ پۈتۈن ئىسىم - شەرىپى
ئارقىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، «ئەھمەد ئىبراھىم خاجە يەسەۋىي»
دېسەك، ئۇ چاغدا «خاجە» دىن ئىبارەت بۇ نام ئەھمەدنىڭ ئۆزىگە
ئەمەس، بەلكى ئاتىسى ئىبراھىمغا، ھەتتا «يەسەۋىي» تەخەللۇـ
سىغا قارىتىلىپ قالىدۇ. شۇڭا ئاتىسىنىڭ ئىسمى ۋە تەخەللۇسـ
نى قىسقارتماندىلا ئاندىن «ئەھمەد خاجە» دەپ تەرىپلىگىلى بولـ
دۇ. مۇنداق ئەھۋال ئۆتكەن دەۋرلەردىلا ئەمەس، بەلكى ھازىرقى
دەۋردىمۇ ئەينەن مەۋجۇت. «پروفېسسور» دېگەن ئۇنۇان نامىنى
ئىشلىتىپ «پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن» دېيىشكە
بولىدۇ، ئەمما «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن پروفېسسور» دېـ
گىلى بولمايدۇ. بۇ دەل يۇقىرىدىكى مىسالىلاردىكىگە ئوخشاش
ئەھۋالدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ناملاش ئادەتلىرىدە دىققەت قىلىشقا سازاۋەر

بىر مەسىلە شۇكى، تارىختىن بۇيان تەخەللۇسلۇق ئەدىب -
شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئىسمى، ئاتىسىنىڭ ئىسمى، ھۆرمەت -
ئۇنۇان نامى ۋە تەخەللۇسىنى مۇنداق شەكىلدە ئىپادىلەپ كەلگەن:
«ھۆرمەت - ئۇنۇان نامى + ئۆز ئىسمى+ ئاتىسىنىڭ ئىسمى+
تەخەللۇسى». ئەگەر ئاتىسىنىڭمۇ ھۆرمەت - ئۇنۇان نامىنى تىلغا
ئېلىشقا توغرا كەلسە، ئۇنى ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئالدىغا ئورۇنلاشـ
تۇرغان. مەسىلە، «موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمەتۇللا مۆـ
جىزى»، «موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ نازىم» دېگەندەك؛ بەزى
ئەھۋاللاردا ئاتىسىنىڭ ئىسىم - شەرىپىنى قىسقارتىپ، «ھۆرـ
مەت - ئۇنۇان نامى + ئۆز ئىسمى + تەخەللۇسى» شەكلىدە
ئىپادىلەپ كەلگەن. مەسىلەن، «مەۋلانا ئەلشىر نەۋائىي»، «خا-
جە ئەھمەد يەسەۋىي» دېگەندەك؛ بەزىدە ئۇنۇان - ھۆرمەت نامىنى
قىسقارتىپ، «ئۆز ئىسمى + ئاتىسىنىڭ ئىسمى + تەخەللۇسى»
شەكلىدە قوللىنىپ كەلگەن. مەسىلەن، «ئىمىر ھۆسەيىن سە-
بۇرىي»، «مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خاراباتىي» دېگەندەك؛ تە-
خەللۇسسىز ئەدىب شائىرلار بىـولسا بەزىدە «ھۆرمەت - ئۇنۇان
نامى + ئۆز ئىسمى + ئاتىسىنىڭ ئىسمى» شەكلىدە قوللىنىپ
كەلگەن. مەسىلەن، «موللا نىياز قارى سابىر»، «موللا ئەلى
بىننى موللا ئىمىن» دېگەندەك؛ يەنە بەزىدە پەقەت ھۆرمەت -
ئۇنۇان نامىلىرى بىلەن ئۆز ئىسىملىرىنى ساقلاپ قېلىپ، تەخەل-
لۇسى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى قىسقارتىپ، «ھۆرمەت -
ئۇنۇان نامى + ئۆز ئىسمى» شەكلىدە قوللىنىپ كەلگەن. مەسـ
لەن، «موللا شاكىر»، «سۇلتان سەئىدخان»... دېگەندەك؛ يەنە
بەزىدە، ھۆرمەت - ئۇنۇان نامىلىرى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى
قىسقارتىپ، «ئۆز ئىسمى + تەخەللۇسى» شەكلىدىلا قوللىنىپ
كەلگەن. مەسىلەن، «ئابدۇرېھىم نىزارىي»، «مەھمۇد كاشغە-
رىي»، «يۈسۈپ خاس ھاجىب»... دېگەندەك؛ يەنە بەزىدە ئۆز
ئىسمى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى قىسقارتىپ، «ھۆرمەت -
ئۇنۇان نامى + تەخەللۇسى» شەكلىدىلا قوللانغان. مەسىلەن،

«ئەللامە زەمەخشەرىي»، «مەۋلانە سەككاكىي» قاتارلىقلاردەك؛ بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھۆرمەت - ئۇنۋان نامى بىلەن تەخەللۇسنى ئىشلەتمەي، «ئۆز ئىسمى + ئاتا ئىسمى» شەكلىدىلا ناملىنىدىغان ئەھۋال بار بولۇپ، نۆۋەتتىكى مۇتلەق كۆپ ئۇيغۇرلار مۇشۇ شەكلىنى قوللىنىدۇ.

دەرۋەقە ئۇيغۇرلار لەقەملەر (قايسى خىلدىكى لەقەملەر بولسۇن) نىمۇ ئىسىملارغا قوشۇپ ئىشلەتكەندە تۆت خىل نام - ئاتاقنى قوللىنىشتىكى يۇقىرىقى تۈپ شەكىللەرگە بويسۇنىدۇ. يەنى، لەقەمنى ئادەتتە «ئۆز ئىسمى + لەقەمى»، «لەقەمى + ئۆز ئىسمى + ئاتىسىنىڭ ئىسمى» فورمىسىدا ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتە «ئۆز ئىسمى + ئاتىسىنىڭ ئىسمى + لەقەمى» شەكلىدە ئىشلىتىش ئاساسەن كۆرۈلمەيدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇيغۇرلاردا لەقەمنى يېزىق يۈزىدە ئۆز ئىسمى، ئاتىسىنىڭ ئىسمى، ھۆرمەت - ئۇنۋان نامى ۋە تەخەللۇسدىن ئىبارەت تۆت نام - ئاتاق بىلەن قوشۇپ، جەمئىي بەش بىرلىكتىن تەشكىل تاپقان نام شەكلىنى ئىشلىتىدىغان ئەھۋال ھازىرغا قەدەر كۆرۈلگىنى يوق. ئەگەر مۇشۇنداق ئەھۋال بولۇشقا تېگىشلىك دېيىلسە، بۇ چاغدا گەرچە شەكىل جەھەتتىن مۇۋاپىق بىر فورما تېپىلغاندەك قىلسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ناملاش ئادىتى ئېتىبارى بىلەن قارىغاندا، بۇ يات بىر ئەھۋال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى تۆت نۇقتىدا مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىشىمىز شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئالدى بىلەن، يۇقىرىقى تۆت خىل نام بەلگىلىرىنىڭ ئېنىق پەرقىنى ئايرىۋېلىش؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن قايسى فورما قىلىپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان تەرىپىلەرنى بايقاشقا يول ئېچىش؛ ئۈچىنچىدىن، تالاش - تارتىشتا بولۇۋاتقان شەخس ئىسمى، ئاتا ئىسمى ۋە فامىلىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش شەكلى ھەققىدە مىللەتنىڭ ناملاش ئادىتىنى دەلىل كەلتۈرگەن ئاساستا، ئورتاق بىر شەكلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئۇرۇنۇشتىن ئىبارەت.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلە قوللىنىش تارىخى ھەققىدە

فامىلە — قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى چۆرىدىگەن ھالدا بارلىققا كەلگەن ۋە ئۇيۇشقان كىشىلەر تەشكىللىگەن ئائىلە ياكى جەمەت، ھەتتا ئۇرۇقلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن ئەۋلادلىرىغا مىراس قالىدىغان ئومۇمىي نام بەلگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ھەرقايسى مىللەتلەردە دەۋرىي جەھەتتىن بالدۇر ياكى كېيىن بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگە بېرىپ چېتىلىدۇ. جاھان مىللەتلىرى بىلەن تەڭ قەدەمدە ئالغا بېسىش، تەڭ سالاھىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش، شەخستىن جەمەتكىچە، جەمەتتىن مىللەتكىچە بولغان بىرلىكلەردە ئېسىل، مۇقىم نامشەرەپلىرى بىلەن كەلگۈسىگە يۈزلىنىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۈنسايىن چوڭقۇر ھېس قىلىپ يېتىۋاتقان ئۇيغۇرلار 20-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ قوزغالغان مىللىي ئاڭنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولغان فامىلە مەسىلىسىگە دىققەت-ئېتىبارىنى يۆتكەپ، بىر قىسىم ئىلىم ساھىبلىرىنىڭ ھەيدەكچىلىكى ۋە يېتەكچىلىكىدە فامىلە قوللىنىش قىزغىنلىقىنى قوزغاشقا، فامىلىنى مىللەت مەۋجۇتلىقىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى سۈپىتىدە تونۇشقا، فامىلە قوللىنىش ئارقىلىق «ئېتى ھەم سېپى بار» گەۋدىگە ئايلىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىپ يېتىشكە مۇيەسسەر بولدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، بۇنىڭدىن كېيىنكى فامىلە قوللىنىش ئەمەلىيىتىمىزنى مەلۇم تارىخىي ئاساسلار بىلەن دەللەش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. بۇنداق زۆرۈرىيەت كىشىلەر ئالدىغا «ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىلغانمۇ - يوق؟» دېگەن بىر

مەسلىنى تەبئىي رەۋىشتە قويۇش ئارقىلىق، كۆپ خىل نۇقتە-
لاردىن ئىلمىي تەرزدە جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلدى ۋە قىلماقتا.
بۇنداق مۇرەككەپ مەسىلىگە جاۋاب بېرىشتە تارىخىي يازمىش -
پۈتۈكلەر، خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى تىل ئادەتلىرى ۋە مۇنا-
سىۋەتلىك ماتېرىياللاردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ فامىلە قوللىنىش-
شىغا ئالاقىدار مەزمۇنلارنى قېزىپ چىقىشقا، ئىنسانشۇناسلىق
بىلىملىرى ئارقىلىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ فامىلە قوللىنىش تارىخى
ھەققىدە بەزى قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىنسانشۇناسلىققا ئالاقىدار تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن مەلۇم
بولىدۇكى، بارچە ئىنسانىنىڭ جەمئىيەت شەكىللىرى ئوخشاپ
كېتىدىغان ئىجتىمائىي فورما — ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى ئاسا-
سىدىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدىن تەدرىجىي راۋاجلىنىپ بۈگۈنگە
ئۆلىنىپ كەلدى. ئىنسانشۇناس مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت»
ناملىق ئەسىرىنىڭ «ئىروكىزلاردا ئۇرۇقداشلىق» دېگەن بابىدا
ئانىلىق نەسەبكە تەئەللۇق ئۇرۇق ياكى ئاتىلىق نەسەبكە تەئەللۇق
ئۇرۇق بولسۇن، ئۇلارنىڭ بىر ئانىنى ياكى بىر ئاتىنى كېلىپ
چىقىش مەنبەسى قىلغان ئادەملەر ئۆيۈشۈپ تەشكىل قىلغان گەۋ-
دە ئىكەنلىكىنى، بۇنداق ئۇرۇقتا ئەڭ دەسلەپتە ئاياللار نەسەب
تەۋەلىكىنى بەلگىلىگۈچى بولۇپ، نەسەبنىڭ بىر ئايال ئەجداد ۋە
ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ھەم ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئىچىدىكى
ئاياللارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن تەركىب تېپىپ، ئايال تەرەپتىن دا-
ۋاملاشتۇرۇلغانلىقىنى؛ ئەمما كېيىن ئەر تەرەپ نەسەب تەۋەلىكە-
نى بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق بەلگىلىگۈچى بولۇپ، نەسەبنىڭ بىر
ئەر ئەجداد ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ھەم ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى
ئىچىدىكى ئەرلەرنىڭ پەرزەنتلىرىدىن تەركىب تېپىپ، ئەر تەرەپ-
تىن داۋاملاشتۇرۇپ كېلىنگەنلىكىنى؛ بۇنداق تەشكىلاتلارنىڭ
پۈتكۈل قەدىمكى جەمئىيەتتە تارقىلىپ، ھەرقايسى قىتئەلەردە
ئومۇملاشقانلىقى ۋە مەدەنىيەتكە قەدەم قويغان جايلاردىكى قەبىلە-

لەرنىڭ ئۇنى تارىخ بارلىققا كەلگەن دەۋرلەرگىچە داۋاملاشتۇرۇپ
كەلگەنلىكىنى؛ بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، مەيلى قايسى جايدا ئۇچرە-
غان ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى بولسۇن، ئۇلار قورۇلما ۋە پائالە-
يەت پرىنسىپلىرى جەھەتتە ئوخشاش ئىكەنلىكىنى؛ پۈتۈن ئىن-
سانىيەت جەمئىيەتلىرىدە بارلىققا كەلگەن ئاشۇ ئۇرۇقداشلىق
جەمئىيەت تەشكىلى ئىچىدە مەيلى ئايال تەرەپ ياكى ئەر تەرەپنىڭ
نەسەب بەلگىلىگۈچى بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ھەربىر ئۇرۇقتا شۇ
ئۇرۇقتىكىلەرگە ئورتاق، ئەمما شۇ ئۇرۇققا خاس بولغان ئورتاق
بىر جەمەت نامىنىڭ بارلىقىنى كونكرېت دەللەر بىلەن ئوتتۇرا-
غا قويىدۇ.[1] كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ
دەسلەپكى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق ۋە ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى
باسقۇچىدا تۇرغان قوۋم ۋە ئۇرۇقلارنىڭ ھەممىسىدە شۇ ئۇرۇق-
لارغا خاس بولغان نام - بەلگىلەر بار بولۇپ، بۇ نام - بەلگىلەر
دەل بىز ھازىر دەۋاتقان فامىلىنىڭ دەسلەپكى شەكلى بولۇپ
ھېسابلىنىدۇ. خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ئۇرۇقداش-
لىق جەمئىيىتىنىڭ دەسلىپىدە فامىلىنىڭ ئىشلىتىلىشى ھەممە
كىشىگە ئورتاق بولۇپ، ھەربىر ئۇرۇق ئەزاسىنىڭ بىردەك فامە-
لىسى بولغانىدى. ئەمما قوللۇق جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن
كېيىن، فامىلە (ئۇرۇق نامى ياكى جەمەت نامى) نىڭ ئىشلىتى-
لىش دائىرىسىدە سىنىپىي خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا
كەلدى. قەبىلە، قەبىلە ئىتتىپاقى ۋە مىللەتنىڭ ئاقساقاللىرى،
باشلىقلىرى، ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئەمەلدارلارنىڭلا فامىلە ئىشلىتىشى
قانۇنىي جەھەتتىن قوغدىلىپ، ئاۋام پۇقرانىڭ فامىلە ئىشلىتىش
ھوقۇقى بولمىدى. بۇنداق ئەھۋال ئوخشىمىغان مىللەت ۋە دۆلەت-
لەردە ئوخشىمىغان دەۋرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلدى. كېيىنچە
ھۆكۈمەت ياكى ھۆكۈمران سىنىپلار پۇقرالارنىڭ فامىلە ئىشلە-

---

① مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، باباخان تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992- يىلى 12 - ئاي نەشرى، ئۈيغۇرچە، 120 - 168 - بەتلەر.

تىشىنى چەكلىمىگەن بولسىمۇ، ئەمما نۇرغۇن مىللەتلەردە پۇقـ
رالار يەنىلا فامىلە ئىشلىتىشكە جۈرئەت قىلالمىدى ۋە مەزكۇر
ئانئەنىنى ئۈزۈپ قويدى. دېمەك، بىز ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا فامـ
ىلىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدىمۇ خۇددى باشـ
قا مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرىغا ئوخشاشلا ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمى
باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈرگەنلىكىدەك قانۇنىيەتلىك ئەھۋالغا
ئاساسەن قىياس قىلالايمىز. بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر فامىلەشۇناسلىق
تەتقىقاتىنىڭ يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان غەيرەتجان ئابدۇللا
كالدىرىنىڭ بۇ ھەقتە ئېيتقان «بۇگۈنكى موڭغۇل دالاسىدا ياشـ
خان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنى گەرچە بۇنىڭدىن 22 ئەسىر بۇـ
رۇن ئومۇمىيۈزلۈك فامىلە ئورناتقان دېيىلمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭـ
دىنمۇ قەدىمكى زامانلاردىن قالغان ئىپتىدائىي ئۇرۇققا تەۋە ئور-
تاق نامغا ئىگە ئىدى، دەپ ئېيتىشقا ھەقلىمىز» دېگەن سۆزنىڭ
توغرا ئىكەنلىكىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ھېس قىلىمىز.

بىز ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار بىلەن بىللە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە
شىمالىي ئاسىيادا ياشىغان مىللەت، قوۋملارنىڭ فامىلە قوللـ
نىش تارىخى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما،
خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ھۇن، تۈرك، ئوغۇز، ئۇيغۇر ئەجـ
دادلىرىنىڭ فامىلىلىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەر ئۇچراپ تۇرىدۇ.
بۇ ھەقتىكى تۇنجى خاتىرە خەنزۇ تارىخچىسى سىماچيەننىڭ «تارد-
خىي خاتىرىلەر» ناملىق كىتابىدا ئۇچرايدۇ. ئۇ مەزكۇر كىتابـ
دا: «ئۇلار (ھۇنلار) نىڭ ئادىتىچە ئىسىم ئاتىلاتتى، فامىلە
بولمايتتى.» دەپ يېزىپ قالدۇرغان بولۇپ، بۇ ھۇنلارنىڭ فامىلە
مەسىلىسىگە ئالاقىدار بىرلىكەن دەسلەپكى يازما ئىسپاتتۇر. ئەمما
بۇ خاتىرىنى ئىشەنچلىك دەپ ئېيتالمايمىز. چۈنكى، «خەننامە.
ھۇنلار تەزكىرىسى»، «تارىخى خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»،
«كېيىنكى خەننامە»، «جىننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، «خـەـز-
نامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى» (« 汉书功臣表 »)،

«ۋېينامە» (« 魏书 »)، «ئون ئالتە پادىشاھلىقتا ئەمىيلىك
ۋە يېغىلىق» (« 十六国春秋 »)، «ئومـۇمىي ئۆرنـەكـلەر»
(« 通鉴 »)، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، (« 北史 »)،
«شىمالىي چى تارىخى»، (« 北齐书 »)، «جۇنامە»، (« 周
书 »)، «ئۇرۇقلار ھەققىدە بايان»، (« 氏族略 ») قاتارلىق
كىتابلاردا ھۇنلارنىڭ 74 ئۇرۇقنىڭ نامى - فامىلىسى خاتىرە-
لەنگەن بولۇپ، بۇ فامىلىلەر ۋە شۇ فامىلىلەرنى ئىشلىتىدىغان
ھۇن ئۇرۇق - جەمەتلىرىگە ئائىت بايانلار، خەنزۇ فامىلەشۇناسى
چېن لىيەنچىڭنىڭ «جۇڭگودىكى قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەر-
نىڭ فامىلىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابىدا توپلاپ رەت-
لەنگەن. بۇ فامىلىلەرنىڭ بەزىلىرى ھۇنلاردا ئىشلىتىلىدىغان
ئۇرۇقلارنىڭ ئومۇمى نامىنىڭ تولۇق خەنزۇچە تەرجىمىسى بول-
سا، بەزىلىرى ئاشۇ فامىلىلەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ بە-
رىنچى خېتىنىڭ ئۆزىدىن ئىبارەت ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خەنزۇچە تارىخنامىلەردىكى ھۇنلار-
نىڭ 74 فامىلىسى ھۇنلاردا پەقەت 74 ئۇرۇق ياكى جەمەتنىڭلا
بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مەزكۇر
فامىلىلەرنىڭ بىرقىسمى ھۇن تىلىدىكى فامىلىلەرنىڭ خەنزۇچە
ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا، يەنە بىر قىسمى ھۇنلار ئاجىزلاشقاندىن
كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىرىغا بېقىنغان ھەم خەنزۇچە
فامىلە قوللانغان ھۇن كىشىلىرىنىڭ فامىلىسىدۇر. يۇقىرىقى
تارىخى ئەسەرلەر ئىچىدە، قۇيان (呼衍, 胡衍)، شۇبۇ
(卜须)، ئورولان (乌洛兰)، چيۇلىن (丘林) قاتارلىق
تۆت فامىلە ھۇنلاردىكى چوڭ جەمەتلەرنىڭ فامىلىلىرى دەپ ئې-
نىق كۆرسىتىلگەن بولۇپ، يەنە خەنزۇ فامىلىلىرىدىكى ئاددىيـ
لاشتۇرۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن، قۇيان (呼衍) فامىلىسى
«قۇ» ياكى «خۇ» (呼) غا، شۇبۇ (卜须) فامىلىسى «بۇ»
(卜) غا، ئورولان (乌洛兰) فامىلىسى «لەن» (兰) گە،

چيۇلىن (丘兰) فامىلىسى «چياۋ» (乔) غا قىسقارتىلغان. ئۇنىڭدىن سىرت، «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە ھۇن تەڭرە-قۇتلىرىنىڭ فامىلىسىنىڭ لـۇەنتى (挛鞮是) ياكى شۇلىيەنتى (虚连鞮是) ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

يۇقىرىدىكى بەش فامىلىدىن باشقا، «جۇڭگودىكى قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرى ئۇستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابتا، قەدىمكى ھۇنلاردا لوك (隆)، ۋېيشۇ (徐唯)، بۇ (仆)، فەن (范)، جاۋ (赵)، چېڭ (乘)، ۋاڭ (王)، خاۋ (郝)، گاۋ (高)، خۇدۇ (毒瀆 ياكى 呼毒)، كۇن (昆)، ۋۇ (乌)، چـوۋ (稠)، فـۇ (复)، يى (伊)، سى (次)، چۇ ياكى چيېچۇ (渠 ، 渠且)، دوك (董)، جـۇ (驹)، چېڭ (成)، شـيەن (先)، خەن (韩)، داڭيۇ (于当)، لاك (郎)، لىجى (栗籍)، ئاۋجيەن (莫革建)، شىجۇ (尸逐)، خېلەن (赖贺 ياكى 贺兰)، يۇۋېن (宇文)، جاك (张)، گو (郭)، چېن (陈)، چـمۇ (綦母)، جىن (靳)، دۇ (都)، ما (马)، لى (李)، فىك (冯)، ما (麻)، ساۋ (曹)، خې لىيەن (赫连)، فېيلىيەن (费连)، پولىيۇخەن (六破韩 ، 破落汗 ياكى)، موچى (俟万)، شۆ (薛)، نوخۇ (护诺)، خېلۆ (贺略)، خېنەي (何奈)، شۇنداقلا تۇغا ھۇنلىرىنىڭ جىن (金)، لياك (染)، لىيۇ (刘)، دۇگۇ (独孤)، لـۇ (路)، بـى (毕)، يـاۋ (姚)، يـۇ (郁)، خۇاك (黄)، كۇي (傀) قاتارلىق فامىلىلىرىنىڭ بارلىقى ھۇن دەۋرىگە ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللار ئاساسىدا تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلدى.① ھالبۇكى بۇ ئەسەردە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان فامىلىلەرنىڭ ھۇنلارنىڭ فامىلىلىرىنىڭ خەنزۇچە ئا-

① شۇ كىتاب، جىلىن مەدەنىيەت ـ تارىخ نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى. 5 ~ 46-بەتلەر.

ھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئەمما ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، يۇقىرىقى فامىلىلەر ئىچىدە ھۇنلار تىلىدىكى فامىلىلەرنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى كۆپرەك بولۇپ، ھۇنلار ئىشلەتكەن خەنزۇچە فامىلىلەر ئازراق. بۇ جەھەتتە يۇقىرىقى فامىلەرنىڭ ئەسلىي ھۇن تىلىدىكى ئاتلىشىنى تىل نۇقتىسىدىن شەرھلەش — ئۇيغۇر فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى زور تېما بولسا كېرەك. ھاسىل كالام، مەلۇم بولدىكى، ھۇنلاردا فامىلە قوللىنىلغان بولۇپ، بۇنداق فامىلىلەر كۆپىنچە مەلۇم ئۇرۇقنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. شۇ سەۋەبتىن يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان تارىخنامىلەردە تىلغا ئېلىنغان ھۇنلارنىڭ فامىلىلىرىنىڭ ئارقىسىغا بىرەك، «ئۇرۇق، جەمەت، فامىلە»... مەنىسىدىكى « 氏 » خېتى قوشۇلۇپ يېزىلغان. قەدىمكى ئۇرۇق- قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى ۋە ياكى فامىلىسى ھەققىدە دىققەت ئېتىبارىمىزنى قوزغاشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە شۇكى، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى تۇزۇمى شارائىتىدىكى ھەربىر ئۇرۇقنىڭ ئومۇمىي نامى شۇ ئۇرۇقلارنىڭ تۇتېمىلىرىنىڭ نامىدىن ئىبارەت بولۇشتەك ئەھۋال ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى تۇزۇمى شارائىتىدا قىسمەن ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ كۆپىيىشى ۋە پارچىلىنىپ بېرىشى بىلەن، مۇھىمى ئەرلەرنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلە ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ يوكسىلىشى نەتىجىسىدە، ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى زىددىيىتى، بىرلىككە كېلىشى ۋە پارچىلىنىش جەريانىدىكى كۆرەشلىرى جەريانىدا، كۆچلۈك، مەدەنىيەتتە ئۇستۇنرەك ئۇرۇق ـ قەبىلىلەردىن بىر ياكى بىرقانچە ئەر جىنسىلىق تارىخىي شەخسلەر ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ مەيدانغا كېلىپ، شۇ شەخسلەرنىڭ نامىلىرى ۋە ياكى ئۇلارنىڭ ھۆرمەت ـ ئۇنۇتان نامىلىرى، لەقەمى، ئەمەل نامىلىرى قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ياكى ئۇرۇقلىرىغا مىراس بولۇپ قېلىپ،

تەدرىجىي رەۋىشتە شۇ ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قالغانىدى. كېيىنكى ئەۋلادلار (يەنى ئۇرۇق ئەزالىرى) شۇ كىشىلەرنىڭ نامىدىن، لەقەملىرىدىن، مەنسەپ ئاتاقلىرىدىن ئۆزگىرىپ شەكىللەنگەن ئۇرۇق - قەبىلە نامىلىرىنى فامىلە ئورنىدا ئۆز ئىسىملىرىغا قوشۇپ ئىشلەتكەن. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دە بۇ ھەقتە ناھايىتى ئېنىق مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇ «ئوغۇز» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە، ئوغۇزلارنىڭ تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى؛ ئۇلار يېگىرمە ئىكى ئۇرۇق بولۇپ، ھەربىرىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىلىرى بارلىقى؛ ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا قىنىق، قايىغ، بايۇندۇر، ئىۋا، سالغۇر، ئافشار، بەكتىلى، بۆگدۈز، بايات، يازغىر، ئەيمۇر، قارا بۆلۈك، ئالقا بۆلۈك، ئىگدىر، ئۇرەگىر، تۇتىرقا، ئۇلايۇندلۇغ، تۇگەر، پەچەنەك، چۇۋۇلدار، چەبنى ۋە چارۋۇقلۇغ ئىكەنلىكى؛ بۇ ئۇرۇقلارنىڭ نامىلىرى ئۇلارنى تۇنجى قۇرغان ئەڭ قەدىمكى بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرى ئىكەنلىكى؛ خۇددى ئەرەبلەردە بنو سلىيم (بەنۇ سەلىيم - سەلىم ئوغۇللىرى)، بنو خفاجة (بەنۇ خەفاجە - خەفاجە ئوغۇللىرى) دەپ يۈرگۈزۈلگىنىدەك، ئۇلارمۇ ئۆز نامىلىرىنى ئاتا - بوۋىلىرىغا قاراپ شۇنداق يۈرگۈزىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.[1] دېمەك، بۇ پىكىر ھۇنلارنىڭ فامىلە سۈپىتىدە قوللانغان نامىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە شۇ فامىلىلەرنى قوللىنىدىغان ئۇرۇق - جەمەتلەرنىڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرىنىڭ نامىلىرىدىن كەلگەنلىكىدەك تارىخىي مەلۇماتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ھۇنلارنىڭ فامىلىسى ۋە ئۇرۇقلىرى ھەققىدە كى خەنزۇچە خاتىرىلەردە يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەن فامىلىلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە مەلۇم كىشىنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى، كېيىنكى ئەۋ-

① مەمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1 - توم، 77 - 80 - بەتلەر.

لادلىرى ۋە ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ ئۇنىڭ نامىنى ئورتاق نام قىلىپ قوللىنىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىدا تىزىپ كۆرسىتىلگەن ھۇنلارنىڭ خەنزۇچە فامىلىلىرى ئىچىدىكى تاق خەتلىك فامىلىلەرنىڭ بىر قىسمى دەل ئاشۇ ئۇرۇقلارنىڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرىنىڭ ئىسىملىرىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىنىڭ بىرىنچى خېتىدىن ئىبارەت ئىدى.

يۇقىرىقىلار تۈرك، ئوغۇز ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە - ئۇرۇقلىرىغىمۇ ئورتاق ئەھۋالدۇر. «جىننامە» نىڭ 123 - جىلدىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادى دېگىلىكلارنىڭ دى (翟) ۋە شىيەنيۇ (鲜于)، لىۇ (洛)، يەن (严)، ياڭ (杨) قاتارلىق ئۇرۇقلار ۋە فامىلىلەر بولغان. بۇ فامىلىلەر ئىچىدە «دى» (翟) دېگىلىكلارنىڭ كۆچلۈك بىر ئۇرۇقنىڭ باشلىقى دېجىن (翟真 - «تېكىن» بولۇشى مۇمكىن) نىڭ نامىدىن كەلگەن، «شىيەنيۇ» بولسا تېكىنىنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي ئەمەلدار شىيەنيۇنىڭ نامىدىن كەلگەن. كېيىن «شىيەنيۇ» (鲜于) فامىلىسى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە «شىيەن» (鲜) گە قىسقارتىپ يېزىلغان. «ۋېينامە» نىڭ 103 - جىلدى «قاڭقىللار تەزكىرىسى» دە، قاڭقىللارنىڭ دى (翟 ياكى 狄 : تۈرك)، يۈەنخې (乞袁 - ئۇيغۇر)، خۇلۇ (觫律 - قوغۇرسۇ)، جىببې (批解 - چاپىش)، خۇگۇ (护骨 - قىرغىز)، يېچجىن (异奇斤 - ئىل تېكىن) قاتارلىق ئالتە ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقان بىر تارمىقى بارلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 98 - جىلدى «قاڭقىللار تەرجىمىسى»، «قانۇنلار قامۇسى» («通典») نىڭ 197 - جىلدى، «ئومۇمىي تەزكىرە» («通志») نىڭ 200 - جىلدى، «يازما ھۆججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي تەھسىل» («文献通考») نىڭ 342 - جىلدى قاتارلىق ئەسەرلەردە قاڭقىللارنىڭ يۇقىرىقى ئالتە ئۇرۇقتىن باشقا يەنە ئون ئىككى ئۇرۇقنىڭ نامى

خاتىرىلەنگەن. ئۇلار چىسفولې (泣伏利 - چىسپولى)، تۇلۇ (吐卢 - تىبلى)، يىسجەن (乙旃 - ئىسلجان)، دالىيەن (大连 - تىارلان)، كىۇخې (窟贺 - قىوغا)، دابىوگەن (干薄达 - تىاربىوقان)، ئالۇن (阿仑 - ئايرون)، مويۇن (莫允 - بايان)، جى فېن (俟分 - ئىەركىن)، فۇفولو (罗伏副 - بۆركلى)، چىيۈەن (乞袁 - قىئۇي) ۋە يوشۇفېي (右叔沛 - يۇسۇپى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يۇقىرىقى ئۇرۇقلار ئادەتتە شەرقىي تۈرالارنىڭ ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن ئون سەككىز ئۇرۇقنىڭ دېيىلىدۇ. يۇقىرىقى ئون سەككىز ئۇرۇقتىن باشقا، يەنە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار تەزكىرىسى» «ۋېينامە»، «جۇنامە»، «كۇللى فامىلىلەرنىڭ ئومۇمى تەزكىرىسى» (« 氏 通谱万姓 ») ، «ئۇرۇقلار ھەققىدە بايان» (« 氏 略族 ») قاتارلىق خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە، قاڭقىللارنىڭ يۆچىن (勤越 - «يوچىن» بولۇشى مۇمكىن)، چۇفېي (弗黜 - «چۇپى» بولۇشى مۇمكىن)، سۇگۇيەندىك (等延古素 - «سۇغياندىن» بولۇشى مۇمكىن)، خۇبو (斛拔 - «قوباش» بولۇشى مۇمكىن)، مېيلىيې (列屯 - ؟)، چىلى (勒敕 - ؟)، يى (易)، بايې (拔也 - «باي» بولۇشى مۇمكىن)، خۇسى (斛斯 - قۇس)، ۋۇيىن (引屋 - ئويىن)، خېشى (奚乞 - قۇش)، خېتۇلىك (邻突纥 - ؟)، سلۇلىك (俚吕邻 - ؟)، كوروگەن (干库若 - قورغان)، تۇتۇلىك (邻突吐 - ؟)، جيېرۇ (如解 - ؟) قاتارلىق ئۇرۇقلىرىنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. يۇقىرىقى خەنزۇچە مەنبەلەردە مەزكۇر ئۇرۇقلار نامىلىرى دەل ئاتا نەسەبلىك فامىلە مەنسىسىدە « 氏 » (شى) خېتى بىلەن قوشۇلۇپ يېزىلغان بولۇپ، بىز ئۇلارنى يەنە بىر خىل تەرجىمە قىلساق، 氏伏利泣 نى «چىسپولى فامىلىلىك ئۇرۇق»، 氏贺窟 نى «قوغا فامىلىلىك ئۇرۇق»، 氏也拔 نى «باي فامىلىلىك ئۇرۇق»... دەپ تەرجىمە قىلالايمىز.

«جامىئۇت تەۋارىخ» ناملىق ئەسەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقى بولۇپ، ئۇلار ئۈچ ئوقلار (كۆك، تاغ، دېڭىز) لاردىن ئاۋۇپ چىققان ئۇرۇقلار بايىندىر، چۇۋۇلدۇر، چىبىنى، سالۇر، ئالايۇنتلۇ، ئەيمۇر، ئورىگىر، ئىگدىر، بۆگدۇز، ئىۋا، فىنىق قاتارلىقلار ھەم بۇز ئوقلار (كۈن، ئاي، يۇلتۇز) لاردىن ئاۋۇپ كۆپەيگەن قاي، بايات، ئاق ئىۋلى، قارا ئىۋلى، يازگىر، دۇدۇرغا، دوگىر، پاپارلۇ، ئاۋشار، بەگە دىبلى، قارقىن ۋە چارۇقلۇ قاتارلىق ئۇرۇقلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا «تارىخىي شەجەرەئى تۈرك» تە تىلغا ئېلىنغان ئوغۇزخاندىن ئاۋۇغان 24 ئۇرۇقنىڭ نامىمۇ ئوخشاشلا ئاشۇ ئۇرۇقلارنىڭ دەسلەپكى ئەجدادىنىڭ نامى ياكى ئوغۇزخان ھەدىيە قىلغان ناملار بولۇپ، بۇ كەمكۈتىسىز فامىلىلەردىن ئىبارەت. «ئوغۇزنامە» داستانىدا «قارلۇق»، «قىپچاق»، «قالاچ»، «قانقا»[1] قاتارلىق قەبىلە نامىلىرىمۇ ئوغۇزخان قول ئاستىدىكى تۆھپىكار شەخسلەرگە بەرگەن ناملار بولۇپ، بۇ كېيىنچە شۇ قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي ئىسمى، يەنى فامىلىسى بولۇپ رول ئوينىغانلىقىنى تەسۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

خەنزۇ تارىخنامىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇر، ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ نامىلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، «ئون ئۇيغۇرلار» ۋە «توققۇز ئوغۇزلار» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى « 十姓回纥 » ۋە « 九姓乌古斯 » بولۇپ، بۇلاردىكى « 姓 » خېتىنىڭ «جەمەت سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي نامى» دېگەن مەنىسى بارلىقى ئېتىبارى بىلەن قارىغاندا، ئۇلار ئەمەلىيەتتە «ئون فامىلىلىك ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرى» ۋە «توققۇز فامىلىلىك ئوغۇز ئۇرۇقلىرى» دېگەن مەنىگە ئىگە بولىدۇ. بىز خەنزۇ تارىخنامىلىرىدە يۇقىرىدا ساناپ ئۆتۈلگەن بارچە ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ

[1] «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى 11 - ئاي نەشرى، ئۇيغۇرچە، 52 - 56 - بەتلەر.

نامى ئارقىسىغا « 氏 » خېتى، ئۇلارنىڭ ئورتاق گەۋدىسىنىڭ نامى ئارقىسىغا « 姓 » خېتىنىڭ قوشۇلۇپ يېزىلغانلىقىدىن، خەنزۇ تارىخچىلىرىنىڭ ئۇيغۇر - ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ نامىلىرىنى فامىلە دەپ چۈشىنىۋالغانلىقىنىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇيغۇر - ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭمۇ ئاشۇ نامىلارنى فامىلە ئورنىدا چۈشىنىپ ئىشلەتكەنلىكىنى قىياس قىلالايمىز. بۇنىڭغا جانلىق بىر پاكىت شۇكى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى تېلىلار-دىن چىققان قوشاقچى، ئۇرۇق ئاقساقىلى قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ ئەسلىي ئىسمى ئالتۇن بولۇپ، ئۇ قوغۇرسۇ ئۇرۇقىنىڭ باشلىقى-دۇر. دېمەك، ئۇ ئۆز ئىسمىنىڭ ئالدىغا «قوغۇرسۇ» دېگەن ئۇرۇق نامىنى فامىلە تەرىقىسىدە قوشۇپ ئىشلەتكەن.①

تۈركلەرنىڭ فامىلىسى ھەققىدە خەنزۇچە مەنبەلەردە ماتېرىيال كۆپ ئەمەس. بۇ ھەقتە «فامىلىلەر تۈزمىشلىرى» (« 姓纂 ») دېگەن كىتابتا تۈركلەردە 阿史那 (ئاشىنا) دېگەن ئۇرۇق نامىنىڭ بولغانلىقى خاتىرىلىنىدۇ. «تاڭنامە» نىڭ 110 - جىلدى «شىدانەي تەزكىرىسى» دە، 阿史那 (ئاشىنا) فامىلىسىنىڭ خەنزۇچە «شى» (史) فامىلىسىگە قىسقارتىلغان-لىقى خاتىرىلىنىدۇ. «تاڭ نامە» دە يەنە ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ تۈرك-لەرنىڭ ھۆكۈمران ئۇرۇقى ئىكەنلىكى، بۇ ئۇرۇقتا مەنسۇپ ئاشىنا ئاتلىق فامىلىنى قوللانغان كىشىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرى بايان قىلىنغان. مەسىلەن، «تاڭنامە. گاۋزۇ خاتىرىسى» دە ئاشىنا جېشى (阿史那结社)، ئاشىنا خىلۇ (阿史那鲁贺)، ئاشىنا مىخې (阿史那弥贺)، «تاڭنامە. ژوخو خاتىرىسى» دە ئاشىنا خۇي (阿史那惠)، ئاشىنا يۇەن-چىڭ (阿史那元庆)، ئاشىنا سۇيلو (阿史那瑟罗)... قاتارلىق ئون بەش كىشىنىڭ تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ،

① ئا. راخمان باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى 7 - ئاي 1 - نەشرى، خەنزۇچە، 87 - بەت.

تاڭ دەۋرىدە ئاشىنا فامىلىلىكلەردىن نۇرغۇن ئىختىساسلىق خادىملار چىققانىدى. قىسقىسى، «ئاشىنا» - ئۇرۇق نامىلا ئەمەس، بەلكى فامىلىنىڭ ئۆزىدۇر.

بىز تارىخقا نەزىرىمىزنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ ئاغدۇرساق، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەلۇم ئۇرۇق نامىلىرىنىڭ فامىلە سۈپىتىدە مۇقىملىشىپ، ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ياكى ھۆكۈمران ئۇرۇقىنىڭ ئومۇمىي نامىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا ھۆكۈمران ئۇرۇق ئاۋاسار (ئادز - 阿跌) لارنىڭ «ئاتىل» نامىلىق فامىلىسى بولغان. ھۇنلاردىمۇ ئەھۋال مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ئاق ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمران ئۇرۇقىنىڭ «ئىفتال» (ئىفتالىت، يەپ-تال، ئابدال) دېگەن فامىلىسى بولغان؛ ھۇن تەخرىقۇتلىقىنىڭ خان جەمەتىدە «شولانت» دېگەن فامىلە بولغان؛ غەربىي يۈرتلۇق-لارنى مىسال قىلساق، قەدىمكى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ خان جەمەتى-دە مىلادىيەدىن 2، 3 ئەسىر بۇرۇنلا «ۋايجرا» (ۋايسارا ياكى ۋىسا) دەپ ئاتىلىدىغان فامىلە بولغان ۋە بۇ فامىلە ئۇدۇن خانلىقى 10 - ئەسىردە قاراخانىيلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغۇچە داۋاملاش-قان؛① ئاگىنى (بۇگۈنكى قارا شەھەر) نىڭ خان جەمەتىدە «ئەجدە-ھا» مەنسۇبىدىكى « 龙 » (يەرلىك تىلىدىكى ئوقۇلۇشى «دۇم» ياكى «ناگا») خېتى بىلەن ئاتىلىدىغان فامىلىسى بولغان؛ سۇلى (قەشقەر) نىڭ خان جەمەتىدە «فېي» (裴 : يەرلىك تىلىدا «بويـ-لا») فامىلىسى بولغان؛ كۆسەن خان جەمەتىدە «بەي» (白 ، بەزىدە 帛 : بەلكى «بەگ» بولۇشى مۇمكىن) فامىلىسى بولغان؛ بۇخارا خانلىقى خان جەمەتىدە «ئەن» (安 - يەرلىك تىلىدا نېمە دېيىلگەنلىكى بىزگە مەلۇم ئەمەس.) فامىلىسى بولغان؛ شاش (تاشكەنت) خانلىقى خان جەمەتىدە «شى» (石 - يەرلىك تىلىدا

① كوللېكتىپ تۈزگەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە 93-، 39 - بەتلەر

نېمە دېيىلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس.) فامىلىسى بولغان؛ كۇشان خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدە «خې» (何 - ئەينى دەۋر يەرلىك تىلىدىكى تەلەپپۇزى ئېنىق ئەمەس.) فامىلىسى بولغان؛ مۇغيان خانلىقى خان جەمەتىدە «مى» (米 - ئەينى دەۋر يەرلىك تىلىدا نېمە دېيىلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.) فامىلىسى بولغان؛ ئۆرتۆپە خانلىقى خان جەمەتىدىكىلەر «ساۋ» (曹 - ئەينى دەۋر يەرلىك تىلىدا نېمە دېيىلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.) فامىلىسىنى قوللانغان؛ (كانگىيە، ياكى سەمەرقەند ۋە ياكى سەمىزكەند) خانلىقى خان جەمەتىدىكىلەر «ئەن» (安 - ئەينى دەۋر يەرلىك تىلىدا نېمە دېيىلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.) فامىلىسىنى قوللانغان؛ شەھرى سەبز خان جەمەتىدىكىلەر «شى» (史 - ئەينى دەۋر يەرلىك تىلىدا نېمە دېيىلگەنلىكى نامەلۇم.) نى فامىلە قىلىپ قوللانغان.[1] دېمەك، بۇ يەردە ھېس قىلىش تەس ئەمەسكى، قەدىمكى ھۇن، تۈرك، ئۇيغۇر، ئوغۇز خانلىقلىرىدىكى خان جەمەتلىرى ياكى ھۆكۈمران ئۇرۇقلارنىڭ مۇقىم فامىلىسى بار بولۇپ، بۇنداق فامىلىلەر يەنە مەلۇم دەرىجىدە تەبىقە فامىلىسى مەنىسىگىمۇ ئىگە بولغان، ئەلۋەتتە. بۇنىڭدىن باشقا بىز قەدىمكى ھۇنلار ئىشلەتكەن «تەڭرىقۇت»، تۈركلەر ئىشلەتكەن «ئاشىنا» قاتارلىقلارنى تېپىك تەبىقە فامىلىسى مەنىسىدىكى فامىلە دەپ ئېيتالايمىز. يەنە «تېكىن» دېگەن دەرىجە - ئۇنىۋان نامىنىڭمۇ مەلۇم دەرىجىدە فامىلە مەنىسىگە ئىگە بولۇپ ئىشلىتىلگەنلەر كىنىمۇ قىياس قىلىش تەس ئەمەس. ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈرىكى، يۇقىرىقى فامىلىلەرنىڭ خان جەمەتلىرىدە قوللىنىلىشى ئاۋام پۇقرالارنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرىدە ئورتاق فامىلىلەرنىڭ بولمىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فامىلە ئىشلىتىشنى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئىمتىياز تەرىقە-

① چىن لىيەنچاڭ: «جۇڭگودىكى قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات»، جىلىن مەدەنىيەت - تارىخ نەشرىياتى. 1993 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە.

سىدە چۈشىنىپ ۋە مۇئامىلە قىلىپ، پۇقرالار بولسا ئۇرۇقداش-لىق جەمئىيىتىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇرۇق نامى ياكى ئورتاق جەمەت نامىنى ئىشلىتىشنى تەدرىجىي ئۇنتۇپ كەتكەنلىكى-نىمۇ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، قەدىمكى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ 43 فامىلىسى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇلار يالغۇز خان جەمەتىلا فامىلىسى بولۇپ قالماستىن، بەلكى كېيىنكى دەۋرلەردە ئىچكىرى ئۆلكە-لەرگە بېرىپ پائالىيەت قىلغان غەربىي يۇرتلۇقلار ئۈز خانلىقلىرىدا مۇقىم ئىشلىتىلىدىغان خان جەمەتى فامىلىلىرىنى يۇرت فامىلىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، خەنزۇچە شەكىللەردە ئىشلەتكەنىدى. شۇڭا بۇ فامىلىلەردە ھۇن ۋە تۈركلەرنىڭ فامىلىلىرىگە قارىغاندا كەڭرەك مەنا (يەنە يۇرت بىرلىكلىرى بويىچە ئومۇمىي نام بولۇش) دائىرىسى بار. ئەمما، غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ فامى-لىلىرى خان جەمەتى ۋە شەھەر بەگلىكلىرى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچىدە چەكلىنىپ قالغان ئەمەس. تۇرپاندىن تېپىلغان 8 - 9 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە ئۇيغۇر تەمىر، ئۇيغۇر قابان، ئۇيغۇر ئاسان، ئۇيغۇر تاپمىش، ياغلاقار ئىنال، قىتاي بۆرت، قىتاي بۇقا، قىتاي قايا، يارپ توغرىل، باسا توغرىل، ئۆز توغرىل، قانتۇرمىش توغرىل، قومار ساڭۇن، ئالىپ تاش ساڭۇن، توڭقارا ساڭۇن، ئەرساڭۇن... دېگەندەك ئىسىزلار ئۇچرايدۇ. فامىلىنىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدىكى ئىزچىللىقىنى ئېتىبارغا ئالغاندا، يۇقىرىقى «ئۇيغۇر»، «قىتاي»، «توغرىل» «ساڭۇن» قاتارلىق سۆزلەر-نى فامىلە دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. بۇنداق فامىلىلەشتۈرۈل-گەن كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئۇچرىشى، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا ھەتتا ئاۋام پۇقرالاردىمۇ فامىلە ئىشلىتىش ئادىتىنىڭ 10- ئەسىرلەر-گىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى دەلىللەيدۇ.

ئايان بولدىكى، فامىلە ئىشلىتىش ئىنسانىيەتنىڭ ئانىلىق

ۋە ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمى شارائىتىدىكى ئورتاق مەدەنىيەت هادىسىسى بولۇپ، ئۇ ئەلۋەتتە ئۇيغۇر ئەجدادلىرى يىراق قەدىم-كى زامانلاردىلا هازىرلاپ بولغان ئىچكى مەدەنىيەت قۇۋۋىتىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن مەدەنىيەت هادىسىسى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ساپ مەنىدىكى فامىلە ئىشلىتىش ئەنئەنىسىنىڭ يۇقىرى زامان چېكىگە بىز ئېنىق هۆكۈم قىلالمايمىز. ئەمما ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسى كەم دېگەندىمۇ مىلادىيە 7 - ، 10 - ئەسىرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، شۇ دەۋرلەرگىچە مەيلى ئۇرۇق بىرلىكلىرى بويىچە بولسۇن ياكى جەمەت بىرلىكلىرى بولسۇن ۋە ياكى غەربىي يۇرتلۇقلاردەك يۇرت بىرلىكلىرى بويىچە بولسۇن، ئوخشىمىغان دەرىجىدە فامىلە قوللىنىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئىلگىرى ئىشلەتكەن فامىلىلەرنىڭ سۆز مەنبەلىرى قايسى تەرەپلەرگە چېتىلاتتى ۋە ئىسىملار بىلەن قانداق شەكىللەردە بىرىكەتتى؟. روشەنكى، ئەڭ قەدىمكى ئۇرۇق - قەبىلە نامىلىرى شۇ ئۇرۇق - قەبىلە تېۋىنغان تۇتېم هايۋانلىرى ۋە ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ نامىدىن ئېلىنىاتتى، شۇنداقلا ئۆزلىرى چوقۇنغان تەبىئەت جىسىملىرى نامىلىرىدىنمۇ ئېلىنىاتتى. كېيىنچە ئابستراكت سۆزلەردىن ياكى ئادەتتىكى ئەشيا، هادىسات ۋە ۋەقە نامىلىرىدىن ئېلىنغان ئۇرۇق - قەبىلە ئىسىملىرىمۇ بارلىققا كەلدى. تېخىمۇ مۇهىمى، نۇرغۇن ئۇرۇق نامىلىرىنىڭ شۇ ئۇرۇقلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كېلىشى ئومۇميۈزلۈك ئەهۋال بولۇپ قالدى. بىز كۆك تۈركلەرنىڭ خان جەمەتى فامىلىسى «ئاشىنا» نىڭ ئۇلارنىڭ تۇتېمى بۆرىنىڭ نامىدىن كەلگەنلىكىنى، هۇنلاردا قوللىنىلغان تەبىقە فامىلىسى «تەڭرىقۇت» نىڭ ئۇلارنىڭ تەبىئەت تەڭرىسىگە بولغان ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى، ئوغۇزخانىنىڭ ئىش - ئەهۋالىغا قاراپ ئۇرۇقلارغا «قارلۇق»، «قىپچاق»، «قانقا»... دېگەن

ناملارنى بەرگەنلىكىنى بىلىمىز. غەربىي ئۇيغۇرلار قوللانغان فامىلىلەرنىڭ گويا كى يەر ناملىرىدىن كەلگەنلىكىدەك بىر ئەهۋالىنىمۇ قىياس قىلالايمىز. ئومۇمەن، خەنزۇ تارىخنامىلىرىدە خاتىرىلەنگەن هۇنلارنىڭ 74 فامىلىسى، قاڭقىللار، تۈركلەر، ئاۋارلارنىڭ 47 فامىلىسى، غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 43 فامىلىسى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا «ئوغۇزنامە»، «تارىخىي شەجەرە-ئىي تۈرك» ۋە «جامئۇت تەۋارىخ» تا تىلغا ئېلىنغان هەرقايسى ئۇيغۇر - ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ فامىلە تۈسىدىكى ناملىرىنى تۆ-تىم ناملىرى، تەڭرىلەر ناملىرى، يەر ناملىرى، ئىش - ۋەقەلەر ناملىرى، شەخس (كىشى) ئىسىملىرى، ئابستراكت ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردىن ئىبارەت بىرقانچە چوڭ تۈرگە يېغىنچاقلىيالايمىز. دەرۋەقە مەزكۇر فامىلىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ساپ ئۇيغۇرچە - تۈركچە بولسىمۇ، ئەمما ئاز ساندىكى بىر قىسمى ئەينى دەۋردىكى تىل - مەدەنىيەت تەسىرلىرى سەۋەبىدىن سانسكرتچە، سوغدىچە، خەنزۇچە، توخرىچە فامىلىلەر ئىدى. بۇلارنى تىل نۇقتىسىدىن فامىلەشۇناسلىق ئىلمى ساهەسىدىكى بىر تەتقىقات تېمىسى سۈپىتىدە يېشىش كېيىنكى تەتقىقاتلارغا قالدۇرۇلدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئىشلەتكەن ئىسىم، فامىلە ۋە هۆرمەت - ئۇنۋان ناملىرىنىڭ تىزىلىش شەكلى هەققىدە مۇقىم فورمىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئاجىزمىز. ئەمما تەپسىلىي كۆزىتىدىغان بولساق، قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا فامىلىنىڭ كىشى ئىسمىنىڭ ئالدىدا كېلىش ئەهۋالىنىڭ بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرۈش تەس ئەمەس. مەسىلەن، تۈركلەرنىڭ «ئاشىنا» ئۇرۇقىدىكى شەخسلەر «ئاشىنا» فامىلىسىنى ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇپ، ئاشىنا قۇلى، ئاشىنا تورچى قاغان، ئاشىنا بۇنان، ئاشىنا قۇتلۇق قاغان، ئاشىنا بۆكىن، ئاشىنا كۈلچاي، ...دەك شەكىلدە ئىپادىلىگەن. قوغۇرسۇ

ئۇرۇقىدىكى شەخسلەر «قوغۇرسۇ» دېگەن فامىلە سۈپىتىدىكى نامنى ئىسىملىرى ئالدىغا قوشۇپ، قوغۇرسۇ ئالتۇن، قوغۇرسۇ-لۇي، قوغۇرسۇ شامىن... غا ئوخشاش شەكىللەردە ئىپادىلىگەن. ھۇنلاردا، «قۇيان» فامىلىسىنى ئىشلىتىدىغانلارنىڭ قۇيانيې (呼延翼)، قۇيانيەن (呼延宴)، قۇيانمۇ (呼延莫)... دېگەندەك ئىسىم - فامىلىلىرى بولغان. بۇ ھەقتە يۇقىرىدىكى مىساللار كۇپايە قىلسا كېرەك. بىز ئالدىنقى سەھىپىلەردە تەبىقە فامىلىسى دېگەن ئۇقۇمغا ئىزاھ بېرىپ، ھۇنلاردىكى «تەڭرى-قۇت»، تۈرك ۋە ئۇيغۇرلاردىكى «تىكىن» قاتارلىقلارنى تەبىقە فامىلىسى تەرزىدە كۆرسەتكەنىدۇق. ھالبۇكى، بۇنداق تەبىقە فامىلىلىرى قەدىمكى ھۇن - تۈرك - ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا كۆپىنچە شەخس ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، باتۇر تەڭرىقۇت، تۇمەن تەڭرىقۇت، ئۇلۇغ تەڭرىقۇت، ھازار تىكىن، غۇز تىكىن، بارچۇق ئارت تىكىن، ئىنان تىكىن، ئالپ تىكىن، بىلگە تىكىن... دېگەندەك. ساپ ھۆرمەت - ئۇنۋان ناملىرى بولسا بەزىدە كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالدىغا بەزىدە ئارقا-سىغا قوشۇلغان. مەسىلەن، ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغان، كۇن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قۇچ كۇچلۇك بىلگە قاغان... دېگەندەك. خۇددى يۇقىرى-دىكى مىساللاردىكىدەك، ھۆرمەت ناملىرى بەزىدە ئۇنۋان نامل-رىنىڭ ئالدىغىمۇ ئۇلىنىپ كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا ئاتا ئىسمى دېگۈدەك كۆزگە چېلىقمايدۇ. بۇ ئەھۋال شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، كىشى ئىسمىغا ئاتىنىڭ ئىسمىنى قو-شۇپ ئاتاش شەكلىنىڭ مۇقىملىشىشى، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋ-رىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەرەبچە كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاش شەكلىنىڭ تەسىرىدىن بولغان، شۇنىڭ بە-لەن بىرگە، ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى فامىلە ئىشلىتىش ئەنئەنىسى-نىڭ ئاساسەن ئۇزۇلۇپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچى مۇھىم

سەۋەبلەردىن بىرى بولۇپ قالغان. قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىم-لىرىدىكى ھەرقايسى تەركىبلەرنىڭ بىرىكىش شەكلىنى ئايرىپ ئىپادىلىسەك، مۇنداق تۈرلەر بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

1) فامىلىسى (ئۇرۇق نامى) + شەخس ئىسمى

مەسىلەن: قوغۇرسۇ ئالتۇن، قۇيان مۇ، ئاشىنا بۇنان، ئاشىنا تورچى، ۋايجرا ۋېچىر، بويلا خۇيلان...

2) شەخس ئىسمى + فامىلىسى

3) فامىلىسى + شەخس ئىسمى + مەنسەپ نامى

مەسىلەن: ئاشىنا تورچى قاغان، ئاشىنا قۇتلۇق قاغان...

4) ھۆرمەت نامى + شەخس ئىسمى + مەنسەپ نامى

5) شەخس ئىسمى + مەنسەپ نامى

مەسىلەن: لويىن ئىنال، كۇل تارخان...

6) ھۆرمەت نامى + شەخس ئىسمى

مەسىلەن: تەڭرى بۆگۈ...

7) ھۆرمەت نامى + مەنسەپ نامى

مەسىلەن: ئۇلۇغ تەڭرىقۇت، تەڭرى خان...

8) شەخس ئىسمى + ھۆرمەت نامى

مەسىلەن: قۇنجۇي تەڭرىم...

كۆرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا مىلادىيە 10 - ئەسىرلەرگىچە ئارىلىقتا فامىلە شەخس ئىسمىلىرىغا ئالدىدىن ياكى ئارقىدىن ئۇلىنىپ ئىشلىتىلگەن.

بىز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقىلەردىن ئۇچرىتقان كە-شى ئىسمىلىرى ئىچىدە ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان ئىسىملار بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، بولۇپمۇ ئاۋام پۇقرالارنىڭ بۇ خىلدىكى ئىسمىلىرى ئىچىدە قايىسىنىڭ فامىلە، قايىسىنىڭ شەخس ئىسمىلىرى ياكى قايىسىنىڭ شەخس ئىسمى، قايىسىنىڭ ئاتا ئىسمى ئىكەنلىكىنى ئايرىش قىيىنراق. بولۇپمۇ، شەخس ئىسىم-لىرىغا ئۇلىنىپ كەلگەن «قايا»، «ئاچارى»، «باخشى»، «تو-

يىن» ، «تۇتۇق» ، «تەڭرى» ، «تەڭرىم» ... قاتارلىق دىنى دە-
ربجە ، ئۇنۇان ، ھۆرمەت ناملىرىدىن باشقا سۆزلەر قوشۇلغان
ئىككى بۆلەكلىك ئىسىملاردا ئارقىسىدىكى ئىسىملارنىڭ ئاتا ئىس-
مى ئىكەنلىكىگە جەزم قىلىش مۇشكۇل. ئەمما ئىنكار قىلىشقا
بولمايدۇكى ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا
ئاتا - بالىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش ئۇسۇلى مەۋجۇتتۇر.
چۈنكى ، بۇ ئەرلەر ھوقۇقچىلىقى تۇزۇمىنىڭ ئىنسان ئىسىملىرى-
نىڭ قۇرۇلمىسىغا قويىدىغان تۇپ تەلەپلىرىدىن بىرىدۇر.

ئۇيغۇر ئەجدادلىرى تارىخ مابەينىدە خەنزۇلار ، ھىندىلار ۋە
پارسلار بىلەن يېقىن مەدەنىيەت ئالاقىسىدا بولۇپ كەلدى. بولۇپ-
مۇ ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خانلىقلىرى بىلەن بولغان ئالاقىلەردە ،
ئۇيغۇرلار ئائىلە ئىشلىتىشتە مەلۇم دەرىجىدە خەنزۇ ئائىلىلىرى-
نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. باشقىچە ئېيتقاندا ، بۇگۈنگىچە يېتىپ
كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئائىلىلىرى ھەققىدە مۇھىم ئۇچۇر
مەنبەسى ھېسابلىنىدىغان خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ئەجدادلىرى-
مىزنىڭ ئائىلىلىرى خەنزۇچە ئاھاڭ ، خەت ۋە قائىدە بويىچە
خاتىرىلىنىپ كەلدى. ئەسىرلەر مابەينىدە خەنزۇلارغا يۇغۇرۇلۇپ
كەتكەن بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز خەنزۇچە ئائىلە قوللىنىشتەك
تارىخنى يارىتتى. بەزى چاغلاردا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خانلىقلار
ئەجدادلىرىمىزغا خەنزۇچە ئائىلە ھەدىيە قىلدى ھەم ئائىلىلەرنى
خەنزۇچىلاشتۇردى ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئائىلىلىرىنى خەن-
زۇچە مەنە ۋە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ئاغدۇرۇپ ئىشلەتتى.
نەتىجىدە ، بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىزنىڭ خەنزۇ مىللىتىگە قو-
شۇلۇپ كېتىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىمۇ
خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئائىلىلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى.
دېمەك ، بۈمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ غەيرىي رەسمىي ھالەتتە (گەرچە
خەنزۇ مىللىتىگە سىڭىپ كەتكەن ئۇيغۇرلار ھازىر ئەجدادىمىز
ھېسابلانمىسىمۇ) ئائىلە ئىشلىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ بىر پاكـ-

تىدۇر. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇچە ئائىلە قوللىنىش ئەھۋالى
ھەققىدە كېيىنكى بۆلەكتە توختىلىمىز.

جەمەت - ئۇرۇق نامى ھېسابلىنىدىغان ئائىلە ۋە ئائىلە
تۇسىدىكى ناملار ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ مەۋجۇت بولغانلى-
قى ئۇچۇن ، رۇس تىلى ئارقىلىق لاتىن تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا
ئۆزلىشىپ كىرگەن «ئائىلە» سۆزى ئۇيغۇرلاردا ئىشلىتىلىشتىن
ئاۋۋال ، چوقۇملا مەزكۇر سۆز بىلدۇرگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدىغان
ئۇيغۇرچە ئاتالغۇ بولغاندى ، دەپ جەزم قىلالايمىز. بۇ ھەقتە
سۆز ئېچىشتىن بۇرۇن قەدىمكى تۇرك - ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ
تۇزۇلمىسى ھەققىدە ئىككى كەلىمە قوشۇمچە قىلىشقا توغرا كە-
لىدۇ. ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمى قەدىمكى تۇرك - ئۇيغۇر جەمئىيە-
تىنىڭ ئاساسىي تەشكىلىي شەكلى بولۇپ ، ئاتىلىق ھوقۇقچىلىقى
تۇزۇمىدىكى ئائىلىلەر ۋە جەمەتلەر ئەڭ كىچىك ئىقتىسادىي بىر-
لىكلەر ئىدى. بىز قەدىمكى تۇرك - ئۇيغۇر مەڭگۇ تاش ئابىدىلە-
رىگە نەزىر سىزغىنىمىزدا ئاغدۇرساقلا ، شۇ دەۋرلەردە ئاتىلىق ھوقۇقچە-
لىقى تۇزۇمىدىكى جەمەت - ئائىلىلەرنىڭ ئاساسىي جەمئىيەت
تەشكىلى ئىكەنلىكىنى بايقىيالايمىز.

قەدىمكى تۇرك ، ئۇيغۇر جەمئىيەت تۇزۇلمىسىگە ئالاقىدار
ئاتالغۇلار مەڭگۇ تاش تېكىستلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلار ئىچە-
دە «ئەل» (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ، دۆلەت) ، «بودۇن» (مىل-
لەت ، خەلق ، قەبىلە) ، «يوغۇش» ، «ئوغۇش» ياكى «ئوغۇس»
(ئۇرۇق) ، «ئىنىۋگۇن» (ئائىلە) ، «ئۇرۇغ» (ئۇرۇق) ،
«ئوق» (ئۇرۇق) ، «باغ» (ئۇرۇق) ، «تەگ» (ئۇرۇق) قاتار-
لىقلار جەمئىيەتنىڭ ئوخشىمىغان قاتلامدىكى تەشكىلىي شەكلى
بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە «ئەل» ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە
بولمىغان نۇرغۇن قەبىلىلەردىن تەشكىل قىلىنغان ئىپتىدائىي
دۆلەتنى كۆرسىتىدۇ ؛ «بودۇن» بولسا ئوخشاشلا قانداشلىق مۇنا-
سىۋىتىگە ئىگە بولمىغان ياكى بولغان نۇرغۇن ئۇرۇقلاردىن تەش-

كىل قىلىنغان خەلق، قەبىلىنى كۆرسىتىدۇ؛ «يوغۇش»، «ئىنيۇگۇن»، «ئۇرۇغ»، «ئوق»، «باغ»، «تەگ» قاتارلىق ئاتالغۇلار ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئىگە ئىجتىمائىي گەۋدىلەرنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىقى ئاتالمىلار ئىچىدىكى «باغ» سۆزىنى تۇركولوگ گابائىن خانىم «باغ (بىر باغ، بىر گۇرۇھ) بەلكى ئەڭ كىچىك مەمۇرىي بىرلىك بولۇپ، ئۇ خەنزۇلاردىكى فامىلە (چوڭ جەمەت) گە باراۋەردۇر.»[1] دەپ ئىزاھلايدۇ. ئەمما تۇركولوگ بېرنىشتام بۇ پىكىرگە ئوخشىمىغان هالدا، «ئەگەر «ئوغۇش»، «ئۇرۇغ»، ۋە «ئوق»، قاتارلىق سۆزلەر ئۇرۇقنى ئىپادىلەيدۇ دېيىلسە، ئۇنداقتا «بۇدۇن»، ۋە «باغ» دىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ ئۇرۇقداشلىق كومپونانسىنى ئىپادىلىشى ياكى بىر رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتنى بىلدۈرۈشى ئېهتىمالغا ئىنتايىن يېقىن. گەرچە بودۇن يەنە «بىر قانچە قەبىلە»، دېگەن مەنىنى ئىپادىلىسىمۇ، «باغ» مۇھىمى «بىرقانچە ئۇرۇق» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. «باغ» نىڭ ئەسلىي مەنىسى، «بىر باغ»، «بىر تۇتام» دېگەنلىكتۇر...»[2] دېيىش ئارقىلىق «باغ» نىڭ ئۇرۇق گەۋدىسىنىڭ بىرلىك نامى ئىكەنلىكىدىن ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇقنىڭ ئومۇمى ئىسمى ئەمەسلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. ئەمما، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا جەمەت، ئۇرۇق مەنىسىدىكى «ئۇرۇغ»، «ئوق»، «تەگ»، «باغ» سۆزلىرىگە «ئىسىم» مەنىسىدىكى «ئات» سۆزىنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغان «ئوق ئاتى»، «ئۇرۇغ ئاتى»، «تەگ ئاتى»، «باغ ئاتى» دېگەندەك «فامىلە» ئۇقۇمىغا يېقىن كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ بارلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

① ژون. گابائىن: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا هايات»، تۇرپان شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىرلىك ئىشخانىسى نەشر قىلدۇرغان، 1989 - يىلى 3 - ئاي نەشرى، خەنزۇچە 35 - بەت.
② بېرنىشتام: «6 - 8 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇن - يېنىسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي - ئىختىسادىي تۈزۈمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى 12 - ئاي نەشرى. خەنزۇچە، 143 - بەت.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن خەنزۇ تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرلەرگە ئايرىلغان سۆزلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسى - «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» نىڭ «يۇرۇش - تۇرۇش قىسمى» دا «ئوماق» (兀麻) دېگەن بىر سۆز بىلەن خەنزۇچىدىكى «فامىلە» مەنىسىنى بېرىدىغان «姓» خېتى بىرىنىڭ تەرجىمىسى سۈپىتىدە تىزىلغان بولۇپ، بۇ دىققىتىمىزنى قوزغاشقا تېگىشلىك بىر ئۇچۇردۇر. «ئوماق» سۆزىنىڭ «فامىلە» دەپ ئىزاھلىنىشىدا بىرەر خاتالىق يۈز بەرگەنمۇ - يوق، بۇ هەقتە بىز ئېنىق بىر هۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئاجىزمىز. ئەگەر «ئوماق» سۆزى «ئۇم» ۋە «ئاق» سۆزلىرىدىن «ئۇم - ئاق» شەكلىدە تۈزۈلگەن بولسا، ئۇنداقتا «ئاق» نىڭ «ئات» مەنىسىنى بەرمەيدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتقاندا، ئۇنداقتا «ئوماق» نىڭ «فامىلە» مەنىسىدىكى ئاتالغۇ ئىكەنلىكىگە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. ئەگەر «ئات» سۆزى «ئاق» دەپ يېزىلىپ قالغان ياكى ئوقۇلۇپ قالغان دېيىلگەندە، ئۇ، «ئوماق» ئەمەس، بەلكى «ئۇمئات» بولىدۇ - دە، بۇ «فامىلە» بىلەن مەنە جەھەتتىن يېقىنلىشىدۇ. بۇ جەھەتتە يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىش كېيىنگە قالدۇرۇلدى. ئومۇمەن ئالغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «فامىلە» گە تەڭداش بىر سۆزنىڭ بولغانلىقى ئېنىق بولسىمۇ، ئەمما ماتېرىيال چەكلىملىكى بىزنىڭ شۇ هەقتە ئېنىق هۆكۈم چىقىرىشىمىزغا دەرمەھەل ئىمكانىيەت بەرمىدى، خالاس.

ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كىرىپ، پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرلىرىگىچە ئۆز تەسىرىنى بېرىشى، تەبىئىي رەۋىشتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىلدىكى ناملاش ئۇسۇلىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. جۈملىدىن، ئەرەبلەرنىڭ «شەخس ئىسمى + ئىبنى (ياكى بىن، ياكى بىننى) + ئاتا ئىسمى + ئىبنى (ياكى بىن ياكى بىننى) + بوۋا ئىسمى (بەزىدە ئۇلۇغ بوۋىلىرىدىن بىرەرسىنىڭ ئىسمى)» شەكلىدىكى ئاتاش

ئۇسۇلى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى ئاتاش ئۇسۇلىغا زور تە-
سىر كۆرسەتمەپ، ئەنئەنىۋى شەكىلدىكى جەمەت، ئۇرۇق نامى
(فامىلىسى) نى شەخس ئىسمىنىڭ ئالدىغا ياكى ئارقىسىغا قوشۇپ
ئاتايدىغان ئۇسۇل تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدى. بۇ دەل ئۇيغۇرلاردا
فامىلە ئىشلىتىش ئەنئەنىسىنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشىدىكى ئەڭ مۇ-
ھىم سەۋەب بولۇپ قالدى. ئەمما يەنە بىر مۇھىم سەۋەب شۇكى،
قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇ-
شى - ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت گەۋدىسىنىڭ ھاسىل بولۇشى، قەبە-
لىچىلىك، ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشىنىڭ مۇھىم بەل-
گىسى بولۇپ، ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمى ۋە ئۇقۇمىنىڭ سۇسلە-
شىشى، ھەتتا يوقىلىشى، مەرپەتكە بالدۇر قەدەم قويغان ئۇي-
غۇرلاردا 12 -، 13 - ئەسىرلەردە ئاساسەن ئەمەلگە ئېشىپ
بولدى. ئەمما، ئەنئەنىۋى شەكىلدىكى جەمئىيەت تەشكىلى بولغان
ئۇرۇق كىچىكرەك جەمئىيەت تەشكىلى بولغان جەمەتلەرگە ئايلا-
نالماي، ئەكسىچە ئەڭ كىچىك بىرلىك بولغان ئائىلىلەرگە ئۆز-
گەردى. جەمەت چۈشەنچىسى ياكى جەمەت بىرلىكلىرى ئاۋام
پۇقرا ئارىسىدا ئاساسەن سۇسلىشىپ، پەقەت ھۆكۈمران تەبىقىلەر
ئىچىدىلا ساقلىنىپ قالدى ۋە سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقنى قانۇنلاش-
تۇرۇشنىڭ ۋاستىسى سۈپىتىدە رول ئويناپ كەلدى. ئىسلام
دىنى ۋە ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇرلار ئىسىملىرىنى
ئىسلام دىنى بىلەن ئالاقىدار ئەرەبچە سۆزلەرگە ئالماشتۇرۇش
بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەرەبلەردىكى يۇرت ناملىرى ۋە ئەجدادلىرىنىڭ
ئىسىملىرى ئارقىسىغا مەنسۇپلىك قوشۇمچىسى (علامة المن-
سوب) - تەشدىيدلىك «ى» نى قوشۇش شەكلى بىلەن ياسىلىدى-
غان فامىلە ۋە تەخەللۇس شەكلىنى قوبۇل قىلىپ تەدرىجىي
ئومۇملاشتۇردى. ئەمما ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان-
دىن كېيىن فامىلىلەردىن دەرھال ۋاز كەچكىنى يوق. گابائىن
خانىم «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ھايات» ناملىق كىتابىدا: «مۇ-

سۇلمان تۈركلەر (خاقانىيە ئۇيغۇرلىرىنى دېمەكچى - ئا) نىڭ
دائىم ئاتايدىغان ئىسمىدىن بۆلەك، يەنە ئادەتتە بىر دىنىي ئىس-
مى، بىر جەمەت نامى، زۆرۈر بولغاندا يەنە بىر لەقىمى بولاتتى.
ئىدىقۇتتىكى تۈركلەردىمۇ بىرقانچە خىل ئىسىمنىڭ بارلىقىنىڭ
مۇمكىنچىلىكىنى ئويلىشىپ كۆرۈش كېرەك. ئەلۋەتتە، يىنسەي
ئابدىللىرىدىكى ئەبەدىي يوقالماس ئېرائاتى (ئەر ئىسمى) ۋە ئەر-
دەم ئاتى (ئۇرۇشلاردا قولغا كەلتۈرگەن قەھرىمانلىق نامى،
پەزىلەت نامى) بۇ يەردە رول ئوينىيالماس بولۇپ قالغاندى.
چۈنكى ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق دەۋرى ئاللىقاچان ئۆتمۈش بولۇپ
قالغاندى.»[1] دەپ يازىدۇ. بەلكىم گابائىن خانىم بۇ يەردە مۇ-
سۇلمان تۈركلەرنىڭ جەمەت ئىسمى دەپ كۆزدە تۇتۇۋاتقىنى -
قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە ئۇيغۇرلارنىڭ جەمەت -
ئۇرۇق نامىلىرىنى يەنىلا ئىشلىتىپ كېلىۋاتقانلىقى، ئىسمىنى
ئىسلام دىنى بىلەن باغلىنىشلىق ئىسىمغا ئۆزگەرتكەنلىكى ھەم
لەقەملىرىنىمۇ ساقلاپ قالغانلىقىدەك ئەھۋال بولسا كېرەك. ھە-
قىقەتەن، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە،
ئۇيغۇرلار ساپ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسلىي ئىسمى بىلەن بىر دىنىي
ئىسمىنى قوشۇپ قوللانغاندى. مەسىلەن، سۇلتان سۇتۇق بۇغ-
راخان ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن ئىسمىنى «ساتۇق
ئابدۇلكەرىم» گە ئۆزگەرتتى. ئۇنىڭ ئوغلى بايتاش ئۆزىنى «باي-
تاش مۇسا» دەپ ئاتىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئەھمەد تۇغانخان،
ئىبراھىم بۆرە تېكىن، ئەلى ئەلتېكىن، خىزىر قاراخان...
قاتارلىق خاقانلارمۇ ئۆز ئىسمى ۋە دىنىي نامىنى بىرگە قوشۇپ
ئىشلەتتى. بۇنىڭدا شەخس ئىسمى بىلەن دىنىي ئىسمىنىڭ ئال-
دى- كەينىلىك تەرتىپى بىر خىللا بولمىدى، بەلكى ئىككى خىل
بولدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دىنىي ئىسىم دېگەن ئۇقۇم

① شۇ كتاب، 44 - بەت

يوقىلىشقا يۈزلىنىپ، دىنىي ئىسىم شەخس ئىسمىنىڭ ئورنىنى تولۇق ئالدى - دە، ئۇيغۇرلاردا ئەرەبچە ئىسىملارنىڭ كۆپ بولۇشىدەك ئەھۋال شەكىللەندى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا شۇكى، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، مەنسەپ نامىلىرى ئەسلىدىكى ئىسىملارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇشتىن، ئالدىغا قوشۇلۇشقا ئۆزگەردى. قاراخانىيلاردىن كېيىنكى خانلىقلارنىڭ شاھلىرى ئىلگىرى ئىشلەتكەن «خاقان»، «قاغان»، «بۇغرا-خان»، «قاراخان» دېگەندەك ئۇنۋان - مەنسەپ نامىلىرى ئورنىغا ئالماشقان «سۇلتان» سۆزى خاقانلارنىڭ ئىسىملىرى ئالدىغا قوشۇلۇپ سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، سۇلتان ئەھمەد، سۇلتان مەھمۇد... دېگەندەك شەكىللەردە ئىشلىتىلىدىغان بولدى. بۇ شەكىلدە، شەخس ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەن «خان» يالغۇز پادىشاھلىق سالاھىيىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلا ئەمەس، بەلكى يەنە ھۆرمەت نامى مەنىسىگە ئىگە بولۇپ قالدى ھەمدە ھازىرغىچە ئاۋام پۇقرالار ئىچىدىكى ئايالىلارنىڭ ئىسمى ۋە بەزىدە ئەرلەرنىڭ ئىسمى ئارقىسىغا قوشۇلۇپ ھۆرمەت تۇسىنى ئېپادىلەيدىغان سۆز تەرزىدە ئىشلىتىلمەكتە.

گەپنىڭ ئۆزىگە قايتساق، ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن ئەنئەنىۋى ئۇرۇق - جەمەت نامىنى (فامىلىنى) شەخس ئىسمىغا قوشۇپ ئاتاش ئۇسۇلى تەدرىجىي ئەمەلدىن قالىدى، ئۇنىڭ ئورنىغا يۇرت نامىدىن ئىبارەت نام قوشۇمچىسى «ى» (ياء) ئۇلانغان شەكىل ئوتتۇرىغا چىقىپ ھەم تەخەللۇسلۇق ھەم فامىلىلىك رولىنى ئويناشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، «ئىبنى»، «ىبننى»، «بىن» («ئوغلى» مەنىسىدە) سۆزلىرى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاتاش شەكلى ئىچىدە مۇناسىپ ئورۇن ئالدى ۋە مۇقەررەر ھالدا جەمەت نامى، ئاتا ئىسمى، تەخەللۇسى قاتارلىقلارنىڭ شەخس ئىسمىدىن كېيىن كېلىشىدەك شەكىلنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا

دا «ئىبنى»، «بىن»، «ىبننى» لار بىرەك «ئوغلى» دېگەن مەنىدىكى «ابن» (ئىبىن) نىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىدىن ھاسىل بولغان سۆزلەر بولۇپ، ئەرەب تىلىدا باشقۇرۇش باغلىنىشتا كېلىدىغان ئىككى سۆزنىڭ مۇناسىۋىتىدە، باشقۇرغۇچى ئالدىدا، باشقۇرۇلغۇچى كەينىدە كېلىدىغان گراماتىكىلىق قائىدە سەۋەبىدىن، «ئىبنى»، «ىبننى»، «بىن» شەكلىنى ئىشلىتىپ ئاتىلىدىغان ناملار گۇرۇپپىسىدا، شەخس ئىسمى ئۇقۇمدا ئەڭ ئاخىرىدا ئورۇنلىشىدۇ دېيىلگەن تەقدىردىمۇ، ئەمما تىلدىكى گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىك سەۋەبىدىن شەخس ئىسمى ھامان ناملار گۇرۇپپىسىنىڭ ئەڭ بېشىغا ئورۇنلىشىدۇ. ئەگەر «ئىبنى، ىبنى، بىن» دېگەندەك سۆزلەر ئىپلىپ تاشلانسا بۇنداق باشقۇرۇش باغلىنىشتىكى ناملار تەڭداش باغلىنىشتىكى ناملارغا ئۆزگىرىپ قالىدۇ. ئەمما ئەرەبلەردە تىل قائىدىسى سەۋەبىدىن «بىن»، «ئىبنى»، «ىبننى» سۆزلىرىنى تاشلىۋېتىپ ئاتاش قائىدىسى يوق. دېمەك، دەل مۇشۇنداق سەۋەب تۇپەيلىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ناملاش شەكلىدە شەخس ئىسمى ئاتىنىڭ ئىسمىنىڭ ئالدىدا، ئاتىنىڭ ئىسمى بوۋىنىڭ ئىسمىنىڭ ئالدىدا... بولىدىغان ئەھۋال شەكىللەندى ۋە ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. مىسال قىلىپ ئالساق، بىر قەدەر بالدۇر ئەرەبچە ناملاش شەكلىنى قوللانغان ئۇيغۇر ئالىمى ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ تولۇق نام - شەرىپى ئەبۇ نەسىر ىبننى مۇھەممەت ىبننى تارخان ىبننى ئۇزلۇق فارابي (ابو نصر ابن محمد ابن تارخان ابن اوزلوق فارابي - ئەسلىي قائىدىدە ئەبۇ نەسىر ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزلۇق فەرابي دەپ ئوقۇلۇشى كېرەك.) بولۇپ، ئەسلىي مەندە ئەبۇ نەسىرنىڭ ئىسمى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ نامىنىڭ ئارقىسىدا بولۇپ، تەرجىمە قىلغاندا «ئۇزلۇق ئوغلى تارخان ئوغلى مۇھەممەد ئوغلى، فارابلىق ئەبۇ نەسىر» دۇر. ئۇيغۇر تىلى قائىدىسى بويىچە يۇقىرىقى «ئىبنى» ياكى «ىبننى» نى ئىپلىپ تاشلىساقمۇ، مەنە

ئۆزگەرمىگەن بىلەن، ئەرەب تىلىدا بۇ ھېچبىر مەنە بىلدۇرمەي قالىدۇ ياكى ھەممىسى بىرلا ئادەمنىڭ ئىسمى بولۇپ قالىدۇ. يەنە مەسىلەن، ئەھمەد ئىبنى مەھمۇد يۇكنەكسىنىڭ نامى ئەسلىي «مەھمۇدنىڭ ئوغلى يۇكنەكلىك ئەھمەد» بولۇپ، ئەرەب تىلىدا شەخس ئىسمى ئالدىدا چۈشىنىلگىنى بىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئىبنى» نى ئېلىپ تاشلاپ «ئەھمەد مەھمۇد يۇكنەكى» دېگىلى بولمۇ، ئەمما شەخسنىڭ ئىسمى ئاتىسىنىڭ ئىسمىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ قالىدۇ. ئوخشاش قائىدە بويىچە، «قىزى» مەنىسىدىكى ئەرەبچە سۆز «بنت» (بىنتى) نى شەخس ئىسىملىرى ئارقىسىغا قوشۇش بىلەن ئۇنىڭ مەلۇم كىشىنىڭ قىزى ئىكەنلىكى بىلدۈرۈش - ئەرەبلەردىكى ئومۇمىي قائىدە بولۇپ، بۇنىڭدىمۇ «بىنتى» ھەرگىز قىسقارتىلمايدۇ. مەسىلەن، ھەفسە بىنتى ئۇمەر (حفيصة بنت عمر- ئۆمەرنىڭ قىزى ھەفسە)، زەينەب بىنتى ئەبدۇللاھ (زينب بنت عبد الله - ئەبدۇللانىڭ قىزى زەينەب)، فاتىمە كۈبرا بىنتى رەسۇللىلا (فاطمة كبرى بنت رسول الله - ئاللاھنىڭ ئەلچىسىنىڭ قىزى ئۇلۇغ فاتىمە) ... دېگەندەك. ئەمما بۇ شەكىلدە ئاتاش ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن «قىزى» مەنىسىدىكى «بىنتى» قىسقارتىلدى - دە، ئاياللارنىڭ ئىسمىمۇ دادىسىنىڭ ۋە بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان ھالەت شەكىللەندى. ئەمما، يۇقىرىقىدەك «ئىبنى»، «بىننى»، «بىن» ۋە «بىنتى» نى قوشۇپ ئاتا ئىسمى شەخس ئىسمىنىڭ ئالدىغا ئۇلاپ ئاتاش شەكلى پۈتۈن ئۇيغۇرلاردا ئومۇملىشىپ كەتكىنىمۇ يوق. بۇ شەكىل پەقەت زىيالىيلار ۋە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئارىسىدا كۆپرەك ئىشلىتىلگەن. ئەمما، دەۋرنىڭ، مىللەتنىڭ سەركىلىرىنىڭ شۇ ئۇسلۇبتا ناملاش شەكلى ئاۋامغا سىڭمەي قالمىدى، بەلكى «ئىبنى»، «بىننى»، «بىن» ۋە «بىنتى» سۆزلىرى قىستۇرۇلمايدىغان شەكىلدە سىڭىپ ئومۇملاشتى. بۇ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ

ناملاش ئۇسۇلىدىكى بالا ئىسمىغا ئاتا ئىسمىنى ياكى جەمەت ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ئەنئەنە بىلەن بىرىكىپ، ئۇيغۇرلاردا ناملاشنىڭ ئاساسى ئەندىزىسى بولۇپ مۇقىملىشىپ قالدى.

دەرۋەقە، يۇقىرىقى شەكىللەردىن باشقا، ئۇيغۇرلاردا شەخس ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇدۇللا ئاتا ئىسمىنى قوشۇش، ئۇنىڭ ئاخىرىغا يەنە «ئوغلى»، «قىزى» قاتارلىق سۆزلەرنى قوشۇپ، تۇرسۇن قادىر ئوغلى، ئايشەم روزى قىزى، ئابدۇللا شىرىپ ئوغلى خەستە (خەستە - تەخەللۇستۇر)، سىيىت مۇھەممەد ھېيىت مۇھەممەد ئوغلى ...غا ئوخشاش شەكىلدە ناملاش ئادەتتىمۇ بولغان بولۇپ، بۇ قىسمەن زىيالىيلار تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ ئەمما ئۇنچىلىك ئومۇملىشالمىغان ھەم خۇددى ئەرەبچە ئەندىزىگە ئوخشاش ماتېرىيال يۇزىدىلا ساقلىنىپ، ئاغزاكى ئالاقىلەردە ئىشلىتىلمىگەن.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن تەخەللۇسنى كۆپلەپ ئىشلىتىشكە باشلىدى ۋە ئۇنى كۆپىنچە ئەرەبچە «ي» شەكلىگە كەلتۈرۈپ مۇقىملاشتۇردى. زامانىمىزغىچە نامى ساقلىنىپ كەلگەن تەخەللۇسلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ تەخەللۇسى «ئىسىم + ي» شەكلىدە بولۇپ، ئەرەب تىلى قائىدىسىدە مەنسۇپلۇق قوشۇمچىسى - تەشدىيدلىك «ى» (ياء) پەقەت ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، پېئىل خاراكتېرلىك سۆزلەر ئىش - ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر (اسم فاعل)، سانلار ۋە قوشۇمچىلارغا قوشۇلمايدىغان بولغاچقا، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر، جۈملىدىن يۈرت نامى، ئابستراكت ئىسىملار، ھەرىكەتنامىلارغىلا قوشۇلغان شەكىلدىكى تەخەللۇسلار مەۋجۇت. مەسىلەن يەركەندىي، قەشقەرىي، سايرامىي، خوتەنىي، سەبۈرىي، نىزارىي دېگەندەك. ئۇنىڭ ئۇستىگە «ي» قوشۇمچىسى ساپ ئۇيغۇرچە ۋە پارسچە سۆزلەرگە ئاساسەن قوشۇلمىغان. مەسىلەن: قەلەندەرىي، تا-

رىمي، پالۋانىي دېيىلمىگەندەك.

قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئىلاش ئادىتى خوددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئاخىرى فامىلە ئىشلىتىلمەيدىغان، ئەمما مەلۇم ئەھۋاللاردا تەخەللۇسلارنى فامىلە تۇسىگە ئىگە قىلىپ ئىشلىتىدىغان ئەھۋال شەكىللەنگەن بولۇپ، بىز تەخەللۇسلارنىڭ مەلۇم ئەھۋاللاردا فامىلە مەنىسىگە ئىگە بولغاندىقىنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز. بۇ ھەقتە «فامىلە، تەخەللۇس، لەقەم ۋە ھۆرمەت - ئۇنۋان ئىلمىرى» دېگەن بۆلەكتە تەپسىلىي شەرھلىگەنلىكىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە تەكرارلىمايمىز.

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىسىنىڭ ئەنە شۇنداق تەرزدە يوقىلىشقا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنى بايان قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىز يەنى جايلاردا ۋە يەنى ۋاقىتلاردا فامىلە تەرىقىسىدە ئىشلىتىلگەن ئىلارنى ئەسلەپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتۇق. ئالدى بىلەن، ئۇرۇق ئىلمىرىنى فامىلە شەكلىدە ئىشلىتىدىغان ھالەت ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئىچىدە يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ داۋاملىق ئىشلىتىلىپ كەلدى. (بۇ ھەقتە «يوغۇرلارنىڭ فامىلىسى» دېگەن مەزمۇنغا قارالسۇن.) شۇنداقلا يەنە قۇمۇلدىكى ۋە باشقا جايلاردىكى ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئۇرۇق- قەبىلە ئىلمىرىنى بىرلىك قىلغان فامىلىلەرنى مۇ ئىشلىتىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، قارلۇق نىياز، قارلۇق سەيدۇل... دېگەندەك. ھازىرغىچە ئۇيغۇرلاردا ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان، قەدىمكى ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئىلمىرىنى فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىدىغان جەمەتلەرنىڭ شۇ جەھەتتىكى ئەھۋالى ھەققىدە تەپسىلاتلار ئېلىپ بېرىش - ئۇيغۇر فامىلەشۇناسلىقىدىكى يەنە بىر تەخىرسىز ۋەزىپىدۇر. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە 16 - ئەسىرلەردىن 19 - ئەسىرلەرگىچە ھاتتا ھازىرغىچە داۋام-

لىشىپ كەلگەن تەسەۋۋۇپ ھەرىكىتى جەريانىدا، نۇرغۇن رىياكار سوپىلار ئۆزلىرىگە «پەيغەمبەر زادە»، «خوجا ئەۋلادى» دېگەن ئىلارنى بېرىشىپ، «خاجە»، «پىر»، «ئىشان»، «مەخدۇم»... دېگەندەك ئىلار بىلەن ئاتىلىپ، نۇرغۇن پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقا يېتەكچىلىك قىلدى ۋە شۇ ئىلارنىڭ ھىمايىسىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە، جەمئىيىتىگە تۇگىمەس ئاپەتلىرىنى سالدى. دەققەت قىلىدىغان بولساق، ئۇلار قوللانغان «خاجە»، «ئىشان»، «مەخدۇم» قاتارلىق ئىلار يالغۇز دىنىي ئىلىم دەرىجىسى ۋە ئىجتىمائىي ھۆرمەتنى بىلدۈرىدىغان ھۆرمەت - ئۇنۋان ئىلا بولۇپ قالماستىن، يەنە خوددى تەبىقە فامىلىسىدەك مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ رول ئويناتقانلىقىنى كۆرەلەيمىز. ئاۋام خەلق «خاجە»، «پەيغەمبەرزادە» ئىلىرى بىلەن تەرىپلەنگەن شەخسلەرنىڭ پەيغەمبەرلەر ۋە تەسەۋۋۇپ پېيشۋالىرى بىلەن قاداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار ياكى يوقلۇقىدىن قەتئىنەزەر، ئۇلارنى ئاشۇنداق بىر ھۆرمەتلىك، شەرەپلىك جەمەت (بۇ يەردە مەزكۇر جەمەت ئەمەلىي قانداشلىق جەمەتى دەپ چۈشىنىلىشتىن ھالقىپ، ئىجتىمائىي قانداشلىق جەمەتى دەرىجىسىدە چۈشىنىلگەن) نىڭ ئەزاسى دەپ بىلىپ، ئۇلارغا قول بەرگەن، مۇرىت بولغانىدى. شۇنداقلا خوجا - ئىشانلار تەرىپىدىن توقۇلغان، ئۆزىنەسەبلىرىنى پەيغەمبەرگە ۋە يەنە ھالقىپ ئادەم ئەلەيھىسسالامغا باغلاپ چۈشەندۈرىدىغان «تەزكىرە- تەرجىمھال» لىرىنىڭ سەۋەبىدىن، ئۆزلىرىنىڭ پەقەت دىنىي ۋە تەسەۋۋۇپ بىلىملىرىنى ئۆگىنىش يولى بىلەنلا ئاشۇ جەمەتلەرنىڭ ئەزاسى بولالمايدىغانلىقىنى «ئاڭقىرىپ يەتكەن» ئىدى. شۇڭا، خوجا - ئىشانلار، تەسەۋۋۇپ پىرلىرى قوللانغان قىسمەن ئىلارنىڭ خوددى تەبىقە فامىلىسى كەبى رول ئويناتقانلىقىنى چۈشىنىشىمىز ۋە ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. ئۇچىنچىدىن، لەقەملەر ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى فامىلە تەرىقىسىدە ئىشلەتكەن مۇھىم بىر نامە-

دۇر. بولۇپمۇ جەمئەت لەقەملىرى مەنە ئېتىبارى بىلەن فامىلىگە تېخىمۇ يېقىن ھالەتتە ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن نامدۇر. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۇرۇق - قەبىلە نامىلىرى ياكى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ نامىلىرى بىلەن ھازىرقى ئۇيغۇرلاردا ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان جەمئەت لەقەملىرى ئوتتۇرىسىدا قانچىلىك دەرىجىدە ۋاريىسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقىغا بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. ئەمما دەسلەپكى قەدەمدە ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلاردا ھازىر ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان جەمئەت لەقەملىرى ئىچىدە قەدىمكى قەبىلە - ئۇرۇق نامىلىرى بىلەن باغلانغانلىرى كۆپ ئەمەس. ئەمما كېيىنكى دەۋرلەردە باشقا خىلدىكى سۆزلەردىن ئۆزگىرىپ بىر جەمئەت كىشىلىرىگە ئورتاق نام بولۇپ قالغان لەقەملەر كۆپرەك. ئومۇمەن قارىغاندا، ھازىرقى ئۇيغۇرلاردا ئورتاق لەقەملىك جەمئەتلەر كۆپ ئۇچرىمايدۇ. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقاتلىرىدىن مەلۇم بولغان لوپنۇردىكى جۇداقلار، قالۇچىلار، قارا قوشۇنلۇقلار، توقسۇندىكى توغاچلار، تۇرپاندىكى شاپاقلار، بۆرەكلەر، توخۇلار، تېرىقچىلار، گۈپپاڭچىلار، قۇمۇلدىكى قارلۇقلار، قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىدىكى غازىلەر، كاللەكلەر، قوڭغۇزلار، بورداقلار، توخۇلار، لاتىلار، پورلار، كوشاڭلار، توقوناقلار، قارنى يورۇقلار... قاتارلىق جەمئەت لەقەملىرى بار بولۇپ، بۇلار ئەمەلىيەتتە مەلۇم جەھەتتىن شۇ جەمئەت كىشىلىرىگە ئورتاق نام - فامىلىدىن ئىبارەت. مەسىلە شۇ يەردىكى، ئادەتتە شۇ ئورتاق جەمئەت نامىنى شەخس ئىسىملىرىغا قوشۇپ ئىشلىتىش ۋە يازما ھۆججەتلەردە قوللىنىش ئومۇملاشمىغان بولغاچقا، بىز ئۇلارنى ھەقىقىي مەنىدىكى فامىلىگە تەڭداش دەپ قاراشقا ئاجىزلىق قىلمۇاتىمىز. تۆتىنچىدىن، ھازىر لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا جەمئەت فامىلىلىرىگە ئوخشايدىغان، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى بىلەن ئالاقىدار بولغان «ئوپقان»، «سالتان» ۋە «غوداي» قاتارلىق نامىلار بار بولۇپ، بۇنى بىز تەبىقە فامىلىسى

نىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى تېپىك ئىزناسى دەپ قارايمىز. ئۇنداق بولغاندا، خوتەنده مەۋجۇت بولغان «خاكسار» دەپ ئاتىلىدىغان كوچا قەلەندەرلىرىنىڭ ئومۇمىي نامىنىمۇ تەبىقە فامىلىسى ئورنىدا چۈشىنىشكە بولىدۇ. بۇ ئۇيغۇر فامىلىشۇناسلىق تەتقىقاتىدا چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىشكە تېگىشلىك مەسىلىلەردىن بىرىدۇر.

ئۇرۇق - جەمئەت نامى بولغان فامىلىنىڭ يىمىرىلىشى — ئۇرۇقداشلىق - قەبىلىۋى جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدىن بالدۇرلا قوتۇلغان تۈركىي تىللىق مىللەتلەرگە ئورتاق ئەھۋالدۇر. ئەمما قازاق - قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردە ھازىرغىچە قەبىلىچىلىك ئېڭىنىڭ ۋە جەمئىيەت تەشكىلىنىڭ يوقلىپ كەتمىگەنلىكى سەۋەبىدىن ئۇلاردا ئۇرۇق نامىنى فامىلە سۈپىتىدە تونۇيدىغان (ئەمما ئەمەلىي ئاتاش ئادەتلىرى ۋە يېزىقتا قوللانمايدىغان) ئەھۋال مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ھەقتە تۈركولوگ باسكاكوف مۇنداق دەيدۇ: «قازاقلار تېخى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلگەن. ۋەھالەنكى ئۇزبېكلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئاللىقاچان تۈگىتىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك فېئوداللىق دەۋرنى بېسىپ ئۆتكەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە قازاق، قارا قالپاق، ئالتايلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ پۈختا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇق - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەكسىچە، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلە تەۋەلىكىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇپ، مەلۇم يۇرت ياكى شەھەرگە قارىتىلغان نام - ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىدۇ.»[1] دېمەك، فامىلە مەدەنىيىتى ئەنئەنىسىنى ئۆزۈپ قويغان تۈركىي مىللەتلەر - دىن بەزىلىرى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ چارروسىيە ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىسىدە رۇس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، رۇس ئۇسلۇبىدىكى فامىلە شەكلىنى

① ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 3 - بەت.

تەدرىجىي قوللىنىشقا باشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەللەردە يا-
شىغۇچى ئۇيغۇرلار بۇ ئېقىمغا ئەگىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا،
20- ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن تارتىپ دىيارىمىزدا باشلانغان
جەدىدچىلىك (يېڭىلىقچا كۆچۈش) ھەرىكىتى ۋە مەدەنىيەت ئوي-
غىنىش ھەرىكىتىنىڭ تۇرتكىسىدە، ئۇيغۇرلاردىن بىر قىسىم
كىشىلەر رۇس ۋە تاتار ئۇسۇلىدا ناملاش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا
باشلىدى. بۇ يەردە فامىلەشۇناس غەيرەتجان ئابدۇللا كالدىرنىڭ
«ئۇيغۇرلاردا فامىلىنى ئىسلاھ قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە ئويلا-
غانلىرىم» ناملىق ماقالىسىدە تىزىپ كۆرسىتىلگەن مەزكۇر خىلا-
دىكى ئاتاش ئۇسۇلىنى نەقىل قىلىپ كۆرسىتىمىز:

(1) دادىسىنىڭ ياكى بوۋىسىنىڭ ھەتتا ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ
ئىسمىنى فامىلە ئورنىدا قوللىنىش. مەسىلەن، ئەھمەدجان قا-
سىمىي، سەيپىدىن ئەزىزىي، بۇرھان شەھىدىي...

(2) ئاياللار ئېرىنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىش: مەسىلەن:
ماھىنۇر قاسىمىي، ئايىمە ئەزىزىي، رەشىدە شەھىدىيە... بۇ
فامىلىلەردىكى بەزى ئۇلانمىلار بەزىدە ئورۇن ئالماشتۇرۇپ كەت-
سىمۇ مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. ئىسمىلاردىمۇ شۇنداق.
مەسىلەن، ئايىمە ئەزىزىيە ياكى ئايىم ئەزىزۇا...

(3) ئەرلەر فامىلىلىرىگە «وف»، «ئىن»، «جان» ئۇلان-
مىلىرىنى، ئاياللار فامىلىلىرىگە «ۋا»، «ئىنا»، «خان» ئۇلا-
نمىلىرىنى قوشۇپ ئىشلىتىش. مەسىلەن: ئابدۇللا روزىباقە-
يوف، مۇرات ھەمرايوف، ئەسئەت ئىسھاقوف...، خەمىت تۆمۇ-
رى، نۇرمۇھەممەت دۆلەتى، تۇران ۋاجىدى...، خىزمەت ئاب-
دۇللىن، ئەتۇەر جاكۇلىن، قاينام دۆلەتىن...، ئابلىز قوتاز-
جان، ئىسرائىل سامساقجان، سەلىم تارىمجان... ئايىم
ئەزىزۇا...، ھەلىمە دۆلەتىيە، زەينەپ ۋاجىدىيە، رەشىدە شەھە-
دىيە،...، رابىيە كۆرسەننا، غۇنچەم ھوشۇرنا، گۈلسارە پەي-
زۇللىنا...، بائىمە يەركەنخان، ئادالەت خوتەنخان، ئىززەت

تۇرغانخان...

(4) ئەۋلادلار ئاتا، بوۋىسىنىڭ فامىلىسىگە ياكى تەخەللۇ-
سىغا ۋارىسلىق قىلىش. مەسىلەن: ئادالەت قاسىمىي، ئادىلجان
قاسىمىي، مەرغۇپ ئىسھاقوف، ئازاد ئالماس، ئادىل ئالماس،
ئارىسلان ئەھمەد زىيائىي...

(5) ئاتىنىڭ ئىسمىغا «ئوغلى»، «قىزى» ئۇلانمىلىرىنى
قوشۇپ، فامىلىنىڭ ياكى تەخەللۇسىنىڭ ئالدىدا قوللىنىش. مە-
سىلەن، سەيپىدىن تاشاخۇن ئوغلى ئەزىزىي،... لېكىن بۇ خىلدە-
كى ئىسىم - فامىلىنى قوللىنىش بىزدە ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ.

(6) «وف»، «وۋا»... ئۇلانمىلىرىنى ئاتا ئىسمىغا ئۇلاپ
تەخەللۇس ياكى فامىلە ياساپ ئىشلىتىش. مەسىلەن، ئابدۇرېھىم
تىلەشوۋ ئۆتكۇر،... بۇ خىلدىكى تەخەللۇس ۋە فامىلىلەر بىزدە
ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ.

(7) «وف»، «نوۋا»...، ئۇلانمىلىرىنى ئاتىسىنىڭ ئىس-
مىغىلا ئۇلاپ ئىشلىتىش. مەسىلەن؛ ئابدۇراخمان پاساروف،
باھاۋۇددۇن مۇسايوف،... بۇ خىلدىكى ئىسىم - فامىلە سىلاۋىياد-
چە فامىلىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى بىلمەي تۇرۇپ دوراش ۋە ياكى
شۇ ئىسمىغا فامىلە سۈپىتىدە ۋارىسلىق قىلماسلىق سەۋەبىدىن
ھەقىقىي فامىلىگە ئايلىنالمىغان.

(8) كىشى ئىسىملىرىنى قىسقارتىپ قوللىنىش. مەسە-
لەن: ل. مۇتەللىپ (لۇتپۇللا مۇتەللىپ)، ئا. ت. ئۆتكۇر
(ئابدۇرېھىم تىلەشوف ئۆتكۇر)، ت. ئېلىيۇف (تىيىپجان ئېلە-
يۇف)...

(9) ئاتىسىنىڭ ئىسمىنىلا فامىلە ئورنىدا قوللىنىش. مە-
سىلەن، ئابدۇللا توختىنەزەر، ئىسمايىل ئەھمەد، مۇھەممەد نا-
سىر... بۇنىڭدا يەنە مۇنداق بىر ئالاھىدىلىك بار، يەنى، غەربلىك-
لەرنىڭ ئادەتتە كۆپىنچە فامىلىسىنى ئاتاپ ئىسمىنى كۆپ ئاتا-
مايدىغان ئادىتى، بىزدىكى ئىسمداشلارنى پەرقلەندۈرۈش ئېھتە-

ياجى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بەزىبىر كىشى ئىسىم - فامىلىلىرىنى ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى كۆندىلىك جانلىق ئىستې-مالدا ئاساس قىلىپ قوللىنىش ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. مەسىلەن، ساۋدانوف زاھىر (زاھىر ساۋدانوف)، ناسىر (مۇھەممەد ناسىر)، روزىيوف (مۇھەممەت روزىيوف)، ....

(10) جانلىق ئىستېمالدا گاھىدا ئايالالارنىڭ ئىسمى ئاتالـ-مايى، بىۋاستىلا ئېرىنىڭ ئىسمى ياكى «فامىلە» سى بىلەن ئاتىلىش. مەسىلەن: «ئازادگۈل خانىم» ياكى «ئازادگۈل كالدىر خانىم» ئەمەس، بەلكى «غەيرەت خانىم» ياكى «كالدىر خانىم» دەپ ئاتاش دېگەنلىك. لېكىن بۇنداق قويۇق غەربچە پۇراق بىزدە ئۇنچە كۆپ ئۇچرىمايدۇ.①

يۇقىرىقى نەقىلدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىنكى فامىلە قوللىنىش مەسىلىسىگە تۇتقان ئەس-تايىدىل پوزىتسىيەسىنى ۋە ئۇرۇنۇشلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ 20 - ئەسىردە ئۇيغۇرلاردا فامىلە بار ئىدى، دېگەن بىر ئەھۋالنى كۆرسىتىپ بېرىشكە كۇپايە قىلىسمۇ، ئەمما، بىر مىل-لەتنىڭ فامىلىسىدە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئاتاش ئەندىزىلىرىنى ئۆز پېتىچە كۆچۈرۈپ كېلىش، شەخسلەرنىڭ فامىلە سۈپىتىدىكى ناملارنى قوللىنىش ئەمەلىيىتىدىكى زىيادە ئۆز ئىختىيارىيلىقتىن كېلىپ چىقىدىغان ئوخشىمىغان شەكىللەر، بىزنىڭ ئۇيغۇرلاردا 20 - ئەسىردىمۇ ھەققىي مەنىدىكى فامىلە ئاساسەن بولمىغان، دېگەن يەكۈننى چىقىرىشقا مەجبۇرلايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىغا بىزگە ھازىر چۈشىنىشلىك بولۇپ كەتكەن «فامىلە» سۆزى 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ئىنگلىز ۋە لاتىن تىللىرىدىكى «family»، «famel»، «famelus»، «familia» سۆزلىرىدىن رۇس تىلىدا ئۆزگىرىپ تەلەپپۇزلانغان «фамилия» (فامىلىيا) ئارقىلىق كىرگەن. قەدىمكى لاتىن تىلـ-

① شۇ ماقالە، «شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997 - يىللىق 4 - سان

دىكى «familia» ئوسكانچە «famel» دىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «قۇل» دېگەنلىكتۇر. دېمەك، دەسلەپكى «family» دې-گەن ئاتالغۇنىڭ ئۆز مەنىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەر - خوتۇن ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق.① كېيىنكى ياۋروپا تىللىرىدا ئۇنىڭ مەنىسى ئۆزگىرىپ، ئۇرۇق، جەمەت، ئائىلە، بىر ئۇرۇق، بىر ئائىلە ۋە بالا - چاقا، ئەۋلاد مەنىسى ئاڭلىنىدىغان بولغان. تىلىمىزغا بۇ سۆز رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەندىن كېيىن «ئائىلە» دېگەن مەنىدە ئەمەس، بەلكى «شەخس ئىسمىغا ئۇلىنىپ كېلىپ، شۇ شەخسنىڭ نەسلىنى، يەنى ئاتىسىنى ياكى بوۋىسىنى بىلدۈرىدىغان ئائىلىۋى نام»②غا ئايلىنىپ كەتكەن. تىلىمىزغا ئۆزلەشكەن «فامىلە» سۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسىنى بىلىپ يەتكەن قىسمەن زىيالىيلار خۇددى يۇقـ-رىدىكى نەقىللەردە مىسال كۆرسىتىلگەندەك شەكىللەردە فامىلە ئىشلىتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما مۇتلەق كۆپ قىسىم ئۇيغۇر-لار ئىجتىمائىي، قانۇنىي ئالاقىلەر ۋە يازما رويخەتلەردە ئىسلامـ-يەتتىن كېيىن شەكىللەنگەن ئاتا - بالا ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش ئۆسۈلى ئىچىدىكى ئاتا ئىسمىنى ئاددىي ھالدا فامىلە دەپ قاراپ ئىشلىتىدىغان ئەھۋال شەكىللەندى. ئەمما بۇنداق ئەھۋالمۇ زىيا-لىيلار، ئوقۇغانلار ياكى رويخەتكە ھاجىتى چۈشكەنلەر ئارىسىدا داۋاملىشىپ كېلىپ، دېھقانلار ئارىسىدا «ئىسىم - فامىلىسى» شەكلىدە ئەمەس، بەلكى «ئىسىم + ئاتا ئىسمى» شەكلىدە ئاتـ-لىپ قوللىنىلىپ كېلىندى. شۇڭا، «فامىلە» پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تونۇشلۇق ئۇقۇم ۋە ئاتالغۇغا ئايلىنىپ كېتەلمىدى. فامىلە ھەققىدىكى تەتقىقاتلار داۋاملىدا بەزى ئىلىم ساھىبلىرى «فامىلە» سۆزىنىڭ ئورنىغا ساپ ئۇيغۇرچە سۆزنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇ-

① لېۋىس. ھېنرى. مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، ئىككىنچى تومـ. 981 - بەت.
② «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى، 3 - تومـ. 927 - بەت.

رۇق» مەنىسىنى بېرىدىغان، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «تەگى، تەكتى، ئۇلى، تۇۋى، ئاستى» مەنىسى بېرىدىغان «تەگ» سۆزى بىلەن «ئىسىم» مەنىسىدىكى «ئات» سۆزىنى قوشۇپ «تەگئات» (تەگات) شەكلىدە ياساپ ئىشلىتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.[1] بىز دەل شۇ پرىنسىپ بويىچە «جەمەت ئېتى»، «ئۆمىئات» (ئۆمات)، «باغئات» (باغات)، «ئوقئات»، (ئوقات)، «ئوغۇشئات» (ئوغۇشات)، «ئۇرۇغئات» (ئۇرۇغات) قاتارلىق سۆزلەرنى ياساپ ئىشلىتەلەيمىز. بۇنىڭ ھەممىسى بىردەك «قان- قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى» دېگەن مەنىلەرنى بېرىش بىلەن، «فامىلە» دەك غەيرىي سۆزگە قارىغاندا تېخىمۇ ساپ، تېخىمۇ چۈشىنىشلىك بولۇشى، ئومۇملاشتۇرۇشقا قولاي بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى «فامىلە»نىڭ ئەسلىدىلا «جەمەت نامى» دېگەن مەنىسى يوق، بەلكى «ئائىلە، جەمەت» دېگەن مەنىسى بار. شۇنداقتىمۇ «فامىلە»نىڭ بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت مابەينىدە كىشىلەر تەرىپىدىن كۆپلەپ ئىشلىتىلگەنلىكى ۋە چۈشىنىشلىك بولۇپ قالغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەزكۇر كىتابتا «فامىلە» سۆزىنى ئىشلەتتۇق. كېيىنكى فامىلە قوللىنىش ئەھمىيىتىدە، جامائەتچىلىكنىڭ ساپ ئۇيغۇر تىلىدىكى يۇقىرىقى سۆزلەر ئىچىدىن ئەڭ مۇۋاپىق بىرىنى مۇقىملاشتۇرۇپ تاللىۋالىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ۋە ئاخىرىقى مەزگىللىرى ئۇيغۇرلار مەدەنىيەت جەھەتتە يەنە بىر قېتىم ئويغانغان، ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى قېزىپ، تىرىلدۇرۇپ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ غايەت زور ھاياتىي كۈچىنى ئىلگىرىلەپ تونۇشنىڭ باشلىنىش دەۋرى بولدى. قەدىمگە سېغىنىش روھىنىڭ تۇرتكىسىدە، تونۇگۈنكى، ئەمما ئۆتمۈشكە ئايلانغان يىللاردا بەزى ئۇيغاقلىرىمىز ئانا تىلىدىكى ساپ ئۇيغۇرچە (بەزىدە ھەتتا كونىراپ

① يۇسۇپ ئىگەم: «ئۇيغۇرلاردا فامىلە (تەگات) قوللىنىش مەسىلىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، ئۇيغۇرچە، 1999 - يىللىق 3 - سان

ئىستېمالدىن قېلىپ قالغان) سۆزلەرنى فامىلە ياكى تەخەللۇس قىلىپ ئىشلىتىشكە باشلىدى. ئۇ شەخسلەرنىڭ مەزكۇر سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلىپ قوللىنىشىدا روشەنكى ئۇلارنىڭ كەلگۈسى ئەۋلادلىرى ئۈچۈن فامىلە بولۇپ قېلىشىنى كۆزلەش ئىستەكلىرىمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، مەننان ئۇيغۇر (نەزەر خوجا ئابدۇسەمەت)، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (ئابدۇخالىق ئابدۇراخمان مەخسۇمھاجى ئوغلى)، ئابلىز ئۇرخۇن (ئابلىز مۇھەممەدئەلى)، ئەسەت سۇلايمان ئويغار، قۇربان تۇران (قۇربان نىياز)، ئادىل تۇران (ئادىل مۇھەممەد)، يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق، قۇربان ۋەلى كرورەن، مۇختار بۇغرا (مۇختار)، ئەھمەد روزى توغرۇل... بۇ خىلدىكى ناملار تەخەللۇس ياكى فامىلە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلاردا تەخەللۇس بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەۋلادلارغا مىراس قالىدىغان جەمەت نامى بولۇشتەك خۇسۇسىيەت ھازىرلانغان بولغاچقا، بىز ئۇلارنى ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرغىچە فامىلە ئىشلىتىش تارىخىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى بىلەن كەلگۈسىنى تۇتاشتۇرىدىغان نەمۇنىلىك ھالقىسى، دەپ تونۇيمىز.

خۇلاسە قىلغاندا، ئۇيغۇرلار خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش تارىخىنىڭ قەدىمكى مەزگىللىرىدە جەمەت - ئۇرۇق نامى سۈپىتىدىكى فامىلىلەرنى ئىشلىتىپ كەلگەن. ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشى، ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن ئەرەبچە ناملاش شەكلىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن فامىلىنى قوشۇپ ئاتاش ئەنئەنىسى ئاساسەن ئۈزۈلۈپ قالغان. شۇنداقتىمۇ تەخەللۇس ۋە جەمەت لەقەملىرىنىڭ بەزىدە فامىلە سۈپىتىدە رول ئويناپ كەلگەنلىكى ئېنىق. يېڭى دەۋردە ئۇيغۇرلار فامىلە قوللىنىش ئالدىدا تۇرماقتا. بۇنىڭ مۇھىم ئاساسلىرىدىن بىرى دەل ئەجدادلىرىمىزنىڭ فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسىنىڭ بولغانلىقىدەك زور پاكىتتىن ئىبارەت.

5. ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خەنزۇچە فامىلە قوللىنىش تارىخى ھەققىدە

فامىلە خۇددى باشقا بەلگىلەرگە ئوخشاش مىللەتنىڭ روھىيىتى ۋە مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، دەۋر ئالاھىدىلىكىنى نامايىش قىلىدۇ ھەم دەۋرنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئۇيغۇر ئەجدادلىرى يىراق قەدىمكى زاماندىن تارتىپلا خەنزۇ مىللىتى بىلەن يېقىن ئالاقىلەردە بولۇپ كەلگەن، خەنزۇ مەدەنىيىتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە بەزى تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. بولۇپمۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى پادىشاھلىقلار ئۇيغۇر خانلىقلىرى، بەگلىكلىرى ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىلەن بولغان تۇرلۇك ئالاقىلەرنى قويۇقلاشتۇرۇشقا ئېتىبار بېرىپ، خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەركىبلىرى بىلەن ئۇزلۇكسىز بېيىتقان. ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خانلىقلار بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋەتلىرى تەسىرىدە ئۇيغۇرلار تۇرلۇك سەۋەبلەر، جۈملىدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خانلىقلىرى ئۇچۇن تۆھپە كۆرسىتىش، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېرىپ ئولتۇراقلىشىش، بۇددا دىنىنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئارقىلىق ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقىلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدىن بەزى جەمەتلەر، شەخسلەر خەنزۇچە فامىلە ئىشلەتكەنىدى.

ھازىرقى خەنزۇلارنىڭ فامىلىسى بەك كۆپ ھەم رەڭگارەڭ بولۇپ، ئايال نەسەبلىك فامىلە (姓) دىن ئەر نەسەبلىك فامىلە (氏) نىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى ـ خەنزۇلارنىڭ فامىلىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى مۇھىم يول ھېسابلانسا، ئۇيغۇر ۋە باشقا

مىللەتلەرنىڭ فامىلە، ئىسىملىرىنىڭ خەنزۇچە فامىلىلەرگە ئۆزگىرىشىمۇ خەنزۇ فامىلىلىرىنىڭ مولليشىشى، تەرەققىي قىلىشىدىكى ئىنتايىن مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرىدۇر. خەنزۇلارنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى فامىلىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى ئون مىڭدىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى خەتلىك فامىلىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ۋە ئۈچ خەتلىك، تۆت خەتلىك، بەش خەتلىك مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەن. ئەلۋەتتە، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى فامىلىلىرى ياكى فامىلە مەنىسىدىكى ناملىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر بىر قەدەر كۆپتۇر.

خۇددى ئالدىنقى سەھىپىلەردە كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، خەنزۇ تارىخنامىلىرىدە قەدىمكى ھۇن، تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە ـ ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى، مەنسەپ ـ دەرىجىنى بىلدۈرىدىغان ناملار فامىلە تەرىقىسىدە چۈشىنىلگەن بولۇپ، بۇ فامىلە ھەققىدىكى تۇپ ئۇقۇمغا ماس كېلىدۇ. شۇڭلاشقا قەدىمكى ھۇن، تۈرك ۋە ئۇيغۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنىڭ نامىلىرىنى بىز فامىلىلەر دەپ ھېسابلايمىز. مۇشۇنداق بىر سەۋەبتىن، خەنزۇ تارىخنامىلىرىدە خاتىرىلەنگەن ھۇنلار، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنىڭ نامىلىرى كېيىنكى دەۋرلەردە خەنزۇچە فامىلىلەردىن بىرقىسمى تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتتى. مىللەت تەرەققىياتىدا، مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى فامىلىلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشىنى بەلگىلەيدۇ، فامىلىلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇ فامىلە تەرەققىياتىنىڭ بىر قانۇنىيىتىدۇر. ھۇن، تۈرك ۋە ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خەنزۇچە فامىلە قوللىنىش تارىخى مەسىلىسىدە مۇنداق ئىككى نۇقتىنى پەرقلەندۈرۈپ بىلىشكە توغرا كېلىدۇ: بىرى، خەنزۇ تارىخنامىلىرىدە ھۇن، تۈرك ۋە

ئۇيغۇر قەبىلە - ئۇرۇقلىرىنىڭ ناملىرى ئەسلىي ھۇنچە، تۇرك-
چە، ئۇيغۇرچە تىلدىكى ئاتىلىشىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە
خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ خەنزۇچە خەت بىلەن يېزىلغانلى-
قىغا قارىپلا، ئۇلارنى خەنزۇچە فامىلىلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ.
يەنە بىرى، ھۇن، تۇرك، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خەنزۇ مىللىتى
بىلەن ئالاقىسى كۆچەيگەن بىر قانچە دەۋردە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك
خانلىقلىرىغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار بىرلا ۋاقىتتا خەنـ
زۇچە ئىسىم - فامىلە قوللانغىنى يوق. بەلكى ئۇلار دەسلەپتە
ئۆز جەمەتى ياكى ئۇرۇقىنىڭ فامىلىسىنى خەنزۇچىغا ئۆزگەر-
تىپ، «خەنزۇچە فامىلە + ئۆز مىللىتىچە ئىسىم» شەكلىنى
قوللانغان، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ئەۋلادقا بارغاندىن كېيىن
پۈتۈن ئىسىم - فامىلىسىنى ۋە تەخەللۇسلىرىنىمۇ خەنزۇچە خەت-
لەردىن ئېلىپ ئىشلىتىپ، ئىسىم - فامىلىلىرى ۋە تەركىبىنىڭ
خەنزۇلىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان. نەتىجىدە، خەنزۇچە فامىلە
ئىشلىتىش ئەجدادلىرىمىزدىن بىرقىسمىنىڭ خەنزۇلارغا قېتىـ
لىپ كېتىشىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ۋە ۋاستىسى بولغان بولسا،
سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى باشقا تۈرلۈك
سەۋەبلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ خەنزۇچە ئىسىم - فامىلە ئىشلىتـ
شىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خەنزۇچە فامىلە قوللىنىشى ۋە ئۆز
فامىلىلىرىنى خەنزۇچە فامىلىلەرگە ئۆزگەرتىش تاريخىغا نەزەر
سالساق، ۋېي ۋە ئىككى جىن سۇلالىسى دەۋرى، تاڭ سۇلالىسى
دەۋرى ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرلىرىنىڭ مەزكۇر ئەھۋال بىرقەدەر
گەۋدىلىك ھالدا يۈز بەرگەن دەۋرلەر ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.
ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خەنزۇچە فامىلە قوللىنىشىدا تۆۋەندىكـ
دەك بىر قانچە ئەھۋال بار:

(1) خەنزۇ ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىغا فامىلە ھە-
دىيە قىلغان، مىللىيچە فامىلىسىنى خەنزۇچە فامىلىلەرگە ئۆز-

گەرتكەن ياكى بولمىسا مەمۇرىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ھۇنچە،
تۇركچە، ئۇيغۇرچە فامىلىلەرنىڭ خەنزۇچىلىشىگە تەسىر كۆر-
سەتكەن: قەدىمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى نۇرغۇن پادىشاھلار
چېگرا رايونلارنى ئېچىش، ئەتراپىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر
قۇرغان خانلىقلارنى ئۆزلىرىگە بېقىندۇرۇش ئېھتىياجىدىن چە-
قىپ تۇرۇپ، دائىم يات مىللەتلەر ۋە قوۋملەرنىڭ باشلىقلىرىغا
ياكى ئۆزلىرىگە بېقىنغان يات مىللەت ئەمەلدارلىرىغا فامىلە ھە-
دىيە قىلغاندى. بۇ ئەلۋەتتە سىياسىي ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەم-
لەش ئۈچۈن قوللانغان ئالاھىدە بىر خىل مىللىي سىياسەت
تەدبىرى ئىدى. ئەسىرلەر مابەينىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىقلە-
رىدا پادىشاھلار ھەدىيە قىلىدىغان فامىلىلەرنى ئىككى تۈرگە
بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرى، دۆلەت فامىلىسىنى، يەنى خان جەمەتـ
لىك فامىلىسىنى ھەدىيە قىلىش؛ يەنە بىرى، باشقا فامىلىلەرنى
ھەدىيە قىلىش. بۇلار ئىچىدە پادىشاھلىنىڭ خان جەمەتى فامىلىسـ
لىنى ھەدىيە قىلىش - ئىنئاملانغۇچىغا بېرىلگەن ئەڭ ئالىي تارتۇق-
لىنىڭ ئىپادىلىرىدىن بىر ئىدى. مەسىلەن، خەن سۇلالىسى پادـ
شاھى خەنۇۋدى ھۇن خاقانلىرىدىن بىرىنىڭ ھەرەمبەگلىرىدىن
بىرىدى (日磾) گە «جىن» (金) فامىلىسىنى ئىنئام قىلغانـ
دى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاڭ پادىشاھلىرى ئۆزىگە بېقىنغان،
ئەل بولغان يات مىللەت ئەمەلدارلىرىغا كۆپلەپ فامىلە ھەدىيە
قىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە «لى» (李 - تاڭ سۇلالىسى خان
جەمەتىنىڭ فامىلىسى) فامىلىسىنى ھەدىيە قىلىش ئەھۋالى كۆپ-
رەك ئىدى. تاڭ دەۋرىدە «لى» فامىلىسىنى قوبۇل قىلغان
ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى مىسالىلار ئاز ئەمەس. مەسىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ
دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، جۇيۇەنجاڭ پەرمان چۈشۈرۈپ، پۈقرا-
لارنىڭ غۇزچە كىيىنىش، غۇزچە سۆزلەش ۋە غۇزچە فامىلە ئىشلـ
تىشىنى چەكلىگەن، نەتىجىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئولتۇراقلاشـ
قان نۇرغۇن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مۇرەككەپ فامىلىلىرىنى

خەنزۇچە ئاددىي فامىلىلىرىگە ئۆزگەرتكەنىدى. مەسىلەن «قۇيان» (乞伏) فامىلىسىنى «خۇ» (呼) غا، «چىپۇ» (呼延) - قىپۇ) نى «چى» (讫) گە، «گوڭسۇن» (公孙) نى «سۇن» (孙) گە ئۆزگەرتكەنىدى. 1372 - يىلى، جۇيۈەنجاڭ مىڭ ھۆكۈمىگە ئەل بولغان جەنۇبىي - شىمالىي شىنجاڭنىڭ باش ئەمىرى خەلىل باشىدىن پايدىلىنىپ، خۇنەندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ توپىلىڭىنى بېسىقتۇرىدۇ. خەلىل باشىنىڭ مەزكۇر توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇشتا، دۆلەتكە كەلگەن ئاپەتنى قىرقىپ تاشلاشتا تۆھپىسى زور بولغاچقا، ئۇنىڭغا «قىرقىش» مەنىسىدىكى «جيەن» (翦) فامىلىسى ھەدىيە قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەلىلباشى خۇنەندىكى جۇمۇشەن (ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسى تاۋيۈەن ناھىيىسى فېڭ شۇ يېزىسى) دېگەن جايدا قول ئاستىدىكى ئارمىيىسى بىلەن ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەم شۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ قېلىپ ھەممىسى «جيەن» فامىلىسىنى ئىشلىتىدۇ ۋە ھازىرغىچە ئىشلىتىپ كەلمەكتە. جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامانداشى مەشھۇر تارىخشۇناسى جيەن بوزەن (翦伯赞) دەل خەلىلباشىنىڭ «جيەن» فامىلىسىنى ئىشلەتكەن كىيىنكى ئەۋلادىدۇر.

(2) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېقىن جايلاردا قۇرۇلغان ئاز سانلىق مىللەت خانلىقلىرىنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش، خەنزۇچە فامىلە قوللىنىش تەشەببۇسى تەسىرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ۋە ئۇنىڭغا يېقىن جايلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار خەنزۇچە فامىلىلەرنى قوللانغانىدى: مەسىلەن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى (368 — 534) خانى شاۋۋېندى توباخوك (拓跋宏孝文帝) مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، جۇڭگو تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ زور دەرىجىدىكى فامىلە ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارغانىدى. توباخوك خەنزۇ مەدەنىيىتىگە ئىنتايىن چوقۇنغانلىقتىن، خەنزۇلاشتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇرۇش

ئۈچۈن، بۇگۈنكى سەنشىنىڭ داتوڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان سىيانپىلارنى ئاساس قىلغان ئاھالىلەرنى خەنزۇلارنى ئاساسىي ئاھالە قىلغان لوياڭغا كۆچۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەربىي سۆزلەش، غەربىي كىيىنىشنى تەقەب قىلىپ، خەنزۇ تىلىنى دۆلەت تىلى قىلىپ بېكىتكەن ھەمدە سىيانپىلارنىڭ خەنزۇلاردىن خوتۇن ئېلىشىنى كۆچەپ تەشەببۇس قىلغان. 496 - يىلى ئۇ قايتا پەرمان چىقىرىپ، سىيانپىچە فامىلىلەرنى خەنزۇچە فامىلىلەرگە ئۆزگەرتكەن. شۇ قېتىملىق ھەرىكەتتە جەمئىي 144 فامىلە خەنزۇچىغا ئۆزگەرتىلگەن.[1] ئەلۋەتتە، شىاۋۋېندىنىڭ فامىلە ئۆزگەرتىشتىكى بىۋاسىتە مەقسىتى خۇددى جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ئوخشاش تەبىقە - دەرىجە تۈزۈمىنى تۇرغۇزۇش، جەمئىيەت دەرىجىسىگە ئاساسەن ئەمەلدارلارنى تاللاپ ئىشلىتىش ئىدى. بۇنداق ھەرىكەت ئەمەلىيەتتە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشىنى ۋە غەربىي فامىلىلەرنىڭ خەنزۇچىلىشىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. مۇشۇ قېتىملىق ھەرىكەتتە، نۇرغۇن تۈرك ۋە ئۇيغۇرلار ئۆز فامىلىلىرىنى خەنزۇچىغا ئۆزگەرتتى ياكى خەنزۇچە ئىسىم-فامىلە قوللىنىشقا باشلىدى. يۇەن سۇلالىسى خانى يۇەن شىزۇ (元世祖) جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى پەرمان چۈشۈرۈپ، پۇقرالارنىڭ خەنزۇچە فامىلە قوللىنىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ قېتىمدىمۇ خەنزۇچە فامىلە قوللانغان ئۇيغۇرلار بىر قەدەر كۆپ بولدى. مەسىلەن، «يۇەن تارىخى. بورۇ قايا تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، بورۇقايا (ئۇيغۇر) يۇەن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەپتىش بېگىلىك مەنسىپىگە قويۇلغاندا، بۇ ئىش بىلەن ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ تۇغۇلۇشى توغرا كېلىپ، بۇ قوش خۇشاللىقنى تەبرىكلەش ئۈچۈن، خەنزۇلاردا قەدىمدىكى مەنسەپ نامىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىش ئۇسۇلىغا تەتبىق قىلىپ، ئوغلىنى «پاكلىق،

[1] ۋاڭ جۇڭبىن: «جۇڭگو فامىلىلىرىنىڭ مەدەنىيەت يېشى»، ئىنتىپاق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 1 - ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 164 - بەت

دىيانەت» مەنسەدىكى «ليەن» (廉) فامىلىسى بىلەن قوشۇپ، ليەن شىشيەن (宪廉) ئىسىم - فامىلىسى بىلەن ئاتىغان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ ليەن فامىلىلىك بولۇپ قالغان. بۇنىڭغا ئوخشاش مىساللارنى يۇەن دەۋرىدە كۆپ ئۇچرىتقىلى بولىدۇ.

(3) ئۆزگىرىۋاتقان دەۋرگە ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت مۇ-هىتىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، بەزى ئۇيغۇرلار خەنزۇچە فامىلە قوللانغانىدى: قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خەنزۇچە فامى-لىلەرنى ئىشلىتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبلەرنىڭ بىرى - ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ جەلپكار كۈچى ئىدى. شىمالىي ۋېي خانى شاۋۋېندىنىڭ خەنزۇچە فامىلىلەرنى ئىشلە-تىشنى، خەنزۇچە سۆزلەش ۋە خەنزۇچە كىينىشنى كۈچەپ تەشەببۇس قىلىشى - دەل ئۇنىڭ خەنزۇلاردىكى ئىقتىساد، مەدە-نىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزلىرى (سىيانپىلار) دىن ئۇستۇنلۇكىنى كۆرگەنلىكى ۋە بۇ سەۋەبتىن شەكسىلەنگەن خەنزۇ مەدەنىيىتىگە چوقۇنۇش پىسخىكىسىدىن ئىدى. ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بارغاندىن كېيىن، ئۇزاق مەز-گىللىك ئۇچرىشىش تەسىرىدە خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ ئەندىزىسىگە ماسلىشىش پىسخىكىسى تەبىئىي رەۋىشتە قوزغىلاتتى. بۇ جەريان-دا مۇقەررەر ھالدا فامىلە ئۆزگەرتىش يۈز بەرگەنىدى. مەسە-لەن، تاڭ دەۋرىدە غەربىي يۈرتتا كاڭ (康)، ئەن (安)، ساۋ (曹)، شى (石)، مى (米)، خې (何)، شى (史) قاتارلىق فامىلىلەر بار بولۇپ، بۇ «چاۋۋېلارنىڭ توققۇز فامىلە-سى» دېيىلەتتى. بۇ توققۇز فامىلىنى ئىشلىتىدىغانلار سوغدى نەسىلىلىك ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئامۇ، سىر دەريالىرى ۋادىلىرىدا ئايرىم - ئايرىم توققۇز بەگلىك (دۆلەت) قۇرغانىدى. كېيىنچە بۇ دۆلەتلەردىن نۇرغۇن ئۇيغۇرلار چاڭئەنگە كۆچۈپ بېرىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ خەنزۇچە تىلىدىكى نامىنى فامى-لە سۈپىتىدە قوللانغان ۋە كۆپىنچىسى ئىسمىنىمۇ خەنزۇچىگە

ئۆزگەرتكەنىدى. كاڭ (康 - سوغدىيانا) دۆلىتى مۇھاجىرلىرى-نىڭ كۆپىنچىسى مانى دىنىي راھىبلىرى ئىدى؛ ئەن (安 - بۇخارا) دۆلىتى مۇھاجىرلىرى ئاتەشپەرەسلىك دىنىي مۇرتلىرى ئىدى؛ ساۋ (曹 - ئۆرتۆپە) دۆلىتى مۇھاجىرلىرى ناخشا-ئۇسسۇل، نەغمە - ناۋاغا ماھىر ئىدى. رەسساملار، بەرباب ئۇستىلىرى كۆپ چىققانىدى؛ شى (石 - شاش) دۆلىتى مۇھا-جىرلىرى ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر، ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە تەر-جىمىگە ئۇستا ئىدى؛ مى (米 - ماغيان) دۆلىتى مۇھاجىرلىرى ئىچىدىمۇ مۇزىكىغا ئۇستا ماھىرلار كۆپ ئىدى... تارىخ تەرەققىيا-تىغا ئەگىشىپ، بۇ توققۇز فامىلىلىك چاۋۋېپ ئۇيغۇرلىرى ئىچى-دىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقانلىرى خەنزۇ مىللىتىگە قوشۇلۇپ كەتتى، ئۇلارنىڭ فامىلىلىرىمۇ خەنزۇ فامى-لىلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتتى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ خۇددى شەرقىي خەن سۇلالىسىگە ئوخشاش، ئۆزىگە بېقىنغان مىللەتلەرنىڭ ياكى ئۇلارنىڭ بىرەر تەركىبىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىشىغا يول قويدى. شەرقىي تۈركلەر، غەربىي تۈركلەر، ئۇيغۇرلاردىن جەنۇبقا - ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئىلگىرى - ئاخىر كۆچكەنلىرى نەچچە ئون مىڭ ئادەمگە يېتىپ، ئۇلار خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش داۋامى-دا، ئۆز ئىسىم - فامىلىلىرىنىمۇ خەنزۇچىغا ئۆزگەرتتى.

(4) مەلۇم ئىش سەۋەبىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىن بەزىلەر فامىلىسىنى خەنزۇچىغا ئۆزگەرتكەن ياكى خەنزۇچە فامىلە قوللانغانىدى: بۇ تۈردىكى ئەھۋاللار بىرقەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، بەزىلىرى كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقان جايلارغا ماسلىشىش يۈزىسىدىن خەنزۇچە فامىلە قوللانغان بولسا، يەنە بەزىلىرى پاناھلىنىش ۋە خەۋپتىن ساقلىنىش ئۈچۈن شۇنداق قىلغانىدى. مەسىلەن، «يۇەن تارىخى. سەييد شەمسىددىن تەزكىرىسى» ۋە شەندۇڭدا خاتىرىلەنگەن «سەييد جەمەتى نەسەبنامىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە

چە، يوەن دەۋرىدىكى مەشھۇر ئۇيغۇر ھەربىي ئالىمى سەييىد شەمسىددىن (1211—1279) نىڭ بەش ئوغلى، ئون يەتتە نەۋرىسى بار بولۇپ، ھەممىسى يوەن ئوردىسىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان، كېيىنچە ئۇلار يوننەن ئۆلكىسىگە بېرىپ تارقىلىپ خەنزۇچە فامىلە قوللانغانىدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نەسرىددىن (丁纳速拉) ئەينى چاغدا شەنشىدە مەمۇرىي ھوقۇق تۇتقان ۋە ئەۋلادلىرى ئاۋۇپ كۆپەيگەنىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئاتىسى نەسرىددىننىڭ ئىسمىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى «丁拉速纳»نى پارچىلاپ، ھەربىر جەمەت ئايرىم-ئايرىم ھالدا، نا (纳)، سۇ (速)، لا (拉) ۋە دىڭ (丁) دېگەن فامىلىلەرنى ئىشلەتكەن. يەنە بىر تارمىقى بولسا بوۋىسى سەييىد شەمسىددىننىڭ ئىسمىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى (丁思赤赡赛典) نىڭ بىرىنچى خېتى «سەي» (赛) نى فامىلە قىلىپ ئىشلىتىپ، شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ جىنەن شەھىرىدە ئولتۇراقلىشىپ ئاۋۇغان سەي فامىلىلىك جەمەت (赛氏家族) كە ئايلانغان. تارىخىي خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، يوەن سۇلالىسى يىمىرىلىدىغان چاغدا، موڭغۇللار، ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ نۇرغۇن فامىلىلىرى تەدرىجىي يوقىلىپ، ساقلىنىپ قالغانلىرى ساپ خەنزۇچە فامىلىلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەن. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى فوجيەن ئۆلكىسىدىكى «سا» (萨) فامىلىلىكلەر ئەدەبىي سەيدۇللا (萨都拉 - سەيدۇللا) نىڭ ئەۋلادلىرى، جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى «ليەن» (廉) فامىلىلىكلەر بولسا ئۇيغۇر ئەدەبىي ليەن شىشيەن (廉希宪) نىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

تارىختا، ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىلىرى ياكى ئەجدادلىرىنىڭ ناملىرى ياكى ئۇرۇقلىرىنىڭ ناملىرى خەنزۇ تىلىغا ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، خەنزۇچە فامىلىلىرىدىكى خەت سانى بىر خىل بولمىدى. يەنى ئۇ فامىلىلەر ئىچىدە بىر خەتلىك، ئىككى خەتلىك، ئۈچ خەتلىك ھەتتا تۆت خەتلىك

فامىلىلەر بار. ئەمما دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ نۇرغۇن مۇرەككەپ فامىلىلەر خەنزۇ فامىلىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە تاق خەتلىك ئاددىي فامىلە ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن. ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئىسمى، ئۇرۇق نامى، يەر نامى قاتارلىقلارنىڭ خەنزۇ تىلىغا ئۇدۇل تەرجىمە قىلىنىپ فامىلە سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكى سەۋەبىدىن، خەنزۇ فامىلىلىرى ئىچىدە «غەلىتە» فامىلىلەر كۆپىيىپ قالغان.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ خەنزۇچە فامىلە قوللىنىشى ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدىكى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر - خەنزۇ مۇناسىۋەت تارىخىدىكى زور ۋەقە بولۇپ، خەنزۇچە فامىلە قوللىنىش تارىخى ھەققىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىش تەبىئىيكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خەلقىنىڭ ئىقتىساد، سىياسى، جەمئىيەت، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسىنى ئىسپات - فامىلىدىن ئىبارەت مۇشۇ مەدەنىيەت ھادىسىسى نۇقتىسىدىن شەرھىلەشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. شۇنداقلا ئۇيغۇر ئىسپات - فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتى ساھەسىدىكى چوڭ تېما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۆۋەندە، خەنزۇچە تارىخىي پۈتۈكلەر ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ھۇنلار، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخ مابەينىدە قوللانغان خەنزۇچە فامىلىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەمەس، بەلكى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەھلىل ئاساسىدا تونۇشتۇرىمىز. ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ھۇن، تۈرك، ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇچە فامىلە قوللىنىشى ياكى ئۇلارنىڭ فامىلىلىرىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى ساپ ھۇنچە - تۈركچە - ئۇيغۇرچە فامىلىلەرنىڭ (ياكى فامىلە ئورنىدا چۈشىنىلىدىغان نام‌لىرىنىڭ) خەنزۇ تىلىغا قىلىنغان نوقۇل ئاھاڭ تەرجىمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، بەلكى ئاھاڭ تەرجىمىسىنىڭ ئەۋلادلارغا مىراس قالدىغان شەكىللىرىنى، قىسقارغان شەكىللىرىنى ۋە ساپ خەنزۇچە فامىلە شەكىللىرى

رىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

△ خۇ（呼氏）: ھۇنلاردا «قۇيان» فامىلىلىك ئاقسۆڭەك جەمەتى بار ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەتنامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، «كېيىنكى خەتنامە. جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى» دېگەن كىتابلاردا «قويان» دېگەن جەمەت نامى 呼衍（خۇيەن）دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يېزىلغان. «جىننامە» دىن تارتىپ 呼延（خۇيەن）خېتى بىلەن يېزىلىشقا باشلىغان. غەربىي خەن دەۋرىدە مەزكۇر فامىلىلىك جەمەت ھۇنلاردىكى تۆت چوڭ جەمەتنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار تەڭرىقۇت جەمەتىدىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. ھۇنلارنىڭ بىرقىسمى جەنۇبقا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچكەندىن كېيىن، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىسمىنى خەنزۇچە خەت بىلەن ئىپادىلىگەن. دەسلەپتە كۆچۈپ بارغانلار ئىسىم - فامىلىسىنى ئەسلىي شەكىلدە قوللانغان بولسا، ئىككىنچى ئەۋلادتىن تارتىپ بىرىنچى ئەۋلاد（يەنى ئەجداد）نىڭ ئىسمىنىڭ باش بوغۇمىنى فامىلە قىلىپ، خەنزۇچە خەت بىلەن ئىپادىلەپ ئىشلەتكەن. بىرىنچى ئەۋلاد（دەسلەپتە كۆچكەنلەر）نىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئىسمى ئەسلىي ئانا تىلىدا بولسىمۇ، ئىككىنچى ئەۋلادقا بارغاندا ئۇلارنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىدە خەنزۇچە تۇس پەيدا بولۇپ ۋە كۆپىيىپ، ھۇنلارنىڭ ئىسمى خەنزۇلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسىدىن پەرقسىز ھالەتكە يەتكەن. يەنە بىر جەھەتتىن، ھۇنلارنىڭ فامىلىلىرىنى خەنزۇچىغا ئۆزگەرتىش غەربىي خەندىن تارتىپ تاكى ۋېي خانى شاۋۋېندىنىڭ فامىلە ئىسلاھاتىغىچە بولغان 600 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋاملاشتى. خەن دەۋرىدىكى ھۇنلارنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ئەنە شۇ قانۇنىيەت بويىچە بولغانىدى. دېمەك، «قويان» فامىلىسى ھەم خەنزۇچە فامىلىگە ئەنە شۇ قانۇنىيەت بويىچە ئۆزگىرىپ كەتتى. ھۇنلار قۇرغان جەنۇبىي جاۋ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدە، «خۇيەن»（呼延 ياكى 呼衍）فامىلىلىكلەر يۇقىرى مەنسەپ

تۇتقانىدى. مەسىلەن، خۇيەن يى（呼延翼）، خۇيەن يەن（呼延宴）، خۇيەن يو（呼延攸）، خۇيەن خۇاڭ（呼延晃）، خۇيەن شېڭ（呼延盛）قاتارلىقلار جەنۇبىي جاۋ ۋە كېيىنكى جاۋ ھۆكۈمەتلىرىدە يۇقىرى ئەمەل تۇتقان خۇيەن（قۇيان）فامىلىلىكلەردۇر. خۇيەن（呼延）فامىلىسى خەنزۇ تارىخنامىلىرىدە（مەسىلەن، «جىننامە» نىڭ 126 - جىلدى）«خۇيې»（呼掖）دەپمۇ يېزىلغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ، «خۇ»（呼）غا قىسقارتىلىپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان.

△ بۇ（卜氏）: بۇ فامىلە ئەسلىدە «شۇبۇ»（卜须）بولۇپ، مەزكۇر فامىلىلىك جەمەت ھۇنلاردىكى تۆت چوڭ جەمەتنىڭ بىرى ئىدى. بۇ جەمەتنىڭ ھۇنچە نامى «خەتنامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، «كېيىنكى خەتنامە. جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى» دە بىردەك «شۇبۇ»（卜氏须）دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغان. «جىننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دىن باشلاپ «بۇ»（卜氏）دېگەن فامىلىگە قىسقارتىلغان. «شۇبۇ»（卜须）نىڭ «بۇ»（卜）غا ئاددىيلاشتۇرۇلۇشى ۋېي ۋە جىن دەۋرى ئارىلىقىدا يۈز بەرگەنىدى. «بۇ»（卜氏）فامىلىلىك جەمەت ھۇنلاردىكى ئاقسۆڭەك جەمەت بولۇپ، ئالدىنقى جاۋ خانلىقىدا بۇيۇ（豫卜）، بۇگەن（干卜）، بۇچوۋ（抽卜）، بۇتەي（泰卜）ئىسىملىك ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار بار ئىدى. شىمالىي ۋېي دەۋرىدە يەنە بۇتىيەن（田卜）، بۇ چاۋ（朝卜）، بۇشى（式卜）ئىسىملىك ھۇن ئاقسۆكلىرى بار بولغانىدى.

△ لەن（兰氏）: «لەن» فامىلىسى ئەسلىدە ھۇنچە ئورولان（乌洛兰）بولۇپ، بۇ ھۇنلاردىكى تۆت چوڭ جەمەتنىڭ بىرى ئىدى. قەدىمكى ھەرقايسى خەنزۇچە تارىخىي كىتابلىرىدا «ئورولان» فامىلىسى «ۋۇلولەن»（乌洛兰）دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغان. ۋېي دەۋرىگە كەلگەندە، «ۋۇلولەن»（乌洛兰）فامىلىسى «لەن»（兰）گە قىسقارتىلغان. بۇ

جەمەتتىن جىن، شىمالىي ۋېي دەۋرىدە نۇرغۇن مۇلكىي - ھەربىي ئەمەلدارلار چىققان. مەسىلەن، سانغۇن لەن شۇ (兰殊)، كاتىپ لەنيەن (兰延)، لەن يىڭ (兰英)، ياساۋۇل لەن فۇرۇڭ (兰芙蓉) قاتارلىقلار.

△ چياۋ (乔氏): بۇ ھۇنلارنىڭ تۆت چوڭ ئاقسۆڭەك جەمەتتىدىن بىرىنىڭ نامى بولۇپ، ئەسلىدە «چىۋلىن» (丘林氏) دۇر. بۇ ھۇنچە «چورۇن» ياكى «چورىن» بولۇشى مۇمكىن. بۇ فامىلە دەسلەپتە «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى» دە كۆرۈلىدۇ. كېيىنچە ئۇ «چياۋ» (乔) خېتىگە قىسقارتىلغان ياكى ئۆزگەرتىلگەن. «چياۋ» فامىلىلىك جەمەت ھۇنلاردىكى چوڭ جەمەت بولغاچقا، ئالدىنقى جاۋ سۇلالىسىدە مەزكۇر فامىلىلىك ئەمەلدارلار كۆپ ئىدى. مەسىلەن، سانغۇن چياۋشى (乔希)، يانداش بەگ چياۋشى (乔诗)، مۇپەتتىش بېگى چياۋجىمىڭ (乔智明)، مىراخور سانغۇن چياۋتەي (乔泰)، شىغاۋۇل چياۋيۇ (乔豫)... قاتارلىقلار.

△ لوڭ (氏隆): ھۇنلاردا «لوڭ» دېگەن فامىلە بولغان. ئەمما بۇ جەنۇبىي ھۇنلار خەنزۇچە فامىلە قوللانغاندىن كېيىنكى بىر فامىلە بولسا كېرەك. بۇ فامىلىلىك جەمەت ھەققىدىكى خاتىرىلەر «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە» قاتارلىق كىتابلاردا ئۇچرايدۇ.

△ ۋېيشۇ: (氏徐唯): «خەننامە» نىڭ 19 - جىلد ۋە 40 - جىلدلىرىدا ھۇنلاردىن چىققان ۋېيشۇ (徐唯، بەزىدە ۋېيتۇ - 涂唯 دەپمۇ يېزىلغان) فامىلىلىك كىشىلەرنىڭ ئىش - ئەھۋالاتى خاتىرىلەنگەن. بۇ ھۇنچە فامىلىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن.

△ پۇ (仆氏): ھۇنلاردا «پۇ» (仆) دېگەن فامىلە بولغان. بۇ ھۇنچە مەلۇم فامىلىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىكى بىرىنچى بوغۇم بولۇشى ياكى باشقا خەنزۇچە فامىلە بولۇشى

مۇمكىن. «خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى» قاتارلىق كىتابلاردا خەن دەۋرىدە ئوردىدا ئەمەل تۇتقان پۇپېك (朋仆)، پۇدو (多仆) قاتارلىق ھۇن كىشىلىرىنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ئۇچرايدۇ.

△ فەن (氏范): ھۇنلاردا مەزكۇر فامىلە بولغانىدى. «خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى»، «ۋېينامە» نىڭ 69- جىلدى قاتارلىق كىتابلاردا فەن دەي (范代)، فەن دو (范多)، فەن ئەنزۇ (范安族) قاتارلىق سەركەردىلەرنىڭ نامى ۋە ئىش - ئىزلىرى خاتىرىلەنگەنىدى.

△ جاۋ (氏赵): ھۇنلاردا «جاۋ» (赵) فامىلىسى بولغانىدى. «خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى» ۋە «تارىخىي خاتىرىلەر» دە يېزىلىشىچە، خەن ھۆكۈمىتىدە يابغۇلۇق مەنسەپنى تۇتقان ھۇن كىشى جاۋشىن (赵信) ھۇنلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ھۇنلارغا ئەسىر بولۇپ، ھۇن تەخرىقۇتىغا قارشى خەن ھۆكۈمىتى ئۇچۇن كۆپ قېتىم سۇلھى تۈزۈپ بەرگەن. خەنۇدى زامانىدا يەنە جاۋ ئەنجى (赵安稽) ئىسىملىك ھۇن كىشى مۇلكىي ئەمەلدار ئىدى. يۇەن دەۋرىدە يۇەن ئوردىلىرىدا خىزمەت قىلغان ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان ئۇيغۇرلارمۇ خەنزۇچە «جاۋ» (赵) خېتىنى فامىلە قىلىپ قوللانغانىدى. يۇەن دەۋرىگە مەنسۇپ ۋەسىقىلەردىن «ۋېي جەي توپلىمى» نىڭ 11 - جىلدى، «جاۋ جەمەتىنىڭ ئىلگىرىكى ئابىدىسى»، «قارلىق راۋاق توپلىمى» نىڭ 5 - جىلدى... قاتارلىقلاردا بايان قىلىنىشىچە، يۇەن دەۋرىدە مەنسەپ تۇتقان ۋە ئەدەبىي ماھارىتى بار «جاۋ» (赵) فامىلىلىك ئۇيغۇرلار بولغانىدى. مەسىلەن، جاۋگوباۋ (赵国宝)، جاۋ شىيەن (赵世延) لەردەك.

△ چېك (氏乘): ھۇنلاردا «چېك» (乘) فامىلىسى بار ئىدى. ھۇنلار ئىشلەتكەن مەزكۇر خەنزۇچە فامىلە ھەققىدە «خەننامە» دا ئېنىق خاتىرە بار.

△ «ۋاڭ» (氏王) : «ۋاڭ» (王) ھۇنلاردىكى چوڭ فامىلە بولۇپ ھېسابلىنىتتى. «خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى» دە، ھۇن تەڭرىقۇتى ئوغاندىن يۇز ئۆرۈپ، خەن ھۆكۈمدىگە ئەل بولغان سەركەردە ۋاڭ دىڭ (王定)، ۋاڭ يۈەن (王援)، ۋاڭ گۇاڭخەن (王广汉)، ۋاڭ ياڭ (王杨) ئىسىملىك ھۇنلارنىڭ نام ـ ئەھۋالى ئوچرايدۇ. ئەمما بىز بۇنىڭدىن ئاشۇ ھۇنلارغا «ۋاڭ» (王) فامىللىسىنى خەن ھۆكۈمىتى ھەدىيە قىلغانلىقىنى ياكى ئىسىملىرىنىڭ ئاھاڭ تەرجىسىمىنىڭ باش بوغۇمىدىن كەلگەنلىكىنى بىلەلمەيمىز. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ ئاشۇ ھۇنلار مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگەرتىۋالغان فامىلە ئىكەنلىكىنى قىياس قىلالايمىز. ئون ئالتە پادىشاھلىق دەۋرىدە «ۋاڭ» (王) فامىلىسىنى ئىشلەتكەن ھۇنلار ھەققىدىمۇ خېلى كۆپ مەلۇماتلار بار. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۇنلارنىڭ ۋاڭ فامىلىلىك جەمەتلىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەر تارىخى ئەسەرلەردە كۆپ ئوچرايدۇ. مەسىلەن: «ۋېينامە» دە ۋاڭ تېكىن (王 ـ بۇ، «تېكىن» سۆزىگە خەنزۇچە فامىلە قوشۇلغان ئىسىم ـ فامىلىلەرگە تىپىك مىسال بولىدۇ. ـ ئا)، ۋاڭ يېبۇلۇ (王也不卢) قاتارلىق ھۇن ئىسىملىرى خاتىرىلەنگەن.

△ خاۋ (氏郝): «خاۋ» (郝) فامىلىسى ھۇنلاردىكى چوڭ فامىلە بولۇپ، مەزكۇر فامىلىلىك كىشىلەر ھەققىدىكى خاتىرىلەر جىن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى تارىخنامىلەردە كۆپ ئوچرايدۇ. جىن دەۋرىدە خاۋسەن (郝散)، خاۋدۇيۈەن (郝元度)، خاۋشۇي (郝水)، خاۋشۇ (郝述) قاتارلىق ھۇن ئەمەلدارلىرى بولغانىدى. خەن دەۋرىدە خاۋ جەمەتىدىكىلەر كۆپ تۆھپە كۆرسەتكەن، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئابرۇيلۇق جەمەت ھېسابلىنىتتى. ھۇنلاردىن خەنزۇچە فامىلە «خاۋ»نى قوللانغان جەمەتنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇنى غەربىي خەن دەۋرىدىن سۇرۇشتۇرۇشكە بولىدۇ.

بۇ تاڭ دەۋرىدىمۇ ھەتتا گۇللەنگەن جەمەت بولۇپ، مەزكۇر فامىلىلىك كىشىلەر نۇرغۇن جايلارغا تارقالغانىدى.

△ گاۋ (氏高): ھۇنلار قوللانغان خەنزۇچە فامىلىلەردىن بىرى «گاۋ» (高) دۇر. «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى»، «ۋېينامە» قاتارلىق كىتابلاردا «گاۋ» فامىلىلىك ھۇنلاردىن بەزى كىشىلەرنىڭ پائالىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئولتۇراق جايى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. «گاۋ» خېتىنى يەنە يۈەن دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر رەسسام، ئۇيغۇر نەسىللىك كىشى گاۋ كېگوڭ (恭克高)① فامىلە قىلىپ قوللانغانىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭمۇ شۇنداقلا ئەجدادلىرىدىن بىرنەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭمۇ مەزكۇر خەنزۇچە خېتىنى فامىلە قىلىپ قوللانغانلىقىنى قىياس قىلالايمىز. ئەمما ھۇنلار قوللانغان خەنزۇچە فامىلە «گاۋ» بىلەن رەسسام گاۋ كېگوڭ قوللانغان «گاۋ» فامىلىسىنىڭ بىر خەت ئىكەنلىكىگە ئاساسەن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق باغلىنىشىنىڭ بارلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايمىز.

△ «خۇن» ياكى «كۇن» (氏浑—氏昆): بۇ ھۇنلار ئىشلەتكەن فامىلىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى بولۇپ، ئەسلىي «كۇن» بولۇشى مۇمكىن. كېيىنچە بۇ سۆز ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «كۇن» (昆)، بەزىدە «خۇن» (浑) دەپ يېزىلغان.

△ ۋۇ (氏乌): ھۇنلاردا خەنزۇچە فامىلە «ۋۇ» بولغاندى. بۇ فامىلىنىڭ ھۇنچە كىشى ئىسمىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىنىڭ بىرىنچى خېتىدىن ئېلىنغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. «خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىلەر رويخېتى» دە ۋۇلى (乌黎) دېگەن كىشىنىڭ ھۇن ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ تۆھپىسى قىسقىچە خاتىرىلەنگەن.

---

① بۇ كىشىنىڭ ئىسمى قابلىز مۇھەممەد سايرامىي ۋە ئابدۇزاززاق توختىلار تۈزگەن «يۈەن سۇلالىسى دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر» ناملىق كىتابتا «كۆكۈن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

△ چوۋ（稠氏）：ھۇنلاردا خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان ياكى ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەن «چوۋ»（稠）فامىلىسى بولغان. «خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى» دە چاڭلي دې-گەن جاينىڭ ئەمىرى، ھۇن نەسىللىك چوۋدىياۋ（稠雕）ئىسىملىك كىشىنىڭ ئىش - ۋاقەلىرى خاتىرىلەنگەن.

△ فۇ（复氏）：ھۇنلاردا خەنزۇچە فامىلە «فۇ»（复）ئىشلىتىلگەن. «خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى» دە، دۇ-داڭ دېگەن جاينىڭ ئەمىرى، ھۇنلاردىن خەن ھۆكۈمىتىگە ئەل بولغان فۇلۇجى（复陆支）نىڭ تۆھپىلىرى ھەققىدىكى بايانلار بار.

△ يى（伊氏）：ھۇنلاردا «يى»（伊）فامىلىسى بولغان ئىدى. بۇنىڭ ھۇنچە كىشى ئىسمى ياكى ئۇرۇق ئىسمىنىڭ ۋە ياكى يەر ئىسمىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ بىرىنچى خېتىدىن كەلگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. «خەننامە. تۆھپىكار ۋە-زىرلەر رويخېتى» دە، جوڭلى（利众 - بۇگۈنكى شەندۇڭ ئۆل-كىسىنىڭ جۇچېڭ ناھىيىسى）ناھىيىسىنىڭ ئەمىرى، ھۇن كە-شى يى جىشۇەن（伊即轩）نىڭ تۆھپىلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر بار.

△ سى（次氏）：ھۇنلاردا خەنزۇچە فامىلە «سى»（次）ئىشلىتىلگەنىدى. «خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى»، «كۆللى فامىلىلەرنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»（«谱通万姓»）، «خەنزۇ باسما يېزىقىنىڭ يىغىندىسى»（«汉印文字征»）قاتارلىق تارىخىي ۋەسىقىلەردە، ھۇنلار نەسلىدىن بولغان، خەن ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلغان سى گوڭ（次公）، سى يەننيەن（次延年）، سى چۇنيو（次有纯）قاتارلىقلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بار.

△ دوڭ（董氏）：ھۇنلاردا «دوڭ»（董）فامىلىسى بولغانىدى. «خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى» دە خەن سۇ-

لالىسىگە بەيئەت قىلىپ كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمىر دوڭ شېۋۇ（董舍吾）ھەققىدە مەلۇمات بار. «دوڭ شېۋۇ» ھۇنچە كىشى ئىسمىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ھۇنچىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئاجىزلىق قىلىدۇق. ئۇنىڭ ئەۋلا-دلىرى ئىچىدىكى دوڭ ئەنخەن（汉董安）، دوڭ شيەن（贤董）لەرنىڭ ئىسمى ۋە فامىلىسى تەدرىجي ھالدا تولۇق خەنزۇچە تۈس ئېلىپ كەتكەن.

△ جۇ（驹氏）：«خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخېتى»، «خەننامە. ئەمەلدار - ۋەزىرلەر رويخېتى»（«汉书百官公卿»）دېگەن كىتابلاردا ھۇنلاردىن خەن ھۆكۈ-مىتىگە ئەل بولۇپ تۆھپە كۆرسەتكەن جۇجى（驹几）، جۇپۇ（驹普）لارنىڭ قىسقىچە ئىش - ئىزلىرى خاتىرىلەنگەن.

△ چېڭ（成氏）：«خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخې-تى» دە ھۇنلاردىن خەن سۇلالىسىغا ئەل بولغان چېڭمەين（成娩）ئىسىملىك ئەمەلدارنىڭ تۆھپىلىرى ھەققىدە خاتىرە بار. «غەربىي يۇرتتىكى قاڭقىل（قوش）تەزكىرىسى»（«西域传车师»）دە، خەن ۋۇدى مىلادىيە 99 - يىلى كەيلىك ئەمىرى چېڭ مەيەننى قاڭقىللارغا قارشى ئەۋەتىپ زەربە بەرمەكچى بولغان-دا، ھۇنلارنىڭ ياردىمى سەۋەبىدىن، قاڭقىلارغا زەربە بېرەلمەي قايتىپ كەلگەنلىكىدەك ۋەقە خاتىرىلەنگەن.

△ شيەن（先氏）：«خەننامە. تۆھپىكار ۋەزىرلەر رويخې-تى» دە ھۇنلاردىن خەنگە بەيئەت قىلىپ تۆھپە كۆرسەتكەن ئەمەل-دار شيەن شيەنشەن（先贤掸）نىڭ ئىش - ئىزلىرى تەسۋىر-لەنگەن. خەن ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلغان ھۇن ئەمىرلىرى ئىچە-دىكى شيەن فامىلىلىك جەمەت 130 يىلچە داۋام قىلغان.

△ خەن（韩氏）：جەنۇبىي ھۇنلاردا «خەن»（韩）فامە-لىسى بولغانىدى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرە-سى» دە جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ خەن（ھۇنچە نېمىدەپ ئاتىلىدىغانلە-

قى ئېنىق ئەمەس) جەمەتىدىكى قۇتبەگلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭ-لىكىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ماكان تۇتۇپ، كېيىنكى خەن ھا-ىيلىقىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنلىكى بايان قىلىنغان. ياپونىيە ئىلمى ساھىبى ئۇچىدا (内田吟风) ئەپەندىنىڭ قارىشىچە، خەن فامىلىلىكلەر ھۇنلىشىپ كەتكەن خەنزۇلاردۇر.①

△ لاڭ (郎氏): ھۇنلاردا خەنزۇچە فامىلە «لاڭ» (郎) ئىشلىتىلگەن «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى» دە لاڭ فامىلىلىك قۇتبەگنىڭ ئەھۋالى قىسقىچە بايان قىلىنغان. «لاڭ» ساپ خەنزۇچە فامىلە بولۇشى ناتايىن. ئۇنى ھۇنچە فامى-لىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىنىڭ بىرىنچى خېتىدىن كەل-گەن دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

△ لىجى (栗籍氏): جەنۇبىي ھۇنلاردا «لىجى» (栗籍) فامىلىسى بولغانىدى. بۇ فامىلىنىڭ ھۇنچە فامىلە ياكى فامىلە سۈپىتىدە چۈشىنىلگەن بىرەر نامنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇش ئېھتىمالى كۈچلۈك.

△ ئاۋجيەن (建革奠氏): «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇن-لار تەزكىرىسى» دە، ئاۋجيەن فامىلىلىك قۇتبەگ ھەققىدە قىس-قىچە مەلۇمات بار. بۇ يەردىكى «ئاۋجيەن» بەلكى ھۇنچە «ئۆ-كەن» ياكى «ئۆكسىن» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن.

△ خېلەن (氏兰贺): بۇ يەنە «خې» (氏贺) ۋە «خې-لەي» (氏赖贺) مۇ دېيىلىدۇ. «خېلەن» ھۇنلاردىكى چوڭ جەمەتلەردىن بىرى بولۇپ، مەزكۇر فامىلىلىك جەمەت غەربىي جىن (255 ـ 316) نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سەددىچىننىڭ جەنۇبىغا كىرگەن. «جىننامە» نىڭ 97 ـ جىلدى «ھۇنلار تەزكە-رىسى» دە بايان قىلىنغان ھۇنلارنىڭ 19 ئۇرۇقى ئىچىدە خېلەي (赖贺) ئۇرۇقىمۇ بار. «ئون ئالتە پادىشاھلىقتا ئەمىنىلىك

① جىن لىيەنچىڭ: «جۇڭگودىكى قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فايىللىرى ئۈستىدە تەتقىقات»، 26 ـ بەت.

ۋە يېغىلىق، قا تولۇقلىما» («补秋辑春国六十») دا تەسۋىر-لىنىشىچە ھۇن تەڭرىقۇتى خېلەيتو (贺赖头 ـ ھۇنچە؟) ئوتتۇز يەش مىڭ تۇتۇنلۇك قەبىلىسىنى باشلاپ، ئالدىنقى يەن سۇلالىسى (ئون ئالتە پادىشاھلىقنىڭ بىرى) غا بەيئەت قىلغان. بۇ دەۋردە خېلەي جەمەتىنىڭ سىيانپىيلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يېقىن ئىدى. كېيىن ئۇلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارام بولۇپ قالدى. ۋېي خانلىقى دەۋرىدە بۇ جەمەتتىن خېلەيلو (贺赖卢) مۇھىم ۋەزىرلەردىن بىرى بولغانىدى. «ۋېينامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» («魏书官氏志») دا ئېيتىلىشىچە، كېيىن «خېلەن» (兰贺) ياكى «خېلەي» (赖贺) فامىلىسى «خې» (贺) غا ئۆزگەرتىلگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئىلگىرىكى مۇرەككەپ فامىلە «خېلەي» (赖贺) ۋە «خېلەن» (兰贺) دېگۈدەك ئىشلىتىلمىگەن. «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن خېنا (纳贺)، خې لىجۇەن (眷力贺) لەر دەل ئاشۇ فامىلىلىك كىشىلەر ئىدى. خېلەن (兰贺) فامىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى خېلەن تېغى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. خەنزۇچە نۇرغۇن تارىخىي ۋەسىقىلەردە خېلەن فامىلىسىنىڭ خېلەن تېغىنىڭ نامىدىن كەل-گەنلىكى يېزىلغان. كېيىنچە بۇ نام خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىلغان-دەك ئاددىيلاشتۇرۇلۇپ، «خې» (贺) خېتىگە قىسقارتىلغان.

△ يۇۋېن (宇文氏): «يۇۋېن» (宇文) ئەسلىدە مو-رون جەمەتىنىڭ فامىلىسىدۇر. «ۋېينامە. يۇۋېنفۇ تەزكىرىسى» دە «يۇۋېن» فامىلىلىكلەرنىڭ جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتلىرى بىلەن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بارلىقى خاتىرىلەنگەن. «يۇۋېن» (宇文) فامىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە خەنزۇچە تا-رىخنامىلەردە ھەر خىل پىكىرلەر بار. «جۇنامە. ۋېندى خاتىرە-سى» («周书.文帝纪») دە، بۇ «ئاسمان» مەنىسىدىكى «يۇ» (宇) بىلەن «ئەمىر، مۇتتۇھەر» مەنىسىدىكى «ۋېن» (文) سۆزىدىن تەشكىل تاپقان فامىلە دېيىلىدۇ. ئەمما بۇ يەردە دېيىلە-

ۋاتقىنى خەنزۇ تىلىدىكى ئەمەس، بەلكى ھۇن تىلى ياكى سىيانپى تىلىدىكى مەنبەدۇر. يەنە بەزىلەر، يۇۋېن فامىلىلىك جەمەت چار-ۋېچى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئوت - چۆپ ئىسمىنى قەبىلىسى-نىڭ نامى قىلىۋالغان دەپ قارايدۇ.[1] خەنزۇچە تارىخنامىلەردە مەزكۇر فامىلىلىكلەر كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئومۇ-مىي ئۆرنەكلەر» دېگەن كىتابتا تىلغا ئېلىنغان يۇۋېن شۇ (宇文输)، يۇۋېن بو (宇文拔)، «ۋېينامە» دە تىلغا ئېلىنغان يۇۋېن فۇ (宇文福)، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. داڭ چاڭ تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان يۇۋېن شېڭ (宇文生) «ۋېينامە. شىزۇڭ خاتىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان يۇۋېن زىشەڭ (宇文子生)... دەك. بۇنىڭدىن سىرت، غەربىي ۋېي ۋە شىمالىي جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ھۇن ئەۋلادلىرىدىن بولغان خاقانلاردا مەزكۇر فامىلىنى ھەدىيە قىلىش ئەھۋالى كۆپرەك ئىدى.

△ جاڭ (张氏): ھۇنلاردا خەنزۇچە «جاڭ» (张) فامىلىسى بار ئىدى. «جىننامە» دە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى شىن شۈ (新兴)، يەنمېن (雁门)، شىخې (河西)، تەيۈەن (太原)... قاتارلىق جايلارنى بېسىۋېلىپ 300 دىن ئارتۇق قورغان - قەلئە سالدۇرغان، يۇز نەچچە مىڭ تۇتۇنلۇك ئاھالىنى بار ھۇن سەركەردىسى جاڭ پىڭ (张平) ھەققىدە خاتىرە بار. «كېيىنكى جاۋ خاتىرىلىرى» («后赵录»)، «ۋېينامە. تەيزۇ خاتىرىسى»، «شىمالىي چىننامە» قاتارلىق تارىخىي ۋەسىقىلەردە ھۇن نەسىلىنىڭ جاڭ سەيجى (张豺)، غۇز سەركەردىسى جاڭ چوڭ (张崇)، جاڭ داتۇ (张大头)، جاڭ لياڭ (张亮) قاتارلىق شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، تۇغا ھۇنلىرىدىمۇ جاڭ فامىلىلىك جەمەت بولغا-

① يۇقىرقى نەقىل، 30 - بەت

نىدى. مەسىلەن، «ئون ئالتە پادىشاھلىقتا ئەمىنلىك ۋە يېغىن-لىق»، «كېيىنكى جاۋ خاتىرىلىرى» دا تىلغا ئېلىنغان سەركەردە جاڭ جىن (张进)، «جىننامە» دە تىلغا ئېلىنغان جاڭ ۋاڭ (张阎)، «جىننامە» دە تىلغا ئېلىنغان جاڭ لوڭشى (张龙世)، «ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» دە تىلغا ئېلىنغان جاڭ يەن (张延) قاتارلىقلاردەك.

△ گو (郭氏): بۇ فامىلىنىڭ ھۇنلار تەرىپىدىن ئىشلە-تىلگەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتلار «ئون ئالتە پادىشاھلىقتا ئەمە-نىيلىك ۋە يېغىنلىق»، «ئومۇمىي تەھسىل» («考通»)، «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. شۇ ئەسەر-لەردە «گو» فامىلىسىنى ئىشلەتكەن گوجى (郭机)، گوچاۋ (郭超) قاتارلىق شەخسلەرنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە خاتىرىلەر بار.

△ چېن (陈氏): «چېن» (陈) فامىلىسىنى ھۇنلار ۋە تۇغا ھۇنلىرىدىن بىر جەمەت ئىشلەتكەنىدى. «جىننامە» نىڭ 102- جىلدى «چېن يۈەندا تەزكىرىسى» دە بايان قىلىنغان چېن يۈەندا (陈元达) نىڭ فامىلىسى خەنزۇچە ئىدى. تۇغا ھۇنلە-رىدىمۇ مەزكۇر فامىلىنى ئىشلەتكەن. مەسىلەن، «جىننامە. چېن ژۇنىڭ غەيرىي تەرجىمىھالى» دە تۇغا غۇزلىرىدىن چىققان قوشاقۇاز چېن ۋۇ (陈武) ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بار.

△ چىمۇ (綦母氏): بۇمۇ ھۇنلارنىڭ بىر فامىلىسى ئە-دى. بۇ ئەسلىدە ھۇنچە فامىلە (ياكى فامىلە تۇسىدىكى نام) بولۇپ، ئۇنىڭ ھۇنچە ياكى غۇزچە نېمە دېيىلىدىغانلىقى بىزگە نامەلۇم. ئەمما ئۇنى «چىم» دەپ تەلەپپۇز قىلىپ بېقىشقا بولىدۇ. «جىننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە خەن ۋۇدى دەۋرىدە چەۋەندا-لار مۇپەتتىشى مەنسەبىنى تۇتقان چىمۇ چىيەنيې (綦母仳邪) نىڭ تۆھپىلىرى ھەققىدە، «جىننامە. لىيۇسوڭ خاتىرىسى» دە چىمۇدا (綦母达) ھەققىدە قىسقىچە مەلۇماتلار بار. ئۇنىڭدىن سىرت

«راهبلار تەزكىرىسىنىڭ داۋامى» (« 续高僧传 ») نىڭ 33-جىلدى «لىنامانتى تەزكىرىسى» ۋە «شىمالىي چىنامە» دە، چىمۇ خۇەيۋېن (文怀慕) نىڭ ئىلمى ھېساب، ئىلمى ھەندەسە، مېتال تاۋلاش تېخنىكىسى، بىناكارلىق، كالېندارچىلىق جەھەتلەردە ئىنتايىن كامىل شەخس ئىكەنلىكى يېزىلغان.① چىمۇ فامىلىلىك جەمەت ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە خەن دەۋرىدىلا كىرىپ بولغان، ھەم ئۆزىنىڭ فامىلىسىنى خەنزۇچە خەت بىلەن ئاھاڭ تەرجىمەسى قىلىپ، ئىسمىنى خەنزۇچە ئىشلىتىدىغان «ھۇنچە فامىلە + خەنزۇچە ئىسىم» شەكلىنى پەيدا قىلىپ ئۇزاق داۋاملاشتۇرغانىدى.

△ جىن (靳氏) : جىن دەۋرىدىكى ھۇنلاردا «جىن» (靳) فامىلىسى بولغانىدى. جىن فامىلىلىك ھۇنلار جىن سۇلالىسى خان جەمەتى بىلەن قۇدىلاشقان، كېيىن سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغان بولسىمۇ، مەقسىتىگە يېتەلمەي قىرغىن قىلىنغانىدى. جىن دەۋرىگە ئائىت كىتابلاردا بۇ فامىلىلىك جەمەتتىن چەۋەندازلار مۇپەتتىشى جىن مەن (靳满) ، ھۇنەرۋەنلەر تۆرىسى جىن لىڭ (靳陵) ، ھىماتچى بەگ جىن خۇەي (靳淮) قاتارلىقلارنىڭ پائالىيەتلىرى بىرقەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان.

△ ما (马氏) : ھۇنلاردا «ما» (马) فامىلىسى بولغانىدى. «جىننامە» نىڭ 101 - جىلدى «لىۋيۇەنخەي تەزكىرىسى» دە ھىماتچى بەگ ماجىڭ (马景) ھەققىدە بايانلار بار بولۇپ، ئۇ ھۇن ئىدى. «ۋېينامە» نىڭ 69 - جىلدىدا مىلادىيە 520 - يىللىردا شىمالىي ۋېي خانىدانىغا ئاسىيلىق قىلىپ ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلغان مادىيېتىڭ (马牒腾) ھەم خەنزۇچە «ما» فامىلىسى ۋە خەنزۇچە ئىسمىنى ئىشلەتكەن ھۇن كىشى ئىدى.

① بۇ جەھەتتە جاك زىگاۋ تۈزگەن «جۇڭگونىڭ خىمىيە تارىخى تىزىملىرى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن.

يۇەن دەۋرىدە ئىچكىرى ئۆلكىدە يۇەن ھۆكۈمىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ تۇرۇپ قالغان بىر جەمەتىنىڭمۇ خەنزۇچە «ما» فامىلىسى بولغانىدى. بۇ جەمەتنىڭ نامى ئەسلىدە «يۇڭگۇ» (雍古 : بۇ «يارغۇل» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن) بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئاقسۆڭەك جەمەت ئىدى. بۇ جەمەتتىن دەسلەپتە تۆمۇر يۆگي (铁木尔越哥 - «تۆمۇر يوك» ، بولۇشى مۇمكىن) لىياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاتلىق قوشۇنىنىڭ پانسادلىق ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى «ئات» مەنىسىدىكى «ما» (马) نى فامىلە قىلىپ قوللانغان. بۇ جەمەتتىن لىياۋ ۋە يۇەن دەۋرىدە يۇقىرى مەنسەپ تۇتقانلار ۋە بىلىملىكلەر كۆپ چىققان. مەسىلەن، يۇەن دەۋرىدىكى ئوردا تىۋېپى مارۇنشى (什马润) ، ئۇنىڭ ئوغلى، يۇەن دەۋرى ئەدەبىياتى ساھەسىدىكى چوڭ ئەدىب مازۇچاڭ (马祖常) ، ئۇنىڭ بوۋىسى ماشىدې (马世德) ۋە ئىنىسى ماجىيۇشياۋ (马九宵) ، شۇنداقلا يەنە ئۇلار بىلەن نەسەبداش ماداڭ (马当) ، ماشۇن (马洵) ، ماجىزى (马季子) ، مازۇچېن (马祖谦) قاتارلىقلار. ئەلۋەتتە، ھۇنلار قوللانغان «ما» فامىلىسى بىلەن يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار قوللانغان «ما» فامىلىسى ئوتتۇرىسىدا يىلتىزداشلىق مۇناسىۋىتى يوقتۇر.

△ لى (李氏) : «لى» (李) فامىلىسىنى يالغۇز ھۇنلار-لا ئەمەس، بەلكى تاڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياشىغان ياكى كۆچكەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارمۇ قوللانغانىدى. «ئون ئالتە پادىشاھلىقتا ئەمىنىلىك ۋە يېغىلىق. ئالدىنقى جاۋ خاتىرىلىرى» دە، تاغىسىدىن خەت يېزىشنى ۋە كىتابەتچىلىكنى ئۆگەنگەن ھەم ئۇنى خوتۇنىغا ئۆگەتكەن ھۇن كىشى لى جىڭنيەن (李景年) ھەققىدە خاتىرە بار. ئۇنىڭدىن باشقا تۇغا ھۇنلىرىدىمۇ «لى» فامىلىلىك كىشىلەر بار ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنى بەرپا قىلغان لى شىمىڭ خەنزۇ پادىشاھلە-

رىنىڭ ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، دۆلەت فامىلىسى (يەنى خان جەمەتى فامىلىسى) «لى» (李) نى خىزمەت كۆرسەتكەن شەخسلەرگە، ئەل بولغان قوۋملەرگە تارتۇق قىلىشنى ئادەت قىلغان ۋە بۇنى ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشتىكى ئۇنۇملۇك مىللىي سىياسەت قىلغانىدى. بىز تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەن قانچىلىغان ئۇيغۇرلارغا «لى» فامىلىسىنى ھەدىيە قىلغانلىقىنى تارىخىي دەلىللەرنىڭ كەلتۈرۈپ چىقىرىلىشىدىن ئېنىق بايان قىلىپ بېرەلمەيمىز. ئەمما ئېيتىشقا بولىدۇكى، تاڭ دەۋرىدە شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىلگىرى مىسلى كۆرۈلمىگەن يېقىن دەرىجىگە يەتكەن. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يېمىرىلگەندىن كېيىن، جەنۇبقا — سەددىچىنىنىڭ ئىچى تەرىپىگە كۆچكەن ئۇيغۇرلار «لى» فامىلىسىنى قوبۇل قىلغانلىق ياكى ئىشلەتكەنلىكى ھەققىدە ئېنىقراق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. بىراق، جاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق جايلاردا تىجارەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ھەربىي ياردەم تۈرلىرى بويىچە مەشغۇلات ئېلىپ بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ «لى» فامىلىسىنى ئىشلەتكەنلىكىگە دائىر ماتېرىياللار ئاز ئەمەس. كەيىۋەننىڭ دەسلەپكى يىللىرى (739ـ740 ـ يىللار) تۈركلەرگە ئاسىيلىق قىلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئەمەلدار ئاتى ستەي (阿铁思泰) كېيىنكى كۈنلەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقا ئەللەر بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرىدا چوڭ تۆھپە كۆرسەتكەچكە «لى» فامىلىسىگە مۇيەسسەر بولغانىدى.[1] بۇنىڭدىن باشقا، تاڭ ھۆكۈمىتى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەنلىكى ئۇيغۇرلارغا ھەدىيە قىلىنغان «لى» فامىلىسىنى يەنە باشقىلارغىمۇ ھەدىيە قىلغان. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسىگە ھەربىي قوماندان بولۇپ ئىشلىگەن ئۇيغۇرلاردىن ھورمۇز تىكىنگە «لى

① «يېڭى تاڭنامە»، 217 ـ جىلد.

شېڭتىيەن» (天圣李) دەپ، ئارۇچىغا «لى سىجېن» (李思贞) دەپ، سارۇچۇرغا «لى سىجوڭ» (李思忠) دەپ، ئاياۋىرغا «لى خوڭگېڭ» (李弘更) دەپ، مەشھۇر تېببىي ئالىم لىشۇن (ئەسلىي ئۇيغۇرچە ئىسمى مەلۇم ئەمەس) گە «لى-شۇن» (李旬) دەپ خەنزۇچە ئىسىم ـ فامىلە ھەدىيە قىلغانىدى. ئەمما شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھۇنلار قوللانغان خەنزۇچە فامىلە «لى» (李) بىلەن تاڭ پادىشاھلىرى ئۇيغۇرلارغا ۋە باشقا مىللەتلەرگە ھەدىيە قىلغان «لى» فامىلىسى ئوتتۇرىسىدا ئالاقە يوق. ئۇلار ۋەكىللىك قىلغان جەمەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەمەلىي قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس.

△ فېڭ (冯氏): «جىننامە. شىلا خاتىرىسى» (104 ـ جىلد) تىكى بايانلار ئىچىدە، ھۇن (ياكى غۇز) لاردىن چىققان فېڭ موتۇ (冯莫突) ئىسىملىك بىر كىشى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ھۇنلاردا خەنزۇچە فامىلە «فېڭ» (冯) نى قوللىنىلغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

△ ما (马氏): ھۇنلاردا «ما» (麻) فامىلىسى بار ئىدى. «جاۋيې ھەققىدە ئومۇمىي خاتىرە» («朝野全载») گە كېيىنكى جاۋ بەگلىكىدىكى شىلا سانغۇنى ماچېۋ (麻秋) ھەققىدە قىزىقارلىق بىر ھېكايە پۈتۈلگەن. «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 98 ـ جىلدىدا ھەم ماچېۋ ھەققىدە بايانلار بار. ئۇمۇ خەنزۇچە فامىلە قوللانغان جەنۇبىي ھۇنلاردىن ئىدى.

△ ساۋ (曹氏): ھۇنلاردا «ساۋ» (曹) فامىلىسى ئىشلىتىلگەن. «جىننامە. فۇجېيەن ھەققىدە خاتىرە» (113 ـ جىلد) دە ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول بىلىكخانى ساۋگۇ (曹毂) نىڭ ھەربىي ئۆزگىرىش ئېلىپ بارغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. «جىننامە» 119 ـ جىلدىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى نەچچە تۈمەن غۇز (يەنى ھۇن ئەۋلادلىرى) لارنىڭ ساۋخوڭ (曹弘) ئىسىملىك ھۇننى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىگەنلىكى، ئەمما جىن قوشۇن-

لىرىنىڭ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. ئوندىن باشقا «جىننامە» نىڭ 118 - جىلدىدا، نەچچە تۈمەن ئاھالىنى باشلاپ سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچكەن ساۋيەن (曹寅)، ساۋچى (曹炽)، ساۋيۈن (曹云) قاتارلىق ھۆنلار ھەققىدىمۇ مەلۇماتلار بار. ئېنىقكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر جەمەتكە مەنسۇپ ھۆنلار ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردىمۇ ساۋ فامىلىلىك ھۆنلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى ئېنىق بايان قىلىنغان. بۇ ھەقتە يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلغۇچىلار «ۋېينامە» نىڭ 3 - جىلدى، 4 - جىلدى، «شىمالىي چىنامە» نىڭ 2 - جىلدىغا مۇراجىئەت قىلسا بولىدۇ.

ساۋ (曹) فامىلىسى يالغۇز ھۆنلاردىلا بولۇپ قالماستىن، يەنە ئۇ سۇي - تاڭ دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى ئۇرتۇپە (كېبۇت) بەگلىكىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ پائالىيەت قىلغان سوغدى نەسىللىك ئۇيغۇرلارمۇ قوللانغان فامىلە ئىدى. ئۇرتۇپە بەگلىكى خەنزۇ تىلىدا «ساۋگۇ» (曹国) دېيىلىدىغان بولۇپ، «ساۋ» ئۇرتۇپە خان جەمەتىنىڭ فامىلىسىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەن بولسا كېرەك. گەپنى قىسقارتساق، ئۇرتۇپە بەگلىكىدىن ئىچكىرىگە بېرىپ پائالىيەت قىلغان ۋە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلارمۇ «ساۋ» فامىلىسىنى قوللانغان. بۇ جەھەتتە تاڭ سۇلالىسى كەيىۋەن يىللىرىدا (مىلادىيە 713 — 714 - يىللار) ھەرقايسى ساھەدىكى سەنئەتكارلار بىلەن چاڭئەنگە كەلگەن مەشھۇر مۇزىكانت، مۇزىكا نەزەرىيىچىسى ۋە ئاكوستىك ساۋ جاۋ كۇي (曹召悝)، مۇزىكا مائارىپچىسى ساۋ شاۋيى (曹昭仪) لەرنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتسەك كۇپايە

قىلىدۇ.[1] ئۇلاردىن سىرت، مەزكۇر فامىلىنى ئىشلەتكەن ئۇرتۇپە بەگلىكى مۇھاجىرلىرىدىن «كونا تاڭنامە» 29 - جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان ساۋپولومىن (曹婆罗门)، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا تىلغا ئېلىنغان ساۋمياۋدا (曹妙达)، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئىشىن تەزكىرىسى» دە تىلغان ئېلىنغان ساۋزىڭنۇ (曹僧奴)، ساۋشياۋيى (曹昭仪)، «بەرباب خاتىرىسى» ۋە «نەغمە - ناۋا مەھكىمىسى خاتىرىسى» قاتارلىق ۋەسىقىلەردە تىلغا ئېلىنغان ساۋباۋ (曹保)، ساۋ شەنسەي (曹善才)، ساۋگاڭ (曹刚)، ساۋ جۇڭدا (曹仲达)، ساۋ گوڭفېڭ (曹供奉) لار ۋە بىز نامىنى بىلىشكە مۇۋاپىق بولالمىغان مەزكۇر فامىلىلىك ئۇيغۇرلار بار ئىدى. ھۆنلار قوللانغان «ساۋ» فامىلىسى ۋە شۇ فامىلىلىك جەمەت بىلەن ئۇرتۇپە خان جەمەتىنىڭ تارىخىي مۇناسىۋىتى بارمۇ - يوق، دېگەن مەسىلىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

△ شۇ (薛氏): «ۋېينامە» نىڭ 69 - جىلدى «پېي يەنجۇن تەزكىرىسى» نىڭ قوشۇمچىسى «پېي لياڭ تەزكىرىسى» دە، بۇگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى تەۋەسىدىكى تۇجىڭ (吐京) دېگەن جايدا شۇيۇ (薛羽) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ (ۋېي سۇلالىسىگە) خائىنلىق قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. يەنە شۇ كىتابتا، غۇزلاردىن شۇشىگوڭ (薛悉公) قاتارلىقلارنىڭ ئۆزىنى پادىشاھ قىلىپ تىكلىگەنلىكىدەك ۋاقە خاتىرىلەنگەن. دېمەك، ھۆنلاردا خەنزۇچە فامىلە «شۇ» نى قوللانغان بىر جەمەت بولغانىدى. يۇەن دەۋرىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان بىر جەمەتمۇ «شۇ» فامىلىسىنى ئىشلەتكەن. مەسىلەن، شۇ ئاڭفۇ (薛昂夫)، ئەسلىي ئىسمى شۇچاۋۇ - 吾超薛، تەخمىنەن 1270 — 1351 -

① بۇلار توغرىسىدا، ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «سۇي - تاڭ سۇلالىلىرىدە ئۇتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخىي شەخسلەر» ناملىق كىتابىغا قارالسۇن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1999- يىلى 7 - ئاي 1 - نەشرى، ئۇيغۇرچە.

يىللار) غەربىي يۇرتلۇق ئۇيغۇر ئەۋلادى بولۇپ، ئۇ يۇەن دەۋرىدە خەنزۇ تىلىدا نۇرغۇن ئەسەر يازغان مەشھۇر نەزمىچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى ۋە ئەۋلادلىرى ئىچىدە مەزكۇر فامىلىنى ئىشلەتكەنلىك ھەققىدىكى يازما خاتىرىلەر ئېنىق ئەمەس.

△ لوك (氏龙)؛ قەدىمكى ئاگىنى (بۇگۇنكى قارا شەھەر) لىكلەر ئىچىدە «لوك» (龙) فامىلىسى قوللىنىلغان ئىدى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 97 - جىلدى «ئاگىنى تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، ئاگىنى خانىنىڭ فامىلىسى «لوك»، ئىسمى جۇشىبىنو (九尸毕舟 - ئارجۇنا كوشىبىنا) ئىدى. شۇ ۋەسىقىدە سۇي خانى ياڭدى دەۋرى (مىلادىيە 605 - 616 - يىللار) دىكى ئاگىنى خانىنىڭ ئىسىم - فامىلىسى لوك تۇچىجى (龙突骑支 - ئارجۇنا تۇركەش) ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدا ئىسمى ئەسلىي ئاگىنى تىلىدىكى ئىسىمنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان بولسا، «لوك» (龙) فامىلىسىدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىنرەك تەختكە چىققان بىر خانىنىڭ فامىلىسى «لوك»، ئىسمى بولسا «لەيتۇ» (赖突) دەپ يېزىلغان. كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئاگىنى خان جەمەتىنىڭ فامىلىسىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى «لوك» ئىدى. «ئەجدىھا» مەنىسىدىكى «لوك» ئاگىنى خان جەمەتى قوللانغان «ئارجۇنا» فامىلىسىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەنمۇ ياكى مەنە تەرجىمىسىدىن كەلگەنمۇ، بۇ بىزگە نامەلۇم.

△ بەي (氏白): «بەي» (白) قەدىمكى كۆسەنلىكلەر قوللانغان فامىلە ئىدى. ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلىرى قەدىمكى كۆسەنلىكلەر ئىشلەتكەن مەزكۇر فامىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى

«بەگ» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.① كۆسەنلىكلەرنىڭ «بەي» فامىلىسى ئاڭ دەسلەپتە خەنزۇچە تارىخنامىلەردىن «كېيىنكى خەننامە» نىڭ 77 - جىلدى «بەنچاۋ تەزكىرىسى» دە كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا كۆسەن خانى بەي با (白霸 - سۇۋارنا پۇسپا) نىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغانلىقى ھەققىدە خاتىرە بار. بەي با خاندىن كېيىن كۆسەندە بەي يىڭ (白英)، بەي چۇن (白纯 - سۇۋارناچۇن)، بەي چېن (白震)، بەي سۇنجى (白苏尼师至 - سۇۋارنا سۇنچ)، بەي سۇفا بوجۇ (白苏伐勃驮: سۇۋارنا پۇسپا - Suvarna Puspa)، بەي سۇفالېي (白苏伐垒: سۇۋارنا دېۋا - Suvarna deva)، بەي كې لىبۇشىبى (白诃黎布失毕 - سۇۋارنا خارىپۇسپا)، بەي سۇجى (白素稽 - سۇۋارنا سۇچى بولۇشى مۇمكىن)، بەي يەنتىيەندىي (白延田跌)، بەي موشىن (白莫芯 - سۇۋارنا مورچىن بولۇشى مۇمكىن)، بەي دوشى (白多市)، بەي خۇەن (白环 - سۇۋارناخان بولۇشى مۇمكىن) قاتارلىقلار خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان. بەي با (سۇۋارنا پۇسپا) تەختتە ئولتۇرغان مىلادى 91 - يىلىدىن بەي خۇەن (سۇۋارناخان؟) تەختتە ئولتۇرغان مىلادىيە 788 - يىلىغىچە بولغان جەمئىي يەتتە ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، كۆسەندە بەي (بەگ - سۇۋارنا) فامىلىلىكلەر ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. بۇنىڭدىن باشقا بىر ئەللىكلەرنىڭ بىر جەمەتىنىڭ دەپ قاراشتىك ئادەت ۋە خەنزۇلاردىكى فامىللاش ئادىتى سەۋەبىدىن، بۇددا دىنىنى تارقىتىش ۋە ئۆگىنىشنى مەقسەت قىلىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بارغان كۆسەنلىكلەرمۇ «بەي» فامىلىنى قوللانغان ۋە ئىسىملىرىنىمۇ خەنزۇچىگە ئۆزگەرتكەن. مەسىلەن، جىن دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە بۇددا ئىبادىتى

① ئابلىز مۇھەممەد سايرامى: «قەدىمكى كۇچارلىقلارنىڭ «بەي» (白) فامىلىسىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىم»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1993 - يىلى 4 - سان

بىلەن مەشغۇل بولغان بەي داۋ يوۋ (白道猷) ئەنە شۇلار جۇملىسىدىندۇر. بۇنىڭدىن باشقا سۇي - تاڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە مۇزبكا سەنئىتىنى ئېلىپ بېرىپ، مۇزبكا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان كۆسەنلىكلەرمۇ «بەي»نى فامىلە قىلىپ ئىشلىتىش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ كۆسەنلىك ئىكەنلىكىنى ئىشارە قىلغانىدى. مەسىلەن، سۇيياڭدى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېرىپ كۆسەن مۇزبكىچىلىق ئېقىمىغا تەۋە مۇزبكىلار بىلەن مەشغۇل بولغان بەي مىڭدا (白明达) شۇلار جۇملىسىدىندۇر. قەدىمكى كۆسەنلىكلەر قوللانغان خەنزۇچە فامىلە «بەي» (白) بەزى تارىخىي كىتابلاردا «بو» (帛) دەپمۇ يېزىلغان.

△ ۋېيچى(氏迟尉):① بۇگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى تەۋەسىدىكى بەزى خەنزۇلار ئىشلىتىدىغان «ۋېيچى» (迟尉) فامىلىسى قەدىمكى ئۇدۇن خان جەمەتىنىڭ فامىلىسى «ۋايجرا» (يا-كى «ۋىسا») نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەندۇر. ئۇدۇن خان جەمەتىنىڭ فامىلىسى تاڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى ۋە شۇ چاغدىكى ۋاقىتلاردا «ۋايجرا» ئىدى. بۇ ھەقتە «جىننامە»نىڭ 125 - جىلدى، «ۋېينامە»نىڭ 2 - جىلدى... قاتارلىق خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق مەلۇمات بار. دەسلەپتە «ۋايجرا» فامىلىسى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە «迟尉» دەپ يېزىلغان. «ۋېينامە»، ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، بۇ فامىلە كېيىن «ۋېي» (尉) گە قىسقارتىلغان. ئۇدۇن خان جەمەتى ئەسلىي ۋىجاۋا (Vijava) ئۇرۇقىغا مەنسۇپ بولۇپ، تىبەتچە ۋەسىقىلەردە «ۋىجارا» ۋە «ۋىجايا» (vijaya) شەكلىدە يېزىلغان. بۇ دەل ساڭ تىلىدىكى «ۋىسا» (visa) بولۇپ، «ۋېيچى» فامىلىسى ئەنە شۇ «ۋىسا» (ئۇيغۇرچە تەقلىقات نەتىجىلىرىدە ۋايجرا - vayjra دەپ

① ۋېيچى (迟尉) فامىلىسى يەنە «يۈچى» دەپمۇ ئوقۇلىدۇ. «尉» خېتى كۆپ ئاماڭلىق خەتتۇر.

ئېلىنغان) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. ئۇدۇن خان جەمەتىدە «ۋايجرا» (ياكى «ۋىسا») فامىلىلىك نۇرغۇن خانلار ئۆتكەن. بۇ يەردە ئۇلارنىڭ نامىنى كۆرسەتمەيمىز. ئۇدۇندىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بارغان ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇدۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەش مەقسىتىدە «ۋايجرا»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى «ۋېيچى»نى فامىلە قىلىپ، ئىسىملىرىنى بەزىدە خەنزۇچە ئىسىم - فامىلە خەتلىرى بىلەن بەزىدە ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى سۈپىتىدىكى خەتلەر بىلەن ئىپادىلىگەنىدى.

△نا (那氏): قەدىمكى فەرغانە (Farghana) دۆلىتىنىڭ نامى خەنزۇچە ۋەسقىلەردە «پولونا» (破洛那)، «بوخەن» (钹汗)، «بوخەننا» (拔汗那)، «بۇخەن» (悖怖)، «داۋەنگو» (大宛国) دېگەن شەكىللەردە يېزىلغان ۋە ئاتالغان. بۇ «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەنىنامە»، «كېيىنكى خەنىنامە»، «ئوچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى»، «جىننامە»، «ئون ئالتە پادىشاھلىقتا ئەمىنىيلىك ۋە يېغىلىق»، «ۋېينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «تاڭنامە» قاتارلىق كىتابلاردىكى ئوخشىمىغان ئاتلىش شەكىللىرىدۇر. «پولونا» (破洛那) دېگەن ئىسىمنىڭ ئاخىرىدىكى «نا» (那) خېتى كېيىنچە فەرغانلىكلەرنىڭ فامىلىسى ھالىتىدە خەنزۇچە تارىخنامىلەردە خاتىرىلەنگەن. «نا» فامىلىسىنى ئىشلەتكەن فەرغانلىكلەردىن «ئون ئالتە پادىشاھلىقتا ئەمىنىيلىك ۋە يېغىلىق. كېيىنكى يەن پۈتۈكلىرى»دە تىلغا ئېلىنغان شەرقىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ياڭجۇ ئايمىقىنىڭ مۇئەررىخى، فەرغانلىك ناچۇن (那椿) نى مىسال قىلىساق كۆپايە قىلىدۇ.

△ شى (石氏): تارىختا شاش خانلىقىتىكى بەزى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىگە يۈرت نامى شاش ياكى شاش دۆلىتىنىڭ ئورنى تاشكەنت نىڭ نامىنى فامىلە قىلىپ قوللانغان بولۇپ، «شى» (石) فامىلىسىنىڭ «تاشكەنت» دېگەن نامدىكى «تاش» نىڭ مەنە تەرجىمىسىدۇر.

مىسىدىن كەلگەنلىكى ئېنىق. سوڭ تاڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭ-
لىكتە ئەمەل تۇتقان، سەنئەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان
شاشلىقلار ئىچىدە «شى» (石) خېتىنى فامىلە سۈپىتىدە قول-
لانغانلار كۆپ ئىدى. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسى جىنگۇەننىڭ
دەسلەپكى يىللىرىدىكى ئىشرىغۇل شەھىرىنىڭ باشلىقى شى ۋەننە-
يەن (石万年)، جاڭچې ۋىلايىتى تەۋەسىدە ئولتۇراقلاشقان
ئۇيغۇر ئەمەلدارى شى چۇڭجۇن (石崇俊)، مۇدەررىسلەردىن
شى باۋشەن (石宝山)، سەنئەتكارلاردىن شى فۇچىڭ (石福
庆)، شى جېيجى (石诚直) ... قاتارلىقلار.

△ خې (何氏): سوڭ - تاڭ دەۋرىدە كۇشان خانلىقىدىن
ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە پائالىيەت بىلەن
شۇغۇللانغان راھىبلار، ھۈنەرۋەنلەر، سەنئەتكارلار، سودىگەرلەر
ۋە ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلار خەنزۇچە فامىلە «خې»
(何) نى قوللانغانىدى. غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ فامىلىلىرى
ئىچىدىكى «خې» فامىلىسى كوشان (Koschanyah) دۆلىتىنىڭ
ئىسمىنىڭ بىرىنچى بۇغۇمىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن
كەلگەن. قەدىمدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە غەربىي يۇرتتىن بارغانلار-
نىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ نامىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشىنى فامىلە سۈپە-
تىدە قوللىنىشى - سوڭ، تاڭ ۋە باشقا سۇلالىلەر ئۇچۇن ئېيتە-
قاندا، چەت ئەللىكلەرنىڭ خەنزۇچە فامىلە قوللىنىشىدىكى بىر
تۈرلۈك قانۇنىيەت بولۇپ قالغان. دېمەك، كۇشان خانلىقىدىن
كەلگەنلەرنىڭ « 何国 » (كۇشان دۆلىتى) دېگەن نامىدىكى «كۇ-
شان» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىكى «خې» نى فامىلە سۈپىتىدە قول-
لىنىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. «راھىبلار تەرجىمھالى»
نىڭ 18- جىلدى «شاكراسامگا تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە،
شاكراسامگا (释僧伽) كۇشانلىق راھىب بولۇپ، كېيىن ئادەت
بويىچە، دۆلەت نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىكى «خې»
(何) خېتىنى فامىلە قىلىپ ئىشلەتكەن. كۇشانلىقلاردىن ئوتۇ-

تۇرا تۇزلەڭلىككە تىجارەت ئۇچۇن كەلگەن سودىگەرلەرمۇ «خې»
فامىلىسىنى قوللانغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 82 -
جىلدى «خېتو تەزكىرىسى» دە خې تو ئىسىملىك غەربىي رايونلۇق
كىشىنىڭ ئەھۋالاتى بايان قىلىنغان. شىمالىي چى سۇلالىسى
ئوردىسىدىمۇ «خې» فامىلىسىنى قوللانغان كۇشانلىق كىشىلەر
بولغانىدى. «شىمالىي چىنامە» نىڭ 50 - جىلدىدا ۋە 12 -
جىلدىدا چى خانى ئامراق كۇشانلىق مۇزىكانتلاردىن خې خەي
(何海) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى خې خوڭجېن (何洪珍)، خې
ۋېيسا (何猥萨) لار ئاشۇلار ئىچىدىن بىزگە مەلۇم بولغانلىرى-
دۇر. سوڭ دەۋرىدە كۇشانلىق سودىگەرلەرمۇ «خې» فامىلىسىنى
قوللانغان. مەسىلەن، شۇ دەۋردە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تىجارەت
ۋە ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۇچۇن بارغان كۇشانلىقلار ئىچىدە
ئاكا- ئۇكا مۇزىكانت خې تو (何妥) ۋە خېچوۋ (何绚) لار
سوڭ ئوردىسىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا
«يۇييائىدا يېزىلغان خاتىرىلەر»، «يېڭى تاڭنامە» نىڭ 119 -
جىلدى، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر» نىڭ 184-
جىلدى ... قاتارلىق خەنزۇچە تارىخى ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنغان
ناخشىچى خې مەنزى، دراما ئارتىسى خې يې، خې پەنرەن، خې
لۇ... قاتارلىقلارمۇ خەنزۇچە فامىلە «خې» نى قوللانغان ۋە ئىس-
مىنىمۇ خەنزۇچىگە ئۆزگەرتكەن غەربىي يۇرتلۇقلاردۇر.

△ شې (史氏): تارىختا ئۆتكەن شەھرى سەبز (ئۆزبې-
كىستان جۇمھۇرىيىتى سەمەرقەند شەھىرىنىڭ جەنۇبى) دىن ئىچ-
كىرى ئۆلكىلەرگە بېرىپ پائالىيەت قىلغان كىشىلەر ئۆزلىرىگە
دۆلىتىنىڭ نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى «شى» (史)
خېتىنى فامىلە قىلىپ قوللانغانىدى. مەزكۇر دۆلەتنىڭ ئەسلى
ئىسمى «شەھرى سەبز» ئەمەس، بەلكى «كېش» (Kesch)
بولۇپ، بۇ خەنزۇچە مەنبەلەردە «چىشى» (乞史) دەپ يېزىل-
غان. بۇ دۆلەتنىڭ ئىسمى يەنە «كاسانىيە» (Kasania, Kasani)

مۇ دېيىلىدۇ. بۇ خەنزۇچە مەنبەلەردە «چېبشا» (沙怯) دەپ يېزىلغان. بۇ دۆلەت سۇي دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئالاقىسىنى باشلىغان، ئەمما كېش (شەھرى سەبز) لىكلەر جەنۇبي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن كېيىنلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەن. دېمەك، «شى» (史) فامىلىسى «كېش» دېگەن دۆلەت نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىكى «شى» (史) خېتىدىن ئېلىنغاندۇر. مەزكۇر فامىلىلىك كىشىلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە سەئىدە پائالىيەتلىرى بىلەن كۆپرەك شۇغۇللانغان بولۇپ، ئۇلار ئىچىدە «شىمالىي چىنامە» نىڭ 50 ـ جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان مەشھۇر مۇزىكانت، رەققاس ۋە سىركىچى شى چوۋدو (史丑多)، «تاڭ ئەھكاملىرى توپلىمى» دا تىلغا ئېلىنغان چوڭ باي شى پوجى (史婆陁)، «يېڭى تاڭنامە» نىڭ 110 ـ جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان شىدانەي (史达乃)، شۇ كىتابنىڭ 225 ـ جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان، تاڭ دەۋرىدە توپلاڭ كۆتۈرگەن شى سىمىڭ (史思明 ـ سۆيگۈن)، «مۇجۇڭ كەنتىدىكى سەيلە خاتىرىسى» نىڭ 4 ـ جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان شى خۇەن قاتارلىقلار بىزگە مەلۇمدۇر.

△ مى (米氏): تارىختا ئۆتكەن ماخيان (Mahgian ـ ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار) دۆلىتىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان شەخسلەر «مى» (米) خېتىنى فامىلە قىلىپ قوللانغانىدى. خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ماخيان دۆلىتى «米国» دەپ ئاتالغاچقا، بۇ دۆلەتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ پائالىيەت قىلغانلار «مى» (米) خېتىنى فامىلە قىلىپ قوللانغانىدى. بۇ دۆلەتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغانلار ئىچىدە مۇزىكانتلار، ئاتەشپەرەستلەر كۆپ ئىدى. «تەيپىڭ ھېكايەتلىرى» ۋە «نەغمە ـ ناۋا مەھكىمىسى خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابلاردا تىلغا ئېلىنغان مى جياروك (米嘉荣)، مى خېجىيا (米禾稼)، مى ۋەنچۇي

(米万木追)، «جەنۇبتا يېزىلغان يېڭى خاتىرىلەر» دە تىلغا ئېلىنغان مى دۇجى (米都知)، «تەيپىڭ خاتىرىلىرى» نىڭ 243 ـ جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان مى لياڭ (米亮)، تاڭ دەۋرىدە يېزىلغان «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇرۇنكىلەر» دە تىلغا ئېلىنغان، تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدەب مى سۇي (米遂)، سۇڭ دەۋرىدىكى تۆت چوڭ خەتتاتنىڭ بىرى مى شى (米芾)، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 260 ـ جىلدى «مى شىن تەزكىرىسى» دە ئىش ـ ئىزلىرى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن مى شىن (米信)، ... لار، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ بارغۇت قەبىلىسىدىكى تارخانلىق مەنسىپىگە نائىل بولغان مى خۇەيبيۇ (米怀玉)[1] لار ئەنە شۇ خەنزۇچە «مى» (米) فامىلىسىنى ئىشلەتكەن ئەجدادلىرىمىز ئىچىدىن ئىنگلىزلارنىڭ ئىزدۇر.

△ ئەن (安氏): تارىختا ئارساك (ياكى بۇخارا) دۆلىتىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغانلار دۆلەت نامى «ئارساك» نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى «ئەنشى» (安息 ياكى 安迟) نىڭ بىرىنچى خېتىنى ئۆزلىرىگە فامىلە سۈپتىدە قوللانغانىدى. ئارساكلىقلار خەن دەۋرىدىلا جۇڭگوغا كەلگەنىدى. ئالدى بىلەن كەلگەنلەرنىڭ كۆپىنچىسى راھىبلار ۋە سودىگەرلەردۇر. مەسىلەن، «راھىبلار تەرجىمھالى» نىڭ 1 ـ جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان راھىب ئەنچىڭ (安清)، «ئۇچ ئەڭگۈشتەر خاتىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئەنفاشىيەن (安法贤)، «راھىبلار تەرجىمھالى» نىڭ 10 ـ جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان چوڭ راھىبلاردىن ئەن خۇيزې (安慧则)، ئەن شۇەن (安玄) قاتارلىقلار. ۋېي ـ جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدىن ئاز سانلىق بىر قىسىم كىشىلەر ئىچكىرىگە بېرىپ لىياۋدۇڭدا ئولتۇراقلاشقان ۋە سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان.

---

① «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى» دە، بۇ ئىسىم «مىخار تاش» دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

بۇلاردىن بىرگە مەلۇم بولغانلىرى «ۋېينامە» نىڭ 3 - جىلدى «ئەن توڭ تەزكىرىسى»دە تونۇشتۇرۇلغان ئەن توڭ（安同），مەشھۇر سىياسەتچى، پىرىخون ئەن كەيجې（安开者）لاردۇر. شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن كېيىن جۇڭگوغا كەلگەن ئاز سانلىق ئارىساكلىقلار ئىچىدە سودىگەرلەر ۋە راھىب - پىرىخونلاردىن باشقا ھونەرۋەن ۋە مۇزىكانتلارمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، سۇي دەۋرىنىڭ دەسلىپىدە ياشىغان ئەن پولو（罗安婆），سۇي دەۋرىدىكى سىياسەتچى ئەن جياتو（安伽陀），شىمالىي چى دەۋرىدىن كېيىنكى چاغلاردا ياشىغان ئەن ۋېيرو（安未弱），ئەن ماجۇ（安马驹）«سۇي نامە»نىڭ 51 - جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان مۇزىكانت ئەن سۇيجيا（安遂迦）لاردۇر.

تاڭ دەۋرىدە شەرق بىلەن غەربنىڭ ئالاقىسى قويۇقلاشتى، شۇنىڭ نەتىجىسىدە «ئەن» فامىلىلىكلەر خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە كۆپ تىلغا ئېلىنىدى. بۇلاردىن بىرگە مەلۇم بولغانلىرى: «كونا تاڭنامە»نىڭ 10 - جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان ئەن مېنۇۋۇ（安门物），تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا قاتناشقانلىقى سەۋەبىدىن «ئەل قۇرغۇچى چوڭ سانغۇن» ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ئەن يەن（安延），خېشىنىڭ ئورۇنباسار ھىراۋۇلى ئەن جوڭجىڭ（安忠敬），ئەلەمدار ئەن خېيجوي（安黑嘏），«كونا تاڭنامە»نىڭ 187 - جىلدى بىلەن «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 191 - جىلدى «ئەن جىنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»دا تونۇشتۇرۇلغان ئەن جىنزاڭ（安金葬 - ئەنسارى），«چىننامە»نىڭ 187 - جىلدىدا تونۇشتۇرۇلغان ئەن بوناۋ، ئەن لىڭجيې（安令节），ئەن جياۋ（安角），«بەش دەۋرنىڭ يېڭى تارىخى»نىڭ 48 - جىلدىدا تونۇشتۇرۇلغان سانغۇن ئەن شۇگەن（安叔干），51 - جىلدىدا تونۇشتۇرۇلغان ئەن سوڭجىن（安从进），25 - جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان ئەن جىنچۇەن（安金全），46 - جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان ئەن چوڭبا（安重霸），47 - جىلدىدا

تىلغا ئېلىنغان ئەن يەنۇيې（安彦威），51 - جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان ئەن جوڭروڭ（安重荣），تاڭ دەۋرىدە سۆيگۈن بىلەن بىللە توپىلاڭ كۆتۈرگەن ئەن لۇشەن（安禄山 - ئۆڭلۇك）①... قاتارلىق نۇرغۇن بۇخارالىق ئۇيغۇر ئەجدادلىرى خەنزۇچە «ئەن» فامىلىسىنى قوللانغانىدى. بۇ فامىلىلىك جەمەت تاڭ دەۋرىدە ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا كۆپ ئىشتىراك قىلغان ئابرۇيلۇق جەمەت بولۇپ، بۇ فامىلىلىكلەرنىڭ بىرقىسمىغا تاڭ خانلىرى دۆلەت فامىلىسى «لى»（李）نى ھەدىيە قىلغانىدى. شۇڭا بۇ خارالىق ئۇيغۇرلاردىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياشىغانلارنىڭ بەزىسىنىڭ فامىلىسى «لى» دەپ ئاتالغان. مەسىلەن، لى باۋيۈ（李抱玉）دەك. «ئەن» فامىلىسى ئەسلىي قەدىمكى ئارىيان دۆلىتىنىڭ نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەن بولۇسمۇ، ئەمما مەزكۇر دۆلەت يىمىرىلىپ، ئورنىغا توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى بۇخارا دۆلىتىنى قۇرغاندىن كېيىنمۇ شۇ فامىلە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلگەن ئۇيغۇرلار ئۈچۈن فامىلە بولۇپ قېلىۋەرگەن. «ئەن» فامىلىسىنىڭ قوللىنىلىشىدا بۇ نۇقتىنى ئېنىق بىلىش كېرەك.

△ شياۋ（萧氏）：لياۋ سۇلالىسى（907 — 1127）دەۋرىدە، لياۋ سۇلالىسىنى قۇرغان كىدانلارنىڭ خان جەمەت ئۇرۇقى - يوللىغ جەمەتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ شۇلۇ جەمەتى ئوتتۇرىسىدىكى قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋەت ئۇزاققىچە داۋاملاشقانىدى. لياۋ خانى تەيزۇڭ شۇلۇ جەمەتىدىن بولغان خانىشنىڭ ئىسىمىگە خەنزۇچە نام شياۋ خەن（萧翰）نى ھەدىيە قىلغاندىن باشلاپ، شۇلۇ جەمەتى خەنزۇچە فامىلە «شياۋ»（萧）نى

① ئەن لۇشەن（安禄山）نىڭ ئىسمى ئۇيغۇرچە تەققىقات نەتىجىلىرىدە «ئۆڭلۇك» دەپ تەرجىمە قىلىنىپاقتا. ئەمما خېلى نەچەندىنىڭ دەلىللىشىچە ئۇنىڭ ئىسمى «رۇخسان» بولۇپ، ئۇ خەنزۇچە فامىلە «ئەن»نى ئۆز ئىسمى «رۇخسان»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىگە قوشۇپ ئىشلەتكەن. بۇ ھەقتە سەي خۇشياڭ ئەپەندىنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غوزلار ۋە تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابىنىڭ 37 - بېتىگە قارالسۇن.

ئىشلىتىدىغان بولغان. بۇ فامىلىنى ئىشلەتكەن ئۇيغۇرلاردىن بىزگە كۆپرەك تونۇشلۇق بولغىنى داۋزوك خانىنىڭ خانىشى، شائىرە شياۋگوەنيىن (萧观音، 1039 — 1075) بىلەن، تىيەنزۇدى خانىنىڭ بانۇسى، شائىرە شياۋسېسې (萧瑟瑟، ؟ — 1121) دۇر. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتقان بۇ ئىككى شائىرەنىڭ جەمەتى قوللانغان خەنزۇچە فامىلە «شياۋ» نىڭ كېيىنكى تەقدىرى ھەققىدە مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

△ گوەن (贯氏): يوەن دەۋرىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەردە يوەن ھۆكۈمىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلغان بىر جەمەت خەنزۇچە «گوەن» (贯) فامىلىسىنى ئىشلەتكەنىدى. ئەسلىي بۇ جەمەت جىمىسارلىق بولۇپ، بۇ جەمەتتىن بىرەيلەن دەسلەپتە (سەۋەبى ئېنىق ئەمەس) «گوەن» فامىلىسىنى خەنزۇچە ئىسىم بىلەن قوشۇپ ئىشلەتكەن. ئۇ گوەن جىگې (贯只哥) دۇر. ئۇنىڭ ئوغلى گوەن يۈنشى (贯云石) ئاتا فامىلىسىگە ۋارىسلىق قىلغان مەشھۇر نەزمىچىدۇر. بۇ فامىلىنىڭ جەمەتىنىڭ دەسلەپكى ئەجدادى يوەن دەۋرىدىكى تۆھپىكار ۋەزىر ئەلى قايا بولۇپ، گوەن يۈنشىدىن كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ ھەم بۇ فامىلىنى قوللانغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

△ نەي (乃氏): خەنزۇچە «نەي» (乃) فامىلىسىنى ئۇيغۇر قارلۇق ئۇرۇقىغا مەنسۇپ بولغان، بۇگۈنكى چۆچەك ۋىلايىتى تەۋەسىدىن ئىچكىرى ئۆلكىگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بىر جەمەت كىشىلىرى قوللانغانىدى. مەزكۇر فامىلىنى قوللانغان شەخسلەردىن بىزنىڭ بىلىدىغىنىمىز يوەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىب نەشىيەن (乃贤، 1310_1362) دۇر.

△ دىڭ (丁氏): خەنزۇچە «دىڭ» (丁) فامىلىسىنى يوەن دەۋرىدە بېيجىڭ شەھىرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇر ئالاۋۇددىن (丁阿老)، ئۇنىڭ ئەۋلادى شەمسىددىن (丁思苦)

ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەۋلۇددىن (丁马禄) نىڭ ئوغلى دىڭ خېنيەن (丁鹤年، 1335 — 1424) قوللانغانىدى. ئۇ ئەجدادلىرىنىڭ ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىدىكى «دىن» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى «دىڭ» (丁) خېتىنى فامىلە سۈپىتىدە ئىشلەتكەن. بۇلاردىن سىرت، يوەن دەۋرىدە، «دىڭ» فامىلىلىك ئۇيغۇرلاردىن دىڭ شىيوەن (丁希元)، دىڭ شېنجى (丁慎之) لارمۇ بار. ئۇلار بىلەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلار ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ مەزكۇر فامىلىنى داۋاملىق ئىشلەتكەنلىكىنىمۇ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

△ شيې (佞氏): يوەن دەۋرىدە ئۇۋياڭشۇەن تەرىپىدىن يېزىلغان «قۇچۇلۇق شيې جەمەتىنىڭ تەزكىرىسى»، جېك لىنجى تەرىپىدىن يېزىلغان «گاۋلى تەزكىرىسى» ئىچىدىكى «شيې سۇن تەزكىرىسى» قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلەردىكى بايانلارغا قارىغاندا، يوەن دەۋرىدە ناھايىتى ئابرۇيلۇق، كاتتا بىر ئۇيغۇر جەمەتى «شيې» (佞) فامىلىسىنى قوللانغانىدى. مەزكۇر ئەسەرلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شيې فامىلىلىك جەمەت ئۇيغۇرلاردىكى ئابرۇيلۇق جەمەت بولۇپ، ئۇلار بىرقەدەر بالدۇر موڭغۇللارغا بېقىنغان ۋە يوەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۇن زور تۆھپە قوشقانىدى. يەنە بەزى خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشچە، شيې جەمەتىدىكى ئۇچ ئەۋلاد ئىچىدىن 60 تىن كۆپرەك ئادەم يوەن ئوردىسىدا مەنسەپ تۇتقان. شيې جەمەتىنىڭ فامىلىسى «شيې» شۇ جەمەتىنىڭ ئىلگىرىكى ئەجدادى شيېۋېنجى (佞文质) نىڭ فامىلىسىدىن كەلگەن بولۇپ، شيې ۋېنجىنىڭ ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى ۋە ئۇنىڭ زامانداش قانداش تۇغقانلىرى «شيې» فامىلىسىنى قوللانمىغان، بەلكى «لى» (里) فامىلىسىنى قوللانغانىدى. «قۇچۇلۇق شيې جەمەتىنىڭ تەزكىرىسى» بىلەن ئاساسەن بىر دەۋر (14 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى) دە يېزىلغان

شيې جەمەتىنىڭ تارىخى ھەققىدىكى ئەسەر - «لى جەمەتىنىڭ مەنبەلىرى ھەققىدىكى خەرىتىگە مۇقەددىمە» دە خاتىرلىنىشىچە، مەزكۇر جەمەتنىڭ يىراق ئەجدادى كۆكتۇرك خانلىقىنىڭ ۋەزىرى تۇنيۇقۇق بولۇپ، تۇنيۇقۇقنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسەپ تۇتقان. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، تۇنيۇقۇقنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان بۇ جەمەت كۆچمەنلەرگە قوشۇلۇپ قۇچۇ (تۇرپان) غا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. 13 - ئەسىردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا مۇپتىلا بولغاندا، تۇنيۇقۇقنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئۇ جەمەتتىكىلەر دۆلەت ۋەزىرلىكى مەنسىپىدە تۇرغان ۋە بۇنداق ئەھۋال تاكى يۈەن دەۋرىگىچە داۋاملاشقان. يۈەن دەۋرىدە مەزكۇر جەمەتنىڭ يەتتىنچى ئەۋلادىدىن باشلاپ بۇ جەمەتتىكىلەر خەنزۇچە فامىلە قوللىنىشنى باشلىغان. بۇ چاغدا بۇ جەمەتنىڭ بىر تارمىقىدىكى مويۇنچۇر (脉约著) ئىسىملىك كىشى ئۆز ئاتىسى سالمان (蛮里撒) نىڭ ئىسمىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىچىدىكى «لى» (里) خېتىنى جەمەتنىڭ فامىلىسى ئورنىدا ئىشلىتىشكە باشلىغان. ئەمما يەنە بىر تارمىقى بولسا ئۆزلىرىنىڭ يىراق ئەجدادى تۇنيۇقۇقنىڭ ياشىغان ئانا ماكانى سىلىنگا (ئەينى چاغدىكى خەنزۇچە يېزىلىشى: 杰槔格)، دەرياسىنىڭ نامىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى: 色楞格) نى جەمەتنىڭ خەنزۇچە يېزىلىش شەكلىدىكى بىرىنچى خەت «شيې» (契) نى جەمەتنىڭ فامىلىسى قىلىپ قوللانغان. بۇ فامىلىنى تۇنجى قېتىم قوللانغان كىشى شيې ۋېنجى (侁文质) دۇر. «قۇچۇلۇق شيې جەمەتنىڭ تەزكىرىسى» نى دەل يۈەن ئوردىسىدا يۇقىرى مەنسەپ تۇتقان شيې ۋېنجى ئوردا تارىخچىسى ئۇۋاڭ شۇەنگە ھاۋالە بىلەن ئاغزاكى بايان قىلىپ يازدۇرغاندۇر. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، مەزكۇر جەمەتنىڭ «سىلىنگا» فامىلىسىنى قوللانغانلىقى ئېنىق. بۇ فامىلىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا «لى» (里)

فامىلىسىنىڭ سىلىنگا جەمەتى ئىچىدىن بۆلۈنۈپ چىقىشى - جەمەتلەر زىيادە چوڭىيىپ كەتكەندە ئۇنىڭ تارماقلارغا شاخلىنىدىغانلىقىدەك تارىخىي يۇزلىنىشنى چۈشەندۈرىدۇ. شيې ۋېنجىدىن كېيىن، ئۇنىڭ بەش ئوغلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا شيې يۈلى (侁玉立) شيې لىيېچى (侁列篪)، شيې چاۋۇ (侁超吾)، شيې جېفېك (侁哲笃) ۋە شيې جىجيەن (侁直坚) لەر، ئۇلار ئىچىدىكى تۆتىنچى ئوغۇل شيې جېفېكنىڭ ئىون ئوغلى ئىچىدە سەككىز ئوغلى شيې جوۋ (侁粥)، شيې بېن (侁贲)، شيې جىسى (侁吉思)، شيې دېجى (侁德基)، شيې تېگەي (侁帖该)، شيې لىتەي (侁理台)، شيې بولياۋسۇن (侁伯僚逊) ۋە شيې سى (侁斯) قاتارلىقلار بىردەك «سىلىنگا» دىن ئاھاڭ تەرجىمىسى ۋاستىسىدە كەلگەن «شيې» خېتىنى فامىلە قىلغان كىشىلەردۇر. بۇ جەمەت يۈەن دەۋرىدە مەنسەپ تۇتقانلار، ئىجادىيەتچى، سەنئەتكارلار ئەڭ كۆپ چىققان، يۈەن تارىخىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن جەمەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ جەمەت ھەققىدە تېخىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىشكە تۇغرا كېلىدۇ.

△ لى (李氏): يۈەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردىن بىر جەمەتنىڭ «لى» (里) خېتىنى فامىلە قىلىپ قوللانغانلىقىنى يۇقىرىدا قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتتۇق. بىز ئۆز ئاتىسىنىڭ ئىسمىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يېزىلىشى ئىچىدىكى (里) خېتىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشقا باشلىغان مويۇنچۇرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭمۇ مەزكۇر فامىلىنى داۋاملىق قوللانغانلىقىنى قىياس قىلالايمىز. بۇ ھەقتە ماتېرىيال تېپىشقا ئولگۇرمىگەچكە، مۇشۇنچىلىك سۆزلەش بىلەن كۇپايىلەندۇق.

△ شې (舍氏): بىز خەنزۇچە فامىلە «شې» (舍) نى قوللانغان ئۇيغۇرلاردىن پەقەت يۈەن دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر بۇددىست شې لەلەن (舍蓝) نىلا بىلىمىز. ئۇ نامدار

بۇدىست، تىل ئۇستىسى ۋە كاتتا تەرجىمان بولۇپ، ئىچكىرىدە-كى، قۇجۇدىكى ۋە تىبەتتىكى نۇرغۇن بۇتخانىلارنى بەرپا قىلىشقا قاتناشقان ھەمدە «بۇددا ۋاتامساكا ماھاۋايپۇليا سۇترا»، «سۇرام-گاما سامادى سۇترا»، «ساددىھارما پۇندارىكا سۇترا»، «سۇۋار-ناپرابھا سوتاما سۇترا» (ئۇيغۇرچە ئىسمى «ئالتۇن يا-رۇق») ... قاتارلىق نوم سۇترالىرىنى خەنزۇچە، تىبەتچە، ئۇي-غۇرچە خەت بىلەن كۆچۈرۈپ چىققان ساخاۋەتلىك ئايالدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلاردا «شي» فامىلىسىنىڭ قوللىنى-لىش ئەھۋالى ھەققىدە خاتىرە يوق.

△ لىيەن (廉氏): يۇەن دەۋرىدە ئوردىدا خىزمەت قىلغان بىر جەمەت ئۇيغۇرلار خەنزۇچە «لىيەن» (廉) فامىلىسىنى قوللانغاندى. بۇ فامىلىنىڭ قاچاندىن تارتىپ قوللىنىلغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك ماتېرىيال يوق. مەزكۇر فامىلىنى يۇەن دەۋرىدىكى تارىخشۇناس، «لىياۋ تارىخى»نىڭ تۈزگۈچىلىرىدىن بىرى لىيەن خۇيشەن قايا (牙海山惠廉)، مەشھۇر خەتتات لىيەن شىگوك (贡希廉)، ئەدىب لىيەن شىشيەن (宪希廉)، لىيەن پۇ (浦廉) ۋە لىيەن دۇن (惊廉) قاتارلىق ئۇيغۇرلار قوللانغاندى. ئۇلار بىر جەمەتتىن بولۇشى مۇمكىن.

△ شېك (盛氏): «شېك» (盛) فامىلىسىنى قوللانغان ئۇيغۇرلاردىن يۇەن دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر خەتتات، كىتابەتچى-لىك پىشۋاسى، كۆسەنلىك ئۇيغۇرلار نەسلىدىن بولغان شېك شىمىڭ (明熙盛) بىزگە مەلۇم. بۇ خەنزۇچە فامىلىنى ئۇنىڭ يۇەن ئوردىسىدا خىزمەتتە بولغان ئەجدادلىرى ۋە ئەۋلادلىرىنىڭمۇ ئىشلەتكەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

△ بيەن (边氏): «بيەن» (边) فامىلىسىنى يۇەن خانى شۇندى تۆمۇر دەۋرىدە (ھەربىي بۇيرۇق زورلۇقىدا) ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كۆچكەن بىر تۇركۇم سەنئەتكارلار ئىچىدىكى بيەنلۇ (边鲁) ۋە ئۇنىڭ قېرىندىشى بيەنزۇ (边祖) لار ھەم ئۇلار-

نىڭ ئەۋلادلىرى قوللانغاندى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئانا يۇرتى كۆسەننىڭ چەت - ياقا مەنزىلدە قالغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، «چەت، ياقا» مەنىسىدىكى «بيەن» خېتىنى فامىلە قىلغان بولسا كېرەك.

△ دا (大氏): «دا» (大) فامىلىسىنى يۇەن ئوردىسىدا خىزمەتتە بولغان بىر جەمەت قوللانغاندى. «يۇەن كاتىپلىرى تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، يۇەن ئوردىسىدا «دا» فامىلە-سىنى قوللانغان دادۇ (大都) ئىسىملىك قۇچۇلۇق كاتىپ بولغاندى. «چىن دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى قەبرە تەزكىرىسى»نىڭ 9 - جىلدى ۋە «قارلىق داۋان خاتىرىسى»نىڭ 8 - جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان دا چېڭدۇ (大乘都) ۋە داسىدۇ (大慈都) لارمۇ دادۇ بىلەن نەسەپداش شەخسلەر بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

△ يۇەن (元氏): «چاڭجۇ ناھىيىسى دارۇغاچ مەھكىمە-سىنىڭ تۇڭ ھەزرەتكە شەپقەت ئايىدىسى» ۋە «چاۋ ۋۇ توپلىمى»نىڭ 8 - جىلدىدا، يۇەن دەۋرىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ياشىغان، تەكتى قۇچۇلۇق يۇەن تۇڭ دېگەن كىشىنىڭ نامى ۋە بەزى ئىش-پائالىيىتى پۈتۈلگەن بولۇپ، بىز بۇنىڭدىن يۇەن دەۋرىدە ئىچكە-رى ئۆلكىلەرگە كۆچكەن جەمەتلەردىن بىرىنىڭ خەنزۇچە «يۇەن» (元) خېتىنى جەمەت فامىلىسى قىلىپ ئىشلەتكەنلە-كىنى بىلەلەيمىز.

△ مۇ (木氏): «ياغاچ» مەنىسى بەرىدىغان «مۇ» (木) فامىلىسىنى ئوخشاشلا يۇەن دەۋرىدە ئىچكىرى ئۆلكىدە ئولتۇراقلاشقان بىر جەمەت قوللانغاندى. يۇەن دەۋرىگە مەنسۇپ ۋەسىقە «ۋۇشى توپلىمى»نىڭ 5 - جىلدىدا تەكتى غەربىي يۇرت-لۇق ئۇيغۇر، يۇەن ئوردىسىدا يۇقىرى مەنسەپ تۇتقان مۇ جۇڭيى (木中毅) ئىسىملىك كىشىنىڭ ئىش - ئىزلىرى، تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرقانچە ئەۋلاد كىشىلەر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ «مۇ» فامىلىسىنى قوللانغانلىقىنى تە-

سەۋۈۋر قىلىشقا بولىدۇ.

△ شى（氏世）: يوەن دەۋرىگە مەنسۇپ ۋەسىقە «تاغتۇرا-دىكى يېڭى گەپلەر» دە تەكتى جىمسارلىق ئۇيغۇرلاردىن بولغان، «شى»（世）فامىلىسىنى ئىشلەتكەن شى جيېبەن（班杰世）ھەققىدە خاتىرىلەر بار. بۇنىڭدىن بىلىشكە بولىدۇكى، يوەن دەۋرىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كۆچكەن ئۇيغۇرلار جەمەتلىرىدە خەنزۇچە فامىلە «شى»（世）نى قوللانغان بىر جەمەت بولغا-نىدى.

△ جيەن（氏翦）: بىز ئىلگىرىكى سەھىپىدە مىڭ سۇلالە-سى دەۋرىدە مىڭ خانىدانى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان خەللىباشـ-غا مىڭ شاھىنىڭ «قىرقىش» مەنسىدىكى «جيەن» فامىلىسىنى ھەدىيە قىلغانلىقىنى، بۇ فامىلىلىك ئۇيغۇرلار تاكى بۈگۈنگە قەدەر شۇ فامىلە بىلەن ئاتىلىپ ھەم ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر نەسـ-لىك ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇماي كېلىۋاتقانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكە-نىدۇق. بۇ يەردە تەكرارلىمايمىز.

بىز سەھىپە چەكلىمىسى ۋە قولىمىزدا بار بولغان ماتېريال-لارنىڭ كەمچىللىكى ۋە سەھىپە چەكلىمىسى سەۋەبىدىن، ھۇنلار قوللانغان چۈ（渠）، لاك（郎）، شىجۈ（尸逐）، فېي（费）، لياك（梁）، لۇ（路）، بى（毕）، ياۋ（姚）، يۈ（郁）، خۇاك（黄）، ھەرقايسى غۇز نەسىللىك جەمەتلەر ئىشلەتكەن جى（治）، فېڭ（封）، لەن（兰）، پېك（彭）، گەي（盖）، قاتقىلار ۋە دىڭلىڭلار ئىشلەتكەن شيەن（鲜）، لو（洛）، يەن（严）، ياك（杨）، دى（狄）، يۈ（越）، نى（易）، فاك（房）، غەربىي يۈرتلۇق ئۇيغۇر-لار ئىشلەتكەن شەن（鄯）، يۈ（于）، چې（车）، شاۋ（邵）، فېي（斐）قاتارلىق خەنزۇچە فامىلىلەر، يوەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار قوللانغان خەنزۇچە فامىلىلەردىن جوك（仲）، گوەن（关）، شۇ（守）، گوەن（观）، مەي

（买）، كي（克）، خې（和）، مىڭ（孟）، ياۋ（咬）، بەي（拜）، شوەن（宣）، لى（理）، خۇاك（黄）، يې（野）، چوك（崇）، لا（拉）، نا（纳）، سۇ（速）، جاك（章）، خې（赫）قاتارلىقلار ۋە مەزكۇر فامىلىلەرنى ئىشلەتكەن ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تونۇشتۇرۇشىمىزنى قىسقارتـ-مىز، شۇنداقلا كېيىنكى دەۋردە خۇيزۇلار فامىلە ئورنىدا ئىشلەتـ-كەن سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋالاتى ھەققىدىكى بايانلىرىمىزنى ھەم بۇ ھەقتىكى چوڭقۇر ئىزدىنىشلەرنى كېيىنگە قالدۇرىمىز.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ۋە يېقىن مۇناسىۋەتتىكى قوۋملەر قوللانغان خەنزۇچە فامىلىلەرنىڭ ئومۇ-مىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خەنزۇچە فا-مىلە قوللىنىشى مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە باشلىنىپ تاكى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە داۋاملاشقان. بۇ ۋاقىت ئىچىدە شەر-قىي - غەربىي جىن سۇلالىسى（265 — 420）، ئون ئالتە پادىشاھلىق دەۋرى（304 — 439）، شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرى（420 — 581）، سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى（581 — 907）ۋە يوەن سۇلالىسى دەۋرى（1279 — 1368）لىرىدە ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇقلىشىشى（بۇ مەيلى قانداق مۇناسىۋەت بولۇشىدىن قەتئىنەزەر）غا مۇناسىپ ھالدا، مەلۇم دائىرىدە خەنزۇچە فامىلىنى بىرقەدەر كۆپ قوللانغان. خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى فامىلىلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، فامـ-ىلىلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە مىللەتلەرنىڭ قو-شۇلۇپ كېتىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئىچىدە خەنزۇچە فامىلە قوللانغان مۇتلەق كۆپ قـ-سىم جەمەتلەر ئاخىرقى ھېسابتا خەنزۇ مىللىتى ئىچىگە سىڭىپ يوقاپ كەتتى، ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كېتىش كۆپىنچە خەنزۇچە

فامىلە قوللىنىشنى مۇھىم بەلگە ۋە ۋاستە قىلدى. ئەلۋەتتە بۇنداق جەريان دەسلەپتە پۈتۈن ئۇيغۇرچە ئىسىم ـ فامىلىسىنى (ئاتا ئىسمى، ئۆز ئىسمى ۋە فامىلە سۆپىتىدىكى ناملارنى) خەنزۇچىغا ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ئاغدۇرۇپ ئىشلىتىش، ئاندىن ئىسىم ـ فامىلىسىنىڭ خالىغان بىرسىنى (كۆپىنچە فامىلە-نى) خەنزۇچە مەنە تەرجىمىسى قىلىپ ئىشلىتىش، قىسقارتىپ ئىشلىتىش ۋە ياكى مۇناسىۋەتسىز خەنزۇچە خەتكە ئالماشتۇ-رۇش، ئاندىن بەزىدە خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە قوش ئىسىم ـ فامىلە ئىشلىتىش ۋە بەزىدە پۈتۈنلەي خەنزۇچە ئىسىم ـ فامىلە ئىشلە-تىشتەك قەدەم باسقۇچلار ئارقىلىق تاماملاندى. بىز بۇ يەردە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ خەنزۇچە مەكتەپلەردە ئو-قۇپ ئىسىم ـ فامىلىسىنى خەنزۇچە ئىسىم ـ فامىلىلەرگە ئۆز-گەرتكەن ياكى ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە قوش ئىسىم قوللانغان، مەنە ۋە ئاھاڭدا ھەم خەنزۇچە، ھەم ئۇيغۇرچە ئىسىم ـ فامىلىلەرگە ئوخشايدىغان ناملارنى ئىشلەتكەن كىشىلەر ۋە ئۇلار ھەققىدىكى تەھلىل ـ مىسالىلارنى قىسقارتمىز. بۇ ھەقتە ئىلىم ساھىبى، ئۇيغۇر ئىسىم ـ فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتىغا مۇھىم تەسىر كۆر-سەتكەن نۇرمۇھەممەد دۆلەتىينىڭ «ئىسىم ـ فامىلە مەسىلىسى ۋە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى»، «خەنزۇچە ئىسىم ـ فا-مىلە خەتلىرى بىلەن يېزىلىۋاتقان بەزى ئۇيغۇر ئىسىم ـ فامىلە-لىرى ھەققىدە» ماۋزۇلۇق ماقالىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمىز[1]. ئۇيغۇرلار بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بار بولغان يوغۇر (سېرىق ئۇيغۇر) لارنىڭ فامىلىسى ۋە خەنزۇچە فامىلە قوللىنىش ئەھۋالى ئالاھىدىرەك مەسىلە بولغاچقا، ئۇنى ئايرىم تارماقتا مۇلاھىزە قىلىمىز.

① بۇ ماقالىلەر «شىنجاڭ تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە) ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىللىق 4 ـ سانى ۋە 1994 ـ يىللىق 1 ـ سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان.

6. يوغۇر (سېرىق ئۇيغۇر) لارنىڭ فامىلىسى

يوغۇر (سېرىق ئۇيغۇر) لار دۆلىتىمىزدىكى نوپۇسى بىر قەدەر ئاز مىللەت ئەرنىڭ بىرى بولۇپ، 1990 ـ يىلىدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدا يوغۇرلارنىڭ نوپۇسى 297، 12 ئادەم ئىدى. ئۇلار ئاساسەن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇنەن يوغۇر ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىگە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلاردىن تەخمىنەن 2000 ئادەم سۇنەن يوغۇر ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ مىڭخۇا رايونى بىلەن تۇتىشىدىغان جىيۇچۈەن شە-ھىرىنىڭ خۇاڭنىباۋ يوغۇر ئاپتونوم يېزىسىدا ئولتۇراقلاشقان.

كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن ئېيتقاندا، يوغۇر (سېرىق ئۇي-غۇر) لار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بىر. خەنزۇچە تارىخنامە-لەردە تىلغا ئېلىنغان دىڭلىڭ (丁零,丁灵,钉灵,丁令)، دىلى (狄历)، چىلى (敕勒)، تېلى (铁勒)، گاۋچې (高车 ـ قاۋقىل)، يۈەنخى (袁纥)، خۇيخې (回纥) ۋە خۇيخۇ (回鹘) دەپ ئاتالغان قوۋم، مىللەت ـ ئۇيغۇرلار ۋە يوغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولۇپ، ئەينى دەۋردە بۇ ئىككى مىللەت تېخى ئايرىلمىغانىدى. ئۇلارنىڭ ئايرىلىشى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانـ لىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن بولغان ۋەقە ئىدى. يەنى 840 ـ يىلى مەزكۇر خانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى قەشقەردە قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇر-دى، يەنە بىر قىسمى تۇرپاندا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. ئەمما يەنە بىر قىسمى گەنسۇ (ئاساسەن خېشى كارىدورى) غا كۆچۈپ كىردى ۋە بۇ يەردە ئەسلىدە بار بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلەشتى. 848 ـ يىلى پانتېكىن (مىلادىيە 850 — 866 ـ يىللار تەختتە ئولتۇرغان) ئەنشىدە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلىپ شىجو ئۇيغۇرلىرى (西州回鹘) نىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى، ۋە تەدرىجىي رەۋىشتە تەسىر كۆچىنى كېڭەيتىپ، تەخـ

مىنەن 890 - يىلى گەنجو (甘州) نى مەركەز قىلغان خېشى كارىدورىدا گەنجو ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. 1028 - يىلى غەربىي شيا قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، جاڭيې(张掖 - بۇگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورىنى مەركەز قىلغان بىر ژىلايىتى) نى بىر يېرىم ئەسىرگە يېقىن ئىگىلەپ تۇرغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلدى. دېمەك، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە، خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان ئۇيغۇرلار دەل ھازىرقى يوغۇرلارنىڭ ئەجدادىدۇر. «سوڭنامە. يۇتەن تەزكىرىسى» («宋书. 于寘传») دە خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغدىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى تۇنجى قېتىم «سېرىق ئۇيغۇرلار» (乞回黄头、كېيىنكى 兀儿畏里撒) دەپ ئاتالغان ۋە ئۇلارنىڭ زېمىنى بۇگۈنكى دۇنخۇاڭنىڭ جەنۇبى، چەيدام ئويمانلىقىنىڭ شىمالىغىچە، غەربتە لوپنۇر كۆلىگىچە ۋە چارقىلىقىچە بولغان جايلار بولغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سېرىق ئۇيغۇرلار غەربىي شيا، چىڭگىزخان ۋە يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانى بۇيان تۆمۈر مىڭ سۇلالىسىگە بېقىنغان. مىڭ سۇلالىسى پادىشاھى مىڭ تەيزۇ ئۇنىڭغا ئەندىگ ۋاڭ (安定王 - تىنجىتقۇچى خان) دەپ نام بېرىپ، سېرىق ئۇيغۇرلارنى مىڭ دۆلىتىنىڭ غەربتىكى چېگرا سىنى قوغدىغۇچى قىسمى ۋە غەربىي يۈرتتىكى قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان سودا - دىپلوماتىيە مۇناسىۋىتىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كېپىللىك قىلىدىغان قىسىم تەرىقىسىدە ئورۇنلاشتۇرغان. دەل مۇشۇ مەزگىللەردە ھازىرقى زامان يوغۇر مىللىتىنىڭ تەركىبىنىڭ شەكىللىنىشى جەھەتتە نىسبەتەن زور تارىخى ھادىسىلەر يۈز بەردى. يەنى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى دەۋرلىرىدە نۇرغۇن موڭغۇل قەبىلىلىرى خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ كىردى. نەتىجىدە بۇ يەردىكى سېرىق ئۇيغۇرلار بىلەن سىياسى، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتە-

لەردە سىڭىشىپ كەتتى. ئەمما سېرىق ئۇيغۇرلار بۇ رايونغا بالدۇر كۆچۈپ كەلگەنلىكى تۈپەيلىدىن، موڭغۇل قەبىلىلىرى سېرىق ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قىسمەن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىندى، ئۇلار «موڭغۇل» دەپ ئاتالماي بىر دەك «سېرىق ئۇيغۇر» دەپ ئاتالدى. كۆرۈشكە بولىدۇكى، گەنجۇ ۋە سۇجۇ ئەتراپىدا 14 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىلا سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەتلىرىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى - «يوغۇر» مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئالدىنقى سەۋەبى بولغان بولسا، 15 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 16 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان بىر ئەسىرچە ۋاقىت ئىچىدە موڭغۇللارنىڭ گەنجۇ ۋە سۇجۇغا كۆچۈپ چارۋىچىلىق قىلىشى، «يوغۇر» مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم بىر ھالقىدۇر. بۇ ئىككى گۇرۇپپا گەنجۇ ۋە سۇجۇ بەلبىغىدا مەۋجۇت بولۇش، تەرەققىي قىلىش ئۇچۇن بىرلىشىپ ياشاپ، يات دۇشمەنلەرگە ئورتاق تاقابىل تۇرۇپ، بىر مىللەت سۇپىتىدە مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولدى. ھازىرقى زامان يوغۇرلىرىنىڭ گەۋدىسى سېرىق ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇللارنىڭ بىرىكىشىدىن تەشكىل تاپقان بولغاچقا، ھازىرقى يوغۇر تىلى ئىچىدىمۇ ناھايىتى زور پەرقى بار. مىللەت گەۋدىسى سۇپىتىدە شەكىللەنگەندىن كېيىن يوغۇرلار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، مەزكۇر ھۆكۈمەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇردى. مىنگو دەۋرىدە مەزكۇر مىللەت مىنگو ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا مەدەنىيەت جەھەتتە زور دەرىجىدە ئىلگىرىلىدى. «يوغۇر» دېگەن نامنىڭ «سېرىق ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ ئورنىنى ئېلىشى بولسا 1954 - يىلى 2 - ئايدىكى ئىش ئىدى.

دېمەك، يوغۇرلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە تارىخىي تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار. ئەمما ئۇيغۇرلارغا ئوخشىمىغان ھالدا يوغۇرلارنىڭ فامىلە ئىشلىتىش ئەنئەنىسى ۋە ئادىتى بار.

يوغۇرلارنىڭ فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسى ۋە ئادەتتىنى ئىككى جەھەتتىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ: بىرى، يوغۇرلارنىڭ ئەنئەنە-ۋى فامىلىسى سىرتىق ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىۋى جەمئىيەت تۈزۈل-مىسىدىن كەلگەن؛ يەنە بىرى، يوغۇرلارنىڭ ھازىر ئىشلىتىۋاتـ-قان خەنزۇچە فامىلىسى فامىلە مەنىسىدىكى ئەنئەنىۋى قەبىلە ناملىرىنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشىدۇر. يوغۇرلارنىڭ قەبىلىۋى جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدىن سۆز ئاچىدىغان بولساق، 1698 - يىلى (كاڭشىنىڭ 37 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمـ-رانلىرى سىرتىق ئۇيغۇرلارنى يەتتە قەبىلىگە بۆلگەنىدى. يەتتە قەبىلە ئىچىدە «ئەڭەر تىلى» (ياكى «ئىڭىر تىلى»، بۇ تىل شەرقىي يوغۇر تىلى بولۇپ، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ موڭغۇل تىللىرى ئائىلىسىگە تەۋەدۇر. بۇ تىل 13 - ، 14 - ئەسىرلەردە-كى قەدىمكى موڭغۇل تىلىغا بەكرەك يېقىن كېلىدۇ، ئەمما ھازىرقى زامان موڭغۇل تىلى بىلەن روشەن پەرقى بار) دا سۆزلـ-شىدىغان باش قەبىلە (大头目家)، ئوق قەبىلىسى (五格家)، لورگا قەبىلىسى (罗尔格家)، ياڭۇق قەبىلىسى (杨哥家) ۋە بەگ قەبىلىسى (八格家) بار ئىدى؛ يوغۇر تىلى (بۇ تىل يەنە غەربىي يوغۇر تىلى، دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تىل ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللىرى ئائىلىسىگە تەۋە بولغان قەدىمـ-كى تۈركىي تىلى بولۇپ، بۇ تىلنىڭ مەزكۇر تىل ئائىلىسىدىكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار) دا سۆزلىشىدىغان قەبىلـ-لەردىن ياغلاق قەبىلىسى (亚拉格家) ۋە خېلاڭگىر قەبىلىسى (贺郎格家) بار ئىدى. كېيىنچە بۇ يەتتە قەبىلە ئىچىدىن يەنە ئۈچ قەبىلە بۆلۈنۈپ چىقتى. يەنى بەگ قەبىلىسى ئۆز ئىچىدىن شەرقىي بەگ قەبىلىسى ۋە غەربىي بەگ قەبىلىسىگە بۆلۈندى. يەنە سىگمە قەبىلىسى (马格四) ۋە مانتاي قەبىلىسى (曼台) پەيدا بولدى. شۇنداق قىلىپ جەمئىي ئون قەبىلە بار بولدى. ھەربىر قەبىلە ئىچىدە يەنە بىرنەچچە ئۇرۇق (جەمەت) بار ئىدى.

قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەر ئارىسىدا ئەسلىدە بىرقەدەر ئىنىق زېمىن چېگرالىرى بولغان بولسىمۇ، ئەمما جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھازىر ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى زېمىن چېگرا-سى ئىلگىرىكىدەك ئۇنچىلىك روشەن ئەمەس. يوغۇرلار ئىچىدە تۈركىي تىللىق (يوغۇر تىللىق) قەبىلىلەردىن ياغلاق («ياغلاقار» ئىدى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن تارتىپ، مەزكۇر مىللەتتىن بولغان رەھبەر، خان، ئەمەلدارلار بىرەك مىقدار قەبىلىدىن چىقاتتى.) قەبىلىسى ئىچىدە ئەنجان (安章)، قوڭغىرات (巩鄂拉提)، سۆگەل (索嘎勒)، تۇمەن (杜曼)، ياغلاق (亚赫拉格)، قالغار (尔嘎勒卡)، ئاق تاتار (尔塔达克阿) ۋە سىنا (斯娜) دىن ئىبارەت سەككىز ئۇرۇق (جەمەت) بار؛ خېلاڭگىر قەبىلىسى ئىچىدە ئەنجان، خېلانگىت (特嘎郎呼)، جائىش (什鄂扎)، جۇڭغىل (勒鄂钟)، ئۇلان (ياكى ئارلان- 郎乌,郎尔阿)، ئېگىر (尔盖鄂) ۋە قىزىل (ياكى ھۇن - 克孜勒,浑) قاتارلىق يەتتە ئۇرۇق (ياكى جەمەت) بار. غەربىي بەگ قەبىلىسـ-ىدە ئەنجان، پالتان (坦勒帕)، زىڭگىس (斯柯增)، تۇ-مەن، سولدۇس (斯勒都苏) ۋە سۆگەلدىن ئىبارەت يەتتە ئۇرۇق (ياكى جەمەت) بار. قالغان يەتتە قەبىلە ئىچىدىكى 45 ئۇرۇق (جەمەت) شەرقىي يوغۇر تىلى (ياكى ئەڭگىر تىلى)نى قوللىنىدىغان ئۇرۇقلار بولۇپ، ئۇلارمۇ قەدىمكى زامان موڭغۇل تىلىدىكى ناملار بىلەن ئاتالغان. بۇ يەردە ئۇلارنى بىر - بىرلەپ ساناپ ئولتۇرمايمىز.

يوغۇرلاردىكى يۇقىرىقى ھەرقايسى قەبىلىلەر ۋە ئۇرۇقلار ئىچىدە قەبىلىچىلىك ۋە ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئەنئەنىسى مەلۇم دەرىجىدە ساقلانغان بولۇپ، بۇ ئەھۋال بولۇپمۇ بىر ئۇرۇق (ياكى بىر جەمەت) تىكىلەرنىڭ ئورتاق بىر نامنى ھەم جەمەت نامى ھەم فامىلە سۈپىتىدە ئىشلىتىپ كەلگەنلىكىدە ئىنىق ئىپا-

دىلىنىدۇ. ئەمما يوغۇرلاردىكى ھەربىر ئۇرۇق ياكى جەمەتنىڭ نامى فامىلە رولىنى ئوتتۇرىسىدۇ، لېكىن ئۇ خەنزۇلارنىڭ فامىلە-لەرگە پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدۇ. يوغۇرلاردا ئىسىم ئىسىم ئۇرۇنىدا، فامىلە فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ، ئادەتتە ئادەم ئىس-مى ئالدىغا شۇ جەمەتنىڭ فامىلىسى (نامى) قوشۇلمايدۇ، يەنى «فامىلە + ئىسىم» شەكلىدىكى نامىلاش شەكلىنى ئىشلەتمەيدۇ. يوغۇرلاردا جەمئى ئون قەبىلە، 29 ئۇرۇق (يوقىرىقى ئۇرۇقلار ئىچىدىكى تەكرارلىرىنى چىقىرىۋەتكەندە) بار، شۇنىڭا مەزكۇر مىللەتتىڭ 29 فامىلىسى (يەنى ئۇرۇق - جەمەت ئىسمى) بار. بۇلار ئىچىدە بەزى فامىلىلەرنىڭ تارىخى بىرقەدەر ئۇزۇن.

يوغۇرلارنىڭ فامىلىلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تۆۋەندىكى-دەك تۆت نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

(1) ئەجدادلار نامىلىرىدىن كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، «ياغلاقار» قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «جەسۇر، كۆچلۈك، باتۇر» دېگەنلىك بولىدۇ. ياغلاقار ھازىرغىچە يوغۇرلار ئىچىدىكى ئاقسۆڭەكلەر (خان جەمەتى) نىڭ فامىلىسى بولۇپ، ئەسىرلەردىن بۇيانقى سېرىق ئۇيغۇر خاقانلىرى بىردەك ياغلاقار فامىلىلىكلەر جەمەتىدىن بولۇپ كەلگەن. يەنە مەسىلەن، ئەنجان فامىلىسى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ مەلۇم بىر قەبىلە باشلىقى ئەنجا-نىڭ نامىدىن كەلگەن.

(2) يوغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ياكى كۆچۈش داۋامىدا بە-سىپ ئوتكەن يۇرتلارنىڭ نامىلىرىدىن كەلگەن فامىلىلەر: مەسە-لەن، «سۆگەل» - «ئوت سۇيى ئەلۋەك يەر» دېگەنلىك بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سۆگەل ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ ئەجدادلىرى ئاشۇنداق ئوت - سۇيى ئەلۋەك يەر (سۆگەل) نى تاللاپ ئولتۇراق-لىشىپ چارۋىچىلىق قىلغانىكەن.

(3) تارىختىكى باشقا قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ نامىلىرىدىن كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، «قىرغىز» فامىلىسى قىرغىز

مىللىتىنىڭ ئىسمىدىن كەلگەن، «ئاقتاتار» فامىلىسىدىكى «ئاق» بولسا رەڭ نامى، «تاتار» بولسا قەدىمكى تاتار قەبىلىسى-نىڭ نامىدۇر. دېمەك، ئاقتاتار فامىلىسى تاتار قەبىلىسىنىڭ نامىدىن كەلگەن.

(4) مەلۇم كىشىلەرنىڭ لەقىمى ياكى فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىدىن كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، «پالتان» دېگەن فامىلىنىڭ ئەسلىي مەنىسى «چوڭ كۆزلۈك» دېگەن مەنىنى بىل-دۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، پالتان ئەسلىدە چىڭخەينىڭ مە-لۇم جايىدىن شىپەك جەمەتىگە تىجارەت ئۇچۇن كەلگەن سودىگەر بولۇپ، ئۇ سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەلگەندىن كېيىن شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇنىڭ كۆزلىرى بەك چوڭ بول-غاچقا، سېرىق ئۇيغۇرلار ئۇنى «پالتان» دەپ لەقەملەپ چاقىر-دىغان بولغان. كېيىنچە ئۇ كىشى سېرىق ئۇيغۇرلار بىلەن ئا-كاھلىنىپ، تەدرىجىي كۆپىيىپ، ئاخىرى پالتان ئۇرۇقىنى شە-كىللەندۇرگەن.

يوغۇرلاردا ئۆز مىللىتىنىڭ فامىلىسى بولغاندىن تاشقىرى يەنە خەنزۇچە فامىلىلەرمۇ قوللىنىلىدۇ. ئىلگىرىكى بەش دەۋر ۋە شىمالىي سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق ۋەسىقىلەردە نۇر-غۇن سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ (ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ) خەنزۇچە ئىسمى بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، ياڭ فۇئەن (杨福安)، ئەن چيەن (安千)، لى ئاشەن (李阿山) دېگەندەك. سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان ئاشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ-چە ئىسىم - فامىلە قوللانغانلىرىنىڭ كۆپ قىسمى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن بەش سۇلالە ۋە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ئوردىلىرىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ياكى بەش سۇلالە ھەم شىمالىي سۇڭ سۇلا-لىسى تەرىپىدىن تارتۇقلانغان ئەمەلدارلار ئىدى. ئەمما ئۇلار خەنزۇچە ئىسىم - فامىلە قوللانغاندا، ئۆزلىرىنىڭ ئىسمىدا ئا-ھاڭ تەرجىمىسى ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالغان ئاساستا خەنزۇچە

خەتلەرنى ئىشلەتكەنىدى. يۇەن ۋە مىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، لاما دىنى تەدرىجىي ھالدا سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىپ كىرىدى. سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ لاما دىنىنى قوبۇل قىلىشىغا ئەگىشىپ، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى، ئۇلار لامالارنى باللىرى ئۈچۈن ئىسىم قويۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسىنى شەكىللەندۈرۈشكە ئەگىشىپ، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىلىرىدىمۇ ناھايىتى قويۇق لاما دىنى تۇسى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇچە فامىلىلەرنى ۋە ئىسىملارنى بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىشى نىسبەتەن كېيىنرەك بارلىققا كەلگەن ئەھۋالدۇر. تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئىجتىمائىي تەكشۈرۈشىمىزدىن ئېرىشكەن ماتېرىياللار دىن مەلۇم بولۇشچە، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چېيەنلۇڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەرگىچە، سېرىق ئۇيغۇرلار ئاساسەن خەنزۇچە فامىلە ئىشلەتمەيتتى. يوغۇر پېشقەدەملىرىنىڭ ئەسلىشىگە قارىغاندا، ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە خەنزۇچە فامىلىلەرنى ئىشلىتىشكە باشلىغان، ئەمما يەنىلا خەنزۇچە فامىلىلەرنى ياكى ئۆز فامىلىلىرىنى ئىسىملىرى ئالدىغا قوشۇپ ئىشلىتىدىغان ئەھۋال شەكىللىنىپ بولالمىغان. ھەتتا ئازادلىققا قەدەر سېرىق ئۇيغۇرلار ئۆز ئىسىم - فامىلىلىرىنى ئىشلىتىپ كەلگەن.

ئازاتلىقتىن كېيىن سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمى «يوغۇر» («يۈگۈ» - 固裕) غا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىدە خەنزۇچىلىشىش ئەمەلگە ئېشىشقا باشلىدى. يەنى، قەبىلە ياكى ھەرقايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئىسمىلىرىنىڭ باش بوغۇمى ۋە ياكى ئاخىرقى بوغۇمى ئېلىنىپ، ئۇ بوغۇملار ئاھالىڭ جەھەتتىن مۇناسىپ كېلىدىغان خەنزۇچە فامىلىلەرگە ئۆزگەرتىلدى. خەنزۇچە خەتنى تاللىغاندا، يەنە خەنزۇ فامىلىلىرىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان خەتلەر ئىشلىتىلىپ، يوغۇرلارنىڭ قەبىلە ۋە

ئۇرۇقلىرىنىڭ ئىسمىلىرىنىڭ باش ياكى ئاياغ بوغۇملىرىدىن ئېلىنغان تەركىبلەرنىڭ ئاھالىڭ تەرجىمىسى قىلىندى. مەسىلەن، ئەنجان ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ فامىلىسى 安 (ئەن) بولدى: خېلاڭگىر ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ فامىلىسى ئاساسەن 贺 (خې) غا ئۆزگەرتىلدى؛ ئۇلان ئۇرۇقىدىكىلەر فامىلىسىنى 郎 (لاڭ) غا ئۆزگەرتتى. بەزى ئۇرۇقلار ئۆز ئۇرۇق نامىلىرىنىڭ مەنىلىرىگە ئاساسەن مەنە تەرجىمىسى قىلىپ، خەنزۇچە خەت تاللاپ فامىلە سۈپىتىدە ئىشلەتتى. مەسىلەن، ئاقتاتار ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ فامىلىسى «ئاق» مەنىسىدىكى 白 (بەي) گە ئۆزگەرتىلدى. «چىلۈ» نىڭ مەنىسى «تاش» ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، چىلۈ ئۇرۇقىدىكىلەر «تاش» مەنىسىدىكى 石 (شى) خېتىنى فامىلە قىلىپ ئىشلەتتى. دېمەك، يوغۇرلار ئىشلىتىۋاتقان خەنزۇچە فامىلىلەر يوغۇر قەبىلىلىرى ياكى ئۇرۇقلىرىنىڭ نامىلىرىنىڭ ياكى ئاھالىڭ تەرجىمىسى ياكى مەنە تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. ئۇلارنى تىزىپ كۆرسەتسەك:

يوغۇر تىلىدىكى قەبىلە ياكى ئۇرۇق نامى	ئۆزگەرتكەن خەنزۇچە فامىلىسى
ئەنجان (ئادىز)	安 (ئەن)
قوڭغرات	郭 (گو)
سۆگەل	索 (سۇ)
تۇمەن	杜 (دۇ)
ياغلات (ياكى ياغلاقار)	杨 (ياڭ)
سىنا	白 (بەي)
ئاقتاتار	白 (بەي)

خىلاڭگىر	贺（خې）
تۇركەش （توئۇش）	妥（تو）
چومىل	钟（جوڭ）
ئۇلان （يا ئالان）	郎（لاڭ）
ئېگىر	李（لى）、高（گاۋ）
قالىغار	柯（كې）、哈（خا）
قىزىل （ياكى ھۇن）	浑（خۇن）
پالتان	潘（فەن）
سولدۇس	苏（سۇ）
غۇلىن	顾（گۇ）
زېڭگېس	郑（جېڭ）
بايات	吴（ۋۇ）、巴（با）
چاڭمان	常（چاڭ）
لانچاق	兰（لان）
قىرغىز	耿（دى）
مېڭگىل	孟（مېڭ）
چوڭسا	孔（كوڭ）
شىرا	黄（خۇاڭ）
جورۇق	贾（جيا）

گىلەك	葛（گې）
جورۇس	左（زو）
چىلۇ	石（شى）

يۇقىرىدىكى قەبىلە ۋە ئۇرۇق ناملىرى بىلەن ئۇلارغا مۇناسىپ ئۆزگەرتىلگەن خەنزۇچە فامىلىلەردىن تاشقىرى، يوغۇرلاردا يەنە 张（جاڭ）、蔺（لىن）、屈（چۇ）、凯（كەي）、李（لى）、强（چياڭ）قاتارلىق خەنزۇچە فامىلىلەرمۇ ئىشلىتىلىدىكەن. بۇلار يوغۇرچە فامىلىلەر بولماستىن، بەلكى يوغۇر قىزلىرى خەنزۇلارغا ياتلىق بولغاندىن كېيىن قوللانغان خەنزۇچە فامىلىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن، يوغۇرلار نۆۋەتتە ئۇرۇق ۋە جەمەتلەر بويىچە يۇقىرىقىدەك بىر نەچچە ئون فامىلىنى مۇقىم ئىشلىتىدۇ. ئەمما ئائىلىۋي تىل ئورنىغا چۇشۇپ قالغان يوغۇر تىلىدا فامىلە چۈشەنچىسى ئەسلىدىلا ئۇرۇق چۈشەنچىسىگە ئوخشاش بولغاچقا، يوغۇرچە ئىسىملارنى ئىشلەتكەندە، ئۇلارغا ئۇرۇق ياكى جەمەت نامى بولغان فامىلىنى قوشۇپ ئىشلەتمەيدۇ. كۆرۈشكە بولىدۇكى، يوغۇرلار - ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇچە فامىلە قوللىنىش ئەھۋالىنىڭ ئېھتىماللىق يۇزلىنىشىنى ئىپادىلىگەن، شۇنداقلا ئۇيغۇر فامىلىچىلىكىدە بەزى تەرەپلىرىنى ئەينەك قىلغۇدەك قىممەتنى ئۆزىدە ھازىرلىغان. بۇ بىزنىڭ ئۇيغۇر فامىلىچىلىك تەتقىقاتىمىز ۋە ئەملىيىتىمىزنىڭ تارىخى ۋە تارماق ئەھۋالاتىنى بىلىشتىكى كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەرەپتۇر.

7. باشقا مىللەتلەردىكى فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسىدىن ئۆرنەكلەر

فامىلە - ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ مەسۇلى بولۇش بىلەن، ئۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن. دۇنيادىكى ھەممە مىللەت ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئۇرۇق، قەبىلە، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى دېگەن باسقۇچلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، زورىيىپ مىللەتكە ئايلانغان. باشقىچە ئېيتقاندا، ھەممە مىللەت دېگۈدەك ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەت تۈزۈمىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. ئەمما ھازىرقى زامانداىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ فامىلىسى يوق. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ دەرۋەقە، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئىنتايىن تەكشىسىز بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق قەدىمكى زامانداىكى فامىلە ئەنئەنىسىنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشىغا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل يىمىرىلگەنلىكى تۈپ سەۋەب بولدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە تۇرلۇك تاشقى سەۋەبلەر، مەسىلەن، ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ جۈملىدىن ناملاش ئەندىزىسىنىڭ ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى تەسىرى ۋە ئۇرۇنىنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇر ۋە زور بولغانلىقى...دەك ئامىللارمۇ بار. نۆۋەتتە ئۇيغۇرلار فامىلە قوللىنىش بوسۇغۇسىدا تۇرماقتا. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، فامىلىنى قانداق قوللىنىش، قانداق سۆزلەرنى فامىلە قىلىپ قوللىنىش، فامىلە قوللىنىشتا قانداق پرىنسىپلارغا ئاساسلىنىش قاتارلىقلار... دېگەندەك مەسىلىلەرگە نەزەرىيە نۇقتىسىدىن جاۋاب بېرىش كېرەك. بۇ مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشتىن بۇرۇن، نۆۋەتتە فامىلە قوللىنىۋاتقان مىللەتلەرنىڭ فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسىگە نەزەر سېلىپ، ئۇلاردىن ئىجابىي تەرەپلەرنى قوبۇل قىلىش ۋە فامىلىنى قانداق قوللىنىش ئۈچۈن ئۇلگە -

ئۆرنەك ئېلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. مۇشۇ نۇقتا كۆزدە تۇتۇلۇپ، تۆۋەندە ئىنگلىز تىللىق مىللەتلەر، خەنزۇلار، ئەرەبلەر، پارسلار، لاتىن تىللىق (ئىسپان تىللىق) مىللەتلەر، ھىندىلار، ئىران تىللىق مىللەتلەر ۋە تۈركىيە تۈركلىرى... قاتارلىق ئون نەچچە مىللەتنىڭ فامىلە قوللىنىش ئەھۋالى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى.①

△ خەنزۇلارنىڭ فامىلىسى:

خەنزۇلارنىڭ فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسى قاچان شەكىللەنگەن دېگەن مەسىلىدە ئېنىق تارىخىي دەلىل يوق. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، رىۋايەت دەۋرىگە خاس فۇشى زامانىدا «ئوخشاش فامىلىلىكلەر نىكاھلانسا بولمايدۇ» دېگەن ئادەت بار بولۇپ، ئەگەر مۇشۇ قاراش ئىشەنچلىك بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا، خەنزۇلاردا فامىلىچىلىك بەش مىڭ يىلدىن ئارتۇقراق تارىخقا ئىگە بولغان بولىدۇ. خەنزۇلاردا فامىلە « 姓氏 » دېيىلىدۇ. بۇ ئەسلىدە 氏 بولۇپ، 氏姓 (فامىلە) بولسا 姓 بىلەن 氏 نىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن. يىراق قەدىمكى دەۋردىن تاكى ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان جەريانىدا، 姓 بىلەن 氏 ئوخشاش بولمىغان كاتېگورىيىگە مەنسۇپ ئىككى ئۇقۇم ئىدى. ئەڭ دەسلەپتە، 姓 بولسا قەبىلە ياكى ئۇرۇقنىڭ نام بەلگىسى بولۇپ، ئۇ ئانىلىق ئۇرۇق، يەنى ئانا تەرەپ قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. يالغۇز 姓 خېتىدە ئاياللىق جىنسىنى بىلدۈرىدىغان يان بۆلەك « 女 » بولۇپلا قالماستىن، يەنە نۇرغۇن فامىلىلەردىمۇ يان بۆلەك « 女 » بار. مەسىلەن: 姚 (ياۋ)، 姒 (سى)، 姬 (جى)، 姜 (جياڭ)، 妫 灵 (گۇي)، 嬴 (يىڭ) قاتارلىقلار. بۇ ئەھۋال خەنزۇلاردا فامىلىنىڭ يىراق قەدىمكى زامانداىكى ئانا-

① بۇ بۆلەكتىكى مەزمۇنلار جاڭ لىيەنفاڭ تۈزگەن «چەت ئەللىكلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى» دېگەن كىتاب ۋە دۇشۇزىياڭ تۈزگەن «جۇڭگو ۋە ئىنگلىز تىللىق دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئۇرۇپ-ئادەتلى ئۇستىدە سېلىشتۇرما» دېگەن كىتابلاردىكى مۇناسىپ مەزمۇنلاردىن قىسقارتىپ ئېلىنغان.

لىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. قەبىلە ۋە ئۇرۇقلارنىڭ تەرەققىي قىلىشى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بىر ئۇرۇق بىرقانچە تارماقلارغا بۆلۈنۈپ، ھەرقايسى تارماقلار جاي - جايلارغا تارقىلىپ ئولتۇراقلىشىپ، ھەرقايسى تارماقلار ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدە نام بەلگىلەرنى ئىشلىتىشكە باشلىدى ۋە باشقا تارماقلار تەرىپىدىن ئاشۇ نامىلار بىلەن ئاتالدى. شۇنىڭ بىلەن 氏 شەكىللەندى. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شاڭ سۇلالىسىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئەجداد قەبىلىسى شاڭ（商）لارنىڭ ئانا تەرەپ قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان فامىلىسى 子（زى）بولۇپ، كېيىنچە بۇ قەبىلىنىڭ پارچىلىنىپ كۆپىيىشى بىلەن، ئۇنىڭدىن 殷（يى）、时（شى）、来（لەي）、宋（سۇڭ）、同空（كۇڭتۇڭ）قاتارلىق ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان فامىلە（氏）لەر ئايرىلىپ چىققان. بۇنىڭدىن بىر 姓 دىن بىرقانچە 氏 نىڭ ئايرىلىپ چىققانلىقىنى، بىر 氏 دىن يەنە نۇرغۇن 氏 لارنىڭ كۆپىيىپ چىققانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن 氏 نىڭ سانى 姓 نىڭ سانىدىن ناھايىتى زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن. جۇ（周）سۇلالىسى دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرلىرىدە 氏 مىسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇ ئەلۋەتتە ئەينى دەۋردىكى فېئودالىلىق سۈيۇرغاللىق تۈزۈمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يېغىلىق دەۋرىدىن كېيىن، كىشىلەر ئادەتتە 氏 نى ئىشلىتىدىغان، ئەمما 姓 نى ئىشلەتمەيدىغان بولۇشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، 姓 بىلەن 氏 نىڭ چەك - چېگرىسى بارغانسېرى تۇتۇقلىشىپ ھەم يوقىلىپ، ئىككىسى قوشۇلۇپ بىر ئۇقۇمغا ئايلىنىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال خەنزۇلار جەمئىيىتىدە ئانىلىق ھوقۇقچىلىقىنىڭ تەدرىجىي ئەمەلدىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئاتىلىق ھوقۇقچىلىقىنىڭ ئالماشلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. چېن ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، بولۇپ

مۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇلاردا ھەممە ئادەم فامىلە بىلەن ئاتىلاتتى. بۇ ئەھۋال سىماچىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە ئېنىق ئەكس ئەتكەن. تىلغا ئېلىپ ئۇتۇشكە تېگىشلىكى شۇكى، جۇ（周）دەۋرىدە، خەنزۇلاردا پەقەت ئاقسۆڭەكلەر ۋە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭلا فامىلىسى بار بولۇپ، ئاددىي پۇقرالارنىڭ بولسا ئىسمىلا بار، فامىلىسى يوق ئىدى. خەن دەۋرىدىن كېيىن، 姓 بىلەن 氏 بىرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن پۇقرالارمۇ ئۆز فامىلىلىرىنى ئىشلىتىدىغان بولۇشتى. يىراق قەدىمكى دەۋردىن تارتىپ تاكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان نەچچە مىڭ يىللىق تەرەققىيات داۋامىدا، خەنزۇلارنىڭ فامىلىسى（氏姓）تەدرىجىي مۇقىملىشىپ، خەنزۇ مىللىتىنىڭ فامىلىلىرىنىڭ ئاساسىغا ئايلاندى.

خەنزۇلارنىڭ فامىلە قوللىنىش تارىخى ئۇزۇن بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇلارنىڭ فامىلىسى ناھايىتى كۆپتۈر. ئۇنداقتا، خەنزۇلاردىكى فامىلىلەر قانداق مەنبەلەردىن كەلگەن؟. خەنزۇلاردىكى فامىلىلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاپ كۆرسىتىش مۇمكىن:

(1) ئەجدادلىرىنىڭ تۇتىمىنى فامىلە قىلىش. بۇنىڭ ئىچىدە تۇتىم قىلىنغان ھايۋانلاردىن باشقا، يەنە جانلىقلارغا ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە چوقۇنۇشتىن كەلگەن فامىلىلەرمۇ بار: مەسىلەن، 云（يۈن - بۇلۇت）、龙（لوڭ - ئەجدەرھا）、熊（شيوڭ - ئېيىق）、牛（نيۇ - كالا）、马（ما - ئات）、羊（ياڭ - قوي）、鹿（لۇ - بۇغا）、鲍（باۋ - بىر خىل بېلىق）قاتارلىقلار؛

(2) ئەجدادلىرىنىڭ نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، 轩辕（شۈەن يۈەن）、阳高（گاۋياڭ）قاتارلىقلار؛

(3) ئەجدادلارنىڭ لەقەملىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلە

لىلەر: مەسىلەن، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى 文 ۋە 武 王 قاتارلىقلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ فامىلىسى ئايرىم - ئايرىم هالدا 文 (ۋېن) ۋە 武 (ۋۇ) بولۇپ ئۆزگەرگەن؛

(4) ئەجدادلار قۇرغان ياكى سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن بەگلىكلەرنىڭ نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، 齐 (چى)، 鲁 (لۇ)، 秦 (چىن)، 晋 (جىن) قاتارلىقلار؛

(5) ئەجدادلارنىڭ ئىسمى ياكى تەخەللۇسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، جېڭ بەگلىكىنىڭ بېگىنىڭ ئىسمى 子偃 (زىيەن)، تەخەللۇسى 子游 (زىيوۇ) بولۇپ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئاتىسىنىڭ تەخەللۇسىدىكى 游 (يوۇ)نى فامىلە قىلىپ قوللانغان. 伍员 (ۋۇيۈەن)نىڭ ئەۋلادلىرى « 员 » خېتىنى فامىلە قىلىپ قوللانغان بولۇپ، بۇ ئەجدادىنىڭ ئىسمىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىش بولۇپ هېسابلىنىدۇ؛

(6) دەرىجە نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، 王 (ۋاڭ - پادىشاه)، 公 (گوڭ-بەگ، كىنەز)، 侯 (خوۋ - قەدىمكى خەنزۇلاردىكى بەش دەرىجىلىك ئەمەل تۈزۈمىدىكى ئىككىنچى دەرىجىلىك ئەمەل نامى) قاتارلىقلار؛

(7) ئولتۇراقلاشقان جايلار نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، 东门 (دوڭ مېن - شەرقىي قوۋۇق)، 南宫 (نەن گوڭ - جەنۇبىي قەسىر)، 西廓 (شى كو - غەربىي هويلا) قاتارلىقلار؛

(8) ئۇنۋان نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، 司马 (سىما - ئات باقار، مىراخور ياكى هەربىي قوشۇن ۋە هەربىي ئەسلىمەلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى ئەمەل نامى)، 司徒 (سىتۇ - دۆلەتنىڭ يەر - زېمىن ۋە پۇقرانى باشقۇرىدىغان سەيسىچى ئەمەل نامى)، 帅 (شۇەي - سانغۇن، باش قوماندان)، 尉 (ۋېي-قەدىمكى ئۇنۋان نامىلىرىدىن بىرى)، 司空 (سىكوڭ - قەدىمكى دەۋرىدىكى قۇرۇلۇش ۋە باشقا مۇئەسسەسەلەرنى باشقۇرغۇچى ئەمەل نامى) قاتارلىقلار؛

(9) كەسىپ نامىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، 陶 (تاۋ - كۇلالچى)، 卜 (بۇ - رەمبال)، 巫 (ۋۇ-باخشى، پېرىخون)، 商 (شاڭ - سودىگەر)، 乐 (يۈ - مۇغەنىي، مۇزىكانت) قاتارلىقلار؛

(10) خان - پادىشاهلار هەدىيە قىلغان فامىلىلەر: خەنزۇلاردا بۇ خىلدىكى فامىلىلەر بەك كۆپ بولۇپ، ئومۇمەن ئىلگىرىكى پادىشاهلار خىزمەت كۆرسەتكەن شەخسلەرگە كۆپىنچە 李,王 دېگەندەك فامىلىلەرنى ئارمىغان قىلىشقان، نەتىجىدە شۇ شەخسىتىن شاخلانغان جەمەتلەرنىڭ فامىلىسى 李 (لى) ياكى 王 (ۋاڭ) بولۇپ قالغان؛

(11) تىل پەرھىزى قاتارلىق تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگەرتىلىپ پەيدا بولغان فامىلىلەر: مەسىلەن، 丘 (چيۇ) فامىلىسى كوڭزىنىڭ تەخەللۇسى « 丘 » نى بىۋاسىتە تىلغا ئېلىشتىن پەرھىز قىلىنغانلىقى سەۋەبىدىن « 邱 » (چيۇ)غا ئۆزگەرتىلگەن. فامىلىسى 庆 (چىڭ) بولغان بەزى كىشىلەر پادىشاهلارنىڭ ئىسىملىرىنى بىۋاسىتە تىلغا ئېلىشتىن پەرھىز قىلىپ فامىلىسىنى 贺 (خې) ئۆزگەرتكەن؛

(12) ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرىنىڭ ئاهاڭ تەرجىمىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، 呼延 (خۇيەن - قۇيان)، 宇文 (يۈۋېن) قاتارلىقلار.

خەنزۇلارنىڭ فامىلىسى ناهايىتى كۆپ بولۇپ، زادى قانچىلىك فامىلە بار دېگەن مەسىلىدە هازىرغىچە بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. خەنزۇلارنىڭ فامىلەشۈناسلىق تەتقىقاتىغا ئالاقىدار ئەسەرلىرىنىڭ بەزىلىرىدە 3107 فامىلە بار دېيىلسە①، يەنە بەزىدە

① يەن يالاڤەن تۈزگەن: «يېڭى تۈزۈلگەن فامىلىلەر».

لىرىدە تاق خەتلىك، ئىككى خەتلىك ۋە ئۈچ خەتلىك فامىلىلەر بولۇپ جەمئىي 6363 فامىلە بار دەپ قارىلىدۇ.[1] 1982 - يىلى- دىكى فامىلە ستاتىستىكىسىدا ئېنىقلانغان جۇڭگودىكى ھەرقايسى مىللەتلەر قوللانغان خەنزۇچە فامىلە جەمئىي 11969 دۇر.[2] ئادەتتە، ھازىر كىشىلەر خەنزۇلاردا قوللىنىلىۋاتقان فامىلىلەرنى تەخمىنەن 3 مىڭدىن كۆپرەك دەپ قارىشىدۇ.

خەنزۇلارنىڭ فامىلىسى قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئاددىي ئەمەس. بۇنىڭ ئىچىدە تاق خەتلىك فامىلىلەرمۇ، ئىككى خەتلىك مۇرەككەپ فامىلىلەرمۇ، ئۈچ خەتلىك ۋە تۆت خەتلىك فامىلىلەر بار. بۇنىڭ ئىچىدە تاق خەتلىك فامىلىلەر ئەڭ كۆپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تارىختا ئىككى خەتلىك مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ كونكرېت سانى خېلى كۆپ ئىدى. تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، جەن دەۋرىدىن تارتىپ تاڭ دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا بارلىققا كەلگەن يازما ۋەسىقىلەردە كۆرۈلىدىغان ئىككى خەتلىك مۇرەككەپ فامىلىلەر 3 يۈزدىن ئاشىدۇ. ئەمما ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقىنى بولسا پەقەت نەچچە ئونغا ئاران يېتىدۇ. مەسىلەن، 上官 (شاڭ گۇەن)، 诸葛 (جۇگې)، 司马 (سىما)، 孟仲 (مېڭ جوڭ)، 公孙 (گوڭ سۈن)، 叔步 (بۈشۇ)، 迟尉 (ۋېي چې)، 欧阳 (ئوۋ ياڭ)، 西门 (شى مېن)، 贺兰 (خېلەن) قاتارلىقلار. بۇنىڭدىن تاشقىرى، نىكاھلىنىش سەۋەبىدىن بىر قىسىم ئىككى خەتلىك مۇرەككەپ يېڭى فامىلىلەرمۇ بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، 费陆 (لۇفېي)، 王钱 (چيەن ۋاڭ)، 范姜 (فەن جياڭ)، 胡刘 (لىيۇخۇ) قاتارلىقلار. روشەنكى، بۇنداق ئىككى خەتلىك فامىلىلەر تويلاشقان ئىككى ئائىلىنىڭ ئەسلىدىكى تاق خەتلىك فامىلىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. فامىلىلەر ئىچىدە ئۈچ خەتلىك ۋە تۆت خەتلىك

① تەۋەندە نەشر قىلىنغان «جۇڭگولۇقلارنىڭ فامىلىسى» دېگەن كىتاب.
② ۋاڭ چۈن گېن: «جۇڭگو فامىلىلىرىنىڭ مەدەنىيەت يېشىمى»، 357 - بەت

فامىلىلەر بەك ئاز بولۇپ، ئۈچ خەتلىك فامىلىلەردىن پەقەت 朱可浑 (جۇكې خۇن)، 孤六步 (بۇلىۇگۇ) ۋە 陈莫侯 (خوموچېن) قاتارلىق ئۈچىلا بار، تۆت خەتلىك فامىلىلەردىنمۇ ھەم 六疆井氏 (جىك جياڭ لىيۇ شى)، 腆独自死 (زى سى دۇ بو) ۋە 爱新觉罗 (ئەي شىن جۈلۇ) قاتارلىق ئۈچىلا بار.

خەنزۇلار نۆۋەتتە ئىشلىتىۋاتقان 3 مىڭدىن كۆپرەك فامىلە ئىچىدە، ئۇلارنى ئىشلىتىدىغان نوپۇسنىڭ تارقىلىشى بەك تەكشىسىزدۇر. باشقىچە ئېيتقاندا، بەزى فامىلىلەرنى ئىشلىتىدىغان نوپۇسنىڭ سانى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، بۇلار «چوڭ فامىلىلەر» دەپىلىدۇ. مەسىلەن، « 张 »، « 王 »، « 李 »، « 赵 » قاتارلىقلار چوڭ فامىلىلەر قاتارىغا كىرىدۇ. بەزى فامىلىلەرنى ئىشلىتىدىغان نوپۇس ئىنتايىن ئاز بولۇپ، بۇلار «كىچىك فامىلىلەر» دەپىلىدۇ. مەسىلەن: مۇرەككەپ فامىلە « 轩辕 » (شۈەن يۈەن) گەرچە خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى - پادىشاھ شۈەن يۈەننىڭ فامىلىسى بولسىمۇ، ئەمما ھازىرغا كەلگەندە، مەزكۇر فامىلىنى ئىشلىتىدىغان خەنزۇلار ئىنتايىن ئاز تېپىلىدۇ.

خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، پەرزەنت (مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن) بىرەك ئاتا جەمەتىنىڭ فامىلىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ قوللىنىدۇ. بۇ ئادەت پەيدا بولغاندىن تارتىپ تاكى مۇشۇ كەمگىچە ئۈزگەرمىدى. ئەمما بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەھۋاللارمۇ يوق ئەمەس. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئائىلىلىرىدە، ئەگەر بىر ئائىلىدە كۆپ پەرزەنت بولىدىغان بولسا، بەزىلىرى دادىسىنىڭ فامىلىسىگە، بەزىلىرى ئانا تەرەپنىڭ فامىلىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ، يەنە بەزى ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىگە يېڭى فامىلە ئىجاد قىلىپ بېرىدۇ. يالغۇز پەرزەنتلەرنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، پەرزەنتلىرى ئۈچۈن يېڭى فامىلە ئىجاد قىلىدىغان ئائىلىلەر ھازىر كۈندىن - كۈنگە كۆپەيمەكتە.

بۇنىڭدا نىسبەتەن ئومۇملاشقان بىر ئۇسۇل بولسا ئاتا ۋە ئانا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر فامىلە پەيدا قىلىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن، بۇنداق ئۇسۇلدىن ئىككى خەتلىك مۇرەككەپ بىر فامىلە پەيدا بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنداق خىلدىكى ئىككى خەتلىك مۇرەككەپ فامىلىلەر يۈزدىن ئېشىپ كەتكەن. يەنە بەزىلەر بولسا ئاتىنىڭ ئىسمى بىلەن ئانىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ، مۇرەككەپ فامىلە شەكىللەندۈرۈپ، پەرزەنتلىرىنىڭ فامىلىسى قىلىپ ئىشلىتىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلمەكتە.

△ ئىنگلىز تىللىق خەلقلەرنىڭ فامىلىسى:

ئىنگلىز تىللىق خەلقلەرنىڭ فامىلە ئىشلىتىش ئەنئەنىسى ۋە ئەھۋالىغا كەلسەك، ئىنگلىز تىللىق بارلىق دۆلەت ۋە خەلقلەرنىڭ فامىلە سىستېمىسى ئاساسەن ئوخشايدۇ. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، قەدىمكى ئەنگلىيىدە كىشىلەرنىڭ پەقەت ئىسمىلا بولۇپ، فامىلىسى يوق ئىدى. ئانگىلو ـ ساكسونلارنىڭ ئىسمىلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، كۆپىنچىسى بىر ئاددىي ئىسىمدىن تەشكىل تاپاتتى. مەسىلەن، Frith (تىنچلىق)، Snelgar (باتۇر) دېگەندەك. قەدىمكى ئىنگلىزلار ئىسىم قويۇشتا قاتتىق بىر قائىدىگە ئەمەل قىلاتتى: يەنى، ئىسىملارنىڭ تەكرارلىنىپ قېلىشىغا يول قويۇلمايتتى. بۇ ئەھۋال كەم دېگەندىمۇ مەلۇم بىر رايوندا شۇنداق ئىدى. ئۇلارنىڭ ئادىتى شۇ ئىدىكى، بىر ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىسمى قايتا تىلغا ئېلىنمايتتى. ۋە باشقىلارغا قويۇلمايتتى. ئۆلگۈچىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى تىلغا ئالماسلىق ـ ئەۋلادلارنىڭ ئەجدادلارنى ھۆرمەت قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى دەپ چۈشىنىلەتتى. پەقەت ئىسىملا بولۇپ، فامىلە بولماسلىقتەك ئەھۋال تاكى 10 ـ ئەسىرلەرگىچە داۋاملاشتى. 1066 ـ يىلى نورماندلار ئەنگلىيىگە بېسىپ كىرىدى ھەم ئۆزلىرىنىڭ فامىلىچىلىك تۈزۈمىنى ئەنگلىيىگە ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 500 يىل ئىچىدە، ئىنگلىزلار تەدرىجىي رەۋىشتە

تە ئۆزلىرىنىڭ مۇكەممەل بولغان فامىلە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى.

ئىنگلىز تىللىق خەلقلەرنىڭ فامىلىلىرى ئەسلىدە مەلۇم مەنىلەرگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، ئەمما ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ فامىلىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئەسلىدىكى مەنىسىنى يوقىتىپ، ساپ مەندىكى فامىلە بەلگىلىرىگە ئايلىنىپ كەتتى. تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئىنگلىزلارنىڭ فامىلىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى تۆۋەندىكى ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاندى:

(1) كەسىپ نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: ئىنگلىز تىللىق خەلقلەردىكى Carpenter (ياغاچچى)، Thatcher (ئۆي ياپقۇچى)، Tailor (تىككۈچى)، Smith (تۆمۈرچى)، Cooper (خىزمەتچى)، Cook (ئاشپەز) قاتارلىق فامىلىلەر ئەسلىدىكى يۇقىرىدا بېرىلگەن تەرجىمىلىرىدىكى كەسىپ نامىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن؛

(2) ئولتۇراقلاشقان شەھەر، يېزا، مەھەللە نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، York (يورك)، Kent (كېنت)، London (لوندون) قاتارلىقلار ئەنگلىيىدىكى يەر نامىلىرى بولۇپ، بۇلار كېيىنچە فامىلىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن؛

(3) ئولتۇراقلاشقان جايلار ۋە ئۇ جايلارغا يېقىن جايلارنىڭ يەر شەكلى ۋە قىياپىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، Moor (مور ـ سازلىق)، Hill (خىل ـ تۆپىلىك)، Wood (ۋۇد ـ ئورمان، ياغاچ)، Brook (بىرۇك ـ ئۆستەك، ئېرىق)، Bush (بۇش ـ چاتقال) قاتارلىقلار دەل ئاشۇ خىل ئۇسۇلدا ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەردۇر؛

(4) كىشىلەرنىڭ جىسمانىي ۋە خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، Small (سىمول ـ كىچىك)، Long (لوڭ ـ دارازا)،

Wise (ۋايس - ئەقىللىق، زېرەك)، Short (شورت - پاكار، پاكىنەك) قاتارلىقلار دەل ئاشۇنداق يوسۇندا پەيدا بولغان فامىلە-لەردۇر.

ئىنگلىز تىللىق خەلقلەردىكى بەزى فامىلىلەر «ئىسىم + ئوغلى» (firstname + son) شەكلىدە كېلىپ ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، Johnson (جونسون - جوننىڭ ئوغلى)، Jackson (جەكسون - جەكنىڭ ئوغلى)، Wilson (ۋىلسون - ۋىلنىڭ ئوغلى)، Jameson (جامېسون - جامېنىڭ ئوغلى)، Grayson (گرايسون - گىراينىڭ ئوغلى) قاتارلىقلار ئەنە شۇ يوسۇندا پەيدا بولغان فامىلىلەر بولۇپ، بۇ فامىلىلەردىكى «son» (ئوغۇل) سۆزى فامىلىگە ئايلانغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى «ئوغۇل» دېگەن مەنىدىن تېخىمۇ كەڭرەك بولغان «ئەۋلاد» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «ئوغلى»، «پەرزەنتى» ياكى «ئەۋلادى» دېگەن مەنىلەر ئىنگلىز تىلىدا يەنە ئىسىم ئاخىرىغا «ing» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، ئارقىسىغا سۆز ئارقا قوشۇمچىسى «ing» قوشۇلغان فامىلىلەردىن Willing (ۋىللىك)، Wilding (ۋىلدىك)، Golding (گولدىك)، Henning (خېننىك) قاتارلىقلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا Will (ۋىل) ياكى William (ۋىلىيام) نىڭ، Wild (ۋىلد) ياكى Wilde (ۋىلدې) نىڭ، Godwin (گودۋىن) ۋە Henry (ھېنرى) نىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ فامىلىسىدىن ئىبارەت.

جەمەتچىلىك ۋە قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان فامىلىلەرنىڭ يەنە باشقا بىر شەكلى بار. بىز ئىنگلىز تىللىق مىللەتلەرنىڭ فامىلىسىدىن دائىم Mac، Mc ۋە O قاتارلىق سۆز ئالدى قوشۇمچىلىرىنى بايقايمىز. مەسىلەن، MacArthur (ماك ئارتۇر)، MacMillan (ماك مىللان) ياكى Macmillan (ماكمىللان)، MacLeod (ماكلېئود)،

Macpherson (ماك فېرسون)، Mcclellan (مىك كلېللان)، Mcclure (مىك كلۇر)، McDonald (مىك دونالد)، McNamara (مىك نامارا)، OBrien (ئوبرئېن) OCasey (ئوكاسېي)، OC'onnel (ئوكوننېل)، OKelly (ئوكېللي)، O'Neil (ئونېيل) قاتارلىقلار. بۇلار ئىچىدە ئالدىغا «Mac» ۋە «Mc» لەر قوشۇلغان فامىلىلەر مەزكۇر فامىلىلىك كىشىلەرنىڭ شوتلاندىيەلىكلەرنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرسە، ئالدىغا «O» قوشۇلغان فامىلىلەر مەزكۇر فامىلىلىك كىشىلەرنىڭ ئىرلاندىيەلىكلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىنگلىز تىللىق خەلقلەرنىڭ ئاز ساندىكى فامىلىلىرى ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ، ئىككى سۆزنىڭ ئارىسىغا قىسقا سىزىقچە قويۇلۇش ئارقىلىق بىرلەشتۈرۈلىدۇ - دە، ئۇلار ئىنگلىز تىلىدىكى مۇرەككەپ فامىلىلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن، Llody — Jones (للودي - جونېس)، Bartle—Smith (بارتل - سمىس) قاتارلىقلار. بۇنداق مۇرەككەپ فامىلىلەر ئاتا ۋە ئانا تەرەپنىڭ فامىلىلىرىنى بىرىكتۈرۈشتىن ياسالغان بولۇپ، بۇنداق قىلىش بىر تەرەپتىن فامىلىلەردىكى تەكرارلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئەھۋال ئەنگلىيە تارىخىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مال - مۈلۈكلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ بىر خىل شەكلىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئەنگلىيىدە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مال- مۈلكىگە بەلگىلىمە بويىچە ئەر جىنسلىق پەرزەنتلەر ۋارىسلىق قىلاتتى. ئەگەر ئەر جىنسلىق ۋارىس بولمىسا، ئايال جىنسلىق ئەۋلادلار ئاشۇ مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. ئەمما بۇنداق ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە قىزلار باشقىلار بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن، ئېرى ۋە ئۆزى تەرەپنىڭ فامىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلىشى زۆرۈر ئىدى. مانا بۇ ئىنگلىز تىللىق خەلقلەردىكى مۇرەككەپ

كەپ فامىلىلەرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي مەنبەدۇر.

ئىنگلىز تىلىدىكى فامىلىلەر ئىچىدە قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر سۆز - ئالدى قوشۇمچىسى Fitz (فىتز) بار بولۇپ، ئۇ شۇ قوشۇمچە قوشۇلغان فامىلىلىك كىشىلەرنىڭ نورماندلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. FitzGerald (فىتز گېرالد)، FitzJohn (فىتزجون)، Fitzroy (فىتز روي)، FitzWilliam (فىتز ۋىليام)، Fitzhugh (فىتز خۇگ) قاتارلىق فامىلەر ئاشۇ تۈرگە مەنسۇپ بولغان فامىلىلەردۇر.

تارىختا ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈپ يۈرۈشى دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ئەھۋالدۇر. ئىنگلاندقا كۆچۈپ كىرگەن ياقا يۈرتلۇقلارنى يەرلىكلەر دائىم Scot (شوتلاندلار)، Wallace (ۋاللاسلىقلار) دەپ ئاتايتتى. ئىنگلىز تىلىدىكى «Wallace» دېگەن سۆز يەر نامى Walse دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن، Scott (سكوت) ۋە Wallace (ۋاللاس) لار ئاشۇ كۆچمەنلەرنىڭ فامىلىسى بولۇپ قالغان. يەنە بىر قىسىم كۆچمەنلەر يەرلىكلەر تەرىپىدىن «traveller» (مۇساپىر، يولۇچى)، «strange» (ناتونۇش ئادەم)، «newcome» (كەلگۈندى، يېڭى كەلدىئاخۇن) دەپ ئاتالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كۆچمەنلەرنىڭ فامىلىلىرى «Strange» (سىچۇئېنج)، «Newcom» (نيۇكام)، ياكى «Newcomb» (نيۇكوم) بولۇپ مۇقىملاشتى.

ئامېرىكا تارىخىدا نۇرغۇنلىغان نېگىرلار قۇل قىلىنىپ ئافرىقا قىتئەسىدىن ئامېرىكىغا سېتىپ ئېلىپ كېلىنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئەسلىدە فامىلىسى يوق ئىدى. (ئەمما بۇ يەردە شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇلار ئافرىقا قىتئەسىدە قەبىلىۋى هايات كەچۈرۈۋاتقان چاغلىرىدا، جەزمەن ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىسىنىڭ ئومۇمىي نامى ياكى تۇتېم بەلگىلىرىنى فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىش ئارقىلىق باشقا قەبىلە ۋە ئورۇقلاردىن پەرقلە-

نىشنى بىلەتتى.) قۇللارنى ئازاد قىلىش هەرىكىتى (ئامېرىكىدىكى ئىچكى ئۇرۇش) دىن كېيىن، ئاشۇ ئازاد بولغان نېگىرلار ئۆزلىرىنىڭ خوجايىنلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشقا باشلىدى. ئاشۇ دەۋردە نۇرغۇن نېگىرلار ئۆزلىرىنى ئازاد قىلغۇچى داهى پرېزىدېنت لىنكولنغا بولغان هۆرمىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئۆنى خاتىرىلەش تەرىقىسىدە «Lincoln» (لىنكولن) دېگەن نامنى ئۆزلىرىنىڭ فامىلىسى قىلىپ تاللاشتى ۋە شۇ بويىچە هازىرغىچە قوللىنىپ كەلمەكتە.

كۈندىلىك تۇرمۇشتا خېلى كۆپ ساندىكى كىشىلەر باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان يول تۇتۇش بىلەن يېڭىلىق يارىتىشىدۇ. باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان فامىلىلەرنى ئىجاد قىلىپ چىقىش - دەل ئاشۇ ئەھۋالنىڭ بىر خىل ئىپادىسىدۇر. مەسىلەن، ئامېرىكىدىكى مەلۇم بىر ئوقۇغۇچى William Youguess (ۋىليام يۇگۇۋېس) دەپ ئاتىلاتتى. ئەمەلىيەتتە فامىلە ئورنىدا ئىشلەتكەن Youguess دېگەن سۆز ئىنگلىز تىلىدىكى «You guess» (قىياس قىل!) دېگەن جۈملىدىن ئېلىنغان. بۇنداق خىلدىكى فامىلىلەر ئالاھىدە ئىشقا غەلىتىرەك تۇيۇلسىمۇ، ئەمما ئۇمۇ فامىلە قوللىنىش داۋامىدا بارلىققا كەلگەن بىر خىل مۇقەررەر ئەھۋالدۇر.

ئىنگلىز تىللىق خەلقلەر ۋە دۆلەتلەردە پەرزەنتلەر ئادەتتە ئاتا تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىپ ئۆنى ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرىدۇ. قىزلار نىكاھلانغاندىن كېيىن ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن، Marry Smith (ماررى. سمىس) ئىسىملىك قىز John. Robinson (جون. روبىنسون) غا ياتلىق بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تولۇق ئىسىم - فامىلىسى Marry Robinson (ماررى. روبىنسون) غا ئۆزگەرتىدۇ. ئەمما يېقىنقى يىللار مابەينىدە قىز توي قىلغاندىن كېيىن يەنىلا ئەسلىدىكى فامىلىسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئەھۋال كۆپەيمەكتە. بەزىلەر توي قىلغاندىن كېيىن ئۆز فامىلىسىنىڭ ئارقىسىغا (بە-

زىدە ئالدىغا) ئېرى تەرەپنىڭ فامىلىسىنى قوشۇپ مۇرەككەپ فامىلىلەرنىمۇ شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ بەلكى ئاياللار ئازادلىقى هەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ئامېرىكىدا ئايال ئارتىسلار ۋە يازغۇچىلار ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسىنى بەك ئاز ئىشلىتىدۇ. بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ تەخەللۇسى بار بولغان بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئايال ئارتىسلارنىڭ نىكاھ ئىشى ئىنتايىن سەزگۈر ئىش بولغانلىقتىن، كىنو ئىشلىگۈچىلەر ۋە تىياتىرخانا خوجايىنلىرى ئۇلارنىڭ جىسمانىي - گۈزەللىك جەھەتتىكى قىممىتىنىڭ تەسىرگە ئۇچرىماسلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ ئېرى تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىشىگە يول قويمايدۇ.

ئىنگلىز تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ئادەتتە ئىككى بۆلەكتىن، يەنى: ئىسىم ۋە فامىلىدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىسمى بىلەن فامىلىسىنىڭ تىزىلىش تەرتىپى خەنزۇلارنىڭ ئىسمى بىلەن فامىلىسىنىڭ تىزىلىش تەرتىپىنىڭ نەقەكسىچە بولىدۇ. ئەمما بۇ ئىنگلىز تىللىق خەلقلەرنىڭ فامىلىسىدە ئاتا ئىسمى پەقەتلا چۈشۈپ قالىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ئادەتتە تولۇق ناملاش «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە» شەكلىدە بولىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا بولسا ئاتا ئىسمى قىسقارتىلىدۇ ياكى ۋاقىتلىق چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. ئەمما بۇ ئۇلارنىڭ ناملاش شەكلىدە ئاتا ئىسمىنىڭ بولمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

△ **تۈركلەرنىڭ فامىلىسى:**

تۈركىيە تۈركلىرىنىڭ فامىلىسىز ھالەتتىن فامىلىلىك ھالەتكە ئۆتۈشى، مەمۇرىي - قانۇنىي ۋاستە ئارقىلىق فامىلىنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى بولسا كېرەك. ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بېرى، تۈركىيە تۈركلىرىنىڭ پەقەت ئىسمىلا بار بولۇپ، فامىلىسى يوق ئىدى. ئۇ دەۋرلەردە ئىسىم - شەخسنىڭ ئىسمى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا ئىسمىدىن تەشكىل تاپاتتى.

ئۆز ئىسمى ئالدىدا، ئاتىسىنىڭ ئىسمى كەينىدە كېلەتتى. مەسىلەن، ئەھمەت جالال (Ahmet Celal). بۇنىڭدا ئەھمەد شەخسنىڭ ئۆز ئىسمى، جالال بولسا ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئىدى. ئاتا ئىسمى دەۋرلەرگە قاراپ ئۆزگىرىدىغان بولغاچقا (يەنى ئەۋلاد پەرقلىرىدە بىر كىشى دەسلەپتە بالا بولغان بولسا، كېيىن ئاتا بولىدىغان بولغاچقا)، ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئىشلىتىدىغان شەكىل مەڭگۈلۈك ئائىلە فامىلىسىگە ئايلىنالمايتتى. ئەمما تۈركىيە تۈركلىرى رەسمىي فامىلە قوللانغىچە بولغان ئارىلىقتا، ناھايىتى ئاز ساندىكى «ئائىلە ئىسمى» بار بولۇپ، ئۇلار مەلۇم دەرىجىدە فامىلە مەنىسىگە ئىگە ئىدى. مەلۇم ئائىلىدە مۇئەييەن ئارتۇقچىلىقى سەۋەبىدىن مەشھۇر بولغان ئادەملەر چىققاندىن كېيىن، مەزكۇر ئائىلىدىكى كىشىلەر ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۆز ئائىلىسىنىڭ نامى قىلىپ، ئۇنى ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئىبناۋىتىنى نامايىش قىلىشقا ئىشلىتەتتى. ئائىلە ئىسمى ئادەتتە شەخس ئىسىملىرىنىڭ ئالدىغا ئورۇنلىشاتتى. مەسىلەن، خامۇرجۇ ئوغلۇ ھاسان جەمىل (Hamurcu Oglu Hasan Cemil) دېگەن ئىسىمدا «خامۇرجۇ ئوغلۇ» بولسا ئائىلە ئىسمى بولۇپ ئۇ «خېمىرچى ئوغلى» دېگەنلىك بولاتتى. ئائىلە ئىسىملىرى ئادەتتە «ئوغلۇ» (Oglu - ئوغلى)، «زادە» (Zadeh - پارسچە «پۇشتى»)، «ئوغلى» مەنىلىرىدە) دېگەن سۆزلەر بىلەن ئاخىرلىشاتتى. شۇنىڭ بىلەن، ئائىلە ئىسمى قوشۇلغان شەخس ئىسىملىرى «پۇستانىنىڭ ئوغلى...» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. كېيىنكى فامىلە ئىسلاھاتىدا، ھەممە ئائىلە ئىسىملىرى دېگۈدەك فامىلەرگە ئايلاندۇرۇلدى. ھالبۇكى، تۈركلەردە فامىلە قوللىنىشنى باشلاش 1934 - يىلىدىكى فامىلە ئىسلاھاتىدىن كېيىنكى ئىشتۇر.

تۈركلەردە فامىلە قوللىنىش مۇستاپا كامال تەشەببۇسچىلىقىدا، 1934 - يىلى 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى

يىتى خەلق پالاتاسى ماقوللىغان «سويئات قانۇنى»[1] يولغا قويۇلـ
غاندىن كېيىن باشلانغان. فامىلە قوللىنىش - مۇستاپا كامال ئىنقىلاب غەلىبىسىدىن كېيىن فېئودال دىنىي كۈچلەرگە زەربە بېرىش ۋە ئۇلارنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتتا تارىختىن بېرى قوللىنىلىپ كەلگەن، فېئودالىلىق ۋە دىنىي تۈسى قويۇق ھۆرمەت نامىلىرى ۋە نام - ئاتاقلار بىكار قىلىندى. بۇ فېئودال دىنىي كۈچلەرنىڭ تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. «سويئات قانۇنى» ئېلان قىلىنغان كۈندىن ئېتىبارەن، ھەر خىل كونا ھۆرمەت - مەنسەپ نامىلىرى ۋە نام - ئاتاقلار ئىشلىتىلمەي، بىرلىككە كەلگەن «بەي» ياكى «باي» (Bay، - ئەپەندى مەنىسىـ
دە) ۋە «بايان» (Bayan - خانىم ياكى خانقىز مەنىسىدە) دېگەن نام - ئاتاقلار ئىشلىتىلىشكە باشلىندى. «بەي» ۋە «بايان» لار فامىلىلەر بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان بولدى. بۇنىڭدا يۇقىـ
رىقى ئىككى ئاتاق سۆزى فامىلىلەرنىڭ ئالدىدا ئاتالدى. مەسىـ
لەن، بەي ئاقيول (Bay Akyol)، يەنى ئاقيول ئەپەندى، بايان ئاقيول (Bayan Akyol)، يەنى ئاقيول خانىم (ياكى خانقىز) دېگەندەك. ئەمما رېئال تۇرمۇشتا «بەي»، «ئەپەندى» ۋە «بەي ئەپەندى» قاتارلىقلار يەنىلا ئىسىملارنىڭ ئارقىسىدا ئىسىملارغا قوشۇلۇپ ئىشلىتىلىدۇ. «سويئات قانۇنى» دا ھەربىر تۇركنىڭ خوددى ياۋروپالىقلارغا ئوخشاش ئۆزلىرى ئۈچۈن فامىلە تاللىۋېـ
لىشى زۆرۈرلۈكى بەلگىلەنگەن بولغاچقا، تۇركلەرنىڭ فامىلە ئىشلىتىش تارىخى ئەنە شۇنىڭدىن باشلاندى. تۇركلەرنىڭ تارىخـ
دا فامىلە بولمىغانلىقتىن، تۇركلەر «سويئات قانۇنى» غا ئاساسەن ئۆزلىرىگە فامىلە بەلگىلىگەن ۋاقىتدا تەقلىد قىلىپ ئەگىشىدىغان

[1] تۇركچىدە فامىلە «سويئات» دېيىلىدۇ. «سوي» - «نەسىل، ئەۋلاد» دېگەنلىكتۇر. بۇ «ئىسىم» مەنىسىدىكى «ئات» بىلەن قوشۇلۇپ ياسالغان سۆز.

فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسى بولمىغاچقا، فامىلە تاللاش ئۇسۇللىـ
رىمۇ ھەر خىل بولۇشتىن خالىي بولالمىدى. تۇرك ھۆكۈمىتى «سويئات قانۇنى» نى ماقۇللاپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، كىشىـ
لەرنى فامىلە تىزىملىكى بىلەن تەمىنلىدى، ئادەتتە كىشىلەر ئاشۇ تىزىملىك ئىچىدىن فامىلە تاللاپ ئىشلەتتى. مەسىلەن: «ئۆز تۇرك» (Ozturk - ھەقىقىي تۇرك)، «چەتىن تۇرك» (Cetinturk - كەسكىن تۇرك)، «شەن تۇرك» (Senturk - خۇشال تۇرك)، «ئاقجان» (Akcan - ئاق جان)، «ئاقيول» (Akyol - ئاق يول) قاتارلىقلار. نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ كەسىپلىرىنىڭ، تۇغۇلغان يۇرتلىرىنىڭ نامىلىرىنى ۋە ئالاھىدىلىـ
كىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى فامىلە قىلىپ قوللاندى. مەسىـ
لەن، «ئەجزاجى باشى» (Eczacibasi - دورىگەر)، «سابانجى» (Sabanci - ساپانچى)، «بالىكجى» (Balikci - بېلىقچى)، «مۇغلالى» (Muğlali - مۇغلالىق ئادەم) قاتارلىقلار. ئىلگىرىـ
كى بىر قىسىم يۇقىرى تەبىقە ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنىڭ «ئائىلە ئىسىملىرى» نى فامىلە قىلىپ قوللاندى. مەسىلەن، تۇركىيەنىڭ مەشھۇر تارىخشۇناسى مەھمەت فۇئاد كۆپرۈلۈزادە «كۆپرۈلۈزادە» (Kopruluzade) دېگەن ئىسىمدىكى پارسچە قوشۇمچە «زادە» (Zade) نى ئېلىپ تاشلاپ «كۆپرۈلۈ» نى فامىلە قىلىپ قوللانـ
دى. يەنە بەزىلەر قەدىمكى ۋە ھازىرقى تۇركىي قوۋملەرنىڭ نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ قوللاندى. مەسىلەن، «سەلجۇك» (Selcuk - سالجۇق)، «تۇركمەن» (Turkmen)، «ئۇيغۇر» (Uyğur) دېگەندەك. زىيالىيلار بىلەن ھۆكۈمەت خادىملىرى ئۆز خىزمەت - كەسىپلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۆزلەردىن يېڭى فامىلە ياساپ قوللاندى. مەسىلەن، «يۇرتاكۇل» (Yurtakul - يۇرت- ئەل قۇلى) قاتارلىق. بىر قىسىم تۇركلەر يەنە ئۆز ئاتىلىرىنىڭ ئىسمى ۋە ئاتا كەسىپلىرىنىڭ نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ قوللاندى. مەسىلەن، «ئوسمان ئاغا ئوغلۇ»

(Osmanagaoğlu ـ ئوسمان ئاغا ئوغلى) ، «كاساپ ئوغلۇ» (Kasapoğlu ـ قاساپ ئوغلى) دېگەندەك. بۇ خىلدىكى فامىلە-لەر بىر دەك «ئوغلۇ» (Oğlu ـ ئوغلى) بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، زور تارىخىي ۋەقەلەر، ئەپسانىۋى ھېكايىلەر، ئامراق ھايۋانلارنىڭ ناملىرى، ھەتتا لەقەم ۋە بىر قىسىم ئالاھىدە سۆزلەرمۇ فامىلە سۈپىتىدە ئىشلىتىلدى. مەسىلەن، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىككىنچى نۆۋەتلىك پرېزىدېنتىنىڭ فامىلە-سى «ئىنۆنۈ» (Inönü) بولۇپ، ئۇ دەل ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ غەلبىنى قولغا كەلتۈرگەن جەڭگاھنىڭ نامىدىن كەلگەن فامىلىدۇر. تۈركىيىدىكى ئەك چوڭ كاپىتالىستنىڭ فامىلىسى «كۆچ» (koc) بولۇپ، ئۇ ئۆچكىنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنىغان. «دەمىر باشلى» (Demirbasli) دېگەن فامىلە «تۆمۈر باشلىق» دېگەن لەقەمدىن كەلگەن. تېخىمۇ قىزىقارلىقى شۇكى، تۈر-كىيىنىڭ يېڭى دەۋردىكى مەشھۇر يازغۇچىسى ئەزىز نەسىن (Aziz Nesin) كىشىلەردىن پەرقلىق ھالدا تۈرك تىلىدىكى «سەن كىمسەن، سەن نېمە سەن؟» دېگەن مەنىدىكى «نەسىن» (Nesin) نى ئۆزىنىڭ فامىلىسى قىلىپ ئىشلەتكەن.

مۇستاپا كامال فامىلە ئىسلاھاتتىن كېيىن ئېلىپ بارغان دېموكراتىيە خاراكتېرىدىكى ئىسلاھاتلار تۈركىيىلىكلەرنىڭ ئىسمىغا فامىلىسىگە يېڭى مەزمۇن ئاتا قىلدى. تۈركچە ئىسىم ـ فامىلىلەردە ئەرەبچە ـ پارسچە تەركىبلەر ئازىيىپ، تۈركچىلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تېخىمۇ كۆپ ئادەم ھازىرقى زامان پەن ـ مەدەنىيىتى ۋە ئىسلاھات ـ ئىنقىلاب ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلۈكلەرنى ئى-سىم ـ فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىشكە باشلىدى. مەسىلەن، مۇستاپا كامالنىڭ فامىلىسى «ئاتاتۈرك» ـ تۈركىيە پارلامېنتى ئۇنىڭ ئىنقىلابقا قوشقان تۆھپىلىرىنى تەقدىرلەش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلغان فامىلىدۇر. دەسلەپكى سابىق باش مىنىستىرىنىڭ

فامىلىسى «كورۇتۈرك» (Korutürk) نىڭ مەنىسىمۇ «تۈركىيە قوغدىغۇچىسى» ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا «ئىلەرى» (Ileri ـ ئىلـ-گىرى) ، «ئالبايراك» (Albayrak ـ قىزىل بايراق) ، «كۇرتۇ-لۇش» (Kurtulus ـ قۇتۇلۇش، ئازادلىق) قاتارلىق فامىلىلەر-دىمۇ ئاشۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشى ئەكس ئەتكەن. يەنە مەسـ-لەن، «دوگان» (Doğan ـ تۇغۇلۇۋاتقان) ، «گۈۋەن» (Güven ـ ئەقىدە، ئىشەنچ) ، «ئايدىن» (Aydin ـ يورۇق، زىيالىي) ، «ئۇگۇر» (Uğur ـ تەلەي، ئامەت) ، «گۈنەش» (Günes ـ قۇياش) قاتارلىق ئىسىم، يورۇقلۇق ۋە گۈزەل ئىستەكلەرنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر تېخىمۇ كۆپ تۈركلەر تەرىپىدىن ئىسىم ۋە فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىلدى.

يۇقىرىقىدەك ئىسلاھات تەدبىرى نەتىجىسىدە، تۈركلەردە فا-مىلە ئىشلىتىش ئومۇملىشىپ قالدى. ھازىرقى زامانىدىكى تۈركـ-يە تۈركلىرى ئىسىم ـ فامىلە جەھەتتە ئاتا جەمەتكە ئەگىشىش پرىنسىپىنى قوللىنىدىغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇلارنىڭ ئىسمى ئال-دىدا، فامىلىسى كەينىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، مەشھۇر تۈركىيە شائىرى نازىم ھىكمەتنىڭ ئىسمى «نازىم» بولۇپ، «ھىكمەت» فامىلىسىدۇر. مۇشۇ قائىدە بويىچە، ئاتىنىڭ فامىلىسىگە شۇ جەمەتنىڭ ئەر جىنسىلىق ۋارىسلىق قىلىپ داۋاملاشتۇ-رىدۇ. مۇشۇنداق ئۇسۇل تۈركىيىدە ئاللىقاچان مۇقىم فامىلە ئەنئەنىسى بولۇپ شەكىللىنىپ بولدى. تۈرك ئاياللىرىنىڭ ئى-سىم ۋە فامىلىسىنىڭ تىزىلىش شەكلى ئەرلەرنىڭكىگە ئوخشاش-تۇر. مەسىلەن، داڭلىق كىنو چولپىنى تۈركەن سوراي (Turkan Soray) نىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىدە «تۈركەن» ئۇنىڭ ئىسمى بولسا، «سوراي» ئۇنىڭ فامىلىسىدۇر. ئەمما ئەرلەرنىڭ فامىلە ئىشلىتىش ئەھۋالىغا ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، قىزلار ياتـ-لىق بولغاندىن كېيىن، ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئاساسەن، ئۇلار ئۆز-لىرىنىڭ ئاتا جەمەت فامىلىسىنى تاشلاپ، ئەر تەرەپنىڭ فامىلـ-

سىنى قوللىنىدۇ.

تۈركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە، رەسمىي سورۇنلاردا، كىشىلەر بىر - بىرىنى تولۇق ئىسىم - فامىلىسى بىلەن ئاتىشى لازىم. ئەمما مۇناسىۋەتنى بەك يېقىن كىشىلەر ئارا ئىسىملىرىنى بىۋاسىتە ئاتاشسا بولىدۇ. مۇناسىۋەتنى يىراقراق كىشىلەر ئارا پەقەت فامىلىسىنى ئاتىسىمۇ بولىدۇ. تۈركلەر ئىسىم - فامىلىسىنى يازغاندا ياكى ئىمزا قويغاندا، قىسقارتىپ باش ھەرپىنىلا يازىدۇ، ئەمما فامىلىسىنى تولۇق يازىدۇ. مەسىلەن، مۇستاپا كامال ئاتاتۈرك (Mustafa Kamal Atatürk) نى «م. ك. ئاتاتۈرك» (M. K. Atatürk) شەكلىدىمۇ يازىدۇ. ئاياللار ئەرلەرنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىدىغان سەۋەبلىك، پەقەت فامىلىنى ئىشلىتىپلا ئەر - خوتۇن ئىككى كىشىنى چاقىرىشقا بولىدۇ، بۇنداق چاغدا ئەر - خوتۇنلارنىڭ ئىسمىنى چاقىرىش زۆرۈرىيىتى بولمايدۇ. مەسىلەن، سابىق باش مىنىستىر بۈلەنت ئەجەۋىت (Bülent Ecevit) بىلەن ئۇنىڭ خوتۇنى رەھسان ئەجەۋىت (Rahsan Ecevit) نى چاقىرىشتا ۋە ئاتاشتا، ئاددىيلاشتۇرۇپلا «ئەجەۋىت ئەر - خوتۇنلار» دەپىشكە بولىدۇ.

△ **ئەرەبلەرنىڭ فامىلىسى:**

كېيىنچە ئېيتقاندا، ئەرەبلەر فامىلىسىز مىللەتتۇر. ئەرەبلەردە تولۇق كىشى ئىسمى «شەخسى ئىسمى + ئاتا ئىسمى + بوۋا ئىسمى» شەكلىدە بولىدۇ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا زۆرۈرىيەت تۇغۇلسا لەقەم ۋە يۇرت ناملىرىنى، تەخەللۇسلىرىنى قوشىدۇ. بۇلار قوشۇلۇپ ئەرەبلەرنىڭ تولۇق ئىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەرەبلەرنىڭ يۇقىرىقى ئىسىم شەكلىدىكى ھەرقانداق بىر تەركىب ئەجدادتىن ئەۋلادقا مىراس قالمايدىغان بولغاچقا، ئۇنى فامىلە دېگىلى بولمايدۇ. ئەمما ئاز ساندىكى كىشىلەر ئەجدادلىرىنىڭ ئىسىملىرى ئىچىدىكى مەلۇم ئىسمىنى ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش بىلەن ئۇنى فامىلە تۇسىگە ئىگە قىلىپ ئىشلىتىدۇ.

ئەرەبلەرنىڭ ناملار تىزىملىكىدە شەخس ئىسمىدىن كېيىن كېلىدىغىنى ئاتا ئىسمىدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن كېلىدىغىنى ئاسان ئاتىسىنىڭ ئاتىسى (بوۋىسى) نىڭ ئىسمىدۇر. ئاز ساندىكى كىشىلەر يەنە ئۆز ئىسمى ئاخىرىغا ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى، ئاندىن مومىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتىلىدۇ. ئەرلەرنىڭ ئىسمى ئاتىنىڭ ئىسمى ۋە بوۋىسىنىڭ ئىسمىغا قوشۇلغاندا ئوتتۇرىسىدا «ئوغلى» مەنىسىدىكى (ابن) سۆز قىستۇرۇلىدۇ [بەزىدە «ابن» ئالدىدىكى سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى تاۋۇشنىڭ سوزۇق تاۋۇش بولۇشىغا ئاساسەن «بن» (بىن) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ]. مەسىلەن، «عبد الله ابن موسى ابن نصير» (ئابدۇللا ئىبنى مۇسا ئىبنى نەسىر). بۇ ئەملىيەتتە «ئابدۇللا - نەسىر ئوغلى مۇسا» نىڭ ئوغلىدۇر» دېگەنلىك بولىدۇ. يەنە مەسىلەن، «ابو الوليد محمد ابن احمد ابن رشد» (ئەبۇلۋەلىيد مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد ئىبنى رۇشد) بولسا «رۇشد ئوغلى ئەھمەد ئوغلى ئەبۇلۋەلىيد مۇھەممەد» دېگەنلىكتۇر. قەدىمدە ئەرەبلەردە بەزى كىشىلەر سۆز ئىسملىرىنىڭ ئاخىرىغا ئاتىسىنىڭ ئىسمى ۋە بوۋىسىنىڭ ئىسمىدىن باشقا ئۇلۇغ بوۋىسى ھەتتا ئۇنىڭ بوۋىسىغىچە... بولغان ئالتە - يەتتە ئەجداد بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايتتى. ئەمما ھازىر ئەرەبلەردە شەخس ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئاتا ئىسمىنى قوشۇپلا، بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى قوشماسلىق يۈزلىنىشى مەۋجۇت، مەسىلەن، خالد ابن عبد العزيز (خالىد ئىبنى ئەبدۇلئەزىز)، عبد العزيز ابن سعد (ئابدۇلئەزىز ئىبنى سەئۇد) دېگەندەك. ئاياللارنى ئىسملىرىنمۇ ئوخشاشلا ئاتا ئىسمى ۋە بوۋىسىنىڭ ئىسمىدىن بۇرۇن كېلىدۇ، پەقەت ئەرلەر ئىسملىرىدىكى «ئوغلى» مەنىسىدىكى «ابن» سۆزى «قىزى» مەنىسىدىكى «بنت» (بنتى) گە ئالمىشىدۇ. مەسىلەن، فاطمة بنت زيد ابن على (فاتىمە بىنتى زەيد ئىبنى ئەلى) دېگەندەك. بۇ، «ئەلى ئوغلى زەيدنىڭ قىزى فاتىمە» دېگەنلىكتۇر. ھازىرقى زامانداۋى ئە-

رەبلەر ئاتىسىنىڭ ئىسمى ۋە بوۋىسىنىڭ ئىسمىنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان «ابن» ۋە «بنت» نى قىسقارتىۋېتىپ، تەڭداش مۇناسىۋەتنى ئۇچ ئىسمىنى ھاسىل قىلىپ ئىشلەتمەكتە. مەسىلەن، «خاتىم قاسىم شكري»، (خاتىم قاسىم شۇكرىي) دېگەندەك. دېمەك، ئەرەبلەردە فامىلە يوق بولۇپ، خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، بىر قىسىم ئائىلىلەردىكى بارلىق ئەزالار بىرنەچچە ئەۋلادقىچە ئەجدادلىرى ئىچىدىكى مەلۇم كىشىنىڭ ئىسمىنى ئىز-چىل ئاتاش ئارقىلىق، ئۇنى فامىلە خۇسۇسىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

△ پارسلارنىڭ فامىلىسى:

پارسلار قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلاردا خۇددى دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردىكىگە ئوخشاش ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە پەقەت ئىسىملا بولۇپ فامىلە بولمىغانىدى. قەدىمكى پارسلارنىڭ ئاتەشپەرەسلىك دەستۇرى «ئاۋېستا» دا تىلغا ئېلىنغان ئىلاھلار ۋە قەھرىمانلارنىڭ ئىسمىلا بولۇپ، فامىلىسى يوق ئىدى. ئاھامانىد سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھلىرىنىڭمۇ، ساسان ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھلىرىنىڭمۇ فامىلىسى يوق ئىدى. بۇنداق ئەھۋال مىلادىيە 7 ـ ئەسىردە ئەرەبلەر پارسنى پەتھى قىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى. ئەرەبلەرنىڭ ئىرانىدىكى ئۇزاق مەزگىللىك ھۆكۈمرانلىقى، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ۋە ئەرەب ئادەتلىرىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە، پارسلار ئەرەبلەرنىڭ ناملاش شەكلى ـ شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە (ياكى بوۋا ئىسمى) نى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن پارسلاردا قىسمەن تەرەپلەردە فامىلىلىك خۇسۇسىيەت بولمىغان، ئەمما ئومۇمىي جەھەتتىن فامىلىگە ئوخشاش ناملار تەدرىجىي ئومۇملىشىشقا باشلىدى. بۇنداق فامىلىلەر كۆپىنچە بەر نامىلىردىن ئېلىنغان بولۇپ، بىر جەھەتتە تەخەللۇسقىمۇ ئوخشايتتى. مەسىلەن، بۈيۈك پارس شائىرى فىردەۋسىينىڭ تولۇق ئىسمى ـ ھاكىم ئەبۇلقاسىم بىن ئىسھاق شەرەفشاھ فىردەۋسىي

بولۇپ، بۇنىڭدا «ھاكىم ئەبۇلقاسىم» ـ ئۇ زاتنىڭ ئۆز ئىسمى، «ئىسھاق شەرەفشاھ» ـ ئاتىسىنىڭ ئىسمى، «فىردەۋسىي» بولسا ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ نامىدۇر. پارسلار ئەرەبلەرنىڭ ناملاش ئۇسۇلىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى تەرتىپىدە شەخس ئىسمى ئەڭ ئالدىدا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتا ئىسمى، ئۇنىڭدىن كېيىن فامىلە (ئەگەر قوللانغان بولسا) كېلىدۇ. پارسلاردا فامىلىگە قاناداق سۆزنىڭ ئېلىنىشىدا قاتتىق چەك ـ چېگرا يوق. ئومۇمەن، ئىسىم ئورنىدا ئىشلەتكىلى بولىدىغانلىكى سۆزلەر فامىلە ئورنىدا قوللىنىلسا بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. پارسلارنىڭ فامىلىلىرى ئومۇمەن تۆۋەندىكى بىر قانچە مەنبەدىن كېلىدۇ:

(1) تۇغۇلغان ۋە ئولتۇراقلاشقان يۇرتلارنىڭ نامىنى فامىلە قىلىپ ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن، ھۆسەيىن تېھرانىي (تېھران شەھرىنىڭ نامىدىن كەلگەن فامىلە)، مەقسۇد كاشانىي (كاشان ئىسىملىك شەھەر نامىدىن كەلگەن فامىلە) دېگەندەك. ئەمما بۇنداق فامىلىلەر شەرقتىكى يۇرت نامىنى ئۆز ئىسىملىرى ئارقىسىغا قوشۇپ ئاتاش ئەنئەنىسىدىن مەلۇم جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. پارسلاردا يەر نامىلىرىدىن كەلگەن بۇنداق ئىسىملار ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋام قىلدۇرۇلغان بولسا ئاندىن فامىلە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا پەرقلەندۇرۇپ قاراش لازىم.

(2) ئۇرۇق ياكى جەمەتنىڭ نامىنى فامىلە قىلىپ ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن، ئەھمەد شەملۇ (شەملۇ ـ ئۇرۇق نامىدۇر)، ئەھمەد جالال (جالال ـ جەمەت نامىدۇر) دېگەندەك.

(3) پارسلاردا فامىلىلەر ئارقىسىغا ئەرەبچە مەنسۇپلۇق قوشۇمچىسى تەشدىيدلىك «ى» قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىشتىن سىرت، قاناداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان فامىلىلەرنىڭ ئارقىسىغا «پەرزەنت، ئەۋلاد» مەنىسىدىكى «زاد» (zad) «زادە» (zadeh) ۋە «ئوغۇل» مەنىسىدىكى «پۇر» (pur) قوشۇلـ

ىدۇ. مەسىلەن، سەييد مۇھەممەد جامالزادە، ھۆسەييىن كازىم-
زادە، نادىرپۇر... دېگەندەك.

پارسلاردا ئاياللار ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ فا-
ملىلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. ھازىر ئاممىۋى سورۇنلاردا ئاياللار-
نى ئەرلىرىنىڭ فامىلىلىرى بىلەن «خانىم» دەپ چاقىرسىمۇ
بولىۋېرىدۇ. دېمەك، پارسلاردا فامىلە تۇراقلىشىش ۋە سىستېما-
لىشىشقا يۈزلىنىش باسقۇچىدا تۇرماقتا.

△ **ھىندىلارنىڭ فامىلىسى:**

ھىندىستان — تارىخىي ئۇزاق قەدىمكى دۆلەت بولۇپ،
ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەر خىل، ئادەملەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسىمۇ
كۆپ خىلدۇر. قەدىمكى ھىندىستاندا، مەيلى ئىلاھلاشتۇرۇلغان
شەخسلەر بولسۇن ياكى ئادەملەشتۇرۇلگەن ئىلاھلار بولسۇن،
مەيلى پادىشاھ، ۋەزىر، سانغۇنلار ياكى ئاۋام پۇقرا بولسۇن،
ھەممىسىنىڭ ئىسمىلا بار بولۇپ، فامىلىسى يوق ئىدى. ھىن-
دىستانىنىڭ قەدىمكى دەستۇرى «ۋېدا» (Veda) دا تىلغا ئې-
لىنغان ئۇرۇش ئىلاھى ئىندرا (Indra)، ئاتەش ئىلاھى
ئاگنى (Agni)، «ماخاپخاراتا» («Mahapharata») دا تەس-
ۋىرلەنگەن كېلىشتۇرگۈچى كرىسنا (Krisina) ۋە ئۇرۇشقۇچى
ئىككى تەرەپ - يۇدىستىرا (Yudhisthira) بىلەن دۇريودانا
(Duryodhana)، «رامايانا» (RamaYana) دېكى باش قەھرە-
مان راما (Rama) ۋە ستا (Sita) لارنىڭ ئىسمىلا بولۇپ،
فامىلىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ھىندىلاردا
فامىلە بارلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار يوق. ھىندىلارنىڭ
ئومۇمىيۈزلۈك فامىلە ئىشلىتىش ئادىتى 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىر-
لىرى ۋە 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاندىن شەكىللىنىشكە باشلە-
غان. بۇنداق بولۇشى بىر تەرەپتىن مۇسۇلمانلار ۋە غەربلىكلەر-
نىڭ ئىسىم - فامىلە ئادىتىنىڭ تەسىرىدىن بولغان بولسا، يەنە
بىر تەرەپتىن قانۇنىي ئېھتىياج سەۋەبىدىن بولغان.

ھىندىلارنىڭ فامىلە ئىشلىتىش ئەھۋالىنى مۇلاھىزە قىلىش-
تا، ئالدى بىلەن ھىندىستاندىكى تەبىقە تۈزۈمىنى تونۇشتۇرۇشقا
توغرا كېلىدۇ. چۈنكى ھىندىستاندا تەبىقە تۈزۈمىنىڭ فامىلە
بىلەن مۇئەييەن مۇناسىۋىتى بار، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇنداق مۇناسە-
ۋەت خېلىلا چىڭ. تەبىقە ياكى دەرىجىدە تۈزۈمى ئەڭ دەسلەپتە
ۋارنا (Varna) دېيىلگەن بولۇپ، مەنىسى «تېرە رەڭگى، ئۆڭ»
دېگەنلىك ئىدى. ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەن ئارىئانلار ئۆزلە-
رىنىڭ ئورنىنى مەڭگۈلۈككە تىكلەش ۋە ئۆز مەنپەئەتلىرىنى
قوغداش ئۈچۈن، ۋارنا تۈزۈمى، يەنى تەبىقە تۈزۈمىنى يولغا
قويغانىدى. بۇ تۈزۈم بويىچە، جەمئىيەتتىكى ئادەملەر كەسىپلە-
رىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن تۆت ۋارنا (تەبىقە) گە ئايرىلغان
بولۇپ، ئۇلار براھمان (Brahman)، كساتريا (Ksatriya)،
ۋايسيا (Vaisya) ۋە سۇدرا (Sudra) لار ئىدى. ئارىيانلار
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2000 — 1500 - يىللار ئارىلىقىدا
يېزىپ قالدۇرغان ئەڭ بۇرۇنقى بىر «ۋېدا» - «رىگ ۋېدا»
(«RegVeda») دا، براھمانلار براھما (Brahma) - ھىندى
دىنىدىكى ئۈچ چوڭ ئىلاھنىڭ بىرى، ياراتقۇچى ئىلاھ) نىڭ ئې-
غىزىدىن يارىتىلغانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىلىمنى قولە-
دا تۇتۇش ۋە تارقىتىش، ئەزىز - چىراق مۇراسىملىرىنى باشقۇ-
رۇشتۇر، ئۇلارنىڭ ئورنى ئەڭ يۇقىرىدۇر؛ كساتريالار براھما-
نىڭ ئىككى بىلىكىدىن ئاپىرىدە بولغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپە-
سى پادىشاھلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش، ئەسكەر بولۇپ ئۇرۇش
قىلىش، جەمئىيەتنى قوغداشتۇر. ئۇلارنىڭ ئورنى براھمانلار-
دىن كېيىن تۇرىدۇ؛ ۋايسيالار براھماننىڭ يوتىسىدىن ئاپىرىدە
بولغان، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى سودا - تىجارەت ۋە دېھقانچىلىق
بىلەن مەشغۇل بولۇپ، جەمئىيەتنى تەمىنلەشتۇر. ئۇلار ئۇچىن-
چى دەرىجىگە تەۋە؛ سۇدرالار براھمانىڭ پۇتىدىن يارىتىلغان
بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئۈچ تەبىقە

ئۇچۇن خىزمەت قىلىشتۇر. ھەر خىل كاسىپ - ھۈنەرۋەنلەر مۇشۇ تەبىقىگە تەۋە بولىدۇ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ئەڭ تۆۋەن بولىدۇ، دېيىلگەن. بۇنداق كەسىپ بويىچە ئايرىلغان تەبىقىلەر دەسلەپتە كەسىپلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاخىرىدا تەدرىجىي مۇقىملىشىپ قالغان ۋە تەبىقە بەلگىسى، تەبىقە تۈزۈمىگە ئايلىنىپ قالغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، تەبىقە (Varna) پەقەت بىر خىل دەرىجە ئۇقۇمى بولۇپ، كەسىپ قانچىلىك ئۆزگەرسۇن ياكى ۋەزىپىسى قانچىلىك يۇقىرى بولسۇن، كىشى كېلىپ چىققان تەبىقە مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدۇ. دەرۋەقە، بۇنداق تەبىقە نامىلىرى ھامىلە ئۇقۇمىنى تولۇق ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كەتكەنمۇ ئەمەس. ھەربىر تەبىقىدە نەچچە ئونلىغان، ھەتتا نەچچە يۈزلىگەن فامىلىلەر بار بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئىچىدىن يەنە نۇرغۇن فامىلىلەر شاخلاپ چىققان. ئادەتتە، براھمان، كساتريا ۋە ۋايسيا دىن تۇغۇلغانلارنىڭ فامىلىسى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ فامىلىلىرى مۇئەييەن دائىرىدە چەكلەنگەن، يەنى قالايمىقان كەلسە - كەلمەس سۆزلەرنى ھامىلە ئورنىدا ئىشلىتىش چەكلەنگەن. مەسىلەن، براھمان تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ فامىلىسى ئادەتتە «ۋىدا»، باشقا نوم - دەستۇرلار، ھىندى دىنىدىكى ئاساسلىق ئىلاھلار ۋە ھۆر- مەتلىي بىلدۇرىدىغان سۆزلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ؛ كساتريالار تەبىقىسىگە مەنسۇپ فامىلىلەر ئومۇمەن قورال - ياراغ، ھوقۇق - مەرتىۋە، قەھرىمانلىق بىلەن ئالاقىدار سۆزلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر؛ ۋايسيا تەبىقىسىدىكىلەر دائىرىسىدىكى فامىلىلەر دائىم بازار، مال - مۈلۈك ۋە بايلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ؛ سۇدرا تەبىقىسىدىكىلەر دائىرىسىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەزەلدىن فامىلىسى يوق بولۇپ، ئۇلار پەقەت ياغاچچى، تازىلىقچى، كۆكتاتچى، چوشقا باقار، بېلىقچى، توقۇمىچى، كۇلالىچى، موزدۇز، تۆمۈرچى... گە ئوخشاش سۆزلەر بىلەن ئۆزلىرىنىڭ

سالاھىيەت ئورنىنى ئىپادىلەيدۇ. بۈگۈنكى دەۋردە ئايرىم ساندىكى سۇدرا تەبىقىسىدىكى كىشىلەر فامىلە قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكىنى يوق. دېمەك، مۇنداق تەبىقە ئۇقۇمى ۋە تەبىقە تۈزۈمى ھىندىلار ئارىسىدا مەۋجۇت بولغانلىقتىن، تەبىقە ئاساسىدا شەكىللەنگەن تەبىقە فامىلىلىرى ھىندىلارنىڭ فامىلىلىرىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھىندىلاردا ئادەتتە تەبىقە فامىلىسى، قەبىلە فامىلىسى ۋە ئائىلە (جەمەت) فامىلىسى بار بولۇپ، ئەينى بىر تەبىقە فامىلىسى ئىچىدىمۇ يەنە ئېسىل - پەسلىك پەرقى بولىدۇ. ئوخشاش تەبىقە فامىلىسىگە تەۋە ياكى ئوخشاش قەبىلە فامىلىسىگە تەۋە، ئەمما ئېسىل - پەسلىك دەرىجىسى ئوخشىمىغانلار ئارىسىدا نىكاھلىنىشقا بولمايدۇ. بۇ يەردە ھىندىلارنىڭ بىز ئادەتتە دەپ كېلىۋاتقان ئائىلە - جەمەت فامىلىسىنى تونۇشتۇرىمىز. ھىندىلاردا كۆپ ئۇچرايدىغان فامىلىلەر مەنبە جەھەتتىن ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) ئەجداد ئىسىملىرىدىن ئۆزگەرگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، ھىندىستاندا 1179 - يىلىدىن 1192 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان پرىتۋىراج چوھان (Prithviraj. Chohan) نىڭ ئىسىم - فامىلىسىدىكى چوھان (Chohan) پرىتۋىراجنىڭ فامىلىسى بولۇپ، ئۇ چاھامان (Chahaman) ئاتلىق بىر كىشىدىن كۆپەيگەن جەمەتنىڭ ئەۋلادى بولغاچقا، ئۇ «چوھان» سۆزىنى فامىلە قىلىپ ئىشلەتكەن؛

(2) ئەجدادلىرى ياكى ئۆزى تۇغۇلغان جاي نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، ھىندىستاننىڭ شىمالىي شتاتىدىكى «ماتۇر» (Mathur) فامىلىلىكلەرنىڭ ئەجدادلىرى ئەسلىدە ماتۇرا رايونىدىن كەلگەنىدى. پەنجاب شتاتىنىڭ بەزى يېزىلىرىدا «ئارولاي» (Arolai) فامىلىسىنى ئىشلىتىدۇ.

غانلارنىڭ ئەجدادى ئەسلىدە ھىندى دەرياسى ۋادىسىدىكى ئارولا دېگەن يەردىن كەلگەنلەر بولۇپ، «ئارولاي» نىڭ مەنىسى «ئارولا-دىن كۆچۈپ كەلگەنلەر» دېگەنلىكتۇر. كالالا شتاتىدىكى «گانگا-دېگار» (Gangadegar) فامىلىسىنى قوللىنىدىغانلارنىڭ ئەجدادى شىمالىي شتاتتىكى گانگا (Ganga) دەرياسى ئېقىنىدا ئولتۇراق-لاشقانلار بولۇپ، كېيىن جەنۇبقا بېرىپ پادىشاھلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى كېيىن «گانگادېگار» نى فامىلە قىلىپ ئىش-لەتكەن. بۇنىڭ مەنىسى «گانگا دەرياسى ئېقىنىدىكىلەرنىڭ ئەۋلا-دى» دېگەنلىك بولىدۇ؛

(3) ئەجدادلار شۇغۇللانغان كەسىپ ناملىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: بۇنداق فامىلىلەر تەبىقە فامىلىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. مەسىلەن، «دۋېدى» (Dvedi - ئىككى «ۋېدا» غا پىششىق ئادەم، مەنىسىدە)، «تىرىۋېدى» (Trivedi - ئۈچ «ۋېدا» غا پىششىق ئادەم، مەنىسىدە)، «چاتۇرۋېدى» (Chaturvedi - تۆت «ۋېدا» غا پىششىق ئادەم، مەنىسىدە)، «شاستىرى» (Shastri - نوم - دەستۇرلارغا كامىل ئادەم، مەنىسىدە)، «ۋاجپاي» (Vajpei - سوما ھارىقى[1] نەزىر-سى ئۆتكۈزۈپ بولغان ئادەم، مەنىسىدە)، «جوشى» (Joshi - مۇنەججىم، ئاستىرونوم، مەنىسىدە) دېگەندەك. بۇنىڭدىن كۆ-رۈشكە بولىدۇكى، يۇقىرىقى فامىلىلەرنىڭ ھەممىسى براھمانلار تەبىقىسىنىڭ فامىلىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنە مەسىلەن، «سىنھا» (Sinha - باتۇر شىر، مەنىسىدە)، «تومر» (Tomr - نەيزىلىك ئادەم مەنىسىدە)، «كاترى» (Khatri - قوراللىق ئادەم مەنىسىدە)، «چودرى» (Chodhri - رەھبەر، مەنىسىدە)، «راي» (Ray - پادىشاھ، ئەمىر، مەنىسىدە)، راسور (Rathor - راگاستان خان جەمەتى ئەۋلادى، مەنىسىدە) قاتارلىق فامىلىلەر

① سوما (soma) ھارىقى: «سوما» دېگەن ئۆسۈملۈكتىن تەييارلانغان ھاراق بولۇپ، ھىندى دىنىدا نەزىر - چىراغقا ئىشلىتىلىدۇ.

كساتىريا تەبىقىسىنىڭ فامىلىسىگە مەنسۇپتۇر. يەنە مەسىلەن، «نىگم» (Nigm - بازار مەنىسىدە)، «شىرىۋاستۋا» (Shirivastva - باي ئادەم، پۇلى بار، مەنىسىدە)، «گۇپتا» (Gupta - بىر نەرسىنى يوشۇرۇپ قويغۇچى، مەنىسىدە)... قاتارلىق فامىلىلەر سودا - سېتىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شۇڭلاشقا ھەممىسى ۋايسىيا تەبىقىسىنىڭ فامىلىلىرى بولۇپ ھې-سابلىنىدۇ؛

(4) ئەجدادلارنىڭ نام - ئاتاقلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەر: مەسىلەن، بېنگالدىكى «ئۇپادياي» (Upadhyay) ۋە «ئاچاريا» (Acharya) لار پادىشاھ ئىنئام قىلغان ئاتاقلار بو-لۇپ، «ئۇپادياي» نىڭ مەنىسى «نامدار كىشى» دېگەنلىك بولىدۇ، «ئاچاريا» نىڭ مەنىسى «ئۇستاز، پىر» دېگەنلىك بولىدۇ. كېيىن بۇ ئاتاق - نام-لىرىنىڭ ئالدىغا بىردىن سۆز قوشۇلۇپ فامىلىگە ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن، چاتوپادياي (Chathopadhyay) ۋە مۇكراچاريا (Mukracharya) دەك. يەنە مەسىلەن، «بات» (Bhath) دېگەن فامىلە «پاندىت» (Pandit) دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، «پاندىت» بولسا براھمانلارنىڭ «ئىلىم ئەھلى» مەنىسىدىكى ئاتىقى ئىدى. كېيىن ئۆزگىرىپ مەزكۇر «بات» فامىلىسىگە ئايلىنىپ قالغان. «راي» (Ray) ۋە «راۋ» (Rav) قاتارلىق فامىلىلەرمۇ ئەسلىدە بىر خىل ئاتاق سۆزلىرى ئىدى؛

(5) بەزى فامىلىلەر ئىلاھلار ۋە ئىلاھلارنىڭ ئىسىملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. مەسىلەن، ھىندىستاننىڭ جەنۇبىدا ئىشلىتىلىدىغان «شىكر» (Shikr)، «لىنگاپا» (Lingapa) قاتارلىق فامىلىلەر ئىچىدە، «شىكر» ئەسلىدە ھىندى دىنىدىكى ئۈچ چوڭ ئىلاھنىڭ بىرى بولغان شىۋا (Siva) نىڭ نامى ئىدى. «لىنگاپا» بولسا ئىلاھ شىۋاغا سىمۋول قىلىنغان ئەرلىك تاناسىل ئەزاسىغا ھۆرمەت ۋە بەيئەت قىلىدىغان ئادەمنى كۆرسىتەتتى.

ھىندىلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلە ئىشلىتىش ئۇسۇلى مۇرەككەپ بولۇپلا قالماستىن، يەنە ھىندىستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دە- گەندەك ئوخشاپ كەتمەيدۇ. شەرقىي، شىمالىي، غەربىي ۋە ئوتـ تۇرا ھىندىستاندىكىلەر ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئارقىسىغا فامىلىسى (ياكى يەر نامى) نى قوشۇپ ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن، ھىندى تىلـ دا ئەسەر يازىدىغان يازغۇچى بېدابۇ باناراسى (Bedhabu Banarasi) ئۆز يۇرتى باناراس (Banaras) نىڭ نامىنى فامىلە قىلىپ قوللانغان. ھىندى دىنى مۇرتلىرى ئىچىدە يەر نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىدىغانلار ياكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلە ئادىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ياكى بولمىسا ھازىرقى زامان ئىدىيىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، تەبىقە فامىلىسى ئۇقۇـ مىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلۈكلەرنى ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇشنى خالىمىغان.

ھىندى قىز ـ ئاياللىرىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى توي قىلىشـ تىن ئاۋۋال «ئۆز ئىسمى + ئاتا تەرەپ فامىلىسى» شەكلىدە بولىدۇ، توي قىلغاندىن كېيىن ئۆز ئىسمىغا ئەر تەرەپنىڭ فامـ ىلىسىنى قوشۇپ ئىشلىتىدۇ. بۇ جەھەتتە باشقا مىللەت ئاياللىرىـ نىڭ فامىلە ئىشلىتىش ئۇسۇلىغا ئوخشايدۇ.

ھىندىلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى بىرقانچە سۆزدىن تەشكىل تاپقان بولغاچقا، بىرقانچە ئۇزۇن، ئېيتماققا قولايسىز. شۇڭا ئولار رەسمىي سورۇنلاردا ئىسىم ـ فامىلىسى ئىچىدىكى بىر ياكى ئىككى سۆزنىلا ئىشلىتىپ بىر ـ بىرىنى چاقىرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە، يېقىن كىشىلەر ئارا ئىسىملىرىنىڭ بىرىنچى سۆزىنىلا چاقىرىشىدۇ، مۇناسىۋەتسىز ئادەتتىكىدەك كىشىلەر ئارىسىدا پۈتۈن ئىسمى ياكى فامىلىسىنىلا چاقىرىشىدۇ. مەسىلەن: پۇرۇشوتتىم پۇراساد تىرىپاتى (Purushottm Purasad Tripati) دېگەن تولۇق ئىسىم ـ فامىلىدىكى «پۇرۇشوتتىم» نىڭ مەنىسى ـ مۇنەۋۋەر ئادەم؛ «پۇراساد» نىڭ مەنىسى ـ راما (ھىندى دىنىدىكى مۇھىم

ئىلاھلارنىڭ بىرى) ھەدىيە قىلغان سوۋغا؛ «تىرىپاتى» نىڭ مەنـ سى ـ ئۇچ خىل «ۋېدا» غا پىششىق ئادەم دېگەنلىكتۇر. يېقىن كىشىلەر ئۇنى چاقىرغاندا «پۇرۇشوتتىم» دەپلا چاقىرىدۇ. مۇنا- سىۋەتتى ئادەتتىكىرەك كىشىلەر چاقىرغاندا «پۇرۇشوتتىم پۇرا- ساد» ياكى «تىرىپاتى» دەپلا چاقىرىدۇ.

ھىندىلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ فامـ ىلىسى ناھايىتى مۇرەككەپ بىر مەسىلە بولۇپ، جەنۇبىي ۋە شىما- لىي ھىندىستانلاردا ئوخشىمايلا قالماستىن، يەنە ھەربىر رايوندا مۇ ئوخشاپ كەتمەيدۇ. ئەينى بىر فامىلە A رايوندا كاستىريا تەبىقە فامىلىسى بولغان بولسا، B رايوندا ۋايسيا تەبىقە فامىلىسى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېڭى فامىلىلەرنىڭ كۆنسايىن ئوتتۇرىغا چىقىشىغا ئەگىشىپ، ئەينى بىر سۆز A رايوندا فامىلە ھېسابلانسا، B رايوندا ئىسىم بولۇشى مۇمكىن.

△ ئىسپان تىللىق خەلقلەرنىڭ فامىلىسى:

1492ـ يىلى دېڭىزچى كولومبو ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقـ نى بايقىغاندىن كېيىن، ئىسپانىيە پادىشاھلىقى سىرتقا قارىتا جىددىي كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، دۇنيا تارىخىدا تۇنجى قېتىم ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ئامېرىكىدىن ئىبارەت تۆت قىتئەدىن ھالقىغان «قۇياشى پاتماس ئىمپېرىيە» گە ئايلاندى. 300 يىللىق مۇستەملىكە قىلىش جەريانىدا، زور تۇركۇمدىكى ئىسپانىيە ئار- مىيىسى ۋە كۆچمەنلىرى ئامېرىكا قىتئەسىگە بېرىپ ئولتۇراقلـ شىپ قالدى ۋە ئۇ زېمىنلارغا ئىسپان تىلىنى، مەدەنىيىتىنى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئېلىپ باردى. 19 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، ئىسپانىيە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ھەر قايسى مۇستەملىكىلەر ئارقا ـ ئارقىدىن مۇستەقىللىك ئېلان قىلىپ، ئىسپان تىللىق نۇرغۇن دۆلەتلەر بولۇپ شەكىللەندى. ئىسپان تىللىق دۆلەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئانا دۆلىتى ئىسپانىيە ئوتتۇرىسىدا تىل، مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ

ئادەت ۋە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە زور دەرىجىدە ئوخشاشلىق بار بولۇپ، ئىسپان تىلىدىكى ئىسىم - فامىلىلەرمۇ ئىسپانىيە مەدە-نىيىتىنى مەنبە قىلىدۇ. شۇڭا ئىسپانىيىلىكلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسىدىكى ئالاھىدىلىكلەر ئىسپان تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

ئىسپانىيىلىكلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك فامىلە ئىشلىتىشى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن كېيىنكى ئىشتۇر. ئۇلۇ ئالدى بىلەن فېئودال ئاقسۆڭەكلەر، ئارمىيە باشلىقلىرى ئۆز جەمەتىنىڭ ۋە ئۇرۇقدا-نىڭ ئېسىللىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئىسىملىرىنىڭ ئارقىسىغا ئۆزلىرى ئىگىلىگەن يەر - زېمىنلار، قەلئەلەر، يېزا - بازارلار-نىڭ ئىسىملىرىنى ياكى ئۇنۋان - دەرىجە ناملىرىنى قوشۇپ، باشقىلاردىن پەرقلىنىشكە ئىشلەتكەنىدى. مەسىلەن، جۇئان (Juan) ئىسىملىك ئاقسۆڭەك باداجوز (Badajoz) دېگەن يەرنى ئۆزىنىڭ تېررىتورىيىسى قىلىپ ئىگىلىگەن بولسا، ئۇ «جۇئان دې باداجوز» (Juan de Badajoz - يەنى باداجوزلۇق جۇئان) دەپ ئاتالغان. دەسلىپىدە، بۇنداق بىر كىمە پەقەت ئىسىم ئۇقۇمىنىلا بىلدۇرگەن بولسا، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ يەر ئىسمى Badajoz جۇئاننىڭ باشقا جەمەتلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرۇشىدىكى ئالاھىدە نامغا ئايلىنىپ قالغان ۋە فامىلە بولۇپ شەكىللەنگەن. كېيىنچە، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى ئىسپانلارمۇ مۇشۇنداق ئۇسۇلنى قوللىنىش نەتىجىسىدە، ھەممە ئائىلە ۋە جەمەتلەرنىڭ فامىلىسى بار بولدى. گەرچە ئىسپانلاردا فامىلىنىڭ پەيدا بولۇشى ئىسىمنىڭ ئىشلىتىلىشىدىن تولىمۇ كېيىن بولسىمۇ، ئەمما فا-مىلىلەرنىڭ سۆز مەنبەلىرى بەك مول. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلارنىڭ فامىلىلىرى ئىسىملىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ مۇرەككەپتۇر. يىغىنـ-چاقلىغاندا، ئىسپانلاردا دائىم ئۇچرايدىغان فامىلەلەرنى تۆت چوڭ تۈركە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) تېررىتورىيە (زېمىن) ۋە تۇرالغۇ - جاي ناملىرىنى فامىلە قىلىدۇ: بۇ خىلدىكى فامىلىلەر جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلاملاردا بار بولسىمۇ، ئەمما، ئۇ يەنە ئوخشىمىغان ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ. ئاقسۆڭەكلەر كۆپىنچە ئۆزلىرى ئىگىلىگەن زېمىن، يېزا - بازار، قورۇق ۋە قەلئە - قەسىر ناملىرىنى فامىلە قىلىپ ئىشلەتكەن. مەسىلەن، «تولېدو» (Toledo)، «ئاراگون» (Aragon)، «سېۋىللا» (Sevilla)، «كادىز» (Cadiz)، «كاستىللو» (Castillo - قەلئە مەنىسىدە) قاتارلىقلار مۇشۇ خىلدىكى فامىلىلەردۇر. جەمئىيەتنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلىمى-غا مەنسۇپ جەمەتلەر كۆپىنچە تۇغۇلغان ۋە ئولتۇراقلاشقان يېرى-لارنىڭ ياكى خاسلىققا ئىگە بىر قىسىم يەر ناملىرىنى فامىلە قىلىپ ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن، تاغ - جىرالاردا ئولتۇراقلاشقان بىر جەمەتنىڭ فامىلىسى «ۋاللېس» (Valles - جىرا، قاپتال) بولسا، ئېقىن بويىدا ئولتۇراقلاشقان مەلۇم جەمەتنىڭ فامىلىسى «ئارروىيو» (Arroyo - ئېرىق)، ئېدىرلىقتا ئولتۇراقلاشقان جەمەتنىڭ فامىلىسى «سېررو» (Cerro - ئېدىر)، چوڭ يول بويىدا ئولتۇراقلاشقان جەمەتنىڭ فامىلىسى «كامىنو» (Camino - يول) بولىدۇ، ۋەھاكازا؛

(2) كەسىپ ناملىرىنى فامىلە قىلىدۇ: ئىسپانلارنىڭ فا-مىلىلىرى ئىچىدە ئائىلىدىكى ئاساسلىق ئەزالار شۇغۇللىنىدىغان كەسىپ، خىزمەتلەرنىڭ ناملىرىدىن كەلگەن فامىلىلەرنىڭ سانى خېلى كۆپ. مەسىلەن، بىر ئائىلىدىكى ئەرلەر تۆمۈرچىلىك قىلسا، بۇ ئائىلىنىڭ فامىلىسى «ھېررېرو» (Herrero - تۆمۈر-چى) بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر ئائىلە ئەزالىرى ئېچىدە خىشچىلار بولسا، بۇ ئائىلىنىڭ فامىلىسى «تېجېرو» (Tejero - خىشچى) بولۇشى مۇمكىن؛ ئەگەر ئائىلە باشلىقى ساتىراش بولىدىغان بولسا، بۇ ئائىلىنىڭ فامىلىسى «باربېرو» (Barbero - ساتـ-راش) بولۇشى مۇمكىن؛ ئەگەر بىرەر ئائىلە موزدۇزلۇق دۇكـ-

نى ئېچىپ كېلىۋاتقان بولسا، ئۇنداقتا فامىلىسى «زاپاتېرو» Zapatero - موزدۇز) بولۇشى مۇمكىن؛ ئەگەر ئىلگىرى بىر ئائىلىدىن بىرەر كىشى جاللات بولغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ ئائىلىدىنىڭ فامىلىسى «ۋېردۇگو» (Verodugo - جاللات) بولۇشى مۇمكىن. ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ فامىلىسى بىلەن ئەجدادلىرىنىڭ كەسپى ئوتتۇرىسىدا قىلچە مۇناسىۋەت بولماسلىقىمۇ مۇمكىن؛

(3) ئاتا ئىسمى ياكى بوۋا ئىسىملىرىنى فامىلە قىلىدۇ: بۇ خىلدىكى فامىلىلەر ئىسپانلاردا خېلى ئومۇملاشقان بولۇپ، بولۇپمۇ ئاخىرىغا سۆز ئارقا قوشۇمچىسى ez ياكى es قوشۇلغان فامىلىلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ خىلغا كىرىدۇ. بۇنداق فامىلىلەر- دە ئەسلىي ئىسىمنىڭ تومۇرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، تونۇش ناھايىتى قۇلاي. مەسىلەن، فېرناندو (Fernando) ئىسىملىك كىشىنىڭ پەرزەنتلىرى ئۆزلىرىنىڭ فامىلىسىنى «فېرنان- دېز» (Fernandez) قىلىپ بېكىتىدۇ؛ گونزالو (Gonzalo) نىڭ پەرزەنتلىرى «گونزالېز» (Gonzalez) نى، ھېرناندو (Hernando) نىڭ پەرزەنتلىرى «ھېرناندېز» (Hernandez) نى فامىلە قىلىپ ئىشلىتىدۇ. ئوخشاشلا، كىشىلەر «مارتىنېز» (Martinez) فامىلىلىك جەمەتنى كۆرگەندە، بۇ جەمەتنىڭ بوۋا ئەجدادلىرى ئىچىدە مارتىن (Martin) ئىسىملىك كىشىنىڭ بولغانلىقىنى بىلەلەيدۇ. فامىلىسى سانچېز (Sanchez) بولغان كىشى جەزمەن سانچو (Sancho) ئىسىملىك ئادەمنىڭ ئەۋلادى بولىدۇ؛

(4) لەقەم ۋە جىسمانىي ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز- لەرنى فامىلە قىلىدۇ: بۇ خىلدىكى فامىلىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى يۇرتداش كىشىلەر مەجبۇرىي تېكىشتىن پەيدا بولغان بولۇپ، شەخسنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ بولۇشى مۇمكىن. ئەمما ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇنداق سۆزلەر ئائىلە ئەزالىرىغا مۇقىملىشىپ قېلىپ، ئەۋلادلىرىغا مىراس بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، ئىسپان-

لاردىكى «لادرون» (Ladron - ئوغرى)، «باربا» (Barba - بومبا ساقال)، «كالۋو» (Calvo - تاقىر باش)، «كابېزا» (Cabeza - يوغان باش)، «ريكو» (Rico - باي)، «دېلگادو» (Delgado - ۋېجىك)، «گوردىللو» (Gordillo - ئۇزۇنتۇرا) غا ئوخشاش فامىلىلەر دەل جىسمانىي ئەيبىنى ياكى باشقىلارنى ئىپادىلەيدىغان لەقەملەردىن كەلگەن بولۇپ، ھازىرقى ئەۋلادلار گەرچە مەزكۇر فامىلىلەرگە ۋارىسلىق قىلسىمۇ، ئەمما بۇ فامى- لىلەر ئەڭ دەسلەپكى مەنىسىنى يوقاتقان.

يۇقىرىقى تۆت تۈرلۈك كۆپ ئۇچرايدىغان فامىلىلەردىن سىرت، يەنە ئاز ئۇچرايدىغان فامىلىلەرمۇ بار بولۇپ، بۇنداق فامىلىلەرنىڭ كۆپ قىسمى سەھرالاردا پەيدا بولغان ۋە كېيىنچە شەھەرلىكلەر ئارىسىدىمۇ قىسمەن قوللىنىشقا سازاۋەر بولغان. بۇ خىلدىكى فامىلىلەر ئادەتتە (1) كۈندىلىك يېمەكلىك، زىرا- ئەت ۋە ئۆسۈملۈك ناملىرى؛ (2) قورال - جابدۇق، نەرسە - كېرەك ناملىرى؛ (3) ھايۋانات ناملىرى؛ (4) تەبىئىي جۇغرا- پىيىلىك ھالەتلەرنىڭ ناملىرى؛ (5) سەييارە، ۋاقىت - چاغ ناملىرى؛ (6) مېتال ناملىرى؛ (7) رەڭ ناملىرى؛ (8) ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دەرىجە - مەنسەپ ناملىرىدىن ئۆزگىرىپ كەل- گەن. بۇ يەردە سەھىپە ئېتىبارى بىلەن كۆپ مىسال كەلتۈرمە- دۇق.

ئىسپان تىللىق خەلقلەردە نۇرغۇن كىشىنىڭ ئىسىم - فامى- لىسى تۆت - بەش سۆزدىن، ھەتتا ئونىڭدىنمۇ كۆپ سۆزدىن تۈزۈلىدۇ. بۇ ئەھۋال، ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى ۋە فامىلىلىرىدە مۇرەككەپ ئىسىم ۋە مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ئىسمىدىكى مۇرەككەپلىك ئەھە- ۋالىنى تونۇشتۇرمايمىز. مۇرەككەپ فامىلىلەر ئىسپان تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا بەك كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئى- سىم - فامىلىلىرىدە دائىم باغلىغۇچى مەنىسىدىكى سىزىقچە

«-»، ئالدى قوشۇلغۇچى «de» («نىڭ» مەنىسىدە) ۋە باغلىغۇچ سۆز «y» («ۋە»، «بىلەن» مەنىسىدە) بولىدۇ. ئادەتتە بۇ ئۇچ خىل ئەھۋال مۇرەككەپ فامىلىنىڭ بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ سەۋەبى كۆپ بولۇپ، ئاساسلىق سەۋەب ئىككى: ئومۇمەن ئىككى فامىلە سىزىقچە «-» ئارقىلىق باغلانغان بولسا، بۇ ئادەتتە مەلۇم ئائىلىدىكى ئاتا كاتتا جەمەتلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئاتا تەرەپ فامىلە بىلەن ئاتا تەرەپ فامىلىنى قوشۇپ ئىشلىتىپ ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ فامىلىسى قىلىپ كېيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس قىلىپ بەرگەنلىكىدىن، ئەمما كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئۇ قوشما فامىلىنى ئاتا تەرەپ فامىلىسى سۈپىتىدىلا كۆرۈپ ئىشلەتكەنلىكى سەۋەبىدىندۇر. ئومۇمەن، ئالدى قوشۇلغۇچى «de» ئارقىلىق باغلانغان فامىلىلەر ئادەتتە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنسەپ نامىلىرىدىن، يەنى ئاتا تەرەپ ۋە ئانا تەرەپ ئەجدادلىرىدىن قېلىپ قالغان مەنسەپ نامىلىرىنىڭ قوشۇلۇپ پۈتۈن ئاتىلىشى ياكى بىر قىسمىنىڭ ئاتىلىشىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەردۇر. مەسىلەن، لېئوپولدو كالۋو - سوتېلوي بۇستېلو (Colvo—Soteloy Bustelo Leopoldo) ۋە دېئېگو رودرىگۇېز دې سىلۋا ي ۋېلازكېۋېز (Diego Rodriguez de Silva y Velazquez) قاتارلىق ئىككى كىشىنىڭ فامىلىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا يۇقىرىقى ئىككى خىل مۇرەككەپ فامىلىگە مەنسۇپ بولىدۇ. ئىككىنچى ئىسىمدا ئوتتۇرىغا چىققان «y» بولسا مۇرەككەپ فامىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى باغلىغۇچى ئالامەت ئەمەس، بەلكى ئاتا تەرەپ فامىلە بىلەن ئانا تەرەپ فامىلىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىغۇچى ئالامەتتۇر.

ئىسپان تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ئادەتتە ئۇچ سۆزدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئۇلارنىڭ تىزىلىش تەرتىپى مۇنداق: «ئۆز ئىسمى + ئاتا جەمەت فامىلىسى+ئانا جەمەت فامىلىسى».

كىشىلەرگە ئەڭ تونۇشلۇق بولغان مەشھۇر ئىسپان يازغۇچىسى، «دون كىخوت» نىڭ مۇئەللىپىنى مىسال قىلساق، ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى مىگۇئېل دې سېرۋانتېز سائاۋېدرا (Miguel de Cervantez Saavedra) بولۇپ، بۇنىڭدا Miguel - ئۇنىڭ ئىسمى، Cervantez - ئاتا جەمەت فامىلىسى، Saavedra بولسا ئانا جەمەت فامىلىسىدۇر. بۇنىڭدىن سىرت، ئىسپانلارنىڭ ئىسىم فامىلىلىرىدە يەنە تۆت - بەش سۆزلۈكلىرىمۇ بار بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ مۇرەككەپ ئىسىم ۋە مۇرەككەپ فامىلىلەرنىمۇ قوللىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىسپان تىللىق خەلقلەردىكى توي قىلغان ئاياللارنىڭ فامىلىسىگە كەلسەك، پرىنسىپ بويىچە ئېيتقاندا، ئۇلار توي قىلغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ئىسمى ۋە فامىلىسىنى تاشلىۋەتمەيدۇ، خەت - چەكلەردە، ھۆججەت - ئىسپاتلاردا ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ توي قىلىشتىن بۇرۇنقى بارلىق ئىسىم - فامىلىسىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئەمما ئادەتتىكى تۇرمۇشتا، توي قىلغاندىن كېيىن پەقەت ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتا جەمەت فامىلىسىنى ساقلاپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسىنى «de» ئارقىلىق قوشۇپ ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن، روسا لوپېز دې بىلانكو (Rosa Lopez de Blanco) دېگەن ئايالنىڭ ئىسىم - فامىلىسىدە روسا (Rosa) - ئۇنىڭ ئۆز ئىسمى، لوپېز (Lopez) - ئاتا جەمەتنىڭ فامىلىسى، بلانكو (Blanco) بولسا ئېرىنىڭ فامىلىسىدۇر. توي قىلىپ بولغان بەزى ئاياللار ئۆز ئىسىم - فامىلىسىنى يەنمۇ ئادەتىلاشتۇرۇپ، پەقەت ئۆز ئىسمى بىلەن ئېرىنىڭ فامىلىسىنىلا ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن، ماريە دې سانچېز (Maria de Sanchez) دېگەن ئادەتىلاشتۇرۇلغان ئىسىم - فامىلىدە ماريە (Maria) - ئاياللىق ئۆز ئىسمى، ئۇنىڭ سانچېز (Sanchez) ئەپەندىنىڭ خوتۇنى ئىكەنلىكىنى بىر قاراپلا بىلگىلى بولىدۇ.

ئىسپان تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئىسىم - فامىلىسى مۇرەككەپ بولسىمۇ، ئەمما دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇلار- نىڭ ئىسىم - فامىلىسى شەكىل جەھەتتە ئاددىيلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. ئادەتتىكى ئىجتىمائىي ئالاقىلەردە، كىشىلەر ئۆز- نىڭ ئىسمى بىلەن ئاتا جەمەت فامىلىسىنىلا ئىشلىتىدۇ. ئۆز ئىسمىدىن كېيىنكى باشقا سۆزلەر (يەنى ئۆز ئىسمى بىلەن ئالاقە- دار سۆزلەر) ۋە ئاتا تەرەپنىڭ فامىلىسى قىسقارتىلىدۇ. ئەكسە- چە يەنە بەزىلەر ئۆز ئىسىم - فامىلىلىرىنى ئاددىيلاشتۇرغاندا ئاتا تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ساقلاپ قېلىپ، ئاتا تەرەپنىڭ فامىلىسىنى قىسقارتمۇ ھېتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، كۆپىنچە ئاتا تەرەپ جەمەتىنىڭ نامدار، دەرىجىسى يۇقىرى بولۇپ، ئاتا جەمەت تەرەپتىن ئۇستۇن- رەك بولغانلىقىدىندۇر. ئەمما ئاتا جەمەتنىڭ فامىلىسىنى ئىشلە- تىپ، ئاتا جەمەتنىڭ فامىلىسىنى قىسقارتمۇ ھېتىش - يەنە شەخ- سىي قىزىقىش سەۋەبىدىن بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، مەش- ھۇر رەسسام پابلو رۇئىز ي پىكاسسو (Pablo Ruiz y Picasso) نىڭ ئىسىم - فامىلىسىدىكى «رۇئىز» (Ruiz) - ئۇنىڭ ئاتا جەمەتىنىڭ فامىلىسى، «پىكاسسو» (Picasso) بولسا ئاتا جەمەتنىڭ فامىلىسىدۇر. پىكاسسونىڭ ئاتىسى ئەينى دەۋردە- كى داڭلىق رەسسام، شۇ يەرلىك مۇزېيخانىنىڭ باشلىقى، شۇن- داقلا ئۇنىڭ رەسىم ئۆگىنىشىگە ئاساس سالغان كىشى بولۇپ، ئورۇن - مەرتىۋە ۋە شۆھرەت جەھەتلەردە ئاتا جەمەت تەرەپتىن كۆپ ئۇستۇن تۇراتتى. ئەقلىي پىرىنسىپ بويىچە ئۇ ئاتا جەمەت فامىلىسى بولغان «رۇئىز» (Ruiz) نى ئۆز فامىلىسى قىلىپ تاللىۋالسا بولاتتى. ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ ئىسمى بولغان پابلو (Pablo) بىلەن ئاتا جەمەت فامىلىسى «پىكاسسو» (Picasso) نىڭ باش تاۋۇشى ئوخشاشلا «p» بولغاچقا، «پىكاسسو» (Picasso) دېگەن ئاتا جەمەت فامىلىسىنى تاللىۋېلىپ ئىشلەتكە- نىدى.

△ **پورتۇگال تىللىق خەلقلەرنىڭ فامىلىسى:**

دۇنيادا پورتۇگال تىلى پورتۇگالىيەلىكلەردىن باشقا، ئافرە- قىدىكى ئانگولا، موزامبىك، گىۋىنىيە بىسساۋ، سان تومې - پرىنسىپى، ئامېرىكا قىتئەسىدىكى برازىلىيە، ئاسىيادىكى شەر- قىي تىمور قاتارلىق دۆلەتلەردىكى خەلقلەر ئورتاق قوللىنىۋاتقان تىلدۇر. پورتۇگال تىللىق خەلقلەرنىڭ فامىلىسى پورتۇگالىيە- لىكلەرنىڭ فامىلىسى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش.

پورتۇگال تىلى - فرانسۇز، ئىسپان، ئىتالىيان تىللىرى بىلەن قوشۇلۇپ ھىندى ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ رېم تىلى ئائىلىسىگە تەۋە بولۇپ، بۇ تىللارنى ئىشلىتىدىغان خەلقلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسىدە ئورتاق ئالاھىدىلىكلەر نۇرغۇن. مەسىلەن، ھەممىسى لاتىن يېزىقى بىلەن يېزىلىدۇ؛ ئىسىم بىلەن فامىلە- نىڭ تەرتىپىدە، ئىسىم ئالدىدا، فامىلە كەينىدە كېلىدۇ؛ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان نۇرغۇن كىشى ئىسىملىرى ئورتاق مەنبەلىك سۆزلەردىن كەلگەن.

ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇنجى قېتىم يەر شارىنى ئايلىنىش سەپىرىنى تاماملىغان كىشى پورتۇگالىيەلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئى- سىم - فامىلىسى فېرنان . دې. ماگىللان (Farnan de Magalhaes) دۇر. بۇنىڭدا «فېرنان» - ئۇنىڭ ئىسمى، ئوتتۇرا- دىكى «de» تەۋەلىك مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە، «ما- گىللان» بولسا فامىلىدۇر. بۇنداق ئاددىي ئىسىم بىلەن ئاددىي فامىلە (Nomes Simples) دىن تەركىب تاپقان ئىسىم - فامىلە- لەر پورتۇگال تىلىدىكى ئىسىم - فامىلىلەر ئىچىدە قۇرۇلمە- سى ئەڭ ئاددىي ئىسىم - فامىلىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما پورتۇگال تىللىق خەلقلەرنىڭ مۇرەككەپ ئىسىم - مۇرەككەپ فامىلە (Nomes Copostos) سىمۇ بار. بەزىلىرىنىڭ ئاددىي ئىس- مى ھەم مۇرەككەپ فامىلىسى، يەنە بەزىلىرىنىڭ مۇرەككەپ ئىسىم ۋە ئاددىي فامىلىسى بار. مەسىلەن، مانوئېل ئانتونىئو

ئالۋارېس دې ئازېۋېدو (Manuel Antonio Alwares de Azevedo) دېگەن ئىسىم- فامىلە مۇرەككەپ ئىسىم ۋە مۇرەككەپ فامىلىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇنىڭدا «مانوئېل ئانتونىيو» بولسا شەخس ئىسمى، «ئالۋارېس دې ئازېۋېدو» بولسا فامىلىدۇر. «جوسې كوستا نېگرېروس» (Jose Costa Negreiros) دېگەن ئىسىم - فامىلىدە، «جوسې» - شەخس ئىسمى، «كوستا نېگرېروس» بولسا فامىلىدۇر. فرانسىسكو دې پاۋلا سوۋسا» (Francisco de paula Sousa) دېگەن ئىسىم - فامىلىدە، «فرانسىسكو دې پاۋلا» - ئىسىم، «سوۋسا» بولسا فامىلىدۇر.

پورتۇگاللارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى مۇشۇنداق گاھى ئۇزۇن، گاھى قىسقادۇر. ئەمما پورتۇگالىيە ھۆكۈمىتى 1958 - يىلى ئېلان قىلغان ئالاقىدار پەرماندا شەخس ئىسمى (Nome Proprio) مۇستەقىل مەنىگە ئىگە ئىككى سۆزدىن ئاشماسلىق، فامىلە (Apelido de familia) مۇستەقىل مەنىگە ئىگە تۆت سۆزدىن ئاشماسلىق، فامىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى بىر سۆز ئاتا جەمەتنىڭ فامىلىسى بولۇش (ئەگەر مۇرەككەپ فامىلە بولسا، ئەڭ ئاخىرىدىكى سۆز ئاتا جەمەت فامىلىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇش)، ئەگەر ئانا جەمەتنىڭ فامىلىسىنى قوشۇپ قوللانماقچى بولسا، ئۇنى مۇرەككەپ فامىلە تەركىبىدە ئاخىرىدىن سانىغاندا ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇپ ئىشلىتىش كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەندى. مەسىلەن، پورتۇگاللارنىڭ يېقىنقى دەۋردىكى مەشھۇر يازغۇچىسى جۇسې ماريە ئېسا دې كېۋېروس (Jose Maria Eca de Queiros) نىڭ فامىلىسى «ئېسا دې كېۋېروس» (Eca de Queiros) بولۇپ، بۇ مۇرەككەپ فامىلىدە «دې كېۋېروس» - ئۇنىڭ ئاتا جەمەت فامىلىسى، «ئېسا» بولسا ئانا جەمەت فامىلىسىدۇر.

پورتۇگالىيە ھۆكۈمىتى پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا جەمەت فامىلە-

سىنى ياكى ئانا جەمەت فامىلىسىنى ئىشلەتىش بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن بولغاچقا، كۆپ قىسىم ئادەم ئاتا جەمەتنىڭ فامىلىسىنى ئىشلەتسىمۇ، ئەمما قىسمەن كىشىلەر ئانا جەمەتنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىدۇ.

پورتۇگالىيەدە قەدىمكى ئېپتىدائىي دەۋرلەردە شەخس ئىسمىلا بار بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە قەدەر فامىلە ئىشلىتىلمىگەنىدى. مەسىلەن، پورتۇگالىيە مۇستەقىل بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئەڭ ئاخىرقى گراف نۇنو مېندېس (Nuno Mendes . 1070 - يىلى ئۆلگەن) نىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى مېندو نۇنېس (Mendo Nunes)، بوۋىسىنىڭ ئىسمى نۇنو ئالۋېتىس (Nuno Alvites)، ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ ئىسمى ئالۋېتو نۇنېس (Alvito Nunes) ئىدى. بۇ تۆت ئەۋلاد كىشىنىڭ ئىسىم - فامىلىسىدىن نۇنېس (Nunes)، ئالۋېتىس (Alvetes) ۋە مېندېس (Mendes) لارنىڭ نۇنو (Nuno)، ئالۋېتو (Alvito) ۋە مېندو (Mendo) دىن «o» نى ئېلىپ تاشلاپ، «es» نى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئەينى چاغدا مۇنداق «es» قوشۇلغان يېڭى ئىسىملار پەقەت ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋەتنىلا ئىپادىلەيدىغان بولۇپ، ئۇ ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشالمايتتى. شۇڭا ھەقىقىي مەنىدىكى فامىلە دەپ ھېسابلىغىلى بولمايتتى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، سۆز ئارقا يارىدەمچىسى «es» نىڭ ئەسلىدىكى پەقەت ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋەتنىلا ئىپادىلەيدىغان رولىدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ئاتىدىن بالىغا، بالىدىن نەۋرىگە داۋاملىشىدىغان، نەسىل - نەسەبتىن دېرەك بېرىدىغان فامىلەرنىڭ تۇپ بەلگىسى بولۇپ قالدى. ئانا ئىسمىنىڭ بىر جەمەتنىڭ فامىلىسىگە ئۆزگىرىپ قېلىشىدەك ئۆزگىرىش پورتۇگال تىلىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئۇچرايدۇ.

نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى، ئوخشاش فامىلىلىكلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، پەقەت ئەسلىدىكى فامىلەرگىلا تايىنىپ ئوخ-

شاش فامىلىلىكلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى پەرقلەندۈرۈش تەس بولۇپ قالغانلىقتىن، پورتۇگال تىللىق خەلقلەرنىڭ فامىلە نامى، تۇرالغۇ جايلىرىنىڭ نامى، جىسمانىي ئالاھىدىلىكى، پەزىلىتى، ئىجتىمائىي ئورنى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى قوشۇشقا توغرا كەلدى. كېيىن قوشۇلغان مەزمۇنلار نەچچە ئەۋلاد ئۆتكەندىن كېيىن بىر جەمەتتىن شاخلىنىپ چىققان ھەرقايسى تارماق جەمەتلەرنىڭ بەلگىسىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇنداق بەلگىلەر يېقىن تۇغقانلار ئارا نىكاھلىنىشتىن ساقلىنىشقا، نوپۇسنىڭ نەسل سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشقا پايدىلىق بولغاچقا، يەرلىك دائىرىلەر ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ قوللىشىغا نائىل بولدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە، بۇ تەركىبلەر مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ياكى يېڭى فامىلىلەرگە ئايلاندى. پورتۇگالىيەدە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ فامىلىسى سۈپەت سۆزلىرى، ئۇنۋان نامىلىرى، ئىمارەت نامىلىرى، يەر نامىلىرى، ھەتتا دۆلەت نامىلىرىدىن كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭ سەۋەبى دەل ئاشۇنىڭدا. مەسىلەن، برازىلىيەنىڭ يېقىنقى زامان تارىخشۇناسى بالتاسار دا سىلۋا لىسبون (Baltasar da Silva Lisboa) نىڭ فامىلىسى «لىسبون» پورتۇگالىيە پايتەختىنىڭ نامىدا كەلگەن. جاكۇبىم جوسې دا فرانسا (Joaquim Jose da Franca) نىڭ فامىلىسى «فرانسا» دۆلەت نامى فرانسىيەدىن كەلگەن. پورتۇگالىيەدە «ماركىز» (Marques - ئۇنۋان نامى)، «برانكو» (Branco - قەلئە نامى)، گېررېروس (Guerreiros - ئەلەمدار، جانباز مەنىسىدە)، «خورتا» (Horta - كۆكتاتلىق) دېگەندەك فامىلىنى ئىشلىتىدىغانلارمۇ خېلى كۆپ.

پورتۇگال تىللىق خەلقلەردە بەزىلەر ھايۋانات نامىلىرىنى فامىلە قىلغان. مەسىلەن، ۋاسكو دا گاما (Vasco da Gama) ئىسمىلىك كىشىنىڭ فامىلىسى «گاما» (Gama) - «چىشى

كېيىك» مەنىسىدىكى سۆزدۈر. بۇنىڭدىن سىرت «راپوسا» (Raposa - تۈلكە)، «لوبو» (Lobo - بۆرە)، «لېئو» (Leao - شىر)، «كوئېلخو» (Coelho - توشقان)، «كاۋ» (Cão - ئىت) قاتارلىق فامىلىلەر پورتۇگاللارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ تۇتېمىلار بىلەن ئۇرۇقلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. پورتۇگال تىللىق خەلقلەردە ئۇسۇملۇك نامى بىلەن باغلانغان فامىلىلەرمۇ بار. مەسىلەن، ئولاردا پاراسەت، تىنچلىق، پاراۋانلىق ۋە شەرەپنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدىغان زەيتون دەرىخى (Oliveira) نىڭ نامىنى فامىلە قىلغانلارمۇ خېلى كۆپ.

ئافرىقا ۋە ئامېرىكا قىتئەسىدىكى پورتۇگال تىللىق خەلقلەرده ئادەتتە پورتۇگال تىلىدىكى ئىسىم - فامىلىلەر ئىشلىتىلىسىمۇ، ئەمما ئافرىقىدىكى ماندىنگو تىلى، ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئىندىئان تىلى ۋە پورتۇگال تىلىدىن ئېلىنغان ئارىلاش ئىسىم - فامىلىلەرمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ماريئو جۇرۇنا (Mario Juruna) دېگەن ئىسىم - فامىلىدە، «ماريئو» - پورتۇگالچە شەخس ئىسمى، «جۇرۇنا» بولسا ئىندىئان تىلىدىكى فامىلىدۇر. «سامبا فېرناندېس» (Samba Farnandes) دېگەن ئىسىم - فامىلىدە، «سامبا» بولسا ئافرىقىدىكى مۇبىندۇ تىلىدىكى شەخس ئىسمىدۇر، «فېرناندېس» بولسا پورتۇگال تىلىدىكى فامىلىدۇر. مامادۇ ماندىنگاس (Mamadu Mandingas) بولسا ساپ ماندىنگو تىلىدىكى ئىسىم ۋە فامىلىدۇر.

پورتۇگال تىللىق دۆلەتلەردە ئىسىم - فامىلىلەر مەيلى قايسى تىلدا ئاتالىشىدىن قەتئىينەزەر، بىر دەك پورتۇگال يېزىقى بىلەن خاتىرىلىنىدۇ.

قىستۇرۇپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، پورتۇگالىيەدە ھۆكۈمەت بىلەن دىنىي جەمئىيەت كىشىلەرنىڭ ئىسىم تاللىشىغا قارىتا مۇئەييەن بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان. مەسىلەن،

ھۆكۈمەت پۈقرالاردىن پورتۇگال تىلىدىكى قېلىپلاشقان شەخس ئىسىملىرى (Nomes Portugueses) نى ياكى پورتۇگالچىلاشقان چەت ئەلچە ئىسىملار (Nomes aPortuguesados) نى قوللىنىش-نى، ھەركىم ئۆزى خالىغانچە ئىسىم ئويدۇرۇپ چىقارماسلىقنى تەلەپ قىلغاندىن باشقا، قالايمىقانچىلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن فامىلىلەرنى شەخس ئىسمى ئورنىدا ئىشلىتىشنى رۇخسەت قىل-مايدۇ. ھايۋانات ۋە نەرسە - كېرەك ناملىرىنى ئادەم ئىسمى قىلىپ ئىشلىتىشنى، ھاكىمىيەت مەنسىگە ئىگە ئىسىملارنى ئىشلىتىشنى لايىق ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

△ رۇسلارنىڭ فامىلىسى

قەدىمدە رۇسلاردا خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش فامىلە بولمىغانىدى. ئاتا ئىسمىنى شەخس ئىسمىغا قوشۇپ ئاتاش ئۇسۇ-لى نىسبەتەن بالدۇر پەيدا بولغان بولۇپ، ئاتا ئىسمى ئوخشاش ئىسىملىكلەرنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى قىلىناتتى. بۇ ئەھ-ۋال ئۇيغۇرلاردىكى ناملاش ئۇسۇلىغا ئوخشايتتى. 13 - ئەسىر-نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شۆبتسىيەلىكلەر رۇسلارنىڭ بىر شەھىرى - نوۋوگورودنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، رۇسىيە كىنەزلىكىنىڭ كىنەزى ئالىكساندىر ياروسلاۋىچ (Александр Ярославич) نوۋوگورودقا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن قوشۇن باش-لاپ، نېۋا (Нева) دەرياسى بويىدا شۆبتسىيەلىكلەرنى مەغلۇپ قىلدى ھەم ئۇلارنى قوغلىۋەتتى. مۇشۇ سەۋەبتىن، ئۇنىڭ نامى ئالىكساندىر نېۋسكىي (Александр Невский) دەپ ئاتالدى. چارروسىيەنىڭ بىرىنچى نۆۋەتلىك چار پادىشاھى ئىۋان IV (1530 - 1584) ئۆزىنىڭ ۋەھشىيانىلىكى بىلەن «ئىۋان گروزنىي» (Иван Грозный - قەھرلىك ئىۋان) دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن ھازىرقى رۇس فامىلىلىرىنىڭ مەنىسىنى ۋە كېلىپ چىقىش سەۋەبىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. رۇس فامىلىلىرى ئىچىدە مەنسەپ نامىدىن، ئۇرۇق تۇتىملىرىنىڭ نامىدىن كەلگەن

فامىلىلەرمۇ بار. مەسىلەن، «كىنيازبۇ» (Князев) دىن كەلگەن؛ «ئورلوۋ» (Орлов) فامىلىسى «بۇركۇت» مە-نىسىدىكى سۆز «ئورىل» (Орёл) دىن كەلگەن، «مېدۋېدبۇ» (Медведев) فامىلىسى «ئېيىق» مەنىسىدىكى «مېدۋېدې» (Медведь) دىن كەلگەن. رۇسلاردا ھۈنەر - كەسىپ ناملىرى-دىن كەلگەن فامىلىلەرمۇ ھەم بار. مەسىلەن، «كۇز نېچوۋ» (Кузнецов - تۆمۈرچى)، «سلي سارىۋ» (Слесарев - سىلە-سار) دېگەندەك.

يېقىنقى ۋەھازىرقى زاماندىكى رۇسلارنىڭ ئىسىم - فامىلە-لىرى ئومۇمەن ئۈچ بۆلەكتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار: شەخس ئىسمى (Имя)، ئاتا ئىسمى (Отчество) ۋە فامىلە (Фамилия) لاردىن ئىبارەت. مەسىلەن، مەشھۇر رۇس شائىرى مايا كوۋسكىينىڭ تولۇق نامى ۋلادىمىر (Владимир Владимирович Маяковский) بولۇپ، بۇنىڭدا «ۋلادىمىر» - ئۇنىڭ ئۆز ئىسمى، «ۋلادىمىروۋىچ» - ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىس-مى، «مايا كوۋسكي» بولسا ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ فامىلىسىدۇر. كۆرۈشكە بولىدۇكى، رۇسلاردا ئىسىم ئاخىرىغا «ۋىچ» (Вич-...نىڭ بالىسى مەنىسىدىكى قوشۇمچە) قوشۇلۇش بىلەن ئۇ ئىسمىنىڭ ئاتا بولغۇچىنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى ئىپادە قىلىنى-دۇ. رۇسلاردا قوشۇمچىلار ئارقىلىق ئاتا ئىسمى بىلەن شەخس ئىسمى ۋە فامىلە پەرقلەندۈرۈلىدىغان بولغاچقا، شەخس ئىسمى، ئاتىسىنىڭ ئىسمى ۋە فامىلىسى ئوخشاش ئىسىملاردىن بولغان كىشى ئىسىملىرىمۇ ئوچرايدۇ. مەسىلەن، ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋا-نوف. ئەمما بۇنداق ئەھۋال بەك ئازدۇر. رۇس كىشى ئىسىملىرىدا فامىلىلەرنىڭ مۇئەنەق بەلگىسى ۋۇ (ов)، «ئوۋا» (ова)، -ېۋ (ев)، - ېۋا (ева)، -ىن (ин)، - نا (ина)، - سكي (ский)، - سكايا (ская) لەردۇر. بۇلار ئىچىدە «وۋ، - ېۋ، - ن، - سكي» لار ئەرلەر ئىشلىتىدىغان فامىلىلەر ئاخىرىغا

قوشۇلۇپ كېلىدۇ، «ـ وۋا، ـ ېۋا، ـ نا، ـ سكايا» لار خوتۇن-قىزلار قوللىنىدىغان فامىلىلەرگە قوشۇلۇپ كېلىدۇ. شۇنداق بولغاندا، رۇس كىشى ئىسمىلىرىدە «ۋېچ» قوشۇمچىسى قوشۇلغان سۆز ـ ئاتىنىڭ ئىسمى، يۇقىرىقى قوشۇمچىلار قوشۇلغان سۆزلەر ـ فامىلە، قېلىپ قالغىنى شەخس ئىسمى بولىدۇ. مەسىلەن، گونچاروف (Гончаров)، پاۋلوف (Лавлов)، چېخوف (Чехов)، مېندېلېۋ (Менделъв)، تۇرگېنېۋ (Тургенев)، رېپىن (Релин)، ئىلىن (Ильин)، ژۇكوۋسكي (Жуковский)، دوستوئېۋسكي (достоевский) لار ئەرلەر قوللانغان فامىلىلەر بولسا، يۇقىرىقى فامىلىنى قوللانغان ئەرلەرنىڭ ئاياللىرى، ھەمشىرىلىرى ۋە قىزلىرى ھەم ئانىلىرى قوللىنىدىغان فامىلىلەر مۇناسىپ ھالدا گونچاروۋا (Гончарова)، پاۋلوۋا (Лавлова)، چېخوۋا (Чехова)، مېندېلېيېۋا (Менделъва)، تۇرگېنېۋا (Тургенева)، رېپنا (Релина)، ئىلىنا (Ильина)، ژۇكوۋسكايا (Жуковская) ۋە دوستوئېۋسكايا (Достоевская) بولىدۇ. ئەمما، شېۋچېنكو (Шевченко)، گوگول (Гоголь)، گلىنكا (Глинка) قاتارلىق ئاز ساندىكى فامىلىلەرنى ئەر ـ ئاياللىق جىنس تۇسىنى ئىپادىلەيدىغان يۇقىرىقىدەك قوشۇمچىلار سىزلا ئورتاق ئىشلىتىدۇ.

رۇسلاردا پەرزەنتلەر ئاتىسىنىڭ فامىلىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ، قىزلار ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىدۇ. ئىلگىرى قىزلار ياتلىق بولغاندىن كېيىن چوقۇملا ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىشى ئادەت بولسىمۇ، ئەمما ھازىرقى زامانغا كەلگەندە، قىزلار ئىكاھتىن كېيىن ئېرىنىڭ فامىلىسىنى ئىشلەتمەي، ئۆز فامىلىسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار.

△ ياپونلارنىڭ فامىلىسى:①

قەدىمدە ياپونلاردا پەقەت ئىسىملا بار بولۇپ، فامىلە يوق ئىدى. كېيىنچە سىنىپىي جەمئىيەت باسقۇچىغا كىرگەندىن كېيىن، ھۆكۈمران سىنىپلار ئارىسىدا ئالدى بىلەن 氏 (uji) ۋە 姓 (kabane) پەيدا بولدى. 氏 (uji) بولسا ياپونلارنىڭ قەدىمكى دۆلىتىدىكى بىر خىل سىياسىي تەشكىلات ئىدى. ھەربىر ئۇرۇق 氏 (uji) نىڭ ئۆزىگە خاس ئىسمى بولاتتى. بۇ «氏名» (ئۇرۇق نامى) دېيىلەتتى. ئۇرۇق نامى ئۇرۇقنىڭ ئوردىدا ئۇسۇلغان ئالغان ۋەزىپىسى ۋە شۇ ئۇرۇقنىڭ ئولتۇراقلاشقان، باشقۇرغان زېمىنلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلاتتى. ياپونلارنىڭ قەدىمكى فامىلىسى (kabane) بولسا ئۇرۇق (uji) قا ھەدىيە قىلىنغان ئاتاق نامى بولۇپ، ئۇرۇقنىڭ ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ئورنىنى ئىپادىلەيتتى. فامىلە (kabane) نەچچە ئون تۈرلۈك بولۇپ، ئۇ گويا كى قېيۇدالىق ئۈنۈمان نامىلىرىغا ئوخشاپ كېتەتتى ۋە ئەجدادتىن ئەۋلادقا مىراس قالاتتى. ھەرقايسى فامىلە (kabane) ئوتتۇرىسىدا دەرىجە پەرقى ئېنىق ئىدى. ئۇرۇق نامى (uji) ۋە فامىلە (kabane) دىن تاشقىرى، مىلادىيە 1009 ـ ئەسىرلەردە يەنە بىكىچە بىر خىل نام بولغان 苗 (miyooji) ئوتتۇرىغا چىقتى. miyoji دېگىنى ئەۋلاد، تارماق، شاخچە دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ. miyooji بولسا ئائىلىلەر ئۇرۇق جەمەتىدىن بۆلۈنۈپ چىققاندىن كېيىن قويۇلغان يېڭى فامىلە ئىدى. دېمەك، قەدىمكى ياپونلارنىڭ فامىلىسى 氏 (uji)، 姓 (kabane) ۋە 苗 (miyooji) دىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەكتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مەلۇم بىر مەنىنى بىلدۈرەتتى. قەدىمدە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىسمى ـ فامىلىسى بىرقەدەر ئۇزۇن

① ياپونلارنىڭ ئىسمى ـ فامىلىسىدە ئىشلىتىلىدىغان خەت بۇ يەردە كەسلى ياپونچە كەمىس، بەلكى ئۇلارنىڭ خەنزۇچە يېزىق بىلەن يېزىلىدىغان شەكلى ۋە تەلەپپۇزى بويىچە بېرىلىدۇ.

بولاتتی. كېيىنچە يېگىچە 苗字 (miyooji) كۆنسايىن كۆپەيىپ، 氏 (uji)، 姓 (kabane) ۋە 苗字 (miyooji) لار بىرلىششكە قاراپ يۆزلەندى. ھازىرقى ياپونچىدا دېيىلىدىغان 苗字 (moyooji) دەل بىز دەۋاتقان فامىلىگە جەھەتتىن تەڭداشتۇر. ياپونىيىدە ھەم 氏 (uji) ۋە 姓 (kabane) غا، ھەم 苗字 (miyooji) غا ئىگە ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسى ئىچىدە، ساماۋى پادىشاھلىرىنىڭ مۇستەسنا ئىدى. تارىختىكى ياپونىيە ساماۋى پادىشاھلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ فامىلىسى يوق بولۇپ، پەقەت ئىسمىلا بار. قەدىمدە ساماۋى پادىشاھلار تەڭرىنىڭ ئەۋلادى دەپ قارىلاتتى ۋە ئىنتايىن ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا فامىلىسى بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. يالغۇز ساماۋى پادىشاھنىڭلا ئەمەس، ھەتتا خانىش ۋە شاھزادە ـ مەلىكىلەر-نىڭمۇ فامىلىسى يوق ئىدى. (ئەمما ساماۋى پادىشاھنىڭ قىزلىرى سىرتقا ياتلىق بولغاندا، ئېرى تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىشلەتتى. 氏 (uji)، 姓 (kabane) ۋە 苗字 (miyooji) ھوقۇقىنىڭ سىمۋولى بولغاچقا، ئىسىملىرى ئالدىغا مەزكۇر نام-لىكىلەرنى قوشۇش پەقەت ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭلا ھوقۇقى ئىدى. ئەمما خەلق ئاممىسىنىڭ فامىلىسى يوق ئىدى. مىڭجېڭ يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى (1868 ـ يىلى) دىن كېيىن، ياپو-نىيە ھۆكۈمىتى فېئودالىلىق دەرىجە تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، مىڭجېڭنىڭ ئۇچىنچى يىلى، يەنى 1870 ـ يىلى بارلىق پۇقرالار فامىلە قويلانسا بولىدۇ، دەپ بەلگىلىمە چىقاردى. ئەمما ئۇزاق-تىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادەت تۇپەيلى، خەلق ئۇزلۇ-كسىز ئەرمەھەل فامىلە تاللاشقا جۇرئەت قىلالمىدى. بۇنىڭ ئۈ-چۈن ياپونىيە ھۆكۈمىتى مىڭجېڭنىڭ 8 ـ يىلى (1875 ـ يىلى) قايتا قارار چىقىرىپ، بارلىق پۇقرالار جەزمەن فامىلە قويۇلىشى لازىم دەپ بەلگىلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ياپونلارنىڭ ھەممە ئائىلىلىرىدە فامىلە ئىشلىتىلدى، پەرزەنتلەر ئاتا تەرەپنىڭ فامـ-

لىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ كەلدى، ئاياللار ئېرىنىڭ فامىلىلىرىنى قوللاندى. ھازىرقى ئەھۋال ئەنە شۇنداق جەريانلاردىن كېيىن شەكىللەندى.

ياپونلار دۇنيا بويىچە ئەڭ كۆپ فامىلىسى بار مىللەتتۇر. ستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىر ياپونلارنىڭ فامىلىسى تەخ-مىنەن 110 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان-لىرى 400دىن ئارتۇقراقتۇر. ياپونلارنىڭ فامىلىسىمۇ مۇئەييەن مەنىلەرگە ئىگە. ئۇلار ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان يەر نامىلىرىنى (مەسىلەن، Yamaxita ـ 山下 ـ تاغ قاپتىلى؛ Yamamoto ـ 山本 ـ تاغ ئوستى؛ Tanabe ـ 田边 ـ ئېتىز يېنى...)، يېزا نامىلىرىنى (مەسىلەن، Nxiimura ـ 西村 ـ غەربىي كەنت؛ Orimura ـ 森村 ـ ئورمان كەنتى؛ Kimura ـ 木村 ـ ياغاچ كەنتى ...)، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ نامىلىرىنى، ئۆسۈملۈك نامىلىرىنى (مەسىلەن، Wakamasu ـ 若松 ـ قارىغاي؛ Takazuki ـ 高杉 ـ ئېگىز شەمشاد...)، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ نامىلىرىنى (مەسىلەن، Onoji ـ 小野寺 ـ دالا بۇتخانىسى؛ Saionji ـ 西园寺 ـ غەربىي ھويلا بۇتخانىسى) فامىلە قىلىپ ئىشلىتىدۇ.

ياپونلاردا قىزلار ياتلىق بولغاندىن كېيىن، ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىدۇ. ئىچ كۈيئوغۇل بولۇپ ئايالى تەرەپكە كىرىپ ئولتۇراقلاشقان ئەرلەر ئايالى تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىش-لىتىدۇ. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياپونىيىنىڭ يېڭى «ھەق تەلەپ قانۇنى»دا، ئەر ـ ئايال ئىككى تەرەپ تويدىن ئىلگىرىكى بەلگىلىمە بويىچە ياكى ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىدۇ، ياكى ئايالى تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ئەمما بۇگۈنگىچە مۇتلەق كۆپ ئاياللار ئەنئەنە بويـ-چە يەنىلا ئەرلىرى تەرەپنىڭ فامىلىلىرىنى ئىشلەتمەكتە.

ياپونلارنىڭ فامىلىلىرى ئىچىدە بىر خەتلىك فامىلىمۇ،

كۆپ خەتلىك مۇرەككەپ فامىلىلەرمۇ بار. مەسىلەن، mori (森 - موری)، Masumoto (松本 — ماسۇموتو)، Usenta (宇喜多 -ئۇسېنتا)، Kadenokooji (武者小路 — كادېنوكوئوجى)، Kantokuyooro (勘解由小路 — كانتوكۇيوئورو) دېگەندەك. ئىلگىرى ھەتتا يەتتە خەتلىك فامىلە-لەرمۇ بولغان. ئادەتتە، ھازىرقى زامانىدىكى ياپونلارنىڭ فامىلە-لىرى ئىچىدە ئىككى خەتلىك فامىلە ئەڭ كۆپ. ئۇنىڭدىن قالسا ئۈچ خەتلىك فامىلىلەر، ئۇنىڭدىن كېيىن قالسا بىر خەتلىك فامىلىلەردۇر. تۆت خەتلىك فامىلىلەر ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ.

ياپونلارنىڭ فامىلىسى بىلەن ئىسىمنىڭ تىزىلىش تەرتىپە-دە، فامىلە ئالدىدا، ئىسىم كەينىدە تۇرىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ ئىسىم ۋە فامىلىسىدىكى خەت سانىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۆۋەندىن بىر پۈتۈن ئىسىم - فامىلىدە قايسى ئىسىم، قايسى فامىلە ئىكەنلىكىنى ئاسان پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. شۇڭا قولاي بولۇشى ئۈچۈن، ياپونلار رەسمىي ئىمزا قويىدىغان ئەھۋالدا فامىلىسى بىلەن ئىسىمنىڭ ئارىسىنى يىراقلاشتۇرۇپراق يېزىش ئۇسۇلى تارقىلىق ئۇلارنى پەرقلەندۈرىدۇ.

8. ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشتا فامىلە مەنبەسى مەسىلىسى

بۇ يەردە ئېيتىلۇاتقان «فامىلە مەنبەسى مەسىلىسى» ئەمە-لىيەتتە فامىلىلەرگە سۆز تاللاش مەسىلىسىدۇر. ئالدىنقى سەھە-پىدىكى بايانلاردىن بىزگە شۇ نەرسە ئايان بولدىكى، فامىلە يالغۇز ئادەمنىڭ نام - بەلگىسى مەسىلىسىلا ئەمەس، مۇھىمى مىللەت-لەرنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، سىياسىي - ئىجتىمائىي تۈزۈلمە-سى، ئۆرپ - ئادەت، ئۇدۇملىرى بىلەن ئالاقىدار بولغان زور مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە، فامىلىلەر مىللەتلەر-

نىڭ تىل ئادىتى ۋە مىللىي تىل تەرەققىياتىنىڭ جەريانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، مىللىي تىلنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بويىچە تەشكىل قىلىنىپ ئىشلىتىلگەندىن سىرت، يەنە ئۇلار ھەر ۋاقىت مىللەتلەرنىڭ تىلدا ئىپادە قىلغان مەدەنىيەت پىسخىكىلىرىنىڭ كۆرۈنۈشىدۇر. شۇ سەۋەبتىن، بىر مىللەتنىڭ فامىلىلىرىگە سۆز تاللىغاندا، تەبىئىيكى، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى كەڭ مەنىدىكى مەدەنىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئويلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بولۇپمۇ ئىلگىرى فامىلىسى بار مىللەتلەرگە ئوخشىمىغان تەرزدە فامىلىنى ئاڭلىق قوللانماقچى بولغان مىللەت-لەر ئۈچۈن، فامىلە مەنبەلىرىنى ھېكتكەندە مىللەت مەدەنىيىتى-نىڭ ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كەلگۈسىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش-نى، فامىلە سۈپىتىدە تاللىغان سۆزلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تارد-خىي يىلتىزىغا بولغان سېغىنىش تۇيغۇلىرىنى ئىپادە قىلىشنى، ئۇنىڭدىن باشقا، فامىلە قوللىنىش جەريانىدا يۇز بېرىدىغان بىر قاتار ئەھۋاللارنى تولۇق نەزەرگە ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما شۇ نەرسە ئېنىقكى، فامىلە قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ئانچە سىرلىق نەرسىمۇ ئەمەس، ئۇلار بىر مىللەت تىلىدا جانلىق ئىشلىتىلۇاتقان ياكى ئىلگىرى ئىشلىتىلگەن، مىللەت تۇرمۇ-شى، تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە مۇھىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بول-غان بارلىق ھادىسات، ئەشيا، ئەھۋالات، كەيپىيات قاتارلىقلار-نىڭ كونكرېت نامىلىرىدىن ئىبارەت.

دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ فامىلە ئىشلە-تىش ئەنئەنىسىگە ئىگە مىللەتلەرنىڭ فامىلە قىلىپ تاللىۋالغان سۆزلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئەڭ دەسلەپتە فامىلە قىلىپ تاللانغان سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى مىللەتلەر ئۇرۇق، قەبىلىۋى ھا-لەتتە ياشاۋاتقان دەۋرلەردە ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن ئالاقىدار دەپ تونۇپ، تۇنىغان تۇتەم ھايۋانلىرى (بەزىدە تۇتەم ئۆسۈملۈكلىرى) نىڭ ئىسىملىرى ئىكەنلىكى ھەققىدە ئىسىم -

فامىلەشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئىلىم ساھىبلىرىنىڭ پىكرى بىر-
دەك. بۇنىڭدىن باشقا مەنبەلەر ھەم شۇ مىللەتلەرنىڭ سىياسىي،
ئىقتىسادىي، مەدەنىي تۇرمۇشى، تەبىئىي مۇھىتى، تىل ئادەتلە-
رى ۋە ئۆزگىچە كۆزقاراشلىرىنى ئىپادە قىلىدىغان تۇرلۇك سۆز-
لەردۇر. چەت ئەللەردىكى ۋە جۇڭگودىكى فامىلىسى بار مىللەت-
لەرنىڭ فامىلە قىلىپ قوللانغان سۆزلىرىنى مۇنداق بىرقانچە
تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

(1) تۇغۇلغان ۋە ئولتۇراقلاشقان يۇرت - جايلارنىڭ نامىلە-
رى؛

(2) دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلارنىڭ نامىلىرى؛

(3) ئەجدادلىرى تۇتىم سۈپتىدە تېۋىنغان ھايۋانلارنىڭ
نامىلىرى؛

(4) باشقا ھايۋان ۋە ئۇچار - قاناتلارنىڭ نامىلىرى؛

(5) ئىشلەپچىقىرىش قورال - سايمانلىرى ۋە تۇرمۇش
جابدۇقلىرىنىڭ نامىلىرى؛

(6) ئەجدادلىرىنىڭ ئىسىملىرى؛

(7) ئەجدادلىرىنىڭ لەقەملىرى؛

(8) ئەجدادلىرىنىڭ تەخەللۇسلىرى؛

(9) ئەجدادلىرىنىڭ ئۇنۋان - دەرىجە نامىلىرى؛

(10) ئەجدادلىرىنىڭ ھۆرمەت نامىلىرى؛

(11) تۇرلۇك كەسىپلەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىنىڭ
نامىلىرى؛

(12) شەھەر - قەلئە، يېزا - كەنت نامىلىرى؛

(13) ئادەمنىڭ سىرتقى قىياپىتى ۋە خاراكتېر ئالاھىدىلە-
كىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر؛

(14) تەبىئەت جىسىملىرى، جۈملىدىن سەييارىلەرنىڭ نا-
ملىرى؛

(15) تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ نامىلىرى؛

(16) ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ نامىلىرى؛

(17) ئەجدادلىرى قۇرغان بەگلىك، خانلىق، سۇلالە ۋە
دۆلەتلەرنىڭ نامىلىرى؛

(18) پېمەكلىك ۋە زىرائەت نامىلىرى؛

(19) ھەربىي قورال - ياراغلارنىڭ نامىلىرى؛

(20) پەسىل، ئاي، ھەپتە ۋە كۈنلەرنىڭ نامىلىرى؛

(21) مېتاللار نامىلىرى؛

(22) رەڭ سۆزلىرى؛

(23) دىنىي ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلارنىڭ نامىلىرى؛

(24) دىنىي رىۋايەت ۋە قەھرىمانلىق قىسسىلىرىدىكى قەھ-
رىمانلارنىڭ نامىلىرى؛

(25) ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان
سۆزلەر؛

(26) پەرزەنتلەر تۇغۇلغان كۈن ياكى قېرىنداش - ھەمشە-
رىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەرتىپ مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان
سۆزلەر؛

(27) ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ئەتراپىدىكى جۇغراپىيە-
لىنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر؛

(28) مىللەت نامىلىرى؛

(29) بايرام - مۇراسىم نامىلىرى؛

(30) تەم، پۇراق قاتارلىق سەزگۈلەرنى بىلدۈرىدىغان
سۆزلەر؛

(31) ئادەمنىڭ پەزىلىتى ۋە مىجەز - خاراكتېر ئالاھىدىلە-
كىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر؛

(32) تاغ - دەريا، كۆل - سازلىق نامىلىرى؛

(33) ئاتا ئىسمى ياكى ئۇنىڭدىن شاخلىنىپ تۇرلەنگەن
ئىسىملار؛

(36) سۈپەت سۆزلىرى؛

(37) رەۋش سۆزلىرى؛

(38) جۈملە شەكلىدە تۇزۇلگەن، مەنىسى غەلىتە بىرىكمە-لەر؛

(39) ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر؛

يۇقىرىقى تۈرلەر دۇنياسىدىكى فامىلە قوللىنىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەر فامىلە مەنبەسى سۈپىتىدە ئىشلىتىدىغان سۆزلەر بو-لۇپ، بۇ دېگەنلىك، ھەربىر مىللەت فامىللىرى يۇقىرىدىكى ھەممە تۈردىكى سۆزلەرنى مەنبە قىلغان دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئۇلار بارلىق فامىلىلىك مىللەتلەر مەنبە سۈپىتىدە پايدىلانغان سۆز - نامالارنىڭ تەسۋىرىدۇر. يۇقىرىقى تىزملىكتە كۆرسىتىل-گەن تۈرلەر فامىلە سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە بولىدىغان سۆزلەرنىڭ تولىمۇ كەڭ دائىرىلىك بولۇش مۇمكىنچىلىتىنى ئايان قىلىدۇ. ئەمما ئۇيغۇرلار فامىلە قوللىنىش بوسۇغىسىدا تۇرغاندا، خۇددى ئالدىنقى سەھىپىدە ئەسكەرتىپ ئۆتكەندەك، ئاڭلىق ئىش كۆرۈش-لىرى زۆرۈر. يەنى، فامىلە قوللىنىش ئارقىلىق تارىخ تۈيغۇسى-نى تىرىلدۈرۈش ۋە كۆچەيتىش، فامىلە قوللىنىشتىكى مىللىي شەكىل - ئۆسلۇبنى توغرا ھەل قىلىش، دەۋر تەرەققىياتى تەلەپ-لىرى بويىچە ئىش كۆرۈشلىرى زۆرۈر.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى-دا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشنى تەتقىق قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش گۇرۇپپىسى» مۇتەخەسسىسلەرگە سۇنغان «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىش توغرىسىدا لايىھە (لايى-ھە، پىكىر ئېلىش نۇسخىسى)» دا، دەسلەپكى قەدەمدە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا فامىلە قوللىنىشتا فامىلە مەنبەسى مەسىلىسى ھەققىدە مۇنداق يەتتە تۈرلۈك سۆزلەرنى فامىلە قوللىنىشقا بولە-دۇ، دەپ بېكىتكەنىدى. ئۇلار: ئادەم ئىسمىنى فامىلە قىلىش؛ لەقەملەرنى فامىلە قىلىش؛ قەدىمكى مەنسەپ - مەرتىۋە، ئۇنۋان نامىلىرىنى فامىلە قىلىش؛ تەخەللۇس، جۇغراپىيىلىك نامىلار،

ھايۋانات نامىلىرى، قورال جابدۇق نامىلىرىنى فامىلە قىلىش؛ ھۈنەر - كەسىپ نامىلىرىنى فامىلە قىلىش؛ سۈپەت سۆزلىرىنى فامىلە قىلىش؛ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىك بولغان، مەلۇم ئىجابىي مەنىگە ئىگە شۇنداق سۆزلۈكلىرىنى فامىلە قىلىش.[1] لاردىن ئىبا-رەت.

ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشتا فامىلە مەنبەسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان سۆزلۈكلەر مەسىلىسىدە، كۆپلىگەن ئىلىم ساھىبلىرىنىڭ پىكرى يۇقىرىدىكى بىرقانچە تۈرگە مەر-كەزلىشىدۇ. جۈملىدىن مەزكۇر «گۇرۇپپا» دىكى مۇتەخەسسىس-لەر ۋە ئىلىم ساھىبى، تىلشۇناسلىق ئىلمى پروفېسسورى ئابدۇ-رەئۇف پولات تەكلىماكانىي ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىغا دائىر ئىككى مەسىلە توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدە[2] لەقەملەر، جۈملىدىن جەمەت لەقەملىرىنى فامىلە ئورنىدا ئىشلە-تىشنى ئالاھىدە تەكىتلىگەنىدى. ئەمما يۇقىرىقى پىكىرگە ئوخ-شىمىغان ھالدا، ياش ئىلىم ساھىبلىرىدىن يۈسۈپ ئىگەم ۋە دىلنۇر ئىلىلار ئۆزلىرىنىڭ «ئۇيغۇرلاردا فامىلە مەسىلىسى ۋە ئىسىم - فامىلىدىكى تەرتىپ ھەققىدە مۇلاھىزە» ناملىق ماقالە-سىدە، «ھەقىقەتەنمۇ ئۇيغۇرلار فامىلە قىلغۇدەك بەزى بىر خىل كەسىپ تۈرلىرى، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ پىسخىكىسى، چىرايى، نەسەبى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان لەقەم سۆزلىرىنى ئەسلىيەلەي-دۇ. بەزىلىرى خەلق ئارىسىدا ئۇدۇم ھالىتىدە ھېلىھەم مەۋ-جۇت. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى ئەۋلادلىرى ھازىرمۇ ئاشۇ كونا كەسىپ، مىجەز - خۇلقى، چىرايى بىلەن يۈرۈۋاتقىنى يوق. لەقەمنىڭ ئادەملەرنىڭ كەسپى، چىرايى، مىجەزىگە ۋەكىللىك قىلىپ مىراس قالغانلىرى ناھايىتى ئاز. نەسەبىگە ۋەكىللىك

① شۇ «لايىھە»، 5 - 6 - 7 - بەتلەر.
② بۇ ماقالە «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىللىق 3 - سانىغا بېسىلغان.

قىلىدىغانلىرى ئاللىبۇرۇنلا كىشى ئىسمىغا ئايلىنىپ بولغان. شۇڭا، لەقەمنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشنى ھەممىسى ھەل قىلدۇ دەپ كەتكىلى بولمايدۇ.»[1] دېيىش ئارقىلىق لەقەملەرنى فامىلە مەنبەسى سۈپىتىدە ئىشلىتىشنى ئاساسەن ئىنكار قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، لەقەملەرنىڭ ھەممىسىنىلا فامىلە مەنبەسى سۈپىتىدە ئىشلىتىشنى ھېچ كىشى تەشەببۇس قىلمىدى. «لەقەملەرنى فامىلە مەنبەسى سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە بولىدۇ» دېيىشتە، «جەمەت لەقەملىرىنى فامىلە مەنبەسى سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە بولىدۇ» دەپ چۈشىنىش ئىنتايىن زۆرۈر: يەنە بىر جەھەتتىن، لەقەملەرنى فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىش ھەرگىزمۇ شۇ ئارقىلىق بىر ئائىلە ياكى جەمەتكە فامىلە قىلىپ تاللۇۋېلىنغان لەقەملەردە ئىپادىلەنگەن ئىلگىرىكى كىشىلەرنىڭ چىراي - تۇرقى، مىجەز - خۇلقى، كونا كەسىپ جەھەتتىكى «يېتەرسىزلىكى»نى مەجبۇرىي تېڭىش ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى، جەمەت لەقەملىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە ئەسلىي سۆز ئاڭلاتقان لېكسىكىلىق مەنە سۇسلىشىپ، تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىدە ئومۇمىي نام - بەلگە خاراكتېرى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، لەقەملەرنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشتا مەجبۇرىيەت پرىنسىپى يوق، شۇنداقلا مەنىسى ئىجابىي، ئاڭلىنىشقا چىرايلىق، تەلەپپۇزغا قولايلىق جەمەت لەقەملىرىنىلا فامىلە قىلىپ قوللىنىش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى، بۇنداق جەمەت لەقەملىرىنىڭ ئەسىرلەر مابەينىدە فامىلىنىڭ روللىغا يېقىن كېلىدىغان رولىنىڭ زور بولغانلىقى، ئاممىۋى ئاساسىنىڭ چوڭقۇر ۋە كەڭلىكى، مىللەت ئادىتىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكى بەكرەك ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ. شۇڭا بۇ جەھەتتە كۆزقاراش ئېنىق بولۇشى لازىم. بىرقانچە ئەۋلاد لەقەم قوللىنىش تارىخى بار جەمەتلەر ئۆز جەمەت لەقەملىرىنى فامىلە قىلىپ ئالدىن

① شۇ ماقالە، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2001 - يىللىق 4 - سان.

بېكىتسە، بۇ ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشنىڭ ياخشى باشلىنىشى بولۇپ قالىدۇ.

بىز فامىلىلىك مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرىگە تاللۇالغان سۆز مەنبەلىرىنى تەكشۈرگەن، شۇنداقلا ئۇيغۇر تىل ئادىتى، ناملاش ئادىتى، مەدەنىيەت تارىخى قاتارلىق ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتقان ئاساستا، مەزكۇر مەسىلىدە پىكىر بايان قىلغان ساھىبلىرىنىڭ تەشەببۇسلىرىغا بىرلەشتۇرۇپ، شۇنداقلا تولۇقلىما قىلىپ، ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىشتا ئاساسلىنىدىغان سۆزلۈك مەنبەسى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە تۇرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىمىز:

(1) لەقەملەر: بىز دەسلەپتە لەقەملەرنى شەخس لەقەملىرى، جەمەت لەقەملىرى ۋە يۇرت (مەھەللە) لەقەملىرى دەپ ئۈچكە ئايرىپ، ئۇلاردىكى ئوخشىماسلىقلارنى شەرھلەپ ئۆتكەندۇق. روشەنكى، شەخس لەقەملىرى بىر شەخسكىلا تەۋە لەقەم بولغاچقا، ئۇنىڭ ئوستىگە مۇنداق لەقەملەر شەخسلەرنىڭ ئۆزىدىكى جىسمانىي، پسىخىك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدىغان بولغاچقا، بۇنداق لەقەملەرنى شۇ شەخس تەۋە بولغان ياكى ئىگىدارچىلىق قىلىپ تۇرغان ئائىلە - جەمەتلەردىكى باشقا ئەزالارنىڭ قوبۇل قىلىشى تەسكە توختايدۇ. ئەمما بىر نۇقتا ئايان بولۇشى كېرەككى، جەمەت لەقەملىرىمۇ دەل جەمەتلەرنىڭ دەسلەپكى مەلۇم ئەجدادلىرىنىڭ شەخسىي لەقەملىرىنىڭ ۋارىسچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇشىدىن پەيدا بولىدۇ. شەخس لەقەملىرىنىڭ جەمەت لەقەملىرىگە ئايلىنىپ قېلىشىدا، ئاشۇ شەخس لەقەملىرىدە مەلۇم ھېكمەتنىڭ، ئىجابىي مەنىنىڭ بولغانلىقى، سەلبىي مەنىلەرنىڭ ئاز بولىدىغانلىقى مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، خالىغان ۋاقىتتا، شەخس لەقەملىرىنىڭ شۇ شەخسلەردىن شاخلىنىپ چىققان جەمەت ۋە ئائىلىگە ئورتاق لەقەمگە ئايلىنىپ قېلىشى تامامەن مۇمكىن بولىدۇ. شۇڭلاشقا، فامىلە قوللىنىشتىن بۇرۇن جەمەت لەقەملىرى بار

بولغان كىشىلەرنىڭ شۇ لەقەمنى ئورتاق فامىلە قىلىپ قوللىنىشى، جەمئەت لەقەملىرى بولمىغان، ئەمما شەخس لەقەملىرى بار بولغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇنداق شەخس لەقەملىرى ۋارىسچانلىققا ئىگە بولۇشتا ھازىرلاشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغانلىقىنى مۆلچەرلىيەلىگەن فامىلە قوللانماقچى بولغان شەخسلەر (خۇسۇسەن ئائىلە باشلىقى بولغان ئەر) ئۆزلىرىنىڭ شەخس لەقەملىرىنى فامىلە ئورنىدا مۇقىملاشتۇرۇپ ئىشلەتسە ناھايىتى مۇۋاپىق بولىدۇ.

(2) تەخەللۇسلار: دەرۋەقە تەخەللۇس - فامىلە ئەمەس. ئەمما چەت ئەللەردە ئولتۇراقلاشقان كىشىلەرنىڭ ئۆز ئانا يۇرتلىرىنىڭ نامىنى ئىشلىتىپ قوللانغان تەخەللۇسلىرىنىڭ، شۇنداقلا تەخەللۇسلۇق مۇئەللىپ - قەلەمكەشلەرنىڭ ئۆزىدىن شاخلىنىپ كۆپەيگەن ئەۋلادلارغا مىراس نام سۈپىتىدە قالدۇرغان ھەمدە ئەۋلادلىرىمۇ داۋاملاشتۇرۇپ قوللانغان تەخەللۇسلارنىڭ فامىلىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشىنى كۆزدە تۇتقاندا، تەخەللۇسلارنىمۇ فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. قەلەمكەشلەر دەۋرىنىڭ ئاۋانگارتلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆزلىرىگە تەخەللۇس قوللانغاندا، تاللىغان سۆزلىرىنىڭ خۇددى فامىلىگە ئوخشاش ئەۋلادلىرىغا مىراس بولۇپ قېلىشىنى ئويلىشىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا بۇنداق تەخەللۇسلار بىرىنچى ئەۋلادتىن تارتىپلا فامىلىلىك رولىنى ئوتەشكە باشلايدۇ. بۇ ھەقتە ناھايىتى ياخشى بىر مىسال بار. يەنى، ئەدىب ھاجى ئەھمەد كۆلبېتگىن ئۆزىنىڭ «فامىلە توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم» ناملىق ماقالىسىدە[1] ئۆزىنىڭ «كۆلتېگىن» سۆزىنى تەخەللۇس سۈپىتىدە ئىشلەتكەنلىكىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ سۆزنىڭ ئۆزىدىن كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭمۇ داۋاملىق ئىشلىتىدىغان فامىلىگە ئايلىنىپ قېلىشىنى

① بۇ ماقالە «كورۇن» ژۇرنىلىنىڭ 2001 - يىللىق 6 - سانىغا بېسىلغان.

ئىشارە قىلىدۇ. دەرۋەقە ئۇنىڭ پۈشتى بولغان ياش قەلەمكەش زۇلپىيە ئۆزىنىڭ مەتبۇئاتتىكى ئەسەرلىرىدە ئۆز نام - شەرىپىنى «زۇلپىيە كۆلتېگىن» دەپ ئاتىدى. يەنە باشقا پەرزەنتلىرىمۇ «كۆلتېگىن» نى ئۆز ئىسىملىرى ئارقىسىغا قوشۇپ ئىشلەتمەكتە. دېمەك، ھاجى ئەھمەد كۆلتېگىننىڭ پەرزەنتلىرىدىن تارتىپ، «كۆلتېگىن» تەخەللۇسىنىڭ فامىلىلىك رولىنى ئۆتەۋاتقانلىقىنى ئەقىل ئىگىلىرى ھېس قىلىشى تۇرغانلا گەپ. بىز قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئىچىدىن چىققان ناۋاتور ئەدىب - شائىرلار قوللانغان كاتتا تەخەللۇسلارنى ئۇلارنىڭ فامىلىسى سۈپىتىدە تونۇمايمىز. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئاشۇ ئەجدادلىرى قوللانغان تەخەللۇسلارنى داۋاملىق ئىشلەتكىنىگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللاردىن يېپ ئۇچى تېپىلسا، شۇنىڭدىلا ئۇلارنى فامىلە سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلغان بولاتتۇق. ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئوخشاش تەخەللۇس ئەدىب - شائىرلاردىن بەزىلىرى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن، مەھمۇد قەشقەرىي (كاشغەرلىق)، مۇھەممەد سادىق قەشقەرىي دېگەندەك. بۇنداق ئەھۋالدىمۇ بىزدە مەھمۇد قەشقەرىي بىلەن مۇھەممەد سادىق قەشقەرىي ئوتتۇرىسىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار - يوقلىقى ھەم ئىككى ئەدىب ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق قانداش كىشىلەرنىڭ «قەشقەرى» ياكى «كاشغەرلىق» نى ئۆزلىرىگە مىراس نام سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ ئىشلەتكەنلىكىگە ئائىت دەلىل - ئىسپاتلار بولمىغانلىقى تۇپەيلى، بىز دەۋر ئاتلاپ تەكرارلىنىپ قالغان تەخەللۇسلارنىمۇ فامىلە سۈپىتىدە تونۇمايمىز. ئەدەبىياتنى ۋە مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى «سەككاكىي» تەخەللۇسلۇق ئىككى زات ھەققىدىمۇ بىز ئوخشاش پىكىردە بولىمىز. دېمەكچىمىزكى، تەخەللۇسلارنىمۇ فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدىكى شەرت شۇكى، بۇنداق تەخەللۇس سۆزلىرى ئۇيغۇر فامىلىلىرى ئۇچۇن تاللىنىدىغان سۆزلەرگە

قويۇلىدىغان تەلەپلەرگە ئۇيغۇن بولۇشى، مۇھىمى تەخەللۇسنى دەسلەپ قوللانغان قەلەمكەش، سەنئەتكارلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلاد-لىرى گەرچە قەلەمكەش ۋە سەنئەتكارلاردىن بولالمىسىمۇ، ئەمما ئاشۇ قەلەمكەش ئەجدادى قوللانغان ۋە فامىلە سۈپىتىدە بېكىتكەن تەخەللۇسنى ئىزچىل ئىشلىتىشى زۆرۈر. بۇ يەردە شۇنداق بىر مەسىلىنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، ئۆتكەنكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئەدىبلىرى، سەنئەتكارلىرى قوللانغان تەخەللۇسلارنى تەكرار قوللىنىش، گەرچە كىشىلەرگە بۇنداق تەخەللۇسلارنى فامىلە سۈپىتىدە ئۆزگەرتىپ قوللىنىشقا باشلىغان شەخسلەر بىلەن ئاشۇ قەدىمكى ئوخشاش تەخەللۇسلۇق ئەدىب، سەنئەتكارلار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم قانداشلىق مۇناسىۋەت بارمۇ - قانداق دېگەن گۇمانىي تەسىراتنى بەرسىمۇ، ھەتتا ياقتۇرماسلىق پوزىتسىيەسىنى قوزغىسىمۇ، ئەمما، مۇنداق تەخەللۇسلارنى فا-مىلىگە ئايلاندۇرۇپ قوللىنىش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ مە-دەنىيەت پېشۋالىرى بىلەن مەنىۋى جەھەتتە مەدەنىيەت قانداشلى-قىنىڭ بارلىقىنى ئەۋلادلارغا دالالەت قىلىش زىيانلىق بولمىسا كېرەك.

(3) ئادەم ئىسىملىرى: فامىلىنىڭ مەنىسى ئېتىبارى بە-لەن، قانداق خىلدىكى نام بولسۇن، ئۇنى ئەجداد - ئەۋلاد مۇنا-سىۋىتلىرىدە ئۇزۇلدۇرمەي قوللانسىلا، ئۇ فامىلە ھېسابلىنىدۇ دەپ قارايمىز. فامىلە ئادەمنىڭ نام - بەلگىلىرى سىستېمىسىدا ئىسىمغا ئەڭ ئوخشاپ كېتىدىغان تەركىب بولغاچقا (بۇ يەردە ئۇنىڭ تەخەللۇس ۋە لەقەملەر بىلەن بولغان پەرقى كۆزدە تۇتۇل-دى.) ئادەم ئىسىملىرىنى فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىش بىرقەدەر مۇۋاپىق ئۇسۇل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋال باشقا فامى-لىلىك مىللەتلەردە ئومۇميۈزلۈك ھادىسىدۇر. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىش تەشەببۇسىنى بەزى ئىلىم ساھىبلىرى مۇۋاپىق دەپ ئويلىمايدۇ. مەسىلەن، بەزىلەر ئۇيغۇر

كىشى ئىسىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ ئەرەبچە ۋە پارسچە سۆزلەر بولغانلىقى، شۇڭا ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھى-دىلىكىنى گەۋدىلەندۈرمەيدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، بۇنداق ئۇي-غۇر كىشى ئىسىملىرى ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە، ئۇيغۇر فامىلىلىرى ئۇچۇن سۆز تاللاش ئوبيېكتى بولالمايدۇ، دەپ قارايدۇ. بىلىش كېرەككى، ئەرەب - پارس تىل تەركىبلىرىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئەرەب - پارس مەدەنىيىتى تەركىبلىرىمۇ دۇنياۋى مەدەنىيەت ئامىللىرى سۈپىتىدە، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تىل - مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئاي-لىنىپ كەتكەن. بۇ رېئاللىقنى قارىسىغا ئىنكار قىلىش، تار مىللەتچىلىك نۇقتىئىنەزەرلىرى بىلەن مىللەت مەدەنىيىتى تەر-كىبىدىكى چەت ئەل مەدەنىيىتى ئامىللىرىنى بىر يولىلا سۈپۈرۈپ تاشلىماقچى بولۇش - ئالدىراڭغۇلۇق، شۇنداقلا مەدەنىيەتنىڭ ئالمىشىش قانۇنىيىتىگە خىلاپ قىلمىشتۇر. دەرۋەقە ئۇيغۇرلاردا ئەرەبچە كىشى ئىسىملىرى، ئۇنىڭدىن قالسا پارسچە كىشى ئى-سىملىرى بىرقەدەر كۆپ. كەڭ خەلق ئاممىسى بۇنى چەت ئەلچە ئىسىم دەپ چۈشىنىشتىن ئۆز ئىسىملىرى دەپ چۈشىنىش ھالى-تىگە ئۆتكىلى نەچچە ئەسىرلەر بولدى. ئەگەر ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشتا فامىلە تەكرارلىقىدىن ساقلىنىشتىكى تۈپ تەلەپلەرگە رىئايە قىلىنسا، ئەرەبچە - پارس-چىدىن كىرگەن ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى فامىلە قىلىپ تاللى-ۋالىدىغانلارمۇ كۆپ بولۇپ كەتمەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، فامىلە قوللىنىش پرىنسىپلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ فامىلىنى ئەركىن تال-لاش ھوقۇقى چەكلىمىگە ئۇچرىماسلىقى كېرەكلىكىنى جامائەت بىلىپ يېتىدۇ. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر كى-شى ئىسىملىرىنى فامىلە مەنبەلىرىدىن بىرى قىلىشقا تامامەن بولىدۇ. بۇ خىل مەنبەدىن پايدىلىنىشتا مۇنداق ئىككى يول بار: بىرى، مەلۇم كىشى (ئەر جىنسىلىق ئائىلە باشلىقى) فامىلىنى

ئۆزىگە ئۇرۇق - تۇغقان مۇناسىۋەتىدە بولغان كىشىلەر بىلەن ئورتاق ھالەتتە تاللىماي، پەقەت ئۆزىدىن كېيىنكى ئائىلە ۋە جەمەتكىلا خاس قىلىپ تاللاشنى ئىرادە قىلسا، ئۇنداقتا ئۇ ئاتا-سىنىڭ ئىسمىنى فامىلە سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرسا بولىدۇ. بۇ ئەھۋالدا ئۇنىڭ بالا - چاقا، نەۋرە - چەۋرىلىرىمۇ ئۇنىڭ ئاتىسى-نىڭ نامىنى فامىلە سۈپىتىدە ئىشلىتىپ ماڭىدۇ. بۇنداق مىسال-لار بىزدە ھازىرغا قەدەر ئاز مەيدانغا چىقمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇنداق قىلىشنىڭ بىرقەدەر ئوڭاي ئۇسۇل ئىكەنلىكى ئايان بول-دى. يەنە بىرى، بىر فامىلىنى ئۆز ئائىلىسىدىكى ئەزالاردىن تارتىپ ئەمەس، بەلكى بوۋا - ئەجدادلىرى ئىچىدىكى ئۆزى بىلە-دىغان ئەڭ بۇرۇنقى شەخسىنىڭ ئىسمىنى ۋە ياكى شۇ شەخسىنى ئاۋۇغان ئائىلىلەر ئىچىدىكى مەشھۇرراق شەخسلەرنىڭ ئىسمىنى جەمەت - ئائىلىلەرگە ئورتاق فامىلە قىلىپ تاللىۋالسا بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنداق ئۇسۇلمۇ شۇ شەخسنىڭ ئىسمىنىڭ باشقىلار ئىشلىتىپ بولغان فامىلىلەرگە ئوخشاپ قالماسلىقىدەك شەرتنىڭ چەكلىمىسىنى قوبۇل قىلىشى زۆرۈر. ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇرلاردا نامىلە ئىشلىتىۋاتقانلار ئىچىدە بۇ ئۇسۇلنى قوللانغانلارمۇ نىسبە-تەن كۆپ.

ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرىنى فامىلە مەنبەسى قىلىپ ئىشلە-تىشتىكى يەنە بىر مۇھىم تەرەپ بولسا، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى قەدىمدە قوللانغان تارىخىي، رېئال شەخسلەرنىڭ ئىسمىلىرى، ئەپسانىۋى - رىۋايەتلىك شەخسلەرنىڭ ئىسمىلىرى، داستان قەھ-رىمانلىرىنىڭ ئىسمىلىرىنى فامىلە سۈپىتىدە تاللاپ ئىشلىتىش-تۇر. قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرىدا سانسكرىت، سوغدى، پارس ۋە باشقا چەت ئەل تىللىرى تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشى ئىسمىلىرىدىن باشقا، مۇتلەق كۆپ كىشى ئىسمىلىرى ساپ ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى، لېكسىكىسى-نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ جانلىق ۋەكىللىرى بولۇپ، ئۇ ئىسمى-

لار مەنىدار، ئاڭلىنىش ۋە تەلەپپۇزغا قولايلىق بولۇپلا قالماس-تىن، يەنە نىسبەتەن يۇقىرى دەرىجىدە تۇرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرىدا قەبىلە - قوۋم نامىلە-رىدىن كەلگەن ئىسمىلار (مەسىلەن: مەركىت، كاراي، قىپ-چاق، قىتاي بۆرت، قىتاي بۇقا، ئىندۇ، تاتار ئاپاتېكىن، ياغلا-قار ئىنال، ئۇيغۇر تاپمىش...)، كەسىپ نامىلىرىدىن كەلگەن ئىسمىلار (مەسىلەن: تويىن، بادىزچى، بورلۇقچى، قومۇرچى، ئىنانچى، باشچى، ئەلچى...)، ھايۋانات نامىلىرىدىن ئېلىنغان ئىسمىلار (مەسىلەن: ئارسلان، ئارسلان بالبان، بارس - بۇقا، تېمىر بۇقا، باي بۇقا، تۆگرۈنچ بۇقا، بۇقا خان، تەكە باخشى، توغرىل، ئارسلانسىغ توغرىل، خوتەن توغرىل، ئالىپ توغرىل، ئوغۇل توڭا، ئەر توڭا، ئىت تارخان، مەڭلىق سىڭغۇر...)، تەبىئەت جىسىملىرى نامىلىرىدىن ئېلىنغان ئىسمىلار (مەسە-لەن، ئوغۇز، ئاي، كۈن، يۇلتۇز، دېڭىز،...)، مېتال نامىلە-رىدىن كەلگەن ئىسمىلار (بۇنىڭدا «تۆمۈر» بىلەن بىرىكىپ كەلگەن قوشما ئىسمىلار بىرقەدەر كۆپ. مەسىلەن، تۆمۈر، مىڭ تۆمۈر، باغ تۆمۈر، قارا تېمىر، قۇتلۇق تېمىر، كۈچ تېمىر، تېمىر بۇقا،...)، «قارا»غا ئوخشاش سۈپەت سۆزلىرىگە قوشۇپ ياسالغان، پۇقرالار كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىدىغان كىشى ئىسمىلە-رى (مەسىلەن: بۆلۈك قارا، مىڭ قارا، قۇلۇن قارا، يەتمىش قارا، ئاسان قارا، كەنت قارا، قارا تېمۈر، قارا بۇقا، قارا قۇش، سارىغ تويىن، سارىغ سامان...)، «جەمەت، دۆلەت» مەنىسىدىكى «ئېل» سۆزىگە «شى، ۇش، ۇش» ئىسىمداشنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان ۋە باشقا سۆزلەر قوشۇلۇپ ياسالغان ئى-سمىلار (مەسىلەن: ئېل قايا، ئېل ئالمىش، ئېل قۇتادمىش، ئېل كەسمىش، ئېل يىغمىش، ئېل ئىنانچ...)، تۇرلۇك سۈپەت سۆزلىرى ۋە نازۇك مەۋجۇداتلارنىڭ نامىلىرىدىن كەلگەن ئايال ئىسمىلىرى (مەسىلەن، ئىتمىش تەڭرىم، كۈمسا خاتون، ئا-

رىغ، كۆسەمىش، ئاي چەچەك، ئامراتمىش...) قاتارلىقلار بىر-قەدەر كۆپ بولۇپ، بۇنداق ئىسىملارنى فامىلە قىلىش — تەكرارلىقتىن ساقلىنىش ۋە فامىلە رەتكەدارلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنىڭ ئەپچىل ئۇسۇلى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى بىلەن قەدىمكى زامان ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزاقلاپ كەتكەن ئارىلىقنى ئىسىم - فامىلە بابىدا يېقىنلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ ياخشى يولىدۇر. بۇ جەھەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى فامىلە قىلىپ تاللۇۋلىشتا، قەدىمكى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئىسىملىرىنىڭ بۇ دائىرىدىن چەتتە قېلىش ئېھتىماللىقىنى تولۇق نەزەرگە ئېلىش زۆرۈر.

(4) قەدىمكى مەنسەپ - مەرتىۋە، ئۇنۋان ناملىرى: دۇنيادىكى فامىلىلىك مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرى ئىچىدە مەنسەپ - مەرتىۋە، ئۇنۋان ناملىرىدىن ئۆزگەرگەن فامىلىلەرنىڭ كۆپلۈكى ھەققىدە ئالدىنقى سەھىپىلەردە كەڭ - كۆشادە سۆزلىدۇق. دېمەك، ئۇيغۇرلاردىمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىراق ئەسىرلەر مابەينىدە قوللىنىپ كەلگەن مۇلكىي، ھەربىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىلمىي دەرىجە - مەنسەپ ناملىرىنى ۋە بىر قىسىم ھۆرمەت ناملىرىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشقا تامامەن بولىدۇ. ھازىرقى ئۇيغۇرلاردا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى مەنسەپ - ئۇنۋان ناملىرىنى ئادەم ئىسمى ياكى لەقەم قىلىپ ئىشلىتىش ئادىتى مەۋجۇت ئەمەس. ئەمما ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى مەنسەپ - ئۇنۋان ۋە ھۆرمەت ناملىرىنى كىشى ئىسمى ۋە لەقەم ئورنىدا ئىشلىتىدىغان ئەھۋال بار. ئەگەر بولمىغان تەقدىردىمۇ مۇناسىپ كەلگەنلىرىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار. ئەمما فېئودالىق دەرىجە - تەبىقە ئايرىمىسى ۋە مۇنداق مەنسەپ - ئۇنۋان ناملىرىنى ۋە ھۆرمەت سۆزلىرىنى فامىلە قىلىپ ئىشلىتىش دەۋرى تەلىپى ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات تەقەززاسىغا ئۇيغۇن بولماسلىقى مۇمكىن. تولۇقلاپ قويۇشقا تېگىشلىكى شۇكى، بىز ئۇيغۇر ئەجداد-

لىرىدا تەبىقە - مەنسەپتىن دېرەك بېرىدىغان تەبىقە فامىلىلىرى (ناملىرى) بار ئىدى، دەپ ئۆتكەنىدۇق. ئەمما دەۋر تەرەققىياتىدىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تەبىقە چۈشەنچىسى سۇسلىشىپ، ھەربىر ئادەم ئۆز مېھنەتلىرى بىلەن باراۋەر دېگەن ئۇقۇم شەكىللەنگىنى ئۈچۈن. بۇنداق ئەھۋالدا، ئۆتكەن دەۋرلەردىكى سىياسىي، دىنىي تەبىقە - دەرىجىگە ئالاقىدار ناملارنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشتا، بىرى شۇ ناملارنىڭ ھازىرقى لېكسىكىلىق مەنىلىرىدىكى زور ئۆزگىرىشلەرنى ئېتىبارغا ئېلىش، يەنە بىرى، كىشىلەرگە خاتا تۇيغۇ، چۈشەنچە بەرمەسلىك شەرتى ئاستىدا تەلەپپۇزى قولاي، ئاڭلىنىشقا يېقىملىق ئاشۇنداق ناملارنىڭ بەزىلىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا ئېتىبار بېرىش بىلەن، فامىلە رەتكەدارلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش زۆرۈر.

(5) قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە نامىلىرى: قەدىمكى بىر قىسىم ئۇرۇق - قەبىلە ناملىرىنىڭ ئاشۇ ئۇرۇق - قەبىلىلەر تۇتىۋەتكەن تەرەققىيات جەريانلىرىدا ھايۋانلارنىڭ ناملىرىنى ئىنكەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. (بۇ مەسىلە «ھايۋانات، ئۇچار - قانات ئىسىملىرى» دېگەن بۆلەكتە تەكرار بايان قىلىنىدۇ). فامىلىلىك مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا نەزەر سالساق، ئۇلاردىمۇ قەدىمكى ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرىنى فامىلە قىلىپ قوللانغانلىق ھەققىدىكى مىساللارنى كۆپ ئۇچرىتالايمىز. ئۇنىڭدىن باشقا، يېڭىدىن فامىلە قوللانغان تۈركىيە تۈركلىرىدە قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر ۋە مىللەت ناملىرىمۇ فامىلە قىلىپ قوللانغانلىق ھەققىدە جانلىق ئۆرنەك بار. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا فامىلە ئۇچۇن سۆز تاللىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرىنىمۇ فامىلە قىلىپ قوللىنىشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمىز. ئۇرۇق ئەسلىدىلا فامىلىنىڭ ئىجتىمائىي بىرلىكى ئىدى، فامىلىمۇ ئۇرۇقنىڭ ئومۇمىي نامى ئىدى. خەنزۇ تارىخنامىلىرىدە توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ، يەنى توققۇز ئۇيغۇر

ئۇرۇقى ئۇيۇشمىسىنىڭ «توققۇز فامىلىلىك ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدىكى « 九姓回纥 » سۆزى بىلەن يېزىلىشى، «ئون ئۇيغۇر» لارنىڭ «ئون فامىلىلىك ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدىكى « 十姓回纥 » سۆزى بىلەن يېزىلىشى، ئېنگىز هارۇنلىقلارنىڭ ئون ئىككى قەبىلىسىنىڭ « 姓二十高车 » دەپ يېزىلىشى - قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياكى ئۇرۇقلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا فامىلە سۈپىتىدىكى ئومۇمىي نامى بولغان، قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان زور جەمەتلەر ئۇيۇشمىسى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ قەبىلە - ئۇرۇقلىرىنىڭ نامىلىرىنى هازىرقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا فامىلە قىلىپ قوللىنىشىنىڭ يالغۇز مۇمكىنچىلىكلا ئەمەس، يەنە زۆرۈرىيىتى باردۇر. ئەمما مۇنداق ئۇرۇق - قەبىلە نامىلىرى بەك كۆپ بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە فامىلە قوللىنىدىغان كىشى فامىلە قىلىپ تاللىۋالىدىغان سۆزنىڭ مەنىسىنى بىلىشنى شەرت قىلىدىغان بولغاچقا، قەدىمكى ئۇيغۇر ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ فامىلە قىلىپ قوللىنىشىدىكى تەكرارلىقىتىن ساقلىنىش، شۇنداقلا مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلاردا ئاشۇ ئۇرۇق، قەبىلە نامىلىرىنىڭ ئەسلىي مەنىلىرىنى يېشىپ شەرھلەش كېرەك.

(6) هۇنەر - كەسىپ نامىلىرى: فامىلىلىك مىللەتلەردە، ئاشۇ مىللەتلەر شۇغۇللانغان هۇنەر - كەسىپلەرنىڭ نامىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن فامىلىلەرمۇ ئاز ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە لەقەملەر (بولۇپمۇ جەمەت لەقەملىرى) ئىچىدە هۇنەر - كەسىپ نامىلىرى بىلەن ئاتىلىدىغان لەقەملەرمۇ مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ هۇنەر - كەسىپ تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسىنى فامىلە جەهەتتە بولسىمۇ داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇيغۇر هۇنەر - كەسىپ نامىلىرىنى فامىلە مەنبەسى سۈپىتىدە تاللاپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇر هۇنەر -

كەسىپ نامىلىرى كىشىلەر ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ ئېيتىلغاندا، مۇنداق ئىككى ئۇسۇلدا ئېيتىلىدۇ: بىرى، «چى» قوشۇمچىسىنى مەزكۇر هۇنەر - كەسىپلەردىكى ئاساسىي بۇيۇمنىڭ نامى ئارقىسىغا قوشۇپ، ئۇنى يەنە هۇنەرۋەن - كاسىپنىڭ ئىسمى ئارقىسىغا قوشۇپ «ئادەم ئىسمى + بۇيۇم ئىسمى + چى» شەكلىدە كەلتۈرۈپ ئىشلىتىش. خۇددى «تۇرسۇن + كۆن + چى» دېگەندەك. يەنە بىرى، هۇنەرۋەن - كاسىپنىڭ ئىسمى ئارقىسىغا شۇ هۇنەرۋەن - كاسىپ ياسايدىغان، ئىشلەپ چىقىرىدىغان بۇيۇم-نىڭ، مەھسۇلاتنىڭ نامىنى قوشۇپ، «كىشى ئىسمى + بويۇم نامى» شەكلىدە كەلتۈرۈش. مەسىلەن، «مۆمىن ياغ»، «ئابلا كوزا»، «ۋاهىت بازغان»، «هەسەن تۆمۈر» دېگەندەك. بۇنىڭدا «چى» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدىغان بولغاچقا، هەممە كاسىپ - هۇنەرۋەنلەرنىڭ نامىنى بۇ ئۇسۇل بىلەن قىسقارتىپ ئاتاش ئادىتى يوق. مەسىلەن: «مامۇت ياغاچچى» ئەگەر «مامۇت ياغاچ» دېيىلسە، ئۇ ياغاچچىلىق هۇنىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشى ئەمەس، بەلكى «ياغاچپۇرۇش» (ياغاچ ئېلىپ - ساتىدىغان ئادەم) دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەيلى قايسى خىلدىكى هۇنەر - كەسىپ نامى ياكى ئۇلارنى ناملاش شەكلى بولسۇن، هۇنەر كەسىپلەرنىڭ دەۋر تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىرىنى، جەمەت ئىچىدە هۇنەر - كەسىپلەرنىڭ بىر قانچە ئەۋلاد مەخسۇسلاشقانلىقى، هۇنەر - كەسىپ نامىنىڭ لەقەم ياكى نىسبىي مۇقىم نامغا ئايلانغانلىقى، فامىلە قوللانغۇچىنىڭ رايى قاتارلىق ئەهۋاللارنى نەزەرگە ئېلىپ، فامىلە ئۆرنىدا ئۆزگەرتىپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ. ئەگەر هەقىقەتەن، ئۇيغۇرلاردىكى «72 خىل هۇنەر» نىڭ نامىلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن تولۇق فامىلە قىلىپ قوللىنىلسا، بۇ خەلقىمىزنىڭ هۇنەر - سەنئەت مۆجىزىلىرىنى ۋە تەرەققىياتىنى جاهان ئەهلىگە نامايىش قىلىشنىڭ ياخشى شەكلى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

(7) جۇغراپىيىلىك نامىلار: جۇغراپىيىلىك نامىلارنى فامىلە مەنبەسى سۈپىتىدە تاللاپ ئىشلىتىش تامامەن ئەقىلگە مۇۋاپىق چارىدۇر. ئەمما بۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە نۇقتىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ: بىرىنچىدىن، جۇغراپىيىلىك يەر نامىلىرى بىلەن ئاتالماقچى بولغان فامىلە ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى بىلىش كېرەك. بىز بۇ ھەقتە ئالدىنقى سەھىپىدە يېتەرلىك دەرىجىدە بايان قىلغانىدۇق. ئەسكەرتىشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئەينى بىر يەر نامىنى تەخەللۇس سۈپىتىدە قوللانغان ئەدىب ـ شائىرلار بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئەينى بىر دەۋردە ئەينى بىر يەر نامىنى تەخەللۇس قىلىدىغان ئەدىب ـ شائىرلارمۇ مەيدانغا كېلىدۇ. ئەمما فامىلىنى ئاڭلىق رەۋىشتە، تەكرارلىق-تىن ساقلىنىشنى تۈپ مەقسەت قىلىپ قوللانماقچى بولغان مىللەتتە، ئەينى بىر يەر نامىنى بىرقانچە جەمەتنىڭ فامىلە قىلىپ تاللىۋېلىشى ئەقىلگە مۇۋاپىق بولمايدۇ. ئىككىنچىدىن، يەر نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ قوللانغاندا، جەمەت ـ ئائىلىلەر بىلەن يۇرت ـ مەھەللىلەر ۋە فامىلىنىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش كېرەك. يەنى بۇنىڭدا مۇنداق تەرتىپنى قوللىنىشقا بولىدۇ: چەت ئەللەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى، تارىم (جەنۇبى شىنجاڭ)، قۇرۇغار (شىمالىي شىنجاڭ) دېگەندەك زور يەر نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشنى ئەقىلگە مۇۋاپىق. چۈنكى بۇنداق فامىلىلەر چەت ئەللەردىكى مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈشتە يىلتىزىغا باغلاپ ئايرىپ بېرەلەيدۇ؛ ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار، شۇنداقلا ئەسلىي ئانا يۇرتىدىن چىقىپ كېتىپ باشقا ئۆلايەتلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار ئۆلايەت نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ قوللانسا بولىدۇ. (خۇددى، «خوتەنىي» ياكى

«خوتەن»، «قەشقەرىي» ياكى «قەشقەر»، «ئاقسۇرىي» ياكى «ئاقسۇ»، «تۇرپانىي» ياكى «تۇرپان»، «قۇمۇلىي» ياكى «قۇمۇل»... دېگەندەك)؛ ئۆلايەت دەرىجىلىك چوڭ شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ۋە يېڭىدىن پەيدا بولغان ئائىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئانا يۇرتى بولغان ناھىيە نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ قوللانسا بولىدۇ (مەسىلەن، قەشقەر شەھىرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان، ناھىيىلەردىن كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئائىلىلىرى، «پەيزۇلئاباد-دىي»، «يېڭىھىسارىي» ياكى «يېڭىھىسار»؛ «بارچۇق»، ياكى «بارچۇقىي»... دېگەندەك فامىلىلەرنى قوللانسا بولىدۇ،)؛ ناھىيە بازارلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان، ئەسلىي يۇرتى يېزىدا بولغانلارنىڭ ئائىلىسى ئۆزلىرىنىڭ ئانا يۇرتى بولغان يېزا ـ كەنتلەرنىڭ نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ ئىشلەتسە بولىدۇ (مەسىلەن، پەيزاۋات ناھىيە بازىرىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئائىلىلەر ئۆز ئائىلىلىرىدىن تارتىپ يېڭى فامىلە قوللانماقچى بولسا، «شاپتۇل» ياكى «شاپتولىي»، «گۈللۈك»، «مىشا» ياكى «مىشايىي»، «قىزىلسۇ»... قاتارلىق نامىلارنى فامىلە قىلىپ ئىشلەتسە بولىدۇ). ئەمما يۇقىرىقى ئۇسۇلدىكى شەرت شۇكى، يۇرت نامىنى فامىلە قىلىپ قوللانغانلار فامىلىسىنى ئۆزى ۋە ئۆزىدىن كېيىنكى ئەۋلادلاردىن باشلاپ قوللىنىشى كېرەك. ئەگەر ئانا يۇرتىدىكى قوۋم قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە قوللىنىشقا توغرا كەلسە قاتلام بۇزۇلىدۇ ـ دە، تەكرارلىنىشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئەسلىي يۇرتى پەيزاۋات ناھىيىسى بولغان بىر شەخس ئۆزىدىن باشلاپلا «پەيزاۋات» نامىنى يۇرتىدىكى بارلىق جەمەت ئەزالىرىغىچە ئورتاق ئىشلىتىشنى ئىرادە قىلغان بولسا، ئۇنداقتا مەزكۇر فامىلە پەيزاۋات ناھىيىسى بازىرىدا ھەتتاكى يېزىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان قانداشلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا دېگەندەك مۇۋاپىق بولماي قېلىشى مۇمكىن ياكى ئۇ فامىلە پەيزاۋاتتىكى قوۋمداشلىرىنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈشتە

كۆپ رول ئوينىيالماسلىقى، خاسلىقى ئىپادىلەنمەسلىكى مۇمكىن. دېمەكچىمىزكى، يۇرت نامىلرىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشتا، يۇرتلارنىڭ مەمۇرىي دەرىجىسى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بىلەن يۇرت، شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان ئائىلىلەرنىڭ ئۇلارنى فامىلە قىلىپ ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق پەرقنىڭ دىققەت قىلىش كېرەك. بۇ مۇئەللىپنىڭ شەخسىي پىكرى بولۇپ، جامائەتنىڭ ئويلىشىپ بېقىشىغا ئەرزىيدۇ.

يەر نامىلرىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشتا يالغۇز شىنجاڭدىكى يەر نامىلرىغىلا ئېسىلىۋالماي، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئىلگىرى ياشىغان ماكانلارنىڭ، شۇ ماكانلاردىكى تاغۇ ـ دەريالارنىڭ نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ ئىشلىتىشكىمۇ ئېتىبار بېرىش كېرەك. خۇددى ئىلىم ساھىبى، تارىخشۇناس ئابلىز مۇھەممەد ئەلى «ئۇيغۇن» نامىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىش ئىستىقبالىلىقىنى ئويلىشىپ تەخەللۇس قىلىپ تاللىۋالغىنىدەك. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇھەممى ھازىرقى شىنجاڭدىكى يۇرت ـ جاي نامىلىرىدىكى موڭغۇلچە، خەنزۇچە ئاتالمىلار بويىچە فامىلە قىلىپ تاللىۋالماي، شۇ يۇرت ـ جايلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتىلىشى بويىچە ئىشلىتىش كېرەك. مەسىلەن، «قۇمۇل» نامىنى ئىشلەتمەي «ئۇيغۇرغۇل»نى، «كۇچار» نامىنى ئىشلەتمەي «كۇسەن» نامىنى، «مارالبېشى» نامىنى ئىشلەتمەي «بارچۇق» نامىنى... ئىشلىتىش كېرەك. دەرۋەقە، مەيلى ھازىرقى بىر قىسىم يەر نامىلىرى بولسۇن ياكى قەدىمكى بىر قىسىم يەر نامىلىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ تىل تەۋەلىكىنى ۋە مەنىسىنى ئوققىلى بولمايدۇ. مۇداق ئەھۋالدا مەنىسى ئېنىق، ئىخچام يەر نامىلىرىنى فامىلە سۈپىتىدە تاللىۋېلىش بىلەن بىرگە، مەنىسى ئېنىق ئەمەس دەپ ئولتۇرماي باشقا قەدىمكى يەر نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىش، شۇنىڭغا بىرلەشتۇرۇپ، ئۆزلىرى فامىلە قىلىپ تاللىۋالغان يەر نامىلىرىنىڭ مەنىسى ۋە كېلىپ چىقىشى ھەققىدىمۇ

ئىزدىنىش، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات، ئىزدىنىشلەرنىڭ نەتىجىسىنىڭ چوقۇم رويابقا چىقىدىغانلىقىغا ئىشەنچ قىلىش كېرەك.

(8) ھايۋانات، ئۇچار قانات نامىلىرى: ھايۋانات ۋە ئۇچار قاناتلار نامىلىرىنىڭ فامىلە قىلىپ ئىشلىتىلىش ئېھتىماللىقىنى ئويلاشقاندا ئوتتۇرىغا قويۇشقا تېگىشلىك بولغان كۆچلۈك دەلىللەرنىڭ بىرى — فامىلىلەرنىڭ مۇھىم كېلىش مەنبەلىرىدىن بىرىنىڭ قەدىمكى ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراپ تېۋىنغان توتېم ھايۋاناتلىرىنىڭ نامىلىرى ئىكەنلىكىدۇر. فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش باسقۇچىدا تۇرغان مىللەتنىكىمۇ ئەجدادلىرى توتېم دەپ تېۋىنغان، ئەسىرلەر مابەينىدە خىسلەتلىك، سىرلىق ۋە ئۇدۇملۇق دەپ قارىغان ھايۋانلارنىڭ نامىلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا يەنە باشقا بىر قىسىم ھايۋان ۋە ئۇچار ـ قاناتلارنىڭ نامىلىرىنى فامىلە سۈپىتىدە قوللىنىش ـ زۆرۈرىيەتلەرنىڭ بىردۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا توتېمىلىرى بولغانلىقى بىزگە ئايان. ئەمما ئۇرۇق ـ قەبىلەلەرنىڭ ئۇيۇشۇپ بىر مىللەت گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىشى يالغۇز سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئېتنىك جەھەتتە قوشۇلۇش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇشى، جۈملىدىن نۇرغۇن توتېملارنىڭ قوشۇلۇپ، ئۇلار ئىچىدىن مەلۇم بىر توتېمنىڭ خۇددى مىللەتنى مەلۇم بىر ئۇرۇق ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ ھاسىل قىلغاندەك قوشۇۋېلىشى، سۇسلاشتۇرۇش جەريانىدۇر. بۇگۈنگە قەدەر قەدىمكى ئۇيغۇر توتېملىرى ئىچىدە مىللەت ئىچىدە ئورتاق ئېتىراپ قىلىشقا سازاۋەر بولغىنى ـ بۆرىدۇر. بۇنىڭدىن باشقا بۇركوت، توغرۇل... قاتارلىقلارمۇ بار. دېمەك، ھازىرقى دەۋردە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرى توتېم دەپ تېۋىنغان ھايۋانلارنىڭ، قۇشلارنىڭ نامىلىرىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىش ـ قەدىمنى ھازىرغا ئۇلاش ئېتىبارى بىلەن قارىغاندا بىر خىل زۆرۈ-

ربیه‌تتۇر. بۇ جەھەتتە مۇنداق پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ: ئۇيغۇرلار ناھايىتى قەدىمدىلا كۆندۇرۇپ پايدىلىنىپ كېلىۋاتقان ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ئۆي قۇشلىرىنىڭ ناملىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ياۋايى ھايۋانات ۋە ياۋايى قۇشلارنىڭ ناملىرى ئاساسلىقى كۆپرەك ماس كېلىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇرلار كۆپلىگەن ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ئۆي قۇشلىرىغا تۇرلۇك سىمۋوللۇق مەنىلەرنى يۈكلىگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ناملىرىنى ئاساسىي قوللىنىشى قەيسەرلىك، كۈچ، ئۆتكۈرلۈك ۋە ئەركىنلىك سىمۋولى بولغان، ئەمما كۆپ ئىجتىمائىي مەنە يۈكلەنمىگەن ھايۋانات ۋە ئۇچار قاناتلار ناملىرىنى ئاساسىي قوللىنىشقا سېلىشتۇرغاندا، كۆپ قارشى ئېلىنمايدىغاندەك قىلىدۇ. بۇ جەھەتتە يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىلىدا ئاتالغان قۇش، ھايۋان ناملىرىنى كۆپرەك ئىشلىتىش - مۇئەللىپلىك يەنە بىر تەۋسىيە سىدۇر.

(9) ئەشيا ۋە قورال - جابدۇقلار ناملىرى: ئەشيا ۋە قورال - جابدۇقلار ناملىرىدىن كەلگەن ئاساسلىقلار ئاساسلىق مىللەتلەردە ھەم كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەشيا ۋە قورال - جابدۇق ناملىرى چوقۇملا ئۇيغۇر ئاساسلىرىگە تاللىنىدىغان سۆزلەر ئىچىدە مەلۇم سالماقنى ئىگىلىشى لازىم. ئەمما ھەممە ئەشيا ۋە قورال - جابدۇق نامىنى ئاساسىي قىلىپ ئىشلىتىشنىڭ ئورنى يوق. ئەشيا ناملىرىنى ئاساسىي قىلىش مەسىلىسىدە، بىز كۆپرەك تەبىئەتتىكى تاغ، تۈزلەڭلىك، ئويمانلىق، سازلىق، دەشت - باياۋان، ئۆسۈملۈك، گۈل - گىياھ، دەريا - كۆل قاتارلىقلارنىڭ، شۇنداقلا ئاسمان جىسىملىرىنىڭ (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) نامىنى ئاساسىي قىلىپ قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىمىز. ئەمما قورال - جابدۇق ناملىرىنى ئاساسىي قىلىپ قوللىنىشتا ئۇنداق كەڭرى بولۇپ كېتەلمەسلىكىمىز مۇمكىن. بۇ جەھەتتە ھەربىي ساھەدە ئىشلىتىلىدىغان قورال - سايمانلارنىڭ ۋە ھۈنەر - كە-

سىپلەردە ئىشلىتىلىدىغان قىسمەن قورال - جابدۇقلارنىڭ ناملىرىنى ئاساسىي قىلىپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. خۇددى «قىلىچ»، «خەنجەر»، «شەمشەر»، «ئوقيا»، «سالغا...» دېگەندەك. بۇنىڭدىمۇ ئوخشاشلا تەلەپپۇز ۋە ئاڭلىنىشقا يېقىملىق، جارانغلىق بولۇش، كىشىلەر رايىغا بېقىش، مەجبۇرلىماسلىق پرىنسىپىغا رىئايە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

(10) ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى بەگلىك، خانلىقلار ناملىرى: بۇ خىلدىكى ناملار گەرچە كۆپ بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بەگلىك، خانلىقلارنىڭ ناملىنىڭ كۆپ قىسمى يەر ناملىرى بىلەن ۋە شۇ بەگلىكلەر ۋە خانلىقلارنى قۇرغان شەخسلەرنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرىقىدەك ئىككى خىل نام بىلەن ئاتالمىغان بەگلىك - خانلىقلارمۇ بار. مەسىلەن، قاراخانىلار خانلىقى دېگەندەك. بۇ خىلدىكى نام مەنبەلىرىنى تولۇق قېزىپ چىقىپ، ئۇلارنى ئاساسىي قىلىپ سۆپىتىدە پايدىلىنىشنىڭ ئەھمىيىتى كىچىك بولمىسا كېرەك.

(11) سۆپەت سۆزلىرى: تىلىمىزدا سۆپەت سۆزلىرى ئىچىدىكى رەڭ، دەرىجە... گە ئالاقىدار سۆپەت سۆزلىرىنى ئاساسىي قىلىپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇنداق سۆزلەرنى لەقەم ئورنىدا ئىشلىتىش ئۇيغۇرلاردا بىرقەدەر ئومۇملاشقان. «پاكىز»، «سەتەك»، «زور»، «سۇزۇك»، «يارقىن»، «ئۆتكۈر»، «كۆركەم» قاتارلىق سۆزلەرنى لەقەم ۋە تەخەللۇس ئورنىدا ئىشلەتكىلى بولغانىكەن، ئۇنداقتا ئۇلارنى ئاساسىي قىلىپ ئورنىدا ئىشلىتىش - ئەقلگە مۇۋاپىق چارە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(12) پېئىللار: بۇ يەردە ئاساسىي مەنىسى سۆپىتىدە كۆرسىتىۋاتقان پېئىللار ھەربىرىنىڭ ۋە سۆپەتداش ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن پېئىللارنى كۆرسىتىدۇ. «ش، ش، ۇش، ۈش» قاتارلىق ھەربىرىنىڭ ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى پېئىل تومۇرلىرىغا ئۇلاش ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەرنىڭ ئاساسىي قىلىپ ئىشلىتىلىش ئىمـ-

كانىيىتىنى تۇركلەرنىڭ فامىلىلىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللانغاندا بۇ خىل شەكىلنى ئىشلىتىپ «قۇتۇلۇش»، «تىنىش»، «ئۆسۈش»، «يېڭىش»، «بۆسۈش»، «تالاش»، «كۆلۈش...» قاتارلىقلارنى ياساپ فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپ شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ش، ۋش، ۋش» قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان «كۆسەمىش»، «ئۇدغۇرمىش»، «ئۆگدۈلمىش»، «قۇتادمىش»، «قانتىرمىش...» شەكىلدىكى ئىسىملار بىر قەدەر كۆپ. شۇڭا شۇ تەقلىدتە مەزكۇر قوشۇمچىلارنى قوشۇش يولى بىلەن بىر تۈركۈم سۆز ياساپ فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىش تېخىمۇ تەبىئىي، قەدىمىي ئۇيغۇغا باي ئۇسۇل بولۇشى مۇمكىن. خۇددى «ئۇقارمىش»، «ياكسەلمىش»، «قۇتۇلمىش»، «يېڭەرمىش...» دېگەندەك. يەنە بىر تەرەپتىن، پېئىل يىلتىزلىرىغا سۇپەتداش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار «ار، ەر» ۋە «ماس، - مەس» لەرنى قوشۇپ ياسالغان سۆزلەردىنمۇ ئېسىل فامىلىلەرنى ياساپ ئىشلىتىش مۇمكىن. مەسىلەن، «ئاشار»، «ياشار»، «يېڭەر»، «بۆسەر»، «قايتماس»، «يانماس»، «تىنماس»... دېگەندەك.

ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىشتا، فامىلە مەنبەلىرىنى يۇقىرىقى ئون ئىككى تۈر ئىچىدە بايان قىلىشىمىز، ھەرگىزمۇ بۇنىڭ سىرتىدا فامىلە قىلىشقا لايىق كېلىدىغان ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكلىرى يوق، دېگەنلىك ئەمەس. ئەلۋەتتە، بۇنىڭ سىرتىدا فامىلە قىلىپ قوللىنىشقا بولىدىغان پېسىل، ئاي، ھەپتە كۈنلىرى، ئېسىل غىزا، مېۋە - چېۋە تۈرلىرى، تەبىئەت ھادىسىلىرى، خاراكتېر - مىجەز، بايرام - مۇراسىملار ناملىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرمۇ بار. بۇ جەھەتتە ھەر كىم ئۆز زەۋقىگە بېقىپ سۆز تاللاشقا ھوقۇقلۇقتۇر. قوشۇمچە قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە شۇكى، ئۇيغۇرلاردىمۇ خۇددى تۈرك يازغۇچىسى ئەزىز

نىڭ فامىلىسى «نەسىن (ذىھنى سەن)»، ئىنگلىزلاردىكى «Youguess» (قىياس قىل!) دېگەنگە ئوخشاش شەكلى غەلىتە، ئەمما مەلۇم ھېكمەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، جۈملە ۋە ياكى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدىكى فامىلىلەرنىمۇ پەيدا قىلىپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ. بۇ يەردە بىز شۇنى سۆزلىرىنى ئايرىم فامىلە مەنبەلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە تىلغا ئالمىدۇق. سەۋەب شۇكى، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئون نەچچە تۈردىكى سۆزلەر ئىچىدە ھەم شۇنى سۆزلىرى بار، شۇنى سۆزلىرى ئىچىدە ھەم يۇقىرىقى نام-لار بار. شۇڭا ئەسكەرتىپ كۆرسىتىلمىدى.

ئۇيغۇر فامىلىلىرىنى تەكرارلىقتىن خالىي قىلىش، رەڭ-دارلاشتۇرۇش، تارىخىي تۈيغۇنى ئىپادىلەش ئۈچۈن چوقۇم فامى-لە مەنبەسى مەسىلىسىنى ئوبدان ھەل قىلىش كېرەك. بۇنىڭدا نۇرغۇن كىشىلەر فامىلە قىلىشقا لايىق كېلىدىغان سۆز تاللاشتا تەلەپپۇزى ۋە ئاڭلىنىشى ئاجايىپ ئېسىل، مەنىسى چوڭقۇر بو-لۇشنى تۈپ ئۆلچەم قىلىۋېلىپ، فامىلە قوللىنىشنى كېچىكتۈ-رۇشلىرى مۇمكىن. بىلىش كېرەككى، ئائىلە، جەمەت گەۋدىسى بىلەن فامىلە قىلىپ تاللىۋالغان سۆزنىڭ مەنىسى ئوتتۇرىسىدا مۇقەررەر باغلىنىش بولمايدۇ. ئېسىل فامىلىلەرنى بەزى جەمەت-لەر دەپسەندە قىلىشى مۇمكىن. ئاددىي سۆزلەردىن ياسالغان فامىلىلەر جەمەتلەرنىڭ ئەمەلىي شان - شەرىپىنىڭ ئۆسۈشى ۋە داۋاملىشىشى بىلەن مەڭگۈ قالىدىغان چوڭ فامىلىلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

فامىلە تەشەببۇسكارلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ قارىشىدا، ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە ئۇچۇن تاللىنىدىغان سۆزلەر چوقۇم-لا ساپ ئۇيغۇر تىلىدىن ئېلىنغان سۆزلەر بولۇشى كېرەك، دېيىلىدۇ. ئەمما بۇنداق قاراشتا بەزى چەكلىمىلىكلەر بارمۇ - يوق؟ بۇ مەسىلىگە ئىلگىرىلەپ جاۋاب بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. ئالدى بىلەن، ئۇيغۇر تىلى تەركىبىگە مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەي-

نندن باشلاپلا باشقا مىللەت تىللىرى تەركىبلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز سىڭىپ كىرىپ، ئۇيغۇر تىلى لۇغەت فوندى تەركىبىگە ئايلىنىپ بولغانلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ مەنىدە، ئۇيغۇر تىلى تەركىبىگە ئەسىرلەر مابەينىدە ئەرەب، پارس، ئوردۇ، ھىندى، خەنزۇ، لاتىن، يۇنان، ئىنگلىز، رۇس، فرانسۇز، موڭغۇل... تىللىرىدىن نۇرغۇن سۆزلەر قوبۇل قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسى زور دەرىجىدە بېيىغان. بولۇپمۇ بىرقەدەر ئىلگىرىكى دەۋرلەردە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، خەلق ئۇلارنى ئۇيغۇرلار ئانا تىلى تەركىبلىرىدەك چۈشىنىش باسقۇچىغا ئاللىقاچان يەتكەن. ئىككىنچى تەرەپتىن، بىز يۇقىرىدا تىزىپ كۆرسەتكەن (ۋە باشقىلار مۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن) فامىلە سۆزلۈكلىرى مەنبەلىرى ئىچىدە مۇقەررەر ھالدا باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۇيغۇرلارغا چۈشىنىشلىك بولۇپ كەتكەن نۇرغۇن سۆزلەر بار. شۇڭا فامىلە قوللىنىشتەك زور مەسلىگە قارىتا مىللىي ئەسەبىيلىكنىڭ كۆپ پايدىسى بولمايلا قالماستىن، باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۇيغۇر تىلى تەركىبىگە ئايلىنىپ كەتكەن سۆزلۈكلەرنى بەزى ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلە سۈپىتىدە تاللاپ ئىشلىتىشنى چەكلەش ھوقۇقىنىڭ كۆپ بولمايدىغانلىقىنمۇ ئويلىشىپ كۆرۈش كېرەك. دېمەكچىمىزكى، مۇتلەق كۆپ ئۇيغۇر فامىلىلىرىگە ساپ ئانا تىلىدىكى سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىشنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ قىسمەن ئىشلىتىلىش مۇمكىنچىلىكىنمۇ ئويلىشىش كېرەك.

9. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇراقلىق فامىلىسىدىكى مۇۋاپىق ئەندىزە ۋە پرىنسىپلار

ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ شەكلى كۆپ خىل بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇنداق كۆپ خىللىق بىر مىللەتنىڭ ئىسىم - فامىلە مەدەنىيىتىنىڭ ئېچكى قىسمىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، يەنە ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ ئىسىم - فامىلە مەدەنىيەتلىرى ئارىسىدىمۇ ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئىسىم بىلەن فامىلىنىڭ ئالدى - كەينىلىك تىزىلىش تەرتىپى، ئىسىم - فامىلە شەكىللىرىنىڭ ئوخشىمىغان بىرىكىش قائىدىلىرى، ئەجداد - ئەۋلادلىق مۇناسىۋەتنى ئىسىم - فامىلىدە ئىپادىلەش شەكلى قاتارلىقلار بىردەك ئىسىم - فامىلە شەكىللىرىنىڭ كۆپ خىللىقىنى ئىپادىلەيدۇ. خۇددى ئالدىنقى شەھىپىلەردە كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى قورۇلما ۋە مەنە، يەنى ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ شەكلى ۋە ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ مەزمۇنىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ. ئىسىم - فامىلە شەكىللىرىنىڭ كۆپ خىللىقى مەدەنىيەت ۋە تىلنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن مۇقەررەر مۇناسىۋەتكە ئىگە. دۇنيادىكى مىللەتلەر ئىچىدە ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ شەكىللىرى كۆپ خىل ھەم رەڭگارەڭدۇر. مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى پەيدا قىلغان بولسا، ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گۇمانلىنىشقا بولمايدۇكى، مەدەنىيەت بىلەن ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى دەل پۈتۈنلۈك بىلەن ئايرىمىلىقنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. مىللىي مەدەنىيەتنىڭ كۆپ خىللىقى، كۆپ مەنبەلىكىگە بىلەن ئىسىم - فامىلە شەكىللىرىنىڭ كۆپ خىللىقى، مۇرەككەپلىكى

بىر - بىرىگە پاراللېل ھالەتتە راۋاجلىنىدۇ ۋە بىر - بىرىنى چەكلەيدۇ. دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ ئىسىملىرى بىلەن فامىلىلەرنىڭ بىللە ئىشلىتىلىش ئەھۋالىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بايقايمىزكى، بەزى مىللەتلەردە ئىسىم بىلەن فامىلىنى قوشۇپ ئىشلىتىش شەكلى مەۋجۇت؛ بەزى مىللەتلەردە پەقەت ئىسمىنلا ئىشلىتىپ فامىلىسىنى ئاتىمايدىغان شەكىل بار؛ بەزى مىللەتلەر ئىچكى قىسمىدا ھەم ئىسىم بىلەن فامىلىنى قوشۇپ ئاتايدىغان شەكلىنى، ھەم پەقەت ئىسمىنلا ئاتاپ فامىلىسىنى ئاتىمايدىغان شەكلىنى ئىشلىتىدۇ؛ بەزى مىللەتلەردە ئەجداد ئىسمىنى شەخس ئىسمىغا قوشۇپ (ئۇلاپ) ئاتايدىغان شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇنداق شەكىل ئىچىدە يەنە نۇرغۇن پەرقلەر ۋە ئۆزگىرىشلەرمۇ بار؛ بەزى مىللەتلەر تاق ئىسمىنى ئىشلەتسە، بەزى مىللەتلەر قوش ئىسمىنى ئىشلىتىدۇ، يەنە بەزى مىللەتلەردە كۆپ ئىسىم شەكلى ئىشلىتىلىدۇ؛ بەزى مىللەتلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ئوخشىمىغان سورۇنلاردا ئەينەن شەكلىنى ساقلىغان ھالەتتە ئىشلىتىلىدۇ؛ يەنە بەزى مىللەتلەردە ئوخشىمىغان سورۇن، ئەھۋال، مەقسەتلەرگە ئاساسەن ئوخشىمىغان شەكىللەردە ئۆزگەرتىپ ئىشلىتىدۇ. ئەجداد ئىسمىغا شەخس ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش شەكلىدىنلا ئېيتىدىغان بولساق، بەزى مىللەتلەردە ئاتا ئىسمى بىلەن پەرزەنت ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش شەكلى قوللىنىلىدۇ، يەنە بەزى مىللەتلەردە ئانا ئىسمى بىلەن شەخس ئىسمى قوشۇپ ئاتاش شەكلى قوللىنىلىدۇ، يەنە بەزى مىللەتلەردە بولسا شەخس ئىسمىغا ئاتا ئىسمى بىلەن ئانا ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش شەكلى قوللىنىلىدۇ. ئەجداد ئىسمى بىلەن شەخس ئىسمى قوشۇپ ئاتىلىدىغان شەكلىنى يەنمۇ ئىنچىكىلەپ تۇرلەيدىغان بولساق، ئۇ ئۆز ئېچىدىن ئەجداد (ئاتا ياكى ئانا) ئىسمى ئالدىدا، شەخسنىڭ ئۆز ئىسمى كەينىدە ئاتىلىدىغان شەكىل بەلەن ئەجداد ئىسمى ئارقىسىدا، شەخسنىڭ ئۆز ئىسمى ئالدىدا

ئاتىلىدىغان شەكىللەرگە بۆلۈنىدۇ. دېمەك، ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىنىڭ ئاتىلىش ۋە تىزىلىش شەكلى شۇ مىللەتنىڭ ئۆزاقتىن بۇيان شەكىللەنگەن مەدەنىيىتى، ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىش مەسىلىسىدە، كىشى ئىسىملىرى بىلەن جەمئەت فامىلىلىرىنىڭ تىزىلىش تەرتىپى، ئاتىلىش شەكلى، فامىلىگە پەرزەنتلەر قانداق تەرزدە ۋارىسلىق قىلىش، ئاياللارنىڭ فامىلە قوللىنىش ئەھۋالى، فامىلىدىكى جىنسىي تۇس قاتارلىقلار مۇھىم مەسىلىلەر جۇملىسىدىن ھېسابلانسا كېرەك. شۇ سەۋەبتىن، ئۇيغۇرلاردىن چىققان فامىلە تەشەببۇسچىلىرى ۋە تەتقىقاتچىلىرى يۇقىرىقى مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى ياكى بىرقىسمى ھەققىدە پايدىلىق تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇيغۇرلاردا تارىختىكى فامىلە ۋە فامىلە تۇسىدىكى نامىلارنى قوللىنىش ئەھۋالى ھەققىدە ئېلىپ بارغان مۇلاھىزىلەرنىمىزدە، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىسى، ئىسمى، ئۇنۋان - ھۆرمەت نامى، ئاتا ئىسمى، تەبىقە فامىلىسى، تەخەللۇسى قاتارلىق نامىلارنىڭ تىزىلىش شەكلىدىكى بىرقانچە خىل ئېھتىماللىق ئەندىزىلىرىنى يېغىنچاقلاپ چىققان ھەمدە 10 - ئەسىرلەردىن ئىلگىرى فامىلە ۋە فامىلە تۇسىدىكى نامىلارنىڭ كۆپىنچە كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كەلگەنلىكىنى، ئاتا ئىسمىنىڭ كۆپىنچە ئاتالمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. دېمەك، ئۇ 10 - ئەسىرلەردىكى ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىلىرىدىكى تۈپ شەكىل «فامىلە (ياكى فامىلە تۇسىدىكى نامىلار) + كىشى ئىسمى» دىن ئىبارەت ئىدى. ئەمما «كىشى ئىسمى + فامىلە (ياكى فامىلە تۇسىدىكى نامىلار)» شەكلىمۇ قوللىنىلغانىدى. ۋەھالەنكى، بىز ئېيتىپ ئۆتكەن بىرقانچە سەۋەب ۋە باشقا ئىزدىنىشكە تېگىشلىك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇگۈنكى دەۋرده ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدە فامىلە تۇسىدىكى نامىلار يوقاپ، ئاتا ئىسمى

تولۇق مۇقىملاشقان ھالەتتە «كىشى ئىسمى + ئاتا ئىسمى» شەكلى مۇتلەق ئۇستونلۇككە ئۆتتى. بىز بۇنداق ئۆزگىرىشتىن ئۈيغۇر مەدەنىيىتىدە قانچىلىك زور ئۆزگىرىشنىڭ بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالىشىمىز مۇمكىن. خوش، مەقسەتكە كەلسەك، جەمەتكە ئورتاق نام بولغان فامىلىنى كىشى ئىسمى ۋە ئاتا ئىسمىنىڭ قايسى تەرەپلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىشلىتىش، قانداق شەكىلدە ئاتاش مەسىلىسىگە جاۋاب بېرىشكە ۋە نىسبىي مۇقىم ئەندىزە بېكىتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئالدى بىلەن بۇ ھەقتە ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەشەببۇسلارغا نەزەر سالايلى. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشنى تەتقىق قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش گۇرۇپپىسى» دىكى مۇتەخەسسىسلەر ئۆز پىكىرلىرىدە ئومۇمىيلىقنى كۆزدە تۇتۇپ، شەخسنىڭ ئىسمى ئالدىدا فامىلە كەينىدە بولىدىغان شەكىلنى تەشەببۇس قىلىدۇ ھەمدە مەملىكىتىمىزنىڭ ئەھۋالىنى، دەۋر تەلىپىگە ماسلىشىشنى ۋە تەرەققىياتنى نەزەردە تۇتقان ھالدا ئىسىم ـ فامىلىرىنىڭ ئىمكانقەدەر قىسقا بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. مۇشۇ تەلەپ بويىچە «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە» (C+B+A) قۇرۇلمىسىنى تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، شەخسنىڭ ئىسمىدىن كېيىنلا فامىلە كېلىدىغان قۇرۇلما (C+A) نى ئومۇملاشتۇرۇشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ھازىرغىچە ئاز بىلىقتا ئۆزگە تۇراقلىق فامىلە تاللاپ بېكىتىپ بولغان ئايرىم شەخسلەر ئىچىدە «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە» (C+B+A) شەكلىنى قوللىنىپ بولغانلار بولسا، ئۆزلىرى تاللىغان شەكلىنى داۋاملاشتۇرسا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ.[1] تەتقىقاتچى يولۋاس راشىدىن ئۆزىنىڭ «خەنزۇ ۋە ئىنگلىزلاردا فامىلە» ناملىق ماقالىسىدە ئۇيغۇر ئىسىم ـ فامىلىلىرىدە مۇۋاپىق

① مەزكۇر تەتقىقات گۇرۇپپىسى تارقاتقان «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىش توغرىسىدا لايىھە (لايىھە، پىكىر ئېلىش ئۈچۈنى)»، 5 ـ بەت

شەكىلنىڭ «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە» بولۇشى كېرەكلىكىنى، بىرەسمىي سورۇنلاردا ئاتا ئىسمى ئاتالمايلا، «ئىسىم + فامىلە» شەكلىدە يۈرگۈزۈلسە بولىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.[1] ياش ئىلىم ساھىبلىرىدىن يۈسۈپ ئىگەم ۋە دىلنۇر ئېلىلار «ئۇيغۇرلاردا فامىلە مەسىلىسى ۋە ئىسىم ـ فامىلىدىكى تەرتىپ ھەققىدە مۇلاھىزە» ناملىق ماقالىسىدە، «فامىلىنى ئەڭ ئۇنۇملۇك كېڭەيتىش، ئۇنى كىشى ئىسمى، لەقەم، تەخەللۇسلاردىن تۇپتىن پەرقلىق ھالەتكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، فامىلە بىلەن تەخەللۇس، يۇرت نامى قاتارلىقلارنى ئورۇن تالىشىپ قالىدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويماسلىق» نى نەزەردە تۇتۇپ، فامىلىنى ئەڭ مۇھىم بولغان، دىققەتنى ئەڭ تارتىدىغان ئورۇن بولغان ھەربىر شەخسنىڭ ئۆز ئىسمى ئالدىغا قويۇشنى، يەنى «فامىلە + ئۆز ئىسمى + ئاتا ئىسمى (لەقەم، يۇرت نامى، تەخەللۇس، بوۋا نامى)» شەكلىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.[2] ئەلۋەتتە، باشقا فامىلەشۇناسلار ۋە ئىلىم ساھىبلىرىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىدىكى تەرتىپ مەسىلىسى ھەققىدە مەتبۇئات يۈزىدە ئاشكارىلانمىغان قاراشلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئەمما بارلىق تەشەببۇسلارنى خۇلاسىلىگەندە، ئۇيغۇر فامىلىلىرىدىكى تۈپ شەكىل ھەققىدىكى تەشەببۇسلارنى «كىشى ئىسمى + فامىلە» ۋە «فامىلە + كىشى ئىسمى» دېگەن ئىككى شەكىلگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بىز جامائەتنىڭ پىكرىنى، فامىلىلەرنىڭ خەلقئارا تەرتىپ ـ نىزاملاردىكى ئىشلىتىلىش شەكلىنى، مۇۋاپىقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ جەمەت فامىلىسى كىشى ئىسمىنىڭ ئارقىسىدا بولىدىغان «كىشى ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە» شەكلىنى مۇۋاپىق دەپ قارايمىز. شۇنداقلا يەنە مۇناسىپ سورۇن ۋە يېزىق يۈزىدە «كىشى ئىسمى + فامىلە» شەكلىگە قىسقارتىپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

① شۇ ماقالە «تىل ۋە تەرجىمە ژورنىلىنىڭ 2001 ـ يىللىق 4 ـ سانىغا بېسىلغان.
② شۇ ماقالە «تىل ۋە تەرجىمە» ژورنىلىنىڭ 2001 ـ يىللىق 4 ـ سانىغا بېسىلغان.

مىز. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسمىغا ئاتا ئىسمى قوشۇپ، «كىشى ئىسمى + ئاتا ئىسمى» شەكلىدە ئاتاش شەكلىنىڭ قوللىنىلىش تارىخى ئۇزۇن، بۇ ئومۇمىي خەلقنىڭ چوڭقۇر مەنبەلىك ئەنئەنىسىگە ئايلىنىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تەخەللۇس، لەقەم، يۇرت نامى ۋە فامىلە ياكى فامىلە تۇسىدىكى ناملارنى شەخس ئىسمى بىلەن ئاتا ئىسمىنىڭ ئارقىسىغا قوشۇپ ئاتاشنىڭمۇ تارىخىي ئۇزۇن. يېقىنقى مەزگىللەردە بىر قىسىم ئويغاقلار ئاشۇ شەكىل بويىچە نامىلىنىشنى لايىق كۆرگەن ھەم ياقتۇرغان. ھازىرقى ئومۇمىي يۇزلىنىشتىن قارىغاندا، مەزكۇر شەكىلنىڭ ئاسان ئومۇملىشىش ئېھتىمالى زور. ئىككىنچىدىن، تەرەققىي قىلغان غەرب مىللەتلىرىنىڭ ئىسىم - فامىلە شەكلى بولغان «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە» ھازىرقى خەلقئارا ئالاقىلەردە ئەڭ ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلۈاتقان شەكىلدۇر. يەنى «Given Name+Middle Name+Surname» ياكى «First Name+Second Name+Family Name» [شەخس ئىسمى (بىرىنچى نام)+ئاتا ئىسمى (ئارانام ياكى ئىككىنچى نام)+فامىلە (جەمەت نامى)] شەكلى دۇنياۋىكى كۆپلىگەن مىللەتلەردىكى نامىلاش شەكلى بولۇپ، خەلقئارا ئالاقىلەردە ئىشلىتىلىدىغان پاسپورت، ۋىزا، ئىمزا، ھۆججەت، توختام ... قاتارلىقلاردا بىردەك ئاشۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. يۇقىرىقى نامىلاش شەكلىنىڭ ئەكسىچە نامىلاش شەكلىنى، يەنى «فامىلە + شەخس ئىسمى» (بەزىدە «فامىلە + شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى») شەكلىنى قوللىنىدىغان خەنزۇ تىللىق، ياپون تىللىق، كورىيان تىللىق ... مىللەتلەر خەلقئارا ئالاقىلەردە يۇقىرىقى ئەندىزىگە بويسۇنىدۇ - دە، يېزىقتا فامىلىسىنى ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇىدىغان شەكلىگە ئۆزگەرتىدۇ. مەسىلەن، ۋاڭ شىڭخەن (王星汉) ئىسمىلىك خەنزۇ كىشى خەلقئارا ئالاقىلەردە ئىسمى - فامىلىسىنى يېزىشقا توغرا كەلسە، جەمەت فامىلىسى

بولغان «ۋاڭ» (王) سۆزىنى ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا كەلتۈرۈپ، «Xing Han Wang» شەكلىدە يازىدۇ؛ تاناكا كاكۇئېي (田中角荣) ئىسمىلىك ياپونلۇق خەلقئارا يازمىلاردا فامىلىسى «تاناكا» (田中) نى ئىسمىنىڭ ئارقىسىغا ئېلىپ «Kakuei • Tanaka» شەكلىدە يازىدۇ؛ فەن بوي چاۋ (Phan Boi chaw) ئىسمىلىك ۋېتنامىلىقنىڭ ئىسمى - فامىلىسى خەلقئارا ئالاقىلەردە «Boi • Chau • Phan» شەكلىدە يېزىلىدۇ. ... ۋەھاكازالار. دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، خەلقئارا ئالاقىلەرگە كۇنسايىن كۆپ قاتنىشۋاتقان ھەم بۇنىڭدىن كېيىنكى قاتنىشىش ئېھتىمالى بارغانسېرى چوڭ بولۇۋاتقان ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن ھەر خىل پاسپورت، ۋىزا، خەلقئارا تىجارەت - توختام ھۆججەتلىرى، دىپلوم ... قاتارلىقلاردا ئۆز نام - شەرىپىنى يېزىش ئېھتىمالى چوڭ بولغان ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ئاۋادا «فامىلە + ئاتا ئىسمى + شەخس ئىسمى» شەكلىنى قوللانسا، ئۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان يۇقىرىقىدەك ئەھۋالدىن زادىلا ساقلانغىلى بولمايدۇ. شۇڭا فامىلىنى شەخس ئىسمى ۋە ئاتا ئىسمىنىڭ ئارقىسىغا قويۇش شەكلىنى مۇۋاپىق دەپ قارايمىز. ئۇچىنچىدىن، كىشى ئىسمى ئارقىسىدىن فامىلىنى كەلتۈرۈپ ئاتاش - ئۇيغۇر فامىلىچىلىك تارىخىدا يوق ئەھۋال ئەمەس. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقلەر ئىچىدە فامىلە تۇسىدىكى نامىلارنى كىشى ئىسمى ئارقىسىغا قوشۇپ ئاتاش كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، قانتۇرمىش توغرىل، باسا توغرىل، باچاق توغرىل، ئۆز توغرىل، ئۆزمىش توغرىل، يارپ توغرىل ... قومار ساڭۇن، ئالىپ تاش ساڭۇن، توڭقارا ساڭۇن، ئەر ساڭۇن... دېگەندەك. شۇڭا «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە» شەكلىنى قوللىنىش نامىلاش ئەنئەنىمىزگە خىلاپ كەلمەيدۇ. تۇتىنچىدىن، ئاتا ئىسمى، فامىلە، تەخەللۇس، يۇرت نامى قاتارلىق نامىلارنىڭ بىردەك شەخس ئىسمىدىن كېيىن كېلىشىنى ئېتىبارغا ئالغاندا،

بىزنىڭچە بىر كىشى ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئاتىسىنىڭ ئىسمى، فامىلىسى، تەخەللۇسى، لەقىمى ۋە ھەتتا ئۇنۋان-ھۆرمەت ناملىرىنىڭ ھەممىسىنىلا قوشۇپ قاتار تىزىۋېلىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمىسا كېرەك. دۇنيادا ناملاش ئادىتى رەڭگارەڭ، تارىخىي ئۆزۈن مىللەت خەنزۇلاردىمۇ ھەممە ناملىرىنى شەخس ئىسمىغا ئۇلاپ تىزمىدىغان ئەھۋال يوق. ئەگەر شۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار دەپ قارالسا، ئۇلار ئىچىدىكى بەزىلىرىنى ئايرىم يېزىپ قىسقىچە ئىزاھلاشقا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر ئىسىم-فامىلىلىرىدە «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلىسى» شەكلىنى ئەڭ مۇۋاپىق ئەندىزە سۈپىتىدە تونۇيمىز ۋە ئىشلىتىشكە تەۋسىيە قىلىمىز.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى-دا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشنى تەنقىق قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش گۇرۇپپىسى» نىڭ لايىھىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە» شەكلىنى تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئاتا ئىسمىنى ئېلىپ تاشلاپ، شەخسنىڭ ئىسمىدىن كېيىنلا فامىلە كېلىدىغان «شەخس ئىسمى + فامىلە» شەكلىنى قوللىنىش تەشەببۇسىنىڭ ئۆزىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىنى ئويلىشىپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى نام-شەرىپى ئىچىدە ئاتىمايدىغان مىللەتلەرنى دوراشتىن شەكىللەنگەن تەشەببۇسمۇ ياكى باشقا نەرسە؟ ئاتا ئىسمىنى تاشلاپ قويۇشنىڭ قانداق زۆرۈرىيىتى بارلىقىنى خۇسۇسەن بىز ھېس قىلالمىدۇق. ئەمما پىكىر شۇكى، خۇددى بىر مىللەتتە فامىلە-نىڭ بولۇش-بولماسلىقى بىر مەسىلە، فامىلىنى ئاغزاكى تىلدا ئاتاش-ئاتماسلىق باشقا بىر مەسىلە بولغىنىدەك، ئاتىنىڭ ئىسمىنى تاشلاپ قويۇش باشقا مەسىلە، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاش ياكى باشقا شەكىللەردە يوشۇرۇپ ئىپادىلەش يەنە باشقا مەسىلە-دۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەخس ئىسمى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمى-

نى قوشۇپ ئاتاپ كۆنگەن خەلق ئۇچۇن ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى تاشلاپ قويماي، ئەكسىچە ئاغزاكى ئالاقىدە فامىلىسىنى ئاتماي قالىدىغان ئەھۋالنىڭ ئۆزاق بىر مەزگىل داۋاملىشىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. شۇڭا تەشەببۇسىمىز شۇكى، كىشىلەر-نىڭ تولۇق نام-شەرىپىنى ئاتىغاندا، يېزىقتا «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلىسى» شەكلىنى تولۇق يېزىش ياكى بەزى شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسىگە يولۇققاندا ئاتا ئىسمىنى تولۇق تاشلىۋەتمەي قىسقارتىشقا مۇمكىن بولسا قىسقارتىپ ئېلىش ۋە ياكى باش ھەرپىنى ساقلاپ قېلىش لازىم. ئاغزاكى ئاتاشتا شەخس ئىسمى، ئاتىسىنىڭ ئىسمى ۋە فامىلىسىنى قوشۇپ تولۇق ئاتاش، ياكى شەخسنىڭ ئىسمى بىلەن فامىلىسىنىلا قوشۇپ ئاددىيلاشتۇ-رۇپ ئاتاش لازىم. مەسىلەن، ساۋۇتجان ئىسمىلىك كىشىنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى يۈسۈپ، قوللانغان فامىلىسى «تادۇ» بولۇپ، ئۇنىڭ نام-شەرىپىنى يېزىقتا «ساۋۇتجان يۈسۈپ تادۇ» ياكى «ساۋۇتجان • ي • تادۇ» دەپ ئاتاش، ئاغزاكى ئالاقىدە «ساۋۇت-جان يۈسۈپ تادۇ» ياكى «ساۋۇتجان تادۇ» («ساۋۇت تادۇ») دەپ ئاتاش كېرەك. ئەلۋەتتە بۇ يەردە يېزىقتا بەزىدە شەخس ئىسمىنىڭمۇ قىسقارتىلىپ، شەخس ئىسمىلىرىنىڭ باش ھەرپىنى ساقلاپ قېلىپ، «شەخس ئىسمىنىڭ باش ھەرپى (تىلدا تاۋۇ-شى) + ئاتا ئىسمىنىڭ باش ھەرپى (باش تاۋۇشى) + فامىلىسى» شەكلىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەم ئىشلىتىلىش مۇمكىنچىلىكىنىمۇ ئويلىشىش كېرەك. خۇددى «ساۋۇتجان يۈسۈپ تادۇ»نى «س • ي • تادۇ» دەپ يازغاندەك. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ يېزى-لىش شەكلىدە ھازىرغا قەدەر شەخس ئىسمى بىلەن ئاتا ئىسمى ئوتتۇرىسىغا پەرقلەندۇرگۈچ بەلگە قويۇش ئومۇملىشالمايۋاتىدۇ. بۇ ئەھۋال قوش سۆزلۈك شەخس ئىسمىلىرى بىلەن تاق سۆزلۈك ئاتا ئىسمىلىرى قوشۇلغان شەكىللىرىدە، ياكى تاق سۆزلۈك شەخس ئىسمىلىرى بىلەن قوش سۆزلۈك ئاتا ئىسمىلىرى قوشۇل-

غان شەكىللەردە ھەم قوش سۆزلۈك شەخس ئىسىملىرى بىلەن قوش سۆزلۈك ئاتا ئىسىملىرى قوشۇلغان شەكىللەردە قايسىسى شەخسىنىڭ ئۆز ئىسمى، قايسىسى ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈشكە مەلۇم قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، «غوجا مۇھەممەت ئەلى» دېگەن ئىسىمدا «غوجا مۇھەممەت» شەخسنىڭ ئۆز ئىسمىمۇ ياكى «غوجا» مۇ، ئاتىسىنىڭ ئىسمى «مۇھەممەت ئەلى» مۇ ياكى «ئەلى» مۇ، مانا بۇنى پەرقلەندۈرۈش بىرقەدەر قىيىن. شۇڭا يازما نامىلاش ئادەتتىدە شەخس ئىسمى، ئاتا ئىسمى قاتارلىق ئوتتۇرىسىغا ئايرىغۇچى بەلگە سۈپىتىدە قارا چېكىت (•) قويۇپ ئىشلىتىشنى بۇنىڭدىن كېيىنكى يازما خاتىرىلەردە نامىلاشتا قوللىنىشقا ئەرزىيدىغان ئۇسۇل دەپ قارايمىز. دېمەك، مەيلى ئاتىنىڭ ئىسمى قىسقارتىلىپ باش ھەرپى ساقلىنىپ قالسۇن شەكىل بولسۇن ياكى شەخس ئىسمى بىلەن ئاتىنىڭ ئىسمى قىسقارتىلىپ باش ھەرپى ساقلىنىپ قالسۇن شەكىل بولسۇن، ئۇ ئۇچى ئارىسىغا ئايرىغۇچى بەلگە - قارا چېكىت (•)نى قويۇپ ئىشلىتىش مۇۋاپىق. مەسىلەن، «ساۋۇتجان يۈسۈپ تادۇ»نى يېزىقتا قىسقارتىشقا توغرا كەلسە «ساۋۇتجان • ي • تادۇ» دەپ، ياكى يەنىمۇ قىسقارتىپ «س • ي • تادۇ» شەكلىدە ئىپادىلەش مۇۋاپىق. ئەگەر قارا چېكىت قويۇلمايدىكەن، خاتالىقتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، «قۇربان تۇرسۇن ئاشىمىش» نامىنى قىسقارتىشقا توغرا كەلسە، ئۇ «ق تۇرسۇن ئاشىمىش» ياكى «ق ت ئاشىمىش» شەكلىدە يېزىلىدۇ - دە، كىشىلەردە ئۇنىڭ ئاملىسى «تاشىمىش» بەلكى خاتا ھالەتتە «ئاشىمىش» يېزىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن ئوي كېلىپ قالىدۇ. قىسقىسى، ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ قىسقارتىلغان شەكلىدە، شەخس ئىسمى، ئاتا ئىسمى ۋە فامىلە ئارىسىغا قارا چېكىت (•)نى قويۇپ يېزىش زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يېتىش لازىم.

فامىلىنى شەخس ئىسمىنىڭ ئالدىغا قويۇش ئارقىلىق ئۇنى تەخەللۇس، لەقەم، يۇرت ناملىرىدىن پەرقلەندۈرۈش پىكرىگە كەلسەك، خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك فامىلىنى شەخس ئىسمى بىلەن ئاتا ئىسمىنىڭ ئارقىسىغا قويغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يەنە مەزكۇر نامىلارنى قاتار تىزىپ يېزىش ياكى ئاتاشىنىڭ ھاجىتى يوق. بۇنداق ئەھۋالدا تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە مۇۋاپىق ئەندىزىنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن. (1) «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلىسى»: بۇنداق شەكىلنى قوللانغاندا، شەخسلەرنىڭ تەخەللۇسى، لەقىمى، يۇرت نامىنى ئەسكەرتىش زۆرۈر بولىدۇ. مەسىلەن، ئۆز ئىسمى مۇھەممەد، ئاتىسىنىڭ ئىسمى سەيدۇللا، جەمەتىنىڭ فامىلىسى بۇقا، تەخەللۇسى پىنھان، لەقىمى مۆڭ، يۇرتى يەركەن بولغان بىر كىشىنىڭ ئىسىم - شەرىپىنى تولۇق ئاتايمىز دەپ «مۇھەممەت سەيدۇللا بۇقا پىنھان مۆڭ يەركەنىي (ياكى يەركەن)» دېيىشنىڭ زادىلا ھاجىتى يوق. ئادەتتە ئۇنىڭ ئىسىم - شەرىپىنى «مۇھەممەد سەيدۇللا بۇقا، تەخەللۇسى پىنھان، لەقىمى مۆڭ، يەركەندىن» دەپ يازساق ۋە ئاتىساق كۇپايە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھەممە ئۇيغۇردا يۇقىرىقى نامىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ، بولۇپمۇ لەقەم، تەخەللۇسىنىڭ بولۇپ كېتىشى ئاتايىن؛ (2) «ھۆرمەت نامى + شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلىسى»: ئەگەر مۇشۇنداق ئاتاش زۆرۈرىيىتى بار دېيىلسە، ئۇنداقتا ئۇ يېزىقتىلا بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا ھەر خىل ھۆرمەت نامىلىرىنىڭ ئىسىم - فامىلىنىڭ ئالدىدا كېلىشى كۆپرەك ئۇچرايدۇ، ئارقىسىدا بولۇشى ھەم بەزىدە ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ ھۆرمەت نامىلىرىنىڭ تىل ئادىتىدىكى ئاتىلىش ئۇسۇلىغا باغلىق بولىدۇ. ئەگەر ھۆرمەت - ئۇنۋان نامى بار شەخسنىڭ تەخەللۇسى، لەقىمى، يۇرت نامىمۇ بولۇپ، ئۇلارنى قوشۇپ ئىپادىلىگۈسى كەلسە، ئۇنداقتا يۇقىرىقىلارنى يەنىلا ئايرىپ شەرھلەپ يازغىنى، ئاتىغىد-

نى مۇڭاپىق. ئاغزاكى تىلدا بولسا يۇقىرىقى تۆت نامنىڭ ھەممىسىنى ئاتاشمۇ يەنىلا قولايسىز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، كەسىپ، ئىلىم، مەنسەپ ناملىرىدىن كەلگەن ھۆرمەت ناملىرىنى ۋە باشقا ھۆرمەت ناملىرىنى باشقا ناملارغا «شەخس ئىسمى + فامىلىسى + ھۆرمەت نامى» (بەزىدە «ھۆرمەت نامى + شەخس ئىسمى + فامىلىسى»)، «ھۆرمەت نامى + شەخس ئىسمى» (ياكى «شەخس ئىسمى + ھۆرمەت نامى)، «فامىلە + ھۆرمەت نامى» (ياكى «ھۆرمەت نامى + فامىلە») شەكلىدە قوشۇپ ئاتاشقا بولىدۇ. يۇقىرىقى ئەندىزىلەرنىڭ بەزىلىرى، بولۇپمۇ «ھۆرمەت نامى + شەخس ئىسمى» (ياكى «شەخس ئىسمى + ھۆرمەت نامى») خەلقىمىز ئادەتتە ئىشلىتىدىغان ناملاش ئەندىزىسى بولۇپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى فامىلىلىك ئۇيغۇرلاردا بۇنداق شەكىلدە فامىلىنىڭ بولماسلىقى شۇ شەخسنىڭ فامىلە قوللانمىغانلىقى ئەمەس، بەلكى پەقەت ئاغزاكى تىلدا ئىپادىلەنمىگەنلىكىنىلا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ؛ (3) لەقەملەر ئادەتتە بىرەسمىي سورۇنلاردا كىشى ئىسىملىرىگە قوشۇلىدۇ، ھەممە كىشىنىڭلا تەخەللۇسى بولۇپ كېتىشى ناتايىن، يۇرت نامىنى ھېچكىم بىھۇدە ھالدا ئىسمى ئارقىسىغا قوشۇۋالمايدۇ، ئەگەر ئۇ تەخەللۇس بولمىسىلا. شۇڭلاشقا ئەقلىي جەھەتتىن قارىغاندا «شەخس ئىسمى + فامىلە + تەخەللۇس» شەكلى، «شەخس ئىسمى + فامىلە + لەقەم» شەكلى ۋە «كىشى ئىسمى + فامىلە + يۇرت نامى» شەكلىنى چەتكە قېقىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بۇ يەردە دېيىلۋاتقان فامىلىلەرنىڭ بىر قىسمى يۇرت نامىدىن كەلسە، يەنە بىر قىسمى تەخەللۇستىن ئۆزگىرىپ كېلىدۇ، يەنە بىر قىسمى بولسا لەقەملەردىن ئۆزگىرىپ كېلىدۇ. ئەگەر تەخەللۇسلارنىڭ مۇتلەق بەلگىسى ئەرەبچىدىن كىرگەن مەنسۇپلۇق قوشۇمچىسى تەشدىدلىك «ى» (ياء) بولسا، شۇنداقلا ئۇيغۇر فامىلىلىرىنىڭمۇ مۇتلەق بەلگىسى بار دېيىلسە،

ئۇنداقتا فامىلىلەرگە تەخەللۇسلارنى قوشۇپ ئىشلىتىش مۇمكىن. ئەھۋال دەل ئۇنداق ئەمەس، يەنى ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس لۇق كىشىلەرنىڭ تەخەللۇسلىرىنىڭ ھەممىسىلا «ي» (تەشدىدلىك ياء) بىلەن ئاخىرلىشىپ كەتمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا فامىلىگە تەخەللۇسنى قوشۇپ يازغاندا ئىككىسىنى پەرقلەندۈرۈش تەس بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر مۇمكىنچىلىك بار دېيىلسە، تەخەللۇسى بىلەن فامىلىسى قۇرۇلما جەھەتتىن روشەن پەرقلىق بەلگىگە ئىگە بولغان كىشىلەر «فامىلە + تەخەللۇس» شەكلىنى قوللىنىشى ياكى «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلىسى + تەخەللۇسى» شەكلىنى قوللىنىشى ۋە ياكى «شەخس ئىسمى + فامىلىسى + تەخەللۇسى» شەكلىنى قوللىنىشى مۇمكىن. بۇ ھەر كىشىنىڭ ئارزۇسى ۋە ھوقۇقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، ئەمما ناملاش ئادەتنىڭ مىللەت كىشىلىرى ئىچىدە نىسبىي مۇقىملىشىشى ياخشى ئەھۋالدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە كەلگۈسى يۇزلىنىشتە قانداق ئاتاش ئەندىزىسىنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقىغىمۇ قاراش زۆرۈر.

كۆپلىگەن ئۇيغۇر فامىلەشۈناسلىرى ئۇيغۇرلاردا قوللىنىلىدىغان فامىلىلەر باشقا ناملاردىن پەرقلىنىدىغان تۈپ بەلگىلەرگە ئىگە بولۇشى كېرەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئەر - ئاياللار ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە جەزمەن جىنسىي تۈس ئىپادىلىنىپ چىقىش كېرەك، دەپ قارايدۇ. فامىلىنىڭ باشقا ناملاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بەلگىسى ھەققىدىكى ئەھۋال ۋە پىكىرلەرنى خۇلاسىلىگەندە تۆۋەندىكى بىر قانچە تۈرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

(1) فامىلىلەرگە «ۋۇ» ۋە «ۋۇا» لارنى قوشۇش: بۇنداق ئەھۋال 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ يېقىنقى مەزگىللەرگە قەدەر رۇس ۋە تاتار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، مەزكۇر مەدەنىيەتلەرگە مۇھەببىتى چوڭقۇر ئۇيغۇرلار فامىلە سۈپىتىدە قوللانغان نامىلىرى ئارقىسىغا قوشۇپ، شۇ نامىلارنىڭ فامىلە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەندى ۋە بىلدۈرمەكتە. دەرۋەقە رۇس

كىشى ئىسىملىرىنىڭ «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە» شەكلىنىڭ تەركىبىدىكى ئاتا ئىسمىنىڭ ئارقىسىغا «نچ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن باشقا نامىلاردىن پەرقلەندۈرۈلسە، فامىلە ئەرلەر قوللانغان شەكلىگە «وۋ»، ئاياللار قوللانغان شەكلىگە «ـوۋا، ـۇا» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق باشقا نامىلاردىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. دېمەك، فامىلە قوللىنىش ھارپىسىدا بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ شەكلىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ كېلىشنى تەشەببۇس قىلمىسىمۇ، ئەمما شۇنىڭغا ئوخشاش بولغان بەلگە - ئالامەتلەر بىلەن ئۇيغۇر فامىلىلىرىنى باشقا نامىلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئىستەكلىرىدە بولۇشى ئېنىق.

(2) «ىن»، «ـنا» لارنى قوشۇش: بۇلار تاتار خەلقى رۇس مەدەنىيىتىدىن قوبۇل قىلغان فامىلە ئالامەتلىرى ھەم فامىلىلەرنى باشقا نامىلاردىن پەرقلەندۈرىدىغان بەلگىلەر بولۇپ، ئەرلەر قوللانغان فامىلىلەر ئارقىسىغا «ىن»، ئاياللار قوللانغان فامىلىلەر ئارقىسىغا «ـنا» نى قوشۇپ ئىشلەتكەنىدى. بۇ شەكلىدىكى فامىلە ئۇسلۇبىنى بىر قىسىم ئۇيغۇرلارمۇ ئىشلىتىشتىن خالىي بولالمىغان. مەسىلەن، ئەنۋەر جاكۇلىن، ئۇنىڭ ئايالى ××× جاكۇلىنا، گۈلسارە پەيزۇللىنا، ئۇنىڭ ئېرى ××× پەيزۇللىن... دېگەندەك. بۇ شەكلىدىكى فامىلە قوشۇمچىلىرىنى بەزىلەر قوللىشى مۇمكىن. ئەمما بىز بەزى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇنى رەت قىلىمىز.

(3) «جان» ۋە «خان» لارنى قوشۇش: «جان» قوشۇمچىسى پارس تىلىدىن تۈركىي تىللارغا كىرگەن، ئەرلەر ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ، يېقىنلىقنى ئىپادىلەيدىغان سۆز بولۇپ، ئۇنى ئۇيغۇرلاردا تەڭ دېمەتلىكلەر ئارا ياكى چوڭلار بالىلارنى يېقىن كۆرۈش يۈزىسىدىن ئىسىملار ئاخىرىغا قوشۇپ ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن. «خان» بولسا «پادىشاھ» دېگەن ئەسلىي مەنىسىدىن سەل يىراقلىشىپ، ھۆرمەت ۋە ئەركىلەتمە سۆزىگە ئايلىنىپ،

قىزلار، ئاياللار ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ ئىشلىتىلىدىغان. ئەمما جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدە «خان» ئاياللار ئىسىملىرىغا قوشۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەر ئىسىملىرىغىمۇ قوشۇلۇپ، ھۆرمەت تۇسىنى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەمەتخان، مەمەتخان، سەمەتخان ... دېگەندەك. (ئەسكەرتىش: ئەمما بۇ قوشۇمچە «توختى»، «تۇرسۇن» ... دېگەندەك ئەر - ئاياللار ئورتاق ئىشلىتىدىغان بىر قىسىم ئىسىملارنىڭ ئارقىسىغا ئۇلانمايدۇ. بولمىسا، ئاياللار ئىسمىغا ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن، ئەرلەر «توختىخان»، «تۇرسۇنخان» ... دېيىلمەيدۇ.) 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ يۇقىرىقى ئىككى سۆزنى تاتارلار ۋە بەزى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى فامىلە تەرىقىسىدە تاللىۋالغان سۆزلەرنىڭ ئارقىسىغا قوشۇپ، ئۇنى فامىلىنىڭ بەلگىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ئىشلەتكەنىدى. ھازىرقى ئۇيغۇر فامىلىچىلىكى تەشەببۇسلىرى ئىچىدە تەزكىرەشۇناس نۇرمۇھەممەد دۆلەتىي ئۇيغۇر فامىلىلىرىدە مەزكۇر ئىككى سۆزنى ئىشلىتىشنى، ئەرلەر قوللانغان فامىلىلەر ئارقىسىغا «جان» سۆزىنى، ئاياللار قوللانغان فامىلىلەرنىڭ ئارقىسىغا «خان» سۆزىنى قوشۇپ ئىشلىتىشنى، ئۇلارنى ئۇيغۇر فامىلىلىرىنىڭ مۇتلەق بەلگىسى قىلىشنى تەكىتلەيدۇ. خۇددى «ئوبۇلقاسىم مۇھەممەد قىلىچجان» دەپ، ئۇنىڭ ئايالىنى «بۇۋىسارە ئەھمەد قىلىچخان» دەپ ناملىغاندەك.

(4) «ـىي» ۋە «ـىيە» لارنى قوشۇش: ھەممىزگە مەلۇمكى، «ىي» قوشۇمچىسى ئەرەب تىلىدىكى مەنسۇپلۇق مەنىسىنى بېرىدىغان قوشۇمچە - تەشدىيىدلىك «ى» (ياء) بولۇپ، ھەرگىزمۇ پارس تىلىدا ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى ئىزاھاتلىق بىرىكمىلەردە كېلىدىغان «ئى» ئەمەس.①

① بۇ ھەقتىكى خاتا چۈشەنچىلەر مۇناسىۋەتلىك پارسچە گرامماتىكا كىتابلىرىغا ئاساسەن توزىتىلىشكە تېگىشلىك.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئەرەبچە مەنسۇپلۇق قوشۇمچىسى «ى»نى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا پەقەت ئەرلەرنىڭ مەلۇم سۆزلەرگە قوشۇپ تەخەللۇس ياكى فامىلە تۈسىدىكى نامالارنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرىمىزيۇ، ئەمما ئايال ئەدىبلەر، شائىرەلەرنىڭ ئىشلەتكەنلىكىنى بايقىمايمىز. دەرۋەقە، ئەرەب تىلى قائىدىسى بويىچە مۇزەككەر (ئەركەك جىنسلىق) ئىسىملارغا مەنسۇپلۇق قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا «ي» قوشۇلىدىغانلىقى، مۇئەننەس (ئايال جىنسلىق) ئىسىملارغا قوشۇلغاندا «ييە» بولىدىغانلىقىدەك قائىدە بويىچە بولغاندا، ئەگەر ئۇيغۇرلاردىن چىققان ئايال جىنسلىق ئەدىبلەر شۇ شەكىل بويىچە تەخەللۇس ئىشلەتكەن بولسا، جەزمەن «ييە» قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن تەخەللۇسلارنى ئىشلەتكەن بولار ئىدى. ئەمما بۇنداق «يەركەندىيە»، «قەشقەرىيە»، «غېربىيە»... شەكلىدىكى تەخەللۇسلار بىزگە ئۇچرىمايدۇ. بەلكى «ە» بىلەن ئاخىرلاشقان تەخەللۇسلار ئۇچرايدۇ. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «ە» مەنسۇپلۇق قوشۇمچىسىنىڭ مۇئەننەس شەكلى «ييە» ئەمەس، بەلكى ئىش ـ ھەرىكەت ئىسمۇ فائىل ـ اسىم فاعل) نىڭ ئايال جىنسلىق ئىدىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان جىنس قوشۇمچىسىدۇر. بىز بۇنداق قوشۇمچىنى قوشۇپ تەخەللۇس ئىشلەتكەن ئايال جىنسلىق ئەدىبتىن «نەفىسە» تەخەللۇسلۇق ئامانىنسا خېنىمنى مىسال كەلتۈرسەك كۇپايە قىلىدۇ.[1] دېمەكچىمىزكى، يېقىنقى دەۋرلەردە بىر قىسىم كىشىلەر فامىلە سۈپىتىدە تاللىۋالغان نامىلىرىغا يۇقىرىقى «ي» ۋە «ييە»نى قوشۇپ ئىپادىلەپ كەلگەنىدى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇ كىشىلەر ئاخىرقى رەۋىشتە «ي»نى ئەرلەر قوللانغان فامىلىلەرنىڭ ئارقىسىغا، «ييە»نى ئايالالار قوللانغان فامىلەرنىڭ ئارقىسىغا قوشۇپ ئىشلىتىش ئارقىلىق، فامىلىلەرنى

① كلاسسىك ئەدەبىياتنا ئائىت بەزى ئەسەرلەردە ئامانىنسا خېنىمنىڭ تەخەللۇسى «نەفىسى» دەپ تەلەپپۇزلانغان. بۇنى توغرا ئەمەس، دەپ قارايمىز.

ھەم باشقا نامالاردىن پەرقلەندۈرۈش، ھەم ئەرلەر بىلەن ئايالالار ئىشلەتكەن فامىلىلەرنى پەرقلەندۈرۈش مەقسىتىگە يېتەكلەيدۇ ئەدى. مەسىلەن، تۇران ۋاجىدىي، زەينەپ ۋاجىدىيە، بۇرھان شەھىدىي، رەشىدە شەھىدىيە... دېگەندەك. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يېقىنقى فامىلە تەشەببۇسلىرىدا قىسمەن تەتقىقاتچىلار بۇ تەشەببۇسنى ئاكتىلىق ئوتتۇرىغا قويدى. مەسىلەن، تەتقىقاتچى يولۋاس راشىدىن «خەنزۇ ۋە ئىنگلىزلاردا فامىلە» نامىلىق ماقالىسىدە «يالغۇز» سۆزىنى فامىلە قىلىپ تاللىۋالغان ئىمىن ھاشىم ئاتىلىق كىشىنىڭ تولۇق نام ـ شەرىپى «ئىمىن ھاشىم يالغۇزي» بولىدىغانلىقىنى، راخمان ئىسمىلىك كىشىنىڭ قىزى كەۋسەر خېنىم ئىمىن ھاشىم يالغۇزي بىلەن نىكاھلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تولۇق نام ـ شەرىپىنىڭ «كەۋسەر راخمان يالغۇزييە» بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.①

(5) «زادە»نى قوشۇش: «زادە» (zadeh) پارسچە «تۇغۇش، تەۋەللۇد قىلىش» مەنىسىدىكى پېئىل «زاييدن» (zayeedan) دىن تۈرلىنىپ چىققان «بالا، ئەۋلاد، پۇشت» مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ يەنە «زاد» (Zad) شەكلىمۇ بار. ئۇيغۇرلاردا بۇ سۆزنىڭ كىشى ئىسمىلىرىغا ئۇلىنىپ ئىشلىتىلىش تارىخى قىسقا ئەمەس. يەنى تارىختا بىر قىسىم كىشىلەر ئۆز ئاتىسىنىڭ ئىسمىنىڭ ئارقىسىغا ئوغۇل قوشۇپ، ئۆزگىچە تۇس پەيدا قىلغانىدى. ئەمما بۇنداق تۇسنىڭ فامىلە تۇسى ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىشقا تامامەن بولىدۇ. مەسىلەن، مۇھەممەد شەيخزادە دېگەندەك. ھازىرقى زامانداشلىرىمۇ «زاد» قوشۇلغان ئىسمىلارنى پەرزەنتلىرىگە ھەدىيە قىلىشنى ھېرىسمەنلىك بىلەن قوبۇل قىلغان. مەسىلەن، تۇرکزاد، پاکزاد، خانزاد، بىلزاد... لار ئەنە شۇ خىلدىكى ئىسمىلار جۈملىسىدىندۇر. ئەمما

① شۇ ماقالە، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2001 ـ يىللىق 4 ـ سان.

پارس تىلىدىكى «زادە» ۋە «زاد» نىڭ پەقەت «ئوغلى» دېگەنلا مەنىسى بولۇپ قالماي، يەنە «قىزى» دېگەن مەنىسى، ئومۇمەن، «ئەۋلادى، پەرزەندى» دېگەن مەنىسى بار. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئىستېمالىدا بۇ قوشۇمچە ئوغۇللار ۋە ئەرلەر ئىسمىغا مەركەزلەشكەن، پارسلاردىمۇ ئەھۋال شۇنىڭغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇلار «زادە» نى ئەر جىنسلىق شەخسنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمىغا قوشۇپ «... ئوغلى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، «مەلىكە» نى ئايال جىنسىلىق شەخسنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمىغا قوشۇپ «قىزى» مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، سەييىد مۇھەممەد جامالزادە، سۇھراب تاھىر مەلىكە... دېگەندەك. ئەمما ئايرىم ئەھۋاللاردا، پارىسلاردىكى «زادە» ۋە «ئوغۇل» مەنىسىدىكى يەنە بىر سۆز «پۇر» (Pur) بەزى سۆزلەر ئارقىسىغا قوشۇلۇپ، شۇ سۆزلەرنىڭ ئاممىلە ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەسىلەن، ھۆسەيىن كازىمزادە، نادىرپۇر، ئىسكەندەرپۇر... دېگەندەك. دېمەك، ئۇيغۇرلاردا «زادە» نى ئاممىلە بەلگىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىش خاھىشلىرىمۇ يوق ئەمەس.

(6) ئاممىلە سۆزلىرىگە ھېچبىر بەلگە قوشماسلىق: بۇ خىل قاراشنىڭ ئۆزىگە لايىق پاكىت ئاساسلىرى بار. ئالدى بىلەن، ئۇيغۇرلار ئىشلىتىدىغان ئاممىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ساپ ئۇيغۇر تىلىدىن ئېلىنىش تەلىپى ۋە يۇزلىنىشىنى كۆزدە تۇتقاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ جىنس ئايرىمىسى خۇسۇسىيىتىنىڭ يوقلۇقىنى بىلىش كېرەك. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ئاز ساندىكى بىرقىسمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا (جانلىقلار ئىسىملىرىدىكى جىنسىي پەرقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىسىملار: مەسىلەن: بۇقا، ئىنەك، خوراز، مېكيان، ئەر، ئايال، بوۋاي، موماي، بايتال ... دېگەندەك) مۇئەيىن كۆپ سۆزلەرنىڭ ئۆزىدىن جىنس ئۇقۇمى ئىپادىلەنمەيدۇ، جىنس ئۇقۇمى ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان سۆزلەرنىڭمۇ ئىككى جىنسقا خاس بولغان گرامماتىكىلىق تۈرلىنىش شەكىللىرى يوق. ئىككىنچى تەرەپتىن، ئاممىلىك مىللەتلەرنىڭ مۇئەيىن كۆپ قىسمى ئىشلىتىدىغان ئاممىلەردە شۇ ئاممىلەرنىڭ باشقا ناملاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە گرامماتىكىلىق بەلگىلىرى يوق. ئۇلار بىر پۈتۈن ئىسىم ـ ئاممىلىدە تۇتقان ئورنىغا قاراپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. خەنزۇلاردا ئەڭ دەسلەپكى ئاممىلىلەردە ئايالىلىق مەنىسىنى بېرىدىغان يان بۆلەك «女» قوشۇلۇپ كەلگەن ئاممىلەر بار بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئەرلەر ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ، يەنى ئۇلاردىكى ئايالىلىق مەنىسىنى بېرىدىغان يان بۆلەك «女» ئېلىپ تاشلانمايدۇ. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر ئاممىلىرىگە باشقا ناملاردىن پەقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان قوشۇمچە، بەلگىلەرنى قوشۇش ۋە ئەر ـ ئايالىلار ئىشلىتىدىغان ئاممىلەرنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمايدۇ.

يۇقىرىقى ئەھۋال ۋە خاھىشلارنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ ئاساسلىرىنىڭ بولۇشى ئېنىق. بىزنىڭچە، ئالدى بىلەن رۇس ئىسىم ـ ئاممىلە ئەندىزىسىدىكى ئاتا ئىسمىغا «ۋىچ»، ئەرلەر قوللىنىدىغان ئاممىلىگە «وف»، ئايالىلار قوللىنىدىغان ئاممىلىگە «وۋا» (ـۋا) قوشىدىغان شەكىل رۇسلارغا خاس ئەندىزە بولۇش سۈپىتىدە، ئۇنى ئۇيغۇر ئاممىلىرىگە ئەينەن كۆچۈرۈپ ئىلىپ كېلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. گەرچە بىز رۇس ئاممىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلاردا ئاممىلە قوللىنىش قىزغىنلىقىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئاز ـ تولا رىغبەت بەرگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلساقمۇ، ئەمما بۇ زور ئىسلاھاتنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى ھاياتىي كۈچىنىڭ تۈرتكىسىدىن بولغان دەپ قارايمىز. تاتار ئۇسلۇبىدىكى ئاممىلەردە ئەرلەر قوللىنىدىغان ئاممىلىرگە قوشۇلىدىغان «ىن»، ئايالىلار قوللىنىدىغان ئاممىلىگە قوشۇلىدىغان «نا» قوشۇمچىلىرىغا كەلسەك، ئۇلار خۇددى «وف» ۋە «وۋا» غا ئوخشاشلا رۇس ئاممىلىرىنىڭ بەلگىسى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە خەلقىمىزنىڭ

ناملاش ئادەتتى ۋە تىل ئادەتتىگە يات بولغاچقا، ئۇنى ئۇيغۇر فامىلىلىرىدە پەرقلەندۈرگۈچ بەلگە سۈپىتىدە ئىشلىتىشنى مۇۋاپىق دەپ قارىمايمىز. «جان» ۋە «خان» سۆزلىرىگە كەلسەك، قارىماققا بۇ ئىككى سۆز ئارقىلىق فامىلىلەرنى ۋە ئەرلەرنىڭ فامىلەسى بىلەن ئايالالارنىڭ فامىلىسىنى پەرقلەندۈرۈش قولايدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئۇلارنى قوللىنىشنىڭ قانچىلىك زۆرۈرىيىتى بارلىقى ئۇيغۇر فامىلىلىرى ئۇچۇن دېگەندەك ئېنىق بولماسلىقى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن سىرت، ئەگەر فامىلە قىلىپ تاللىۋېلىنغان سۆز جىنس تۇسى روشەن سۆز بولۇپ قالسا، ئۇنداقتا «خان» نى ئەركەك جىنسقا تەۋە سۆزلەرگە قوشۇپ ئاتاش مۇۋاپىق بولمايدۇ. مەسىلەن، «خورازخان»، «بۇقاخان»، «توختىغان»، «سادىرخان» دېگەندەك. روشەنكى، بۇ ئىككى سۆزنىڭ فامىلە بەلگىسىگە ئايلىنىشى جەزمەنكى فامىلە قوللانغۇچىلارنىڭ تاللىشىدىن ۋە ۋاقىتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتۈشى زۆرۈر. «بي» ۋە «بىيە» گە كەلسەك، «بي» گەرچە ئۇيغۇر تىلى ئادەتتىدە تونۇشلۇق تىل تەركىبىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما «بىيە» ئۇنداق ئەمەس. «بي» نى پۈتۈن ئۇيغۇر فامىلىلىرىنىڭ باشقا ناملاردىن پەرقلىنىپ تۇرۇشىدىكى تۈپ بەلگە قىلىشنى ئويلىغاندا، ئەرەب تىلىدىن كىرگەن بۇ قوشۇمچىنىڭ پەقەت ئەرەبچە سۆزلەرگە قوشۇلالايدىغانلىقىنى، ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەرگە بەزىدە زورىغا قوشۇلۇپ قالىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. شۇڭا فامىلە قوللىنىشتا ئەركىن بولۇش پرىنسىپى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، «بي» شەكلى قوشۇلغان فامىلىلەرنى تەخەللۇسلاردىن پەرقلەندۈرۈپ ئىشلىتەلەيدىغان كىشىلەرنىڭ شۇ شەكىلدە تاللاپ مۇقىملاشتۇرۇپ بولغان فامىلىلىرى شۇ بويىچە ئىشلىتىلسە مۇۋاپىق بولىدۇ. ئەمما بىر مىللەتنىڭ فامىلىسىنىڭ شەكىل جەھەتتىن بىر خىل بولۇش تەلىپىدىن چىقىپ ئېيتقاندا، ئۇنى ئىشلەتمەسلىكىنى تەشەببۇس قىلىمىز. ئايالالار ئىشلىتىدىغان فامىلىلەرگە

قوشۇلىدىغان «بىيە» نى ئىشلەتمەسلىك ھەققىدىكى پىكرىمىزنىڭ سەۋەبلىرىنى كېيىنكى سەھىپىدە كۆرسىتىمىز. «زادە» سۆزىنىڭ «پەرزەنت»، «ئەۋلاد» مەنىلىرىنىڭ بولۇشى، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ قوشۇمچىنى ناملاش ئادەتتىدە خېلى كۆپ ئىشلىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇراقلىق فامىلىسىنىڭ ئارقىسىغا «زادە» سۆزىنى قوشۇش بىلەن ئۇنى باشقا ناملاردىن پەرقلەندۈرۈپ ئىشلىتىش مۇمكىنچىلىكى بولىدۇ. ئەمما ئىنچىكە بىر مەسىلە مەيدانغا چىقىدۇكى، ئۇ بولسىمۇ، «زادە» سۆزى «ئەۋلادى، پەرزەندى» مەنىسىدىكى سۆز بولغانلىقى ۋەجىدىن، ئەجدادلارنىڭ ئىسىملىرىدىن تاللانغان فامىلىلەر ئارقىسىغا بۇ سۆزنى قوشۇپ، «ئوغۇززادە»، «تۇرك زادە»، «ئەرتۇغرۇلزادە»، «مۇھەممەد زادە»، «قاسىم زادە»... دېگەن فامىلىلەرنى ياسىغىلى بولغىنى بىلەن، ئەمما ھۇنەر ـ كەسىپ ناملىرىدىن، ھايۋانات ـ ئۇچار قانات ناملىرىدىن، قورال ـ جابدۇق ۋە ئەشيالار ناملىرىدىن، يەر ـ جاي ناملىرىدىن ئېلىنغان فامىلىلەر ئارقىسىغا «زادە» نى قوشقاندا «كۆلالزادە»، «ئورمان زادە»، «بۆرە زادە»، «شۇڭقار زادە»، «بۇقا زادە»، «ئوقيا زادە»، «يەركەن زادە»، «تۇرپانزادە»... دېگەندەك فامىلىلەر ياسىلىپ قالىدۇ ـ دە، «زادە» نىڭ مەنىسى ئېتىبارى بىلەن ئۇ شەكىل مۇۋاپىق بولمايدۇ. فامىلىلەرگە پەرقلەندۈرگۈچ بەلگە قوشماسلىق ھەققىدە بىزنىڭ تولۇقلىما پىكرىمىز شۇكى، ھەربىر مىللەتنىڭ فامىلىسى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ۋە تىلىنىڭ چەكلىمىسىگە تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ. مەزمۇن جەھەتتىلا ئەمەس، شەكىل قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئۆز مىللىي تىلىنىڭ لېكسىكىلىق، فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇنىدۇ. ئەگەر ئۇيغۇر مىللىي فامىلىلىرىنىڭ شەكلىنى باشقا مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرىنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكىگە بويسۇندۇرۇشقا توغرا كەلسە، ئۇنداقتا بىز يۇقىرىقى بەش تۈردىنمۇ ئارتۇق

فامىله بەلگىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا قادىرمىز، شۇنداقلا ھېچ-
بىر مىللەتتە بولمىغان، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە
ئىختىرا قىلىنغان يېڭى بەلگىلەرنى، قوشۇمچىلارنى ئوتتۇرىغا
قويۇشقىمۇ بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بىر سۆز فامىله بەلگىلە-
رى قوشۇلۇپ قالغانلىقى بىلەنلا فامىله بولالمايدۇ. مۇھىمى
تەبىئىي قانداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئىجتىمائىي قانداشلىق مۇناسە-
ۋىتىگە ئىگە بىر گۇرۇھ كىشىلەرنىڭ بىرقانچە ئەۋلاد، ھەتتا
نەچچە ئون ئەۋلادقىچە ئىزچىل قوللانغانلىقى بىلەن ئاندىن فامىله
بولالايدۇ. فامىلىنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ دەسلىپىدىلا كىشىلەر-
نىڭ ئۇيغۇر تىلى ئادىتىگە يات ياكى ياتراق بولغان تەركىبلەرنى
فامىلىلەرگە قوشۇپ ئىشلىتىشىنى تەلەپ قىلىشى دەرمەھەل ئۇنۇم
بەرمەسلىكى مۇمكىن. ئىشىنىمىزكى، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ،
جەمەتلەرنىڭ فامىله ئىشلىتىشىگە ئەگىشىپ، تەبىئىي رەۋىشته
فامىله سۆزلىرىنىڭ ئورتاق ئەندىزىسى ۋە خاس تۇسى شەكىللىنە-
دۇ. ئۇچىنچى تەرەپتىن، بىر فامىلىنى ئەرلەر ۋە ئاياللارنىڭ
ئوخشىمىغان جىنس قوشۇمچىسىنى قوشۇپ ئىشلىتىشى يەنىلا
ئۇيغۇر تىل ئادىتىگە مۇناسىپ ئەمەس. باشقا تەرەپلەردىن گەپ
ئاچماي، فامىلىنىڭ ئۆزى ھەققىدىلا بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىشكە
توغرا كەلسە، فامىله پاترىئارخاللىق (ئاتىلىق ھوقۇقچىلىقى)
تۈزۈمىنىڭ ھازىرقى باسقۇچلىرىدا مەلۇم بىر ئەرنىڭ ياكى مەلۇم
بىر ئايالىنىڭ ئەمەس، بەلكى بىر تۈركۈم ئايال جىنسىلىقلار بىلەن
ئەر جىنسىلىقلار نىكاھ، تۇغۇت، ئەۋلاد قالدۇرۇشنى ۋاستە
قىلىپ تۇرۇپ تەشكىل قىلغان ئىجتىمائىي گەۋدىنىڭ ھېچبىر
جىنسىكە تەۋە بولمايدىغان ئورتاق نامىدۇر. دېمەكچىمىزكى،
خۇددى «ئائىله» دىن ئىبارەت بۇ ئىجتىمائىي بىرلىكتە جىنس
خۇسۇسىيىتى بولمىغاندەك، فامىلىدە ئەر - ئاياللىق جىنسىي
خۇسۇسىيەت بولمايدۇ. فامىلىنىڭ مەلۇم ئەردىن (جەمئىيەت
تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا مەلۇم ئايالدىن) ئاپىرىدە

بولغان جەمەتنىڭ نامى ئىكەنلىكى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ
كۆپىنچە ئەللەردە ئەرلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملاردىن بولىدە-
غانلىقى ئېنىق بولسىمۇ، بىراق بۇنداق ئەرلەرگە مۇناسىۋەتلىك
ئىسىملار بىر جەمەتنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەندە
ئۇنىڭدىكى جىنسىي پەرقلىگۈچى مەنىدە زور سۈسلىشىش يۈز
بېرىدۇ، ئەمما پۈتۈنلەي يوقاپ كەتمەي، جەمەتنىڭ ھامان ئەر
ئەجداد ۋە ئۇنىڭدىن تۆرەلگەن ئەر جىنسىلىق شەخسلەر ھەم
ئۇلارغا نىكاھلىق بولغان ئاياللاردىن تەشكىل تاپىدىغانلىقىدىن
دېرەك بېرىپ تۇرىدۇ. ئەرلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولمىغان
ئىسىملار، جۈملىدىن قورال - جابدۇق ناملىرى، ئۇنۋان نامله-
رىدىن بەزىلىرى، ھۈنەر - كەسىپ ناملىرى، ھايۋانات - ئۇچار
قانات ناملىرىنىڭ كۆپىنچىسىدىن ئېلىنغان فامىلىلەردە جىنسىي
تۇس ئىپادىلەنمىسىمۇ، ئۇلارنى ھامان ئومۇمىي قائىدىگە ئاساسەن
ئايال ئەجدادتىن ئاۋۇغان جەمەتنىڭ ئەمەس، بەلكى ئەر ئەجدادنى
ئاساس قىلغان جەمەتنىڭ فامىلىسى دەپ تونۇيمىز. تۆتىنچىدىن،
ئەينى بىر فامىلىگە ئەرلىك ۋە ئايالىق جىنسىي تۇسنى ئىپادىلەي-
دىغان بەلگىلەرنى قوشقاندا ياكى باشقا ناملاردىن پەرقلەندۇرۇش
ئۈچۈن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك بەلگىلەرنى قوشقاندا، ئۇنىڭ
بىر فامىله ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتىش مۇشكۈل بولۇپ قالىدۇ.
غەيرەتجان ئابدۇللا كالدىر ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر فامىله ئۆزگەرتمە-
سىدە ئوخشاش بىر سۆزنى تۇراقلىق فامىله قىلىپ قوللىنىش
مەسىلىسى توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم» ناملىق ماقالىسىدە ئەينى
بىر سۆزنى فامىله قىلىپ تاللىۋالغان شەخسلەرنىڭ بارلىققا كەل-
گەنلىكىدەك ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاشۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرى
ئىشلەتكەن، باشقىلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان فامىلىلىرىنى
باشقا كىشىلەرنىڭ ئوخشاش فامىلىسىدىن پەرقلەندۇرۇش ئۈ-

چۈن، ئۇلارغا تۇرلۇك ئۇلانمىلارنى قوشۇش تەكلىپىنى بەرگەندى.[1] مەسىلەن، «ئىدىقۇت» سۆزىنى فامىلە ياكى تەخەللۇس قىلىپ تاللىۋالغان بىرقانچە كىشى ئۇ سۆزنى «ئىدىقۇت»، «ئىدىقۇتلۇق»، «ئىدىقۇتىي» دېگەندەك شەكىللەردە پەرقلەندۈرۈپ ئىشلەتكەنگە ئوخشاش. بۇنىڭغا يەنە زۆرۈرىيەت تۇغۇلسا «زادە»، «جان»، «خان» قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاپ، «ئىدىقۇتزادە» «ئىدىقۇتخان»، «ئىدىقۇتجان» دېگەندەك پەرقلىق شەكىللەرنى پەيدا قىلىپ ئىشلىتىشمۇ مۇمكىن. دېمەك، ھەر خىل فامىلە بەلگىلىرى (گەرچە ئومۇمىيۈزلۈك مۇقىملاشمىغان بولسىمۇ) نى ۋە جىنس تۇسىنى ئىپادىلىگۈچى بەلگىلەرنى قوشۇش - ئۇيغۇر فامىلىلىرىدە تومۇرى ئوخشاش سۆزلەرنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ياخشى چارىسى بولسا كېرەك.

ئەلۋەتتە فامىلە قوللىنىش ئىسلاھاتىدا يالغۇز فامىلىنىڭ بەلگىسى ۋە جىنسىي تۇس مەسىلىسىدىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھەممە ساھەلەردە ئوخشىمىغان پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى تەبىئىي ئەھۋال. بىز ئىشىنىمىزكى، فامىلە قوللىنىشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا كىشىلەر ئۆزلىرى ياقتۇرغان فامىلىلەرنى ھېچبىر بەلگە ئالامەت قوشماي ياكى يۇقىرىقى بەش خىل بەلگىنى، ھەتتا ئۆزلىرى يېڭى فامىلە بەلگىلىرىنى ئىجاد قىلىپ ئىشلىتىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر فامىلىلىرىدىكى رەڭگارەڭلىك، كۆپ خىللىقنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. شۇنداقلا ئۇزاق مۇددەتلىك فامىلە قوللىنىش ئەمەلىيىتىدىن كېيىن، ئۇيغۇر فامىلىلىرى قۇرۇلما ۋە ئەندىزە جەھەتتە نىسبىي بىردەكلىككە يۈزلىنىشى مۇمكىن.

بىر جەمەتنىڭ فامىلىسى شۇ جەمەتكە تەۋە شەخسلەرنى ئايرىم - ئايرىم كۆرسەتكەندە قانداق ئىپادىلىنىدۇ ۋە جەمەتنىڭ

① بۇ ماقالە «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2002 - يىللىق 2 - سانىغا بېسىلغان.

ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغاندا قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ بىزچە، جەمەت فامىلىسى شۇ جەمەتكە تەۋە شەخسلەر ئىسىملىرىغا بىرلىك شەكىلدە قوشۇلۇشى لازىم. جەمەتنىڭ ئورتاق نامى سۈپىتىدە ئاتالغاندا كۆپلۈك شەكىلدە ئىپادىلىنىشى لازىم. خۇددى «تادۇ» فامىلىلىك جەمەتنىڭ ئەزاسى ساۋۇتجان يۈسۈپ ئىسىملىك كىشىنى «ساۋۇتجان تادۇ» ياكى «ساۋۇتجان يۈسۈپ تادۇ» دەپ ئاتاپ، شۇ جەمەتتىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى بولسا «تادۇلار» دەپ ئاتىغاندەك. بۇ فامىلە قوللىنىدىغان خەلقلەرنىڭ ئاتاش قائىدىسىگىمۇ ماس كېلىدۇ. ئىنگلىز تىللىق مىللەتلەردە «جونسون» (Johnson) فامىلىلىك جەمەتنىڭ ئەزاسى بولغان ۋىلىيام سمىس (William Smith) نىڭ نام - شەرىپىنىڭ يەككە ئاتىلىشى ۋىلىيام سمىس جونسون (William Smith Johnson) بولسا، ئۇ «جونسۇن» فامىلىسى شۇ جەمەتنىڭ ھەممە ئەزاسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىشكە توغرا كەلگەندە، ئاخىرىغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى «s» («-لار، -لەر» مەنىسىدە) قوشۇلۇپ «جونسونز» (Johnsons) دەپ يېزىلىدۇ ۋە ئاتىلىدۇ - دە، «جونسونلار» مەنىسىنى ئۇقتۇرىدۇ. پارسلاردىمۇ ئەھۋال شۇنداق. ئۇلارمۇ فامىلىلەرنى يەككە شەخسنىڭ ئىسمىغا قوشۇپ ئاتىغاندا، فامىلە بولمىش سۆزنىڭ بىرلىك شەكلىنى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن، ئەلى ئەكبەر دېھخۇدا، مەھدى ئىخۋان سالىس دېگەندەك. ئەگەر بىر جەمەتنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە ئىشلەتكەندە فارسچە كۆپلۈك قوشۇمچىسى «ئان» (بەزىدە «يان») نى قوشىدۇ -دە، دېھخۇدايان، (دېھخۇدالار، دېھخۇدا جەمەتىدىكىلەر)، سالىسان (سالىسلار، سالىس جەمەتىدىكىلەر) دېگەندەك شەكىللەردە ئىپادىلەيدۇ. ئەرەبلەرمۇ فامىلە سۈپىتىدە ئىشلەتكەن ئەجداد نامىلىرىغا «پەرزەنتلىرى»، «ئەۋلادلىرى»، «بالىلىرى» مەنىسىدىكى «بەنۇ» («بەنى») سۆزىنى قوشىدۇ - دە، فامىلىنى كۆپلۈك شەكلىگە كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن، يۇسف بن يەقوب (يۈسۈپ ياقۇپ ياكى

ياقۇپ ئوغلى يۈسۈپ) بىرلىك شەكىلدىكى ئىپادىلىنىشى بولسا، ياقۇپ پەيغەمبەرنىڭ بارلىق ئەۋلادلىرى ئۈنىڭ نامىنىڭ (ياكى باشقا ئىسمىنىڭ) ئالدىغا «بەنۇ» («بەنى») قوشۇلغان شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، بەنى ئىسرائىل[1] دېگەندەك. بۇ ياقۇپ (يەنى ئىسرائىل) ئەۋلادلىرى، ئىسرائىل ئوغۇللىرى، دېگەن مەنىدىدۇر. خەنزۇلاردا يەككە شەخسنىڭ فامىلىسى ئاتالغاندا «شىڭ» (姓) خېتى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن، «جاڭ» فامىلىلىك بىر كىشىگە ئىما قىلىنغاندا «张姓的» دېيىلىدۇ. ئەمما جاڭ فامىلىلىك جەمەتنىڭ ئومۇمىي نامى تەرىقىسىدە ئاتالغاندا «شى» (氏) خېتى ئىشلىتىلىدۇ - دە، «张氏» دېيىلىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللانغاندا يەككە شەخسلەرنى فامىلىسى بىلەن ئاتىغان ۋە يازغاندا فامىلىنىڭ بىرلىك شەكلىنى ئىشلىتىش، جەمەتنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە ئىشلەتكەندە «لار، -لەر» ئۇلانمىلىرىنى قوشۇش زۆرۈر بولىدۇ. ئەلۋەتتە، جەمەت نەسەبنامىسىمۇ «تاۋلارنىڭ نەسەبنامىسى»، «قۇتلۇقلارنىڭ نەسەبنامىسى»، «قىلىچلارنىڭ نەسەبنامىسى»... دەپ يېزىلىدۇ.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئاتىلىق ھوقۇقچىلىق تۈزۈمىگە قەدەم قويغىنىغا ئۇزاق ۋاقىت بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۇزۇل - كېسىل ئاخىرلاشقىنى يوق. جەمئىيىتىمىزدىكى ئائىلە، جەمەت قۇرۇلمىسىدا ئاياللارنىڭ ئورنى مۇڭاپىق ئۆسكەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئەرلەر ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش دەرىجىسىگە يەتكىنىمۇ يوق. بىز ئانىلىق ھوقۇقچىلىق تۈزۈمى بىلەن ئاتىلىق ھوقۇقچىلىق تۈزۈمىدىن تاشقىرى، ئۇلاردىن كېيىنكى ئۇچىنچى بىر خىل ھوقۇقچىلىق تۈزۈمىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايمىز. ئەگەر ئاشۇنداق بىر تۈزۈم بار دېيىلسە، شەكسىز-

① «ئىسرائىل» - ياقۇپ پەيغەمبەرنىڭ يەنە بىر ئىسمىدۇر.

كى ئۇ، ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ئەڭپۈكلۈققا چەكسىز يېقىنلىشىدىغان، ئەمما مەڭگۈ بابباراۋەر بولۇپ بولالمايدىغان بىر ئۆزگىرىشچان تۈزۈمدۇر. دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ فامىلە ئىشلىتىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، مۇتلەق كۆپ مىللەتلەردە ئاياللار ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئەر تەرەپ جەمەتنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىدۇ. ئاز سانلىقى ئاياللار، بولۇپمۇ يۇقىرى تەبىقە جەمەتلىرىدىن بولغان ئاياللار ئۆز جەمەتىدىن تەبىقە دەرىجىسى جەھەتتە تۆۋەنرەك جەمەتتىكى ئەرلەرگە ياتلىق بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەسلىي فامىلىسىنى ساقلاپ قېلىپ، ئېرى تەرەپنىڭ فامىلىسى بىلەن قوشۇپ ئىشلىتىدىغان ئەھۋالمۇ بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاياللارنىڭ ھوقۇقچىلىق ئېڭىنىڭ ئۈيغىنىشىغا ئەگىشىپ، ئاز سانلىقى ئاياللار ياتلىق بولغاندىن كېيىنمۇ ئۆز جەمەتنىڭ فامىلىسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئەھۋالمۇ مەۋجۇت. بۇنىڭ ئەكسىچە، خۇددى بەزى مىللەتلەردىكىگە ئوخشاش، ئەرلەر ئايال تەرەپكە ئېچ كۆيۈغۇل بولۇپ كىرگەندە ئايالى تەرەپنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىدىغان ئەھۋالمۇ بار. ئەمما ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ئاياللار ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىشى ئەڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋالدۇر. ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىش ئىسلاھاتىدا ئاياللارنىڭ فامىلىسى مەسىلىسىدە، قىزلار ياتلىق بولۇشتىن بۇرۇن ئاتا جەمەتنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىش، ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئەر جەمەتنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىش دېگەن تەشەببۇستا، كۆپىنچە ئىلىم ساھىبلىرىنىڭ پىكرى بىردەك. ۋەھالەنكى، بەزى ئاياللار ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئۆز جەمەتنىڭ فامىلىسىنى تاشلاپ قويۇپ، ئېرى تەرەپنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىشىنى گويا كى ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قىلىنغاندەك ھېس قىلىپ باشقىچە پىكىر دە بولۇشى مۇمكىن. بىز ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشتا پەرزەنتلەر ئاتا جەمەتنىڭ فامىلىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىنى، ئاياللار ئەر-

لىرىنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىشنى تەشەببۇس قىلىمىز. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسى يالغۇز مەلۇم ئايالنىڭ ئېرىگىلا خاس بولغان نام ئەمەس، بەلكى بىر ئەر ئەجداد بىلەن باشقا نەسەبتىن بولغان مەلۇم بىر ئايال ئەجدادتىن تۆرەلگەن پەرزەنتلەر، شۇنداقلا شۇ پەرزەنتلەر ئىچىدىكى ئەر جىنسىلىقلار بىلەن باشقا جەمەتتىن بولغان ئايال جىنسىلىقلارنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن ئاپىرىدە بولغان پەرزەنتلەرنىڭ ... مانا مۇشۇنداق تەرزدە داۋاملىشىدىغان، ئەر جىنسىلىقلار مەڭگۈ ئىشلىتىدىغان، قىزلار ياتلىق بولۇشنى چەك - چېگرا قىلىپ تۇرۇپ ئەرلىرى تەرەپنىڭ نەسەب زەنجىرىگە بويسۇنۇپ ئىشلىتىدىغان نامدۇر. شۇڭا فامىلىدە يالغۇز ئەرلەرنىڭلا نەسەبى بولۇپ قالماستىن، ئايالالارنىڭمۇ نەسەب تەركىبلىرى بار بولغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئەگەر ئايالار ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئۆز جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى ئىشلەتسە، ئۇنىڭ پەرزەنتى ئاتا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى ئىشلەتسە، بۇنىڭدا مەسىلە كېلىپ چىقمايدۇ. ناۋادا پەرزەنتلەرگە ئاتا جەمەتىنىڭ فامىلىسى يالغۇزلا تېگىلسا، ئۇنداقتا بۇ دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ فامىلە ئادىتىگە ئويغۇن بولمىغانلىقى ئوستىگە، بىرقانچە ئەۋلاد ئۆتكەندىن كېيىن، فامىلە ئىشلىتىشتە قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىدۇ - دە، فامىلە ئۆزىنىڭ ماھىيىتىلىك مەزمۇنىدىن مەھرۇم بولىدۇ. ئۇچىنچىدىن، فامىلە مەدەنىيەت ھادىسىسى، ئېنىقراق ئېيتقاندا نام - بەلگە بولۇپ، ئۇ نەسىل - نەسەب مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزى ئەمەس. ئەمما فامىلە چوقۇم نەسىل - نەسەب مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايرىپ بېرەلەيدىغان بولۇشى شەرت. ئايالالارنىڭ ئەرلىرىنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىشى نەسەبنىڭ ئەرلىرى تەرەپ بىلەن ئاللىقاندىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ قالغانلىقىنى، ئۆز جەمەتىنىڭ ئەر تەرەپ جەمەتىنىڭ بېقىندىسى ئورنىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاتىلىق ھوقۇقچىلىق تۈزۈمىنىڭ تەسىرى يەنىلا زور

دەرىجىدە مەۋجۇت شارائىتتا، ئاشۇ ئايالالاردىن تۇغۇلغان پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا جەمەت فامىلىسىنى ئىشلىتىدىغانلىقىنى ئېتىبارغا ئالغاندا، ئايالالار يەنىلا ئۆز پەرزەنتلىرى بىلەن فامىلىداش بولغىنى تۇرۇك. تۆتىنچىدىن، فامىلىنىڭ ئەڭ چوڭ رولى ئائىلە - جەمەتلەرنى تاشقى جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش، ئىچكى جەھەتتە جەمەت - ئائىلە ئەزالىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇنداق بولغانكەن، ئەرلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئايالىلىرىنىڭ فامىلىسى ئوخشاش بولمىسا ياكى ئوخشاش تەركىبلىرى بولمىسا، بۇنداق فامىلىلەرنىڭ جەمەتلەرنى، ئائىلىلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشتىكى رولى چوڭ بولۇپ كېتىشى ناتايىن. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرى ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئۆز ئەرلىرىنىڭ فامىلىسىنى ئىشلەتكىنى مۇۋاپىق. ئەلۋەتتە پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى ئىشلەتىشى، قىز پەرزەنتلەرنىڭ ياتلىق بولۇشتىن ئىلگىرى ئاتا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى، ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئېرى تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىشى مۇھاكىمە تەلەپ قىلمايدىغان ئەھۋالدۇر.

قىزلار ياتلىق بولغاندىن كېيىن ناۋادا ئۆز جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى ساقلاپ قالماقچى بولسا، ئۇنداقتا ئۇنى يالغۇز ئىشلىتىشى مۇۋاپىق ئەمەس. بەلكى ئېرىنىڭ فامىلىسى بىلەن قوشۇپ ئىشلىتىشى لازىم. بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى ئەندىزە كېلىپ چىقىدۇ: بىرى، ئېرىنىڭ فامىلىسىنى ئالدىدا، ئۆزىنىڭ فامىلىسىنى ئارقىسىدا قوللىنىش؛ يەنە بىرى، ئېرىنىڭ فامىلىسىنى ئارقىسىدا، ئۆزىنىڭ فامىلىسىنى ئالدىدا قوللىنىش. بۇنداق ئەھۋالدا مۇرەككەپ فامىلە بارلىققا كېلىدۇ - دە، ئەر - ئايالالار فامىلىلىرى قايسى تەرتىپتە تىزىلسا مۇۋاپىق، ئۇلاردىن تۇغۇلغان پەرزەنتلەرنىڭ فامىلىسى قانداق بولىدۇ، دېگەن مەسىلىلەر كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر ئايالالار ئۆز فامىلىلىرىنى ئەرلىرىنىڭ فامىلىسى

گه قوشۇپ ئىشلىتىشنى لايىق كۆرسه، ئۇنداقتا ئەرلىرىنىڭ فامىلىسىنى ئالدىدا، ئۆز فامىلىلىرىنى ئارقىدا تىزىپ، «(ئاۋال) شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسى + ئۆز جەمەتىنىڭ فامىلىسى» شەكلىدە ئىشلىتىشى مۇۋاپىق. چۈنكى ئاياللار ئىشلىتىدىغان مۇنداق مۇرەككەپ فامىلىلەر- ده خۇددى ئىسپان تىللىق مىللەتلەردىكىگە ئوخشاش، ئەر تەرەپ- نىڭ فامىلىسى بىلەن ئايال تەرەپنىڭ فامىلىسى ئوتتۇرىسىغا مەلۇم پەرقلەندۇرگۈچ بەلگىلەرنى دەرھال ياساپ چىقىپ ئومۇ- يۇزلۈك ئىشلىتىش مۇمكىن بولمىغاچقا، ئۇلارنى پەقەت تەرتىپى ئارقىلىقلا پەرقلەندۇرۇش كېرەك. شۇنداقلا بۇنداق مۇرەككەپ فامىلىلەرنىڭ باشقا ناملاردىن پەرقلىنىپ تۇرۇشى ئۈچۈن، ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسى بىلەن ئايال تەرەپنىڭ فامىلىسى ئوتتۇرىسىغا قىسقا سىزىقچە (-) نى قويۇپ ئىپادىلىسە بولىدۇ. مەسىلەن، ساۋۇتجان يۈسۈپ تادۇ ئاتلىق كىشىنىڭ ئايالى بولمىش «تەرسا» فامىلىلىك رەنا ئەگاھ ئۆز فامىلىسى بىلەن ئېرى تەرەپنىڭ فامى- لىسىنى قوشۇپ ئىشلەتكەچى بولسا، ئۇنداقتا مۇۋاپىق شەكىل «رەنا ئەگاھ تادۇ تەرسا» بولۇشى لازىم. ئەمما بۇ مۇرەككەپ ناملار تىزىملىكىدە فامىلە بىرمۇ ياكى ئىككىمۇ دېگەننى پەرقلەن- دۇرۇش، شۇنداقلا شەخس ئىسمى، ئاتا ئىسمى بىلەن فامىلىنى پەرقلەندۇرۇش قىيىنغا چوشىدۇ. شۇڭا ئىككى جەمەت فامىلىسى- نىڭ ئوتتۇرىسىغا قىسقا سىزىقچە (-) نى قويۇپ، «رەنا ئەگاھ تادۇ - تەرسا» شەكلىدە ئىپادىلىسە، «تادۇ» نىڭ رەنا ئاتلىق ئايالىنىڭ ئېرىنىڭ فامىلىسى، «تەرسا» بولسا ئۆزىنىڭ فامىلىسى ئىكەنلىكىنى ئاسان پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. رەنا ئەگاھ ناۋادا «يەركەندي» ياكى «يەركەن» ياكى «يەركەندىيە» تەخەللۇسلۇق شائىرە بولغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭ «رەنا ئەگاھ تادۇ - تەرسا يەركەندي» (ياكى «يەركەندىيە») شەكلىنى قوللىنىشى مۇۋاپىق بولمايدۇ. مۇۋاپىق شەكىللەر بار دېيىلسە، ئۇلار «رەنا

يەركەندي» (ياكى «يەركەندىيە»)، «رەنا ئەگاھ يەركەندي» (ياكى «يەركەندىيە»)، «رەنا ئەگاھ تەرسا يەركەندي» (ياكى «يەركەندىيە»)، «رەنا ئەگاھ تادۇ يەركەندي» (ياكى «يەركەن- دىيە»)، «تەرسا يەركەندي»، (ياكى «يەركەندىيە») «تادۇ يەركەندي» (ياكى «يەركەندىيە») لەر بولۇشى مۇمكىن. ئەمما فامىلىلەرنىڭ قىسقا بولۇش تەلىپىدىن قارىغاندا، يۇقىرىقى شە- كىللەر ئىچىدە تاق فامىلىلىك شەكىللەرنىلا قوبۇل قىلىشقا بولى- دۇ.

ئاياللارنىڭ مۇرەككەپ فامىلە قوللىنىش ئېھتىماللىقىنى ئويلىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پەرزەنتلەرنىڭمۇ مۇرەككەپ فامى- لىلەرنى قوللىنىش ئېھتىماللىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا توغرا كې- لىدۇ. ئىسپان تىللىق مىللەتلەردىكى ئەنئەنىۋى فامىلە شەكلى- دە، پەرزەنتلەر ئاتا جەمەت فامىلىسى بىلەن ئانا جەمەت فامىلە- سىنى قوشۇپ، ئۇلار ئارىسىغا «-»، «de» ۋە «y» نى قىستۇ- رۇپ ئىشلىتىدۇ. بۇ، شۇ مىللەتتىكى ئومۇملاشقان ئەنئەنىدۇر. ئۇيغۇرلاردا بىز پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا جەمەت فامىلىسى بىلەن ئانا جەمەت فامىلىسىنى قوشۇپ ئىشلىتىشنىڭ كەلگۈسى مۇمكىنچى- لىكىنى چەتكە قاقالمايمىز. شۇنداق بولغانكەن، پەرزەنتلەرمۇ مۇرەككەپ فامىلىسىنى خۇددى ئاياللارنىڭ مۇرەككەپ فامىلىسى شەكىللىدە ئىشلىتىشى لازىم. ئەمما ئاشۇ پەرزەنتلەر باشقا جەمەت- تىكىلەر بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مۇرەككەپ فامىلىسىدە مۇقەررەر ئۆزگىرىش بولىدۇ. يەنى ئۇچىنچى ئەۋلاد- نىڭ پەرزەنتلىدىن تارتىپ ھېسابلىغاندا ئانا جەمەتنىڭ فامىلىسى مۇقەررەر چوشۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىقى مىسالدىكى سا- ۋۇتجان يۈسۈپ تادۇنىڭ ئايالى مۇرەككەپ فامىلىنى ئىشلىتىپ «رەنا ئەگاھ تادۇ - تەرسا» دەپ ئاتالغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ مۇرەككەپ فامىلە ئىشلىتىشنى ئويلىسا، ئۇنداقتا «تادۇ - تەرسا» نى ئىشلىتىدۇ. ئەمما ئۇ پەرزەنتلەرنىڭ پەرزەنت-

لىرىگە بارغاندا يەنە شۇنداق مۇرەككەپ فامىلە ئىشلىتىش زۆرۈ-
رىيىتى تۇغۇلسا، «تادۇ - تەرسا» ئۆزگىرىپ، ئانا جەمەت فامىلە
«تەرسا» نىڭ ئورنىغا ئوچىنچى ئەۋلاد پەرزەنتلەرنىڭ جورىلىرى-
نىڭ فامىلىسى ئالمىشىدۇ - دە، ئانا جەمەت فامىلىسىنى قوشۇپ
ناملاشنىڭ ۋاقتى ئۇزاق بولمايدۇ. شۇڭا، قىسقىچە ئېيتساق،
ئاياللارنىڭ ۋە پەرزەنتلەرنىڭ ئەر جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى ئىشلە-
تىشى، ئانا جەمەت فامىلىسىنى ئىشلەتمەسلىكى، مۇرەككەپ فا-
مىلىلەرنى ئىمكانقەدەر ئازراق پەيدا قىلىش، ناۋادا يەنىلا زۆرۈر-
يەت بار دەپ قارالسا قىسقارتىلغان شەكىللەر بىلەن ئاتا جەمەت
ۋە ئانا جەمەت فامىلىسىنى قوشۇپ بىر سۆزگە ئايلاندۇرۇش،
ئەسلىي فامىلىنىڭ پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كەتمەسلىكىگە كاپالەت-
لىك قىلىش لازىم.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنى ئاممىۋى ئاغزاكى ئالا-
قىلەردە ئىپادىلىگەندە بىرقەدەر مۇقىم شەكىل پەيدا قىلىش زۆ-
رۈر. ئەرلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ناتونۇش كىشىلەر ئارا شەخس
ئىسمى، ئاتىسىنىڭ ئىسمى ۋە فامىلىسىنى قوشۇپ بىللە ئاتاش،
ياكى شەخس ئىسمى بىلەن فامىلىسىنىلا قوشۇپ ئاتاش مۇۋاپىق.
يېقىن مۇناسىۋەتتىكى كىشىلەر ئارا فامىلىنىلا ئاتاش تىل ئادىتى-
مىزگە ئۇيغۇن بولماسلىقى، خېلى ئۇزاقتىچە ئومۇملىشالماسلىقى
مۇمكىن. ئاياللار ئۇچۇن بىزدە غەرب مىللەتلىرىگە ئوخشاش
ئاياللارنىڭ ئىسمىنى ئاتىمايى، ئەر تەرەپنىڭ فامىلىسىگە «خا-
نىم» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ، «جونسون خانىم»، «ماكمىليان
خانىم» دېگەندەك، «بۇقا» فامىلىلىك ئەرنىڭ ئايالىنى «بۇقا
خانىم»، «ئوغۇز» فامىلىلىك ئەرنىڭ ئايالىنى «ئوغۇز
خانىم»... دەپ ئاتاشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. بىر ئائىلىلىك كە-
شىلەرنى ئاغزاكى ئالاقىدە فامىلە ئارقىسىغا «-لار، -لەر» قو-
شۇپلا، «كالدىرلار»، «ئوغۇزلار»، «ئىدىقۇتلار» دەپ ئاتاش
مۇۋاپىقتۇر. ئەمما فامىلىنى ئاغزاكى ئالاقىنىڭ ھەممە ساھەلىرى-

دە تولۇق ئىپادىلەيمەن دېيىش ئاقىلانىلىك ئەمەس. چۇنكى بىز
ئىنگلىزى دەپ ئۆتكەندەك، بىر مىللەتتە فامىلىنىڭ بولۇش -
بولماسلىقى بىر مەسىلە، فامىلىنى ئاغزاكى تىلدا ئىپادىلەش -
ئىپادىلىمەسلىك باشقا بىر مەسىلىدۇر.

ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى ئۇستىدە ئىك-
كى كەلىمە سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ
ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە قوللىنىلى-
دىغان خەنزۇچە خەتلەرنىڭ خەنزۇلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىدا
ئىشلىتىلمەيدىغان ياكى تولۇق، بىر پۈتۈن مەنە تەرجىمىسى تۇ-
سىنى بېرىپ قويمايدىغان خەتلەرنى ئىشلىتىش ھەققىدىكى پىكرى
بىردەكتۇر. بۇ يەردە ئالاھىدە تەكتلەيدىغىنىمىز بولسا ئى-
سىم - فامىلىلەرنىڭ قىسقارتىلغان شەكلىنىڭ خەنزۇچە تەرجى-
مىسى مەسىلىسىدۇر. كېيىنچە ئېيتىمىزدىكى، فامىلىلەر خەن-
زۇچە تەرجىمىدە قىسقارتىلماسلىقى ۋە ئورنى شەخس ئىسمىنىڭ
ئالدىغا يۆتكەلمەسلىكى كېرەك. ئەمما شەخس ئىسمى بىلەن ئاتا
ئىسمىنى قىسقارتىپ، خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىكى بىرىنچى
خەتنى ئېلىپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «ساۋۇتجان يۈ-
سۇپ تادۇ»نى خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «江提吾萨
·塔都·玉素甫 » شەكلىدە يېزىشقا، قىسقارتىلغان ھالەتتە
بولسا «·塔都·玉·萨 » دەپ يېزىشقا بولىدۇ. ئەگەر فامىلە-
سىنىمۇ قىسقارتىپ «·塔·玉·萨 » دەپ يازساق، ئۇنداقتا
ساۋۇتجان يۈسۇپ تادۇنىڭ ئىسمى «يۈتا» دېگەن خەنزۇچە ئىسىم
بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. يەنە بىر جەھەتتىن، فامىلىنى قىسقار-
تىپ شەخس ئىسمى بىلەن ئاتا ئىسمىنىلا ئالدىدا قويۇشقا تېخىمۇ
بولمايدۇ. خۇددى «تادۇ»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى «塔都» دېكى
«塔»نى پۈتۈن ئىسمىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ، «·玉·萨·塔»،
«江提吾萨·塔»، «甫素玉·萨·塔»... دېگەندەك
شەكىللەردە ئىپادىلىگەندە، بۇنىڭدىكى «塔» (تا) نىڭ ئۇزاق

ئۆتمەي خەنزۇچە ئۇسلۇبتىكى فامىلىگە ئايلىنىپ قېلىش ئېھتىماللىقى بولىدۇ. بىزنىڭ ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدە فامىلىنى شەخس ئىسمى بىلەن ئاتا ئىسمىنىڭ كەينىگە كەلتۈرۈش تەشەببۇسىزلىكى يەنە بىر سەۋەبى شۇدۇر. تولۇقلىما قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر ئىسىم ـ فامىلىلىرىنى قىسقارتىپ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلغاندا، شەخس ئىسمى بىلەن ئاتا ئىسمىنى ياكى ئاتا ئىسمىنىلا قىسقارتىپ ئىپادىلەشكە توغرا كەلسە، قىسقارتىلغان سۆزنىڭ باش ھەرپىنى خەنزۇچە مۇناسىپ بۇغۇم ياكى ئۇيغۇر يېزىقتىكى ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىمەي، لاتىن ھەرپلىرى بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «غەيرەتجان ئابدۇللا كالدىر»نى قىسقارتىپ ئىپادىلىگەندە، « 尔迪力卡·阿·江提来艾 » ۋە « 尔迪力卡·阿·艾 » دەپ يازماي ۋە يا «尔迪力卡·艾·阿 » دەپ يازماي، بەلكى « 尔迪力卡·艾·阿·江提来艾 » ۋە « 尔迪力卡·ئا·غ » دەپ يازماي، بەلكى « 尔迪力卡·A·江提来艾 » ۋە « 尔迪力卡·A·Gh » ھالىتىدە يېزىش مۇۋاپىق. بۇ خەلقئارا ناملاش ئادىتىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ، تەرتىپتىكى خاتالىشىشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ، كومپيۇتېر قاتارلىقلاردىكى مەشغۇلاتقىمۇ قولاي، ئۇيغۇرچە ئىسىملارنىڭ خەنزۇچە ئىسىم دەپ چۈشىنىلىپ قېلىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

بىر مىللەتنىڭ فامىلە قوللىنىشى باشلىشى زور تارىخىي بۇرۇلۇش ھېسابلىنىدىغان بولغاچقا، فامىلە قوللىنىش مەسىلىسىگە ھەممە كىشىنىڭ ئىجابىي نۇقتىدىن مۇئامىلە قىلىشى، ئاكتىپ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇنداقلا فامىلە ئۇچۇن سۆز تاللاشتا بولسۇن ياكى ئەمەلىي فامىلە قوللىنىش جەريانىدا بولسۇن، بەزى پرىنسىپلارغا رىئايە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشنى تەتقىق قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش گۇرۇپپىسى» تارقاتقان «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا تۇراقلىق فامىلە

قوللىنىش توغرىسىدا لايىھە» دە بۇ ھەقتىكى پرىنسىپلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، بىز ئاشۇ تەكلىپلەرنى مۇۋاپىق دەپ قارىغاچقا، بۇ يەردە نەقىل شەكلىدە تەكرارلاپ ئۆتمىز. ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقاتى بولسۇن ياكى فامىلە قوللىنىش ئەمەلىيىتى بولسۇن، ئۇ: (1) تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، جەمئىيەت مۇقىملىقىنى قوغداشقا پايدىلىق بولۇشى؛ (2) مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە ۋە خەلقئارا چوڭ ئېقىمدا بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق بولۇشى؛ (3) مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى كۆچەيتىشكە، شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولۇشى لازىم.① فامىلىگە سۆز تاللاش پرىنسىپى مەسىلىسىدە، ئاشۇ «لايىھە»دە مۇنداق توققۇز تۈرلۈك پرىنسىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇلار: ئەركىن بولۇش؛ خاس بولۇش؛ مىللىي ئەنئەنىگە ئۇيغۇن بولۇش؛ رەڭگارەڭ بولۇش؛ قىسقا بولۇش؛ ئاممىباب بولۇش؛ مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇش؛ تۇراقلىق بولۇش؛ فامىلە ئىشلىتىشتە ئەر ـ ئاياللار باراۋەر بولۇشلاردىن ئىبارەت. بىز ئىلگىرىكى سەھىپىلەردە مەزكۇر پرىنسىپلار ۋە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ھەققىدە كۆپ توختالغان بولغاچقا، بۇ يەردە قايتا شەرھلىمەيمىز.

10. ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشتا كېلىپ چىقىدىغان تەكرارلىق مەسىلىسى ۋە ئۇنىڭدىن ساقلىنىش

ئەنئەنىۋى فامىلە مەدەنىيىتى ھەمدە ئۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان مىللەت پسىخىكىسىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلىش شەرتى

① شۇ لايىھەدىن قىلىندى.

ئاستىدا، فامىلىنىڭ ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى ئاساسلىق رولى — شەخسلەر ۋە جەمەتلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش، ئۇچۇر دەۋرىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىقلىشىشتىن ئىبارەت. فامىلە-نىڭ شەخسلەرنى، جەمەتلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارى ئاسا-سەن مۇئەييەن تىل شەكلى ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. ۋەھالەن-كى، شەخسىي سەۋەب ۋە ياكى تىل ھەم ئىقتىسادىي پرىنسىپلار-نىڭ تەسىرىدە، ھەرقايسى جەمئىيەتلەردە ئوخشاش ئىسىملىكلەر ۋە فامىلىلىكلەرنىڭ زور مىقدارىدا مەۋجۇت بولۇشى ئىجتىمائىي ئالاقىلەرگە زور تەسىر كۆرسەتمەكتە. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن فامىلە شەكىللىرىگە قانداق پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك-لەرنى قوشۇشنى ئويلىشىش لازىم. بۇنىڭ كونكرېت ئۇسۇلى — فامىلىلەرگە مەلۇم بوغۇملارنى قوشۇش، فامىلە ئامبىرىنى كې-ڭەيتىش، سۆز ۋە بوغۇملارنىڭ بىرىكىش شەكلىنى ئۆزگەرتىش، باشقا تىللاردىن فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدىغان سۆزلەرنى قوبۇل قىلىشلاردىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار فامىلە قوللىنىشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقان ۋاقىتتا، كەلگۈسىدە يۇز بېرىشى مۇمكىنچىلىكى زور بولغان فامىلە تەكـ-رارلىقى ھادىسىسىنى ئالدىن كۆرۈش ۋە ئۇنىڭغا قارشى تەدبىر-لەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش — مەزكۇر ساھەدە پىكىر بايان قىلىۋات-قان ئىلىم ساھىبلىرى ئۇچۇن ئەڭ‌للىي مەسىلە بولسا كېرەك. مۇشۇنداق ئەھۋالدا فامىلە قوللىنىدىغان مىللەتلەردىكى فامىلە تەكرارلىقى ھادىسىسىنى ئەسلەپ ئۆتۈش ۋە ئۇلارنىڭ مەزكۇر مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى كونكرېت چارە - تەدبىرلىرىدىن ئۆرنەك ئېلىش - بىزچە ئەرزىيدۇ.

فامىلە تەكرارلىقى ھادىسىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن بۇرۇنلا ئىسىم تەكرارلىقى ھادىسىسىنىڭ مەۋجۇت بولىدىغانلىقىنى بە-لىش زۆرۈر. ئۇيغۇرلارنىڭ نۆۋەتتىكى نوپۇسى سەككىز مىليون ئۆچۈرىسىدە بولسىمۇ، ئەمما پۈتۈن ئۇيغۇرلار مىڭ يىللار مابەي-

ىندە ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئىسىملار يەتتە مىڭ ئۆچۈرىسىدە بولۇپ، بۇ بىر مىللەتنىڭ ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسىدىكى بىر قىسىم غەيرىي ئەھۋال بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ يەتتە مىڭچە ئىسىمنىڭ ھەممىسى سەككىز مىليونچە ئۇيغۇر تەرىپىدىن گويا كى تەڭ تەقسىم قىلىپ قويغاندەك باراۋەر ئىشلىتىلىشكە سازاۋەر بولغىنى يوق. بۇنىڭ ئىچىدە مۇھەممەت (مەمەت قاتارلىق ۋارد-يانتىلىرىمۇ بار)، ياسىن، ئىبراھىم (ئۇرايىم ۋاريانتىمۇ بار)، قۇربان (قۇۋان ۋاريانتىمۇ بار)، توختى، تۇرسۇن، تۇردى، نىياز، ئايشەم (ھاشىگۈل ۋاريانتىمۇ بار)، پاتمە، تۇرسۇنگۈل، ئابدۇللا... قاتارلىق نەچچە ئون ئىسىمنىڭ قول-لىنىش نىسبىتى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، بۇ ھەقتە بىز تېخىچە ئېنىق ستاتىستىكا نەتىجىسىگە ئېرىشمىدۇق. مانا مۇشۇنداق ئى-سىم تەكرارلىقىنىڭ بىرقەدەر ئېغىرلىقى دەل ئۇيغۇرلاردا ئىسى-مى - زاتى ئوخشاپ كېتىدىغان، ئەمما باشقا بىر نام - بەلگە ئارقىلىق بىر - بىرىدىن پەرقلىنىشنى ئارزۇ قىلىدىغان كىشىلەر-نىڭ پەرقلەندۈرگۈچ بەلگە - فامىلىنى قوللىنىشقا تەرەددۇت قىلىشىنىڭ ئەڭ ئاساسىي سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر فامى-لە قوللىنىشنىڭ بۇنىڭدىن باشقا تۈپ سەۋەبلىرى بار دەيىلسە، ئۇنداقتا بىز مىللەتنىڭ ئىچكى ئۇيۇشۇشچانلىقىنى ئاشۇرۇشتىكى ئەڭ قولاي چارە بولغان جەمەت - ئائىلە ئىچىدىكى ئۇيۇشۇشچانـ-لىقنى ئاشۇرۇش ئىستىكى، فامىلە قوللىنىدىغان مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر بىلەن ھەر قاتاردا بىللە تۇرۇش تەقەززاسى، شۇنداقلا كىشىلىك سالاھىيەت، تۇرلۇك رەقەم، جەدۋەل، رويىخەتلەر ئار-قىلىق ئىسپاتلىنىش تەلەپلىرى قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويالاي-مىز. دەرۋەقە، خۇددى ئىسىم تەكرارلىقىغا ئوخشاش فامىلە تەكرارلىقىنىڭ بولۇشىمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. بولۇپمۇ ھازىرقى ئەڭ كىچىك ئائىلىلەرنىلا ئاساس قىلىپ، ئەكسىچە بىرقانچە ئائىلىدىن تەشكىل تاپقان چوڭ جەمەتلەر بويىچە بولمـ-

غان هالدىكى فامىلە قوللىنىش تەشەببۇسلىرىنىڭ ئاشۇنداق ئاقىۋىتىگە ھامىلدار بولۇشى مۇقەررەر ئەھۋالدۇر. شۇ سەۋەبتىن فامىلە تەتقىقاتى ۋە فامىلە قوللىنىش تەشەببۇسلىرىدا يېراقنى كۆرەرلىك بىلەن پەرقلەندۇرگۈچى ئامىل ھېسابلانغان فامىلىلەر-دىمۇ زىيادە تەكرارلىنىڭ يۈز بېرىش ئېھتىماللىقىنى ۋە ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنى كونكرېت ئويلىشىش لازىم.

فامىلە تەكرارلىقى مەسىلىسى ھەققىدە، فامىلە قوللىنىش-غان مىللەتلەردىكى ئاشۇ خىل ئەھۋالنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. بۇ جەھەتتە خەنزۇلاردىكى فامىلە تەكرارلىقى ھادىسىسى ئەڭ تىپىك مىسال بولسا كېرەك. چەت ئەللەردە نەشر قىلىنغان «گېنېئولوگىيە رىكورتى قامۇسى» دىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان-دا، جۇڭگودا جاڭ (张) فامىلىلىك نوپۇس ئەڭ كۆپ بولۇپ، تەخمىنەن پۈتۈن جۇڭگو نوپۇسىنىڭ 9.7% ياكى 12.1% نى ئىگىلەيدىكەن. شۇ بويىچە بولغاندا مەزكۇر فامىلىلىكلەرنىڭ نوپۇسى 74 مىليونغا يېتىدىكەن. بۇ نوپۇس شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىغا تەڭ بولىدىكەن، شۇنداقلا ئەنگلىيە ياكى فرانسىيىنىڭ نوپۇسىدىن ئېشىپ كېتىدىكەن.① ئەمما 1984 - يىلى-دىن كېيىنكى ستاتىستىكىدا ۋاڭ (王) فامىلىلىكلەر ئەڭ كۆپ دەپ ھۆكۈم چىقىرىلغان. ئەڭ يېڭى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلاردا مەلۇم بولۇشچە خەنزۇلاردا لى (李) فامىلىلىكلەر ئەڭ كۆپ بولۇپ، پۈتۈن خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ 7.9% ىنى لى فامىلىسىنى ئىشلىتىدىكەن. ئۇنىڭدىن قالسا ۋاڭ ۋە جاڭ فامىلىلىرى بولۇپ، ئۇ ئىككى فامىلىنى ئىشلىتىدىغانلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا خەنزۇلار ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 7.4% ى ۋە 7.1%نى ئىگىلەيدىكەن. بۇنىڭدىن باشقا لىيۇ (刘) فامىلىسىنى ئىشلىتىدىغان نوپۇس بىلەن چېن (陈) فامىلىسىنى ئىشلىتىدىغان نوپۇس

① ۋاڭ چۈەنگېن: «جۇڭگو فامىلىلىرىنىڭ مەدەنىيەت پىشىمى»، ئىنتىپاق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 1 - ئاي، خەنزۇچە نەشرى، 215 - 216 - بەتلەر.

ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن خەنزۇلار ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 5.4% ى ۋە 4.5% نى ئىگىلەيدىكەن. بىر مىليارد ئۆچۈرىسىدە نوپۇسى بار خەنزۇلار ئىچىدە لى فامىلىلىكلەر 87 مىليون ئادەم، ۋاڭ فامىلىلىكلەر 80 مىليون ئادەم، جاڭ فامىلىلىكلەر 74 مىليون ئادەم (بەزى مەلۇماتلاردا 78 مىليون ئادەم)، لىيۇ فامىلىلىكلەر 60 مىليون ئادەم، چېن فامىلىلىكلەر 50 مىليون ئادەم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 350 مىليوندىن ئېشىپ كېتىدىكەن.① خەنزۇلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى بىر مىليارد ئەترا-پىدا بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار دائىم ئىشلىتىدىغان فامىلىلەر بەش يۈز ئۆچۈرىسىدە بولغاچقا، ئوخشاش فامىلىلىكلەر ئىنتايىن كۆپ ئەھۋال شەكىللەنگەن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەش فامىلە ۋە ياڭ (杨)، جۇ (周)، خۇاڭ (黄)، جاۋ (赵)، ۋۇ (吴)، سۈن (孙)، شۈ (徐)، لىن (林)، خۇ (胡)، جۇ (朱)، قاتارلىق ئون فامىلە بولۇپ جەمئىي ئون بەش فامىلە چوڭ فامىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنى ئىشلىتىدىغان ئادەم پۈتۈن خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ دېگۈدەك بېرىمىنى ئىگىلەيدۇ. ئەمما، ئادەتتە «جاڭ، ۋاڭ، لى» لار جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ئۇچ فامىلە بولۇپ سانىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق فامىلە تەكرارلىقىغا قارىتا، كىشىلەر فامىلىلەرنىڭ پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىنى كۈ-چەيتىش ئۈچۈن، مۇرۇك (慕蓉)، خۇيەن (呼延)، ۋېيچى (尉迟)، جۇگې (诸葛)، ئوۋياڭ (欧阳)، سىما (司马)، دۇەنمۇ (端木) غا ئوخشاش مۇرەككەپ فامىلىلەرنى داۋاملاشتۇرۇپ ئىشلەتكەندىن باشقا، يەنە دادىسى بىلەن ئانىسى-نىڭ فامىلىسىنى قوشۇپ مۇرەككەپ فامىلە ياساپ ياكى ئاددىي-لاشتۇرۇپ بىر خەتلىك ئاددىي فامىلە ياساپ ئىشلىتىدىغان ئەھ-ۋال شەكىللەندى. دېمەك، خەنزۇلاردا مۇنداق فامىلە تەكرارلى-

① ۋاڭ زېشۇڭ: «فامىلە، ئىسىم، لەقەم». سىچۈەن خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 112 - 113 - بەتلەر.

قىنى ئازايتىدىغان چارە بولسا مۇرەككەپ فامىلىلەرگە يۆزلەنىش، دادا ۋە ئانا تەرەپنىڭ فامىلىسى قوشۇپ ئىشلىتىش قاتارلىق شەكىللەر بولدى.

ئىسىم ـ فامىلە تەكرارلىقى ھادىسىسى گەرچە ھەممە مىللەتتە ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال بولسىمۇ، بىراق ھەرقايسى مىللەت ۋە قوۋملەرنىڭ بۇ ئەھۋالنى بىر تەرەپ قىلىش، ھەل قىلىش چارىلىرى ئوخشاپ كەتمەيدۇ. باشقا مىللەتلەردىكى مەزكۇر چارە خەنزۇلاردا قوللىنىلغان چاردىن بەرقلىنىدۇ. فامىلە قوللىنىپ كەلگەن دۆلەت ۋە مىللەتلەردە بىرقەدەر كۆپ ئادەم قوللىنىدىغان فامىلىلەر ئادەتتە «چوڭ فامىلە» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرقايسى مىللەت ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا چوڭ فامىلىلىرى بار بولىدۇ. شىياڭگاڭدا چىقىدىغان «رەڭگارەڭ جۇڭگو مۇھاجىرلىرى» («彩色华侨») دېگەن ژۇرنالدا بىرقانچە دۆلەتتە ئەڭ كۆپ ئادەم قوللىنىدىغان چوڭ فامىلىلەر تىزىپ كۆرسىتىلگەن بولۇپ، تۆۋەندە ئۇنى نەقىل قىلىپ كۆرسىتىمىز:

ئامېرىكا: سىمىس (ياكى سىمىت ـ Smith)، جونسون (Johson)، كارلسون (Carlson)؛

ئەنگلىيە: سىمىس (ياكى سىمىت ـ Smith)، جېنس (Jeans)، ۋىلياملس (Williams)؛

رۇسىيە: ئىۋانوۋ (Иванов)، ۋاسلىيېۋ (Васлиев)، پېتروۋ (Петров)؛

فرانسىيە: مارتىن (Martin)، لېۋېرىئېر (Leverrier)، بېرنارد (Bernard)؛

گېرمانىيە: شۇلتىز (Schultz)، مۇللېر (Müller)، شىمىت (Schmit)؛

شىۋېتسىيە: ئاندېرسون (Anderson)، جونسون (Johson)، كارلسون (Carlson)؛

ئىسپانىيە: گارسىيە (Garc'ia)، فېرنانىدېز

(Fernández)، گونزالېز (González)؛

يۇقىرىدا تىزىپ كۆرسىتىلگەن چوڭ فامىلىلەر ئەمەلىيەتتە تەكرارلىنىش نىسبىتى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان، بىر دۆلەت ياكى مىللەتتىكى خېلى كۆپ ئادەم ئىشلىتىدىغان فامىلىلەر بولۇپ، ئۇچۇر دەۋرىدىكى تۇرلۇك ئالاقىلەرگە ماسلىشىش ئۈچۈن، يۇقىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ بەزىلىرى فامىلىنىڭ تەكرارلىنىش نىسبىتىنى چۈشۈرۈش بويىچە بەزى تەدبىرلەرنى قوللانغانىدى. مەسىلەن، ئىنگلىرى شۇئېتسىيىلىكلەرنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنىڭ فامىلىسى ئاندېرسون (Anderson)، 500 مىڭ ئادەمنىڭ فامىلىسى جونسون (Johnson)، نەچچە ئون مىڭ ئادەمنىڭ فامىلىسى موررىسون (Morrison) ئىدى. فامىلە ئېغىر دەرىجىدە ئوخشاش بولۇشتەك ئەھۋال پەقەت يەتتە مىليون نوپۇسقا ئىگە شۇئېتسىيە جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقىلەرنى نۇرغۇن قېتىملىققا دۇچار قىلغانىدى. ھۆكۈمەت تەرەپ مۇشۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، كىشىلەرنى 100 مىڭ فامىلە بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنىڭ ئاشۇ 100 مىڭ فامىلە ئىچىدىن ئۆزلىرى مۇناسىپ كۆرگەنلىرىنى تاللىۋېلىشىنى، ۋە ئۇلارنى ئەسلىي قوللىنىپ كېلىۋاتقان فامىلىسىنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرۇش ياكى شۇندىن ئېتىبارەن تۇغۇلغان بالىلاردىن تارتىپ قوللىنىشنى تەلەپ قىلدى. نەتىجىدە، ئەينى ۋاقىتتا ھەر يىلى 500 ئائىلە، 20 مىڭ ئادەم ئۆزلىرىنىڭ فامىلىلىرىنى ئۆزگەرتكەنىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قىسمەن مىللەتلەرنىڭ فامىلە تەكرارلىقىدىن ساقلىنىش ۋە ئازايتىش بارىسىدا ئېلىپ بارغان تىرىشچانلىقى ۋە ئەملىي خىزمەتلىرىمۇ بار بولۇپ، بۇ يەردە قىسقارتىلدى.

ئۇزاق ئەسىرلىك فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسىگە ئىگە مىللەتلەر بىلەن فامىلىنى ئەمدى ئاڭلىق ھالەتتە قوللانماقچى بولغان مىللەتلەردىكى فامىلە تەكرارلىقى خاراكتېر جەھەتتىن دېگەندەك ئوخشاپ كەتمەسلىكى مۇمكىن. فامىلە ئۇرۇقداشلىق ـ جەمەتچە

لىك دەۋرىنىڭ مەسئولى بولغاچقا، بىز قەدىمكى دەۋردىكى قامە-
لە قوللىنىش ئەھۋاللىرىدا ھەر كىشىنىڭ ئۆزى خالىغان (بۇنداق
ئىختىيارىيلىق ھەرگىزمۇ شەخسىنىڭ ئىختىيارىيلىقى ئەمەس،
ئەلۋەتتە.) نام بەلگىلەرنى جەمەتنىڭ فامىلىسى قىلىپ تاللىۋال-
غانلىقىنى، بۇنداق ئەھۋالدا يىراقراق، بىۋاستە خوشنا بولمىغان
ئۇرۇق - جەمەتلەر بىلەن ئوخشىمىغان فامىلە قوللىنىش توغرا-
سىدا كېلىشىم تۈزۈشمىگەنلىكىدەك ئەھۋاللارنى كۆرىشىمىز كې-
رەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قەدىمكى دەۋردە فېئودالىق سۈيۇرغال
تۈزۈمى بويىچە، خاقان - پادىشاھلار خىزمەت كۆرسەتكەن تۆھپە-
كار زاتلارغا فامىلە - لەقەم ئىنئام قىلغان چاغلىرىدا، فامىلە
ئىنئام قىلىنغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق
مۇناسىۋىتىنىڭ بار - يوقلۇقىغا، جەمەتداش، نەسەبداش بولغان
ياكى بولمىغانلىقىغا ئېتىبار بېرىشتىن كۆرە، كۆپىنچە ئالىي
ھوقۇق دەرىجىسىدە تۇرۇپ، خانلىققا كۆرسەتكەن تۆھپىسى ئېتە-
بارى بىلەنلا نام - لەقەم ئىنئام قىلغانلىقىنىمۇ كۆرۈشىمىز
كېرەك. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۆتكەن دەۋرلەردە جەمئىيەتنىڭ
فامىلە تۈزۈمىنى باشقۇرۇشقا ئالاقىدار قانۇن - نىزاملارنىڭ
بولمىغانلىقى، بولغان تەقدىردىمۇ كۆپىنچە رول ئوينىيالمىغا-
لىقى، كىشىلەردە فامىلە تەكرارلىقىدىن ساقلىنىشتەك ئېھتىيات
پىسخىكىسىنىڭ ئەكسىچە، چوڭ فامىلىلىك جەمەتلەرگە فامىلە-
داش ۋە نەسەبداش بولۇش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ شەرەپلىك تارە-
خىي باغلىنىشلىرى بىلەن پەخىرلىنىش تۇيغۇلىرىنىڭ مەۋجۇت
بولغانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۆتكەن دەۋرلەردىكى
فامىلىلەر تەكرارلىقى بىلەن يېڭىدىن قوللىنىلماقچى بولغان فا-
مىلىلەر تەكرارلىقى ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرق بار، دەپ ئويلايمىز.
ئۇيغۇرلار تۇراقلىق فامىلە قوللىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان
پەيتتە، كېلىپ چىقىش ئېھتىمالى بولغان فامىلىلەر تەكرارلىقە-
دىن ساقلىنىشنىڭ مۇمكىنىيىتى بارلىقى ھەققىدە جامائەتنىڭ

پىكرى بىردەك بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، كېيىنچە ئېيتىشقا بولى-
دۇكى، بارلىق ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە زادى ئۇخ-
شىمايدىغان تۇراقلىق فامىلىلەرنى قوللىنىپ، فامىلە تەكرارلە-
نىدىن مۇتلەق ساقلىنالىشى بىرقەدەر قىيىن. دېمەكچىمىزكى،
قىسمەن دائىرىدە، بىر - بىرىدىن يىراق يۇرتلاردا ياشايدىغان
قىسمەن ئائىلە ياكى جەمەتلەرنىڭ ئوخشاش ياكى ئوخشاپ كېتىدە-
غان تۇراقلىق فامىلىلەرنى تاللاپ قوللىنىشى — چۈشىنىشكە
بولىدىغان ئەھۋالدۇر.

تۇراقلىق فامىلە قىلىپ قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ چوڭ،
مۇھىم مەنبە بولمىش جەمەت لەقەملىرىگە كەلسەك، نۆۋەتتىكى
ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخسىي لەقەمى بار كىشىلەر بەك كۆپ
تېپىلىسىمۇ، ئەمما ئورتاق لەقەمگە ئىگە ئائىلە ياكى جەمەتلەر
ئانچە كۆپ ئەمەس. يەنى جەمەت دائىرىسىدە ئورتاق ئىشلىتىدە-
غان، تارىخى بىرقەدەر ئۇزاق لەقەملەر كۆپ ئەمەس. شۇنداق
ئەھۋالدا، تۇراقلىق فامىلىنى ھەربىر يەككە ئائىلە نۇقتىسىدىن
ئەمەس، بەلكى بىر قاتار يەككە ئائىلىلەر بۆلۈنۈپ چىققان چوڭ
جەمەت نۇقتىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ، جەمەت - ئائىلە لەقەملىرى-
نى تۇراقلىق فامىلە قىلىپ قوللانغاندا، بۇنداق تۇراقلىق فامىلە-
لەرنىڭ قاپلاش نىسبىتى يۇقىرىراق بولىدىغانلىقى، ھەمدە جەمەت
لەقەملىرىنىڭ ئەسلىدىلا ئانچە ئوخشاپ كەتمەيدىغانلىقى ئۈچۈن،
بۇ خىل مەنبەدىن پايدىلىنىپ تۇراقلىق فامىلە قوللانغاندا، تەكـ
رارلىق ئاز كۆرۈلىدۇ، ھەتتاكى كۆرۈلمەيدۇ. ئەمما بۇنداق
تەكرارلىقنىڭ كۆرۈلمەسلىكى كېيىنكى تۇراقلىق فامىلە قوللا-
ماقچى بولغان ئائىلە - جەمەتلەرنىڭ ئۆز لەقەملىرىنى تۇراقلىق
فامىلە قىلىپ قوللىنىپ بولغان ئائىلە - جەمەتلەرنىڭ لەقەملە-
رىنى تەكرار قوللىنىۋالماسلىقىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

ئىككىنچى تەرەپتىن، يەر ناملىرى تۇراقلىق فامىلە قىلىپ
قوللىنىشقا بولىدىغان يەنە بىر مەنبە ھېسابلىنىدۇ. يەر ناملىرىنى

تۇراقلىق فامىلە قىلىپ قوللىنىش جەھەتتە دىققەت قىلىشقا تې-
گىشلىك پرىنسىپ ۋە قائىدىلەرنى «ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە-
سىدىكى مۇڭاپىق ئەندىزە ۋە پرىنسىپلار» دېگەن بۆلەكتە تەپسە-
لىي شەرھىيلەپ ئۆتكەنىدۇق. ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان زېمىنلاردىكى
يەر ناملىرى ئىچىدە ئوخشاش يەر ناملىرى كۆپ ئەمەس. مۇھاجىر
بولۇپ چەت ئەلدە تۇرغان ئۇيغۇرلار ياكى ئۆز ئانا يۇرتىدىن
ئايرىلىپ باشقا يۇرتلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغىلى ئۇزۇن بولغان،
ئۆز يۇرتلىرىدىكى كىشىلەر بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى ھەققىدە
تونۇشى ۋە ئىسپاتى بولمىغان كىشىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۆز
يۇرت ناملىرىنى تۇراقلىق فامىلە قىلىپ قوللانغاندىمۇ تەكرارلىق-
تىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

ئۇچىنچى تەرەپتىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى قوپال بولمە-
غان ياكى زىيادە قوپال بولمىغان مۇتلەق كۆپ ئىسىم، سۈپەت،
ھەربىكەتنام، ھەتتا رەۋىش، سۈپەتداش، سان ۋە ئىملىق سۆزلەر-
نىڭ ھەممىسىنى تۇراقلىق فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ.
بەزىلەر پەرقلەندۇرگۈچ تۇسىنىڭ كۆچلۈك بولۇشى، مەنىسىنىڭ
ئېسىل بولۇشى، كۆچلۈك تارىخىي تۇيغۇنىڭ ئىپادىلىنىپ تۇرۇ-
شى، ئاڭلاش ۋە تەلەپپۇز قىلىشقا قولاي (ھەتتا بەزىدە غەيرىي)
بولۇشىنى كۆزلەپ، نۇرغۇن سۆزلەرنى تۇراقلىق فامىلە ئورنىدا
ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، دەپ قارىشى مۇمكىن. شۇ نەرسە ئېنىق
بولۇشى كېرەككى، ھەرقانداق ئاددىي سۆز بولسىمۇ، ئۇ تۇراقلىق
فامىلە سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىكەن، ئۇنىڭغا دەرھال ئالاھىدە مەنە
يۈكلىنىدۇ. چۇنكى، فامىلە سۆز ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، ئەمما
ئۇنىڭ ئىپادىلەيدىغىنى سۆز مەنىسى ئۇستىگە يۈكلەنگەن مەدەنە-
يەت مەنىسى، يەنى مىللىي پسىخىكا، مىللىي خاراكتېر ۋە
مىللىي مەدەنىيەت مەنىلىرى بولىدۇ. شۇڭا تەلەپپۇز، ئاڭلە-
نىش، تۇس، مەنە جەھەتلەردىن ئالاھىدە سۆزلەرنى ئىزدەپ ئول-
تۇرۇش، ئەكسىچە مەنىسى يېقىملىق، ئەمما ئاددىي سۆزلەرنى

تۇراقلىق فامىلە ئورنىدا تاللىماسلىق ۋە ئىشلەتمەسلىك تەبىئىي
رەۋىشتە فامىلە تەكرارلىقىغا سەۋەب بولىدۇ. مۇشۇ نۇقتىنى
كۆزدە تۇتۇپ، «تىلىمىزدىكى ھەربىر سۆز — مىڭ تىللاغا تەڭ
بىباھا بايلىق» دەپ چۈشىنىپ، ئاددىي سۆزلەرنى تۇراقلىق فامە-
لە ئورنىدا ئىشلەتكەندە، فامىلە تەكرارلىقىدىن ساقلىنىپ قالغە-
لى بولىدۇ.

تۇراقلىق فامىلە قوللىنىش بىر خەلق ئىچىدە ھامان ئۇقۇ-
مۇشلۇق كىشىلەر تەرىپىدىن باشلىنىدۇ. ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر
فامىلە قوللىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتى ۋە ئەھمىيىتىنى بالدۇرراق
ھېس قىلغان بولغاچقا، ئۇلار ئالدى بىلەن تۇراقلىق فامىلە
قوللىنىش بازىسىدا، خەلقنىڭ يولباشچىلىرى بولۇپ قالىدۇ.
بىزنىڭچە بۇ فامىلىسىز مىللەتنىڭ فامىلىلىك مىللەتكە ئايلىنىش
جەريانىدا بېسىپ ئۆتىدىغان، شۇنداقلا بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك
بولغان زۆرۈر مۇساپىسىدۇر. ئەگەر مۇشۇنداق بىر جەريانىنى
باشتىن كەچۈرمەي تۇرۇپ، مەجبۇرىي قانۇنىي ۋاستىلەر ئارقە-
لىق فامىلىنى ئومۇملاشتۇرۇش پەرمانلىرى چۈشۈرۈلىدىكەن،
ئۇنداقتا بۇ — خەلقنىڭ كېيىنكى تۇراقلىق فامىلە قوللىنىش
ئىشىنىڭ ئومۇمىلىشىش جەريانىنىڭ نەزەرىيىۋى، ئامىۋى ئا-
ساسىي ئاجىز بولۇپ، ئاقىۋەتتە بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى
ئەمەس، بەلكى سىياسىي مەجبۇرىيەت تەرىقىسىدە ئىستېمال قە-
لىنىدىغان ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئېھتىمالى زور بولە-
دۇ. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلاردا ئاڭلىق رەۋىشتە فامىلە قوللىنىش
ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ۋۇجۇدقا كېلىشكە باشلە-
دى. بۇنى كۆپىنچە خەلقەرۋەر، ئۆزلۈك ئېڭى ئۇستۇن ئىلىم
ساھىبلىرى بەجا كەلتۈردى. ئۇلاردىن بەزىلەرنىڭ جەمەت نامىلە-
رى بولمىش تۇراقلىق فامىلىلىرى خەلقىمىزگە ئايان بولدى.
نۆۋەتتە فامىلە قوللىنىش ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشى-
شىغا ئەگىشىپ، تۇراقلىق فامىلە قوللانغان ۋە قوللىنىشنى

ئويلىشىۋاتقان كىشىلەر كۆپىنىۋاتىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەينى
بىر ياكى بىرقانچە سۆزنىڭ كۆپلىگەن جەمەت ۋە ئائىلىلەر تەرىپە-
دىن تۇراقلىق فامىلە سۈپىتىدە قوللىنىلىپ قېلىپ، تەكرارلىق
يۈز بېرىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن قانداق قە-
لىش كېرەك؟ بىزنىڭچە، خۇددى ئىسىم ئۆزگەرتىش ئېلانلىرىغا
ئوخشاش، مەلۇم فامىلىنى ئالدىنئالا قوللانغان ئائىلە ياكى جە-
مەتلەر ئۆز فامىلىلىرىنى مۇۋاپىق ئۇسۇللار، مەسىلەن، مەتبۇ-
ئاتلارغا ئېلان بېرىش، جەمەت ياكى ئائىلە نامىدىن مەلۇم فامىلە-
نى تۇراقلىق قوللىنىشقا باشلىغانلىق مۇناسىۋىتى بىلەن مەلۇم
خىلدىكى مۇراسىملارنى تەشكىللەش... ئارقىلىق ئۇيغۇر جاما-
ئەتچىلىكىگە ئاشكارا قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرى تاللىۋالغان
تۇراقلىق فامىلىنى باشقىلارنىڭ تاللىۋالماسلىقىنى ئىشارە قە-
لىشلىرى زۆرۈر.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشىنى ئىرادە قىلىشى
ئۇچۇر دەۋرى باشلانغان، يېڭى ئەسىرمۇ باشلانغان، جەمئىيەتنىڭ
ئىقتىسادىي، سىياسىي رىقابىتى جىددىيلىشىۋاتقان، ئۆزلۈك ئې-
ڭىنى ئويغىتىش ئىنتايىن زۆرۈر بولغان خەيرلىك، ئەما مۇش-
كۈل بىر دەۋرگە دۇچ كەلدى. ئۇيغۇرلاردا قوللىنىلماقچى بول-
غان فامىلىلەردە چىقىۋسى ئېھتىمالى بولغان تەكرارلىقىدىن ساق-
لىنىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى — ئۇچۇر دەۋرىنىڭ بەلگىسى
بولغان كومپيۇتېر تورلىرىدىن پايدىلىنىش بولسا كېرەك. ئەل-
ۋەتتە، كومپيۇتېر تورلىرىدىن پايدىلىنىشنى فامىلىلەردىكى تەك-
رارلىقتىن ساقلىنىش بىلەن ئېچىل بىرلەشتۈرۈش مۇمكىنىيە-
تى تامامەن بار بولۇپ، مەيلى فامىلىنى ئالدىنئالا قوللانغان
ئائىلە ـ جەمەتلەر بولسۇن، ياكى بۇنىڭدىن كېيىن فامىلىنى
ئىختىيارىي ۋە مەجبۇرىي يوسۇندا قوللىنىدىغان ئائىلە ـ جەمەت-
لەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ پايدىلىنىش مۇمكىنچىلىكى بولغان فامى-
لىلىرىگە ئىشلىتىدىغان سۆزلەر ئامبىرىنى كومپيۇتېر تورىدا

تۇرغۇزۇش، شۇنداقلا قوللىنىپ بولغان فامىلىلەرنى كومپيۇتېر
تور بەتلىرىنىڭ ئەڭ نوپۇزلۇقلىرىدا ئېلان قىلىپ ئاشكارىلاش
ۋە ياكى مەخسۇس ئۇيغۇر فامىلىلىرى تور بېكىتى قۇرۇپ،
كىشىلەرنى ئىشتىراك قىلغۇزۇپ، فامىلە تەكرارلىقىدىن ساقلا-
نىش زۆرۈر. بۇنىڭ ئۈچۈن، كىشىلەرنى كلاسسىك دەستۇرلار-
دىن فامىلە قىلىپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان سۆزلەرنى ئىزدەپ
يۈرۈشتەك ئاۋارىچىلىقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، فامىلە قىلىپ
ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن «فامىلە سۆزلۈكلە-
رى قوللانمىسى»نى تۈزۈپ تارقىتىش زۆرۈر.

تۇراقلىق فامىلىلەرنىڭ تەكرار قوللىنىلىشىدىن ساقلىنىشتا
يەنە دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورگانلىرىدا رويخەتكە ئالدۇرۇش،
قانۇنىي ۋاستە ئارقىلىق ئۆزلىرى تۇراقلىق فامىلە قىلىپ تاللى-
ۋالغان سۆزلەرنىڭ خاس ئىشلىتىلىش هوقۇقىنى قانۇنلاشتۇرۇش
زۆرۈر. دۆلىتىمىزنىڭ «هەق ـ تەلەپ قانۇنىنىڭ ئومۇمىي پرىن-
سىپلىرى»نىڭ 99 ـ ماددىسىدا مۇنداق بەلگىلەنگەن: «پۇقرا-
لارنىڭ ئىسىم ـ فامىلىگە ئىگە بولۇش هوقۇقى بار. ئۆزلىرىنىڭ
ئىسىم ـ فامىلىلىرىنى بەلگىلەش، ئىشلىتىش ۋە بەلگىلىمىگە
ئاساسەن ئۆزگەرتىش هوقۇقى بار. باشقىلارنىڭ ئارىلىشىشى،
ئوغرىلاپ ئىشلىتىشى، ئۆزىنىڭ قېلىۋېلىشى چەكلىنىدۇ». كۆ-
رۈنۈپ تۇرۇپتىكى، قانداق فامىلىنى تاللىۋېلىش شەخسنىڭ ئەر-
كىنلىكى بولۇپ، مەمۇرىي ۋاستە ئارقىلىق كىشىلەرنى ئۇن-
داق ـ مۇنداق فامىلىنى تاللىۋېلىشقا زورلاش قانۇنغا خىلاپ
قىلمىشتۇر. بۇنىڭدىن سىرت، مەلۇم فامىلىنى دەسلەپ تاللاپ
بولغان شەخس ئۈچۈن ئېيتقاندا، مەزكۇر فامىلىنىڭ تاللىنىلىشى
ئۇنىڭ شۇ شەخسنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى هالىتىگە ئۆتكەنلىكىنى
ئىسپاتلايدۇ.

مەرىپەتلىك بىر جەمئىيەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، فامىلە —
پۇقرالارنىڭ سالاھىيىتىنى تەشكىل قىلىدىغان مۇھىم ئامىل بو-

لۇپ، مەيلى ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش بولسۇن ياكى مەجبۇرىيەت، مەسئۇلىيەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىشتا بولسۇن، ھەممىسى ئائىلە ياردىمىدە ئەملگە ئاشىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئائىلە خۇددى شەخسىي مۇلۈككە ئوخشاش قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ. «قانۇن پۇقرالارنىڭ ئىسىم - ئائىلە ھوقۇقىنى قوغدايدۇ. پۇقرالار پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ئىسىم - ئائىلىسى ئارقىلىق قانۇنىي قىلمىشلار بىلەن شۇغۇللانغاندىلا، ئاندىن ئۆزى ئۈچۈن ھەق تەلەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشەلەيدۇ، ھەق تەلەپ داۋا ئىشلىرىنى بېكىتەلەيدۇ. پۇقرالارنىڭ ئۆز ئىسىم - ئائىلىلىرىنى ئىشلىتىش ھوقۇقى بولىدۇ ھەم باشقىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىسىم - ئائىلىلىرىنى قانۇنسىز ھالدا ئىشلىتىۋېلىشىغا ياكى ئۆزگەرتىۋېتىشىگە قارشى تۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ. پۇقرالارنىڭ ئىسىم - ئائىلە ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزىدىغان قىلمىشلارغا قارىتا ئەھۋالنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى ۋە تەسىرىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ، ھەق - تەلەپ مەسئۇلىيىتى ياكى باشقا قانۇنىي مەسئۇلىيىتى قانۇن بويىچە سۇرۇشتۇرۇلىدۇ.»[1] دېمەك، قانۇنىي رويخەتلەرگە چۈشۈرۈلگەن (مەسىلەن، ھەر خىل شەكىلدىكى ئىسپاتنامىلەر، ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئارخىپلىرى، مەتبۇئات يۈزى) ئائىلىلەرنىڭ شۇ ئائىلىلىك جەمەتىكە مەنسۇپ بولمىغان كىشىلەر تەرىپىدىن قايتا تەكرار ئىشلىتىلىشى يالغۇز ئاددىي تەكرارلىق مەسىلىسىلا ئەمەس، بەلكى قانۇنىي جاۋابكارلىققى بار بولغان ئىشتۇر. مۇشۇ نۇقتىدا خەلقىمىزنىڭ ئائىلە، جەمەتچىلىك، ئىسىم - ئائىلە ھوقۇقى ۋە باشقا قانۇنىي چۈشەنچىلىرىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، قوللىنىلغۇسى تۇراقلىق ئائىلىلەردە تەكرارلىنىڭ كۆپ يۈز بېرىشىدىن تامامەن ساقلىنىشىمىز مۇمكىن بولىدۇ.

① دولقۇن باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «ھەق تەلەپ قانۇنى پرىنسىپلىرى»، قانۇن نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 48 - بەت.

11. ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق ئائىلە قوللىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتى ۋە پايدىلىرى

دوكتور ئەسەت سۇلايمان «ئۆزلۇكىنىڭ چاقىرىشى ۋە ئائىلە ئىنقىلابى» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدە ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن، ئائىلە قوللىنىش، ھەمدە مىللىي ۋە زامانىۋى بولغان ئۇيغۇر ئائىلە سىستېمىسى تۇرغۇزۇش مەسىلىسىنى 21 - ئەسىردە ئۇيغۇر جەمئىيىتى دۇچ كېلىۋاتقان زور ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى.[1] ئۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا، يەنى مىلادىيە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپلا تۈركۈن ئويغاقلار ئۇيغۇرلاردا ئائىلە قوللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۆزلىرى ئاۋانگارتلىق بىلەن ئائىلە تۈسىدىكى نامىلارنى قوللىنىش، ئۇيغۇر ئىسىم - ئائىلىلىرى ھەققىدە مۇلاھىزىلەرنى ئېلىپ بېرىش، كىشىلەرنى ئائىلە قوللىنىشقا دەۋەت قىلىش شەكىللىرىدە ئىجتىھات كۆرسەتكەنىدى. بولۇپمۇ 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن كېيىن مىللەتنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنىڭ بىرقەدەر يۇقىرىلىشى، مىللەت ئىشىغا مەسئۇلىيەتچان كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىسىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، بىر تۈركۈم زىيالىيلار ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئائىلە سىستېمىسىنى لايىھىلەشتەك زور ئىشقا ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن قول تىقىپ، تۈرلۈك تەشەببۇسلارنى يۈرگۈزدى. خىتابنامە، ماقالە ۋە ئوبزور قاتارلىق شەكىللەردە ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىگە توختاۋسىز مۇراجىئەت قىلدى ۋە قىلماقتا. بۇنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلاردا ئائىلە قوللىنىشنىڭ نەقەدەر زور زۆرۈرىيەتكە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلاردا ئائىلە

① بۇ ماقالە، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2002 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

قوللىنىشتا قانداق زۆرۈرىيەتلەر بار، دېگەن مەسىلىگە ئوخشىمىغان ئىلىم ساھىبلىرى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن كۆپ سەۋەبلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بىزنىڭ بۇ يەردە ئۇ پىكىرلەرنى تەكرارلاپ ئولتۇرۇشىمىزنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك.

ئىنسان ناملار قايىسىدا ياشايدۇ، نەرسىلەرگە، ھادىسىلەرگە، ئۆزىگە نام بېرىش - ئىنسانىنىڭ بىلىش جەريانىدىكى ئەڭ زور ئالاھىدىلىكىدۇر. شۇڭا بىز ئىنسان نام قويمىغان شەيئىنىڭ بارلىقىنى بىلمەيمىز. ئىنسان پەيدا قىلغان ناملار ئىچىدە ئىنسانغا ئالاقىدار ناملار، جۇملىدىن كىشى ئىسىملىرى، جەمئەت نامىلىرى، لەقەملەر، ئۇنۋان نامىلىرى ۋە ھۆرمەت نامىلىرى ئەڭ كۆپ سىموللۇق مەنىلەر ئاتا قىلىنغان، قويۇق ھېسسىي تۇس بېرىلگەن، ھەتتا ئىنسان ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرى، جەمئىيەتنىڭ تۈزۈمى ۋە تەرەققىياتى بىلەن باغلاپ چۈشەنگەن ناملار بولسا كېرەك. ئىنسان مەۋجۇت بولغانىكەن، ئۇنىڭ ھەربىر ئەزاسىنىڭ جەمئىيەت تەرىپىدىن ھەدىيە قىلىنغان ئىسمى بولىدۇ. ئىنسان پەيدا قىلغان دۆلەت، مىللەت، قەبىلە، ئۇرۇقلارنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق نام - شەرىپى بولىدۇ. دېمەك، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى يەككە شەخسلەرنىڭلا ئەمەس، بەلكى مەلۇم جەھەتلەردە ئۇرۇقلىقى، مۇناسىۋىتى بولغان شەخسلەر توپىنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق نامى بولىدۇ. ئۇنداقتا مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك، ئەمما ئەڭ ئاساسىي بىرلىكى بولغان ئائىلە ۋە جەمەتىنىڭمۇ نامى بولۇشقا تېگىشلىك. ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، جەمەت ۋە ئائىلىنىڭ بارلىق ئەزالىرىغا ئورتاق نام — دەل فامىلىدۇر. ئۇيغۇرلاردا خوددى باشقا مىللەتلەردىكىدەك، قەدىمكى زامانداا فامىلە ۋە فامىلە تۇسىدىكى نامىلارنى قوللىنىش ئادىتى بولغان بولسىمۇ، ئەمما كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشى، جەمەتچىلىك ئېڭىنىڭ سۇسلىشىشى، ئەرەبچە نامىلاش ئادىتىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى، ئۇي-

غۇر جەمئىيىتىدە 17 - ئەسىردىن ئېتىبارەن بىر مەزگىل يۇز بەرگەن مىسلىسىز مالىمانچىلىق ۋە تراگېدىيە، . . . قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇرلار ئاخىرى ھەقىقىي رەۋىشتىكى فامىلىسىز مىللەتكە ئايلاندى. فامىلە بولماسلىقنىڭ زىيانلىرى ئۆتكەن دەۋرلەردە ئانچە بىلىنىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، ئەمما 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن كېيىن ھەقىقىي بىلىنىشكە باشلىدى. ئىنتايىن كۆچلۈك ۋە يىلتىزى چوڭقۇر فامىلە ئېڭى بار خەنزۇ مىللىتى بىلەن باراۋەرلىكتە بىللە ياشاش ئۇيغۇرلارغا «فامىلە» ئۇقۇمىنى يەنە بىر قېتىم ھەدىيە قىلدى. « 姓名 » دېگەن تەلەپكە قارىتا بىز ئۆز ئىسىملىرىمىز ئاخىرىغا ئاتىمىزنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ جاۋاب بېرىش بىلەن قانائەتلەنگەندەك بولىدۇق - يۇ، ئەمما ئاتىمىزنىڭ ئىسىملىرىنىڭ يۇقىرىدىكى تەلەپتە دېيىلىۋاتقان « 姓 » (فامىلە) ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىپ يۇرىدۇق. ئىلىم تەھسىل قىلىش، تىجارەت، خىزمەت، تۇغقان يوقلاش، كۆچمەن بولۇپ چىقىپ كېتىش قاتارلىق مەقسەتلەر بىلەن فامىلىلىك مىللەتلەر قۇرغان دۆلەتلەرگە چىققاندا، نۇرغۇن ئۇيغۇرلىرىمىز فامىلە بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمىنىڭ نېمە پەرقى بارلىقىنى دەپ بېرەلمىدى، «شەخس ئىسمى — ئاتا ئىسمى — فامىلىسى» دېگەن ئىمزالاردا ئاتىسىنىڭ ئىسىملىرىنى بىرىدە «فامىلە» نىڭ ئورنىغا يازسا، بىرىدە «ئاتا ئىسمى» نىڭ ئورنىغا يازدى. تۇرلۇك ھۆججەت، ئىلتىماس، پاسپورت، ۋىزا. . . قاتارلىق قانۇنىي پوتوكىلەرگە ئىمزا قويغاندا، فامىلە بىلەن ئاتا ئىسمىنى ئالماشتۇرۇپ ياكى ئۇنىڭدىن بىرىنى ئاق قالدۇرغاچقا، ئىمزالىرى ئىناۋەتكە ئېلىنمىدى. بىز بۇ يەردە چەت ئەللىكلەر نەزىرىدە ئاشۇ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئائىلە - جەمەت تۇيغۇسى زادىلا يوق، ھەتتا ئائىلە - جەمەت نامىنى ئىشلىتىشتىن ئۇيلىدىغان «قاچاق» لار قاتارىدا سانىلىپ قالغانلىق ئېھتىمالىنى ھەم چەتكە قاقالمايمىز. دېمەك، زامانىمىزدا ئۇيغۇرلارنىڭ خەلقئارا

ئالاقىلەرگە بارغانسېرى كۆپ ئىشتىراك قىلىشىغا ئەگىشىپ، فامىلە قوللىنىش ئەڭ كۆچلۈك تەقەززاغا ئايلاندى.

ناملاش — ئىنسان مەدەنىيىتىنىڭ تۈپ بەلگىلىرىدىن بىرى. ئىلمىي، توغرا، ئۆزىگە خاس ۋە دەل ناملار بىلەن ئەشيا، ھادىسىلەر، ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنى ئاتاپ بېرىش ۋە شۇنداق ناملار توپلىمى بولۇش — مىللەتلەرنىڭ ئۆيغارلىق دەرىجىسىنىڭ ئالامەتلىرىدىن بىرىدۇر. خۇسۇسەن، كىشى ئىسىملىرى ۋە فامىلىلىرىنىڭ ئۆزلىچەملەشكەن سىستېمىسى — بىر مىللەتنىڭ ئۆزىنى تونۇش دەرىجىسىنىڭ بەلگىلىرىدىن بىرىدۇر. بىز ئۇيغۇرلار-دا ھەر كىشى ئۆزى خالىغانچە سۆزلەرنى تاللاپ پەرزەنتلىرىگە ۋە ئۆزلىرىگە ئىسىم قويۇۋالىدىغان، ئىسىم قويۇشتا چوڭ، ئەھمىيەتلىك مۇراسىملار ئازراق بولىدىغان، ئۇلۇغ بوۋىسىدىن تارتىپ ئونىكىدىن يۇقىرىدىكى ئەجدادلىرىنىڭ ناملىرىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان، ھەربىر قانداش كىشىلەر ۋە بۇ كىشىلەرگە نىكاھ ئارقىلىق باغلانغانلارنىڭ ئورتاق نامى بولمايدىغان ئەھۋالغا قاراپ، ئۇيغۇرلارنى مەرپەتلىك مىللەتلەر قاتارىدىن چىقىرىۋېتەلمەسمىكەن، ئەمما بۇنداق كەمتۈكلۈك مۇقەررەر ھالدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھاياتىي كۈچىدىكى بىر نۇقسان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. فامىلىلەرنىڭ تۈپ رولىنىڭ جەمەتلەرنى تاشقى جەھەتتە باشقا قانداش گۇرۇھلاردىن پەرقلەندۈرۈش، ئىچكى جەھەتتە جەمەت ئىچىدىكى ئەزالارنى ئۇيۇشتۇرۇش ئىكەنلىكى ئېتىبارىدىن قارىغاندا، فامىلىنىڭ بولماسلىقى — ئۇيغۇرلاردا ھەممە شەخسىلەرنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى سۈرۈشتۈرمەيدىغان «ئۆمۈلۈكى»، «كەڭ قۇرساقلىقى» ۋە «ئۇلۇغۋار نەزەرلىكى» دىن دېرەك بېرەلمەيمىز، ئەمما مەيلى ئۆملۈك بولسۇن، ئۇيۇشقاقلىق بولسۇن، ئۇ ھامان ئابستراكت ئۇقۇم ئەمەس، بەلكى ھەربىر ئائىلىدىن، جەمەتتىن باشلىنىدىغان پائالىيەتتۇر. دېمەكچىمىزكى، جەمەت فامىلىسىنىڭ بولماسلىقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كۈ-

چىك جەھەتتە ئائىلىلەردىن تارتىپ چوڭ جەھەتتە پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىگىچە بىر خىل چېچىلاڭغۇلۇقنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەردىن بىرىدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەجدادلار روھىغا سېغىنىش پەقەت نەزىر - چىراغ، تارىخىي كىتابلارنى ۋاراقلاش، قەبرە يوقلاپ قويۇش... قاتارلىق شەكىللەر بىلەنلا ئىپادىلەنسە كۆپايە قىلمايدۇ. ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ماكانىنى تاشلاپ قويماي، كۆكلىتىپ تۇرۇش — ئەجدادلارنى سېغىنىشنىڭ مۇھىم ئالامىتى بولالمايدۇ. بىزچە، مۇھىم بەلگە — ھەربىر شەخسنىڭ ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ نام - شەرىپىنى تولۇق بىلىشى، ئۇلارنىڭ ئىش - ئىزلىرى خاتىرىلىنىدىغان نەسەبنامىلەرنى تۈزۈشى، ئەۋلادلارغا ئەجدادلار ھەققىدە ئۇچۇر بېرىشى، ئەجداد بىلەن ئەۋلادنى ئۆزلىرىنىڭ ئاددىي، ئەمما ئەھمىيەتلىك ئىشلىرى ئارقىلىق باغلىشى... بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، يۇقىرىقىلار ئەمەلىيەتتە ئىنسان مەدەنىيىتىنىڭ ئالامەتلىرىدىنىدۇر. جاھان مىللەتلىرى بىلەن تەڭ قەدەمدە مېڭىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى مىللەتنىڭ ئۆزىدىكى ئىچكى ھاياتىي قۇۋۋەتنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھامان قانداشلار (ئەمەلىي قانداشلىق ۋە ئىجتىمائىي قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغانلار) نىڭ ئۆز جەمەتلىرىگە ئورتاق نام - فامىلىلەرنى قوللىنىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ.

ھەرقانداق مىللەتلەردىكى ئىسىم - فامىلىلەر ئالاھىدىلىكىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەممىسى ئىچكى جەھەتتە ئۇيۇشتۇرۇش، تاشقى جەھەتتە پەرقلەندۈرۈشتەك ئىقتىدارغا ئىگە بولىدۇ. ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ ئۇيۇشتۇرۇش ۋە پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارى ھەم ئىجتىمائىي جەھەتتىن تۇرغا ئايرىش، خەلق بىلىمى، ھەربىكەت - قىلىق قائىدىلىرى، ئالاقە، ئۇچۇر يەتكۈزۈش قاتارلىق ئەمەلىي تەرەپلەرگە بېرىپ چېتىلىدۇ ھەم تەسۋۈر، ئىجادىيەت، ئىختىرا، ئەسلىمە قاتارلىق روھىي پائالىيەتلەر ھەم ئۇلارنىڭ ئىپادىلىرىگە بېرىپ چېتىلىدۇ. ئىسىم -

فامىلىلەردە ئىپادىلىنىدىغان ئۇيۇشتۇرۇش ۋە پەرقلەندۇرۇش ھا-
لىتىنىڭ ئەڭ تېگىگە ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىي مەخلۇق بولۇش
سۈپىتىدە ئىگە بولىدىغان تۈپ بىئولوگىيىلىك ئىقتىدارى يوشۇ-
رۇنغان بولىدۇ. بىراق، ئىسىم - فامىلىلەردە ئەكس ئەتكەن
بۇنداق ئىقتىدار ئاللىقاچان ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تۈسكە ئىگە
بولۇپ بولغان بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىستېتىك ۋە
ھېسسىي ئۆلچەملەر سۈپىتىدە، ئىسىم - فامىلىلەرگە چەكلەش
خاراكتېرلىك ئەندىزە ۋە رامكىلارنى ھەدىيە قىلغان. ئىپتىدائىي
جەمئىيەتتە ئىسىم - فامىلىلەر پەرقلەندۇرىدىغان ئوبيېكت ئاسا-
سەن ئىجتىمائىي توپۇملار ئىدى. ئەمما، ھازىرقى زامان جەمئى-
يىتىدە، ئويغارلىق دەرىجىسىنىڭ ئۆسۈشى ۋە ئىجتىمائىي ئىش
تەقسىماتىنىڭ مۇرەككەپلىشىشى بىلەن، ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ
شەخسلەرنى پەرقلەندۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ نىسبىتى ئۆرلىدى. ئو-
مۇمىي گەۋدىدىن قارىغاندا، ئىسىم - فامىلىلەر پەرقلەندۇرىدىغان
قاتلام ئوچ بولۇپ، ئۇلار: شەخسلەرنى پەرقلەندۇرۇش، سالاھە-
يىتىنى پەرقلەندۇرۇش ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتىنى پەرقلەندۇرۇش-
تىن ئىبارەت. زامانىۋى جەمئىيەتتە، شەخسلەرنى پەرقلە-
ندۇرۇش - ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئىقتىدارىدۇر. سالاھىيەتنى
پەرقلەندۇرۇش بولسا مىللەت تەۋەلىكى، سىنىپ ئايرىمىسى،
مال - مۈلۈك، ئېتىقاد، پوزىتسىيە قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ. قانداشلىق مۇناسىۋەتىنى پەرقلەندۇرۇش بولسا
ئاتا، ئانا، ئاتا - ئانىلىرى، نىكاھ، قانداش
كىشىلەر قاتارلىق ئىجتىمائىي ئېتىراپچىلىق ئامىللىرىغا بېرىپ
چېتىلىدۇ. ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ سالاھىيەت ۋە قانداشلىق
مۇناسىۋەتىنى پەرقلەندۇرۇش ئىقتىدارى دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگ-
شىپ ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدى، يەنى، ئۇلار-
نىڭ ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتە ئويناىدىغان رولى نىسبەتەن مۇھىم
بولغان بولسا، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە بولسا ئۇنداق ئە-

مەس. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە فامىلىنىڭ ئىقتىدارىدا ئۆز-
گىرىش بولغانلىقى پاكىت. ئەمما بۇ فامىلىنىڭ رولى قالمىغان-
لىقىنى دېرەك بەرمەيدۇ. دەل ئەكسىچە، ھازىرقى زامان مىللەت-
لىرىنىڭ فامىلىلىرى ئۆتمۈش دەۋرلەردىكى نوقۇللا ئۇرۇق،
جەمەتلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۇرىدىغان، نىكاھ مۇناسىۋەت-
لىرىدە تەڭشەش - تىزگىنلەش رولىنى ئۆتەيدىغان، مال -
مۈلۈك ۋارىسلىق ھوقۇقىغا چەكلىمە بەلگىلەپ بېرىدىغان، قان-
داش شەخسلەرنى ئۇيۇشتۇرىدىغان ئىقتىدارىنى ساقلاپ قېلىپ ۋە
ئۇلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، يەنە ئىقتىسادىي، سىياسىي، قانۇنىي
مەنىلەرگە ئىگە بولغان. باشقىچە ئېيتقاندا، فامىلىلەرنىڭ رولى-
دىمۇ مۇڭاپىق كېڭىيىش ۋە «زامانىۋىلىشىش» يۈز بەرگەن.
ئۇيغۇرلاردا قوللىنىلىدىغان فامىلىلەرمۇ يالغۇز جەمەت - ئائىلە
نامى بولۇشلا ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي ئالاقىلەرنى تەرتىپلەيدە-
غان، قانۇنىي رەسمىيەتلەردە مۇھىم پاكىت بولىدىغان، مىراس
ۋە نىكاھ مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇھىم ئۇلچەملىرىدىن بىرى بولىدە-
غان، مۇھىمى نەسىل - نەسەب قارىشىنى تىكلەشكە پايدىلىق
بولىدىغان روللارغا ئىگە بولىدۇ ۋە ئىگە بولۇشى كېرەك.

ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان فامىلىلەر ئارتۇزىدىغان روللارنى
تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

(1) جەمەتچىلىك ئېڭىنى ئويغىتىپ، قانداشلار ئارا ئىچكى
ئىتتىپاقلىقنى ئاشۇرۇش: خۇددى ئىلگىرىكى سەھىپىلەردە كەڭ-
رى بايان قىلىپ ئۆتكەندەك، ئەمەلىي قانداشلىق ۋە ئىجتىمائىي
قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان كىشىلەر ئۇ خىل قانداش-
لىققا نىسبەتەن تونۇشىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر،
مەلۇم نۇقتىدىن تارتىپ ئورتاق بىر فامىلىنى قوللانغاندا، ئۇلار
ئارىسىدا مۇقەررەر رەۋىشتە تەقدىرداشلىق، يىلتىزداشلىق تۇيغۇ-
سى ئېشىپ بارىدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە قانداشلار ئارا ئورتاق ئىجتە-
مائىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا، جەمەت دائىرىسىدە

زور مۇراسىملارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرۇشىغا، ھەربىر ئىشنى مەسلىھەت بىلەن ئىجرا قىلىشقا، شۇ ئارقىلىق پۈتۈن مىللەت دائىرىسىدە جەمەتلەر ھەم پەرقلىق ھەم ئۇيۇشقاق ھالەتنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ.

(2) شەخسلەرنى ۋە جەمەتلەرنى بىر - بىرىدىن ئېنىق ئايرىپ، تەرتىپلىك ئىجتىمائىي ئالاقە تورىنى بەرپا قىلىش: ئۇيغۇرلاردا ئوخشاش ئىسىملىكلەر نۇرغۇن بولۇپلا قالماستىن، ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئوخشاشلارمۇ بىرقەدەر كۆپ. ئەنئەنىۋى ناملاش شەكلى بولغان «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى» گە «فامىلە» قوشۇلۇپ «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + فامىلە» ھالىتىدە قوللىنىلسا، بۇنىڭدىكى پەرقلەندۇرگۈچ ئامىلىنىڭ كۆپەيگەنلىكى سەۋەبىدىن، ئوخشاش ئىسىملىكلەر ۋە ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئوخشاش بولغانلارنىڭمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرۇشى تامامەن مۇمكىن بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئالاقىلەردە ئاتا ئىسمى قىسقارتىلىپ، شەخس ئىسمىلا ئاتىلىدىغان شەكىلگە فامىلە قوشۇلۇپ، شەخس ئىسمى بىلەن فامىلىلا ئېيتىلىدىغان، ھەتتا فامىلىلا ئېيتىلىدىغان ئەھۋال شەكىللەنسە، ئۇنداقتا كىشىلىك ئالاقىلەردىكى نۇرغۇن بىھۇدە سوئال ۋە ئاۋارىچىلىكتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە قاتلىمى ئېنىق كىشىلىك ئالاقە تورىنىڭ شەكىللىنىشىگە پايدىلىق بولىدۇ.

(3) خەلقئارا ئالاقىلەردە باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش راۋان ۋە توسالغۇسىز مۇناسىۋەت قىلىش: فامىلە قوللانغانىكەنمىز، ئۇ فامىلىنىڭ قانداق سۆز بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، خەلقئارا ئالاقىلەرگە ئىشتىراك قىلىدىغان ھەربىر ئۇيغۇر دۆلەت ئاتالايدىغان سەپەرلىرىدە، ئىمزا ۋە باشقا قانۇنىي رەسمىيەتلەرنى ئۆتەشتە، ئۇچ تەرىكىبلىك نامنى ئىشلىتىش ئارقىلىق، نۇرغۇن ئاۋارىچىلىكلاردىن خالىي بولالايدۇ. بۇ ھەقتە كۆپ سۆزلىمىسەكمۇ،

كىشىلەرگە ئايان.

(4) نىكاھ مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەش، نەسلىنى ياخشىلاش: فامىلىنىڭ تۇپ رولىدىن بىرى نىكاھ مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەش ياكى تىزگىنلەش بولۇپ كەلدى. فامىلە ياكى فامىلە سۈپىتىدە قوللىنىلغان ناملارنىڭ قەدىمكى ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمى شارائىتىدە بۇ جەھەتتىكى چەكلەش كۈچى زور بولۇپ، ئومۇمەن ئوخشاش فامىلىلىكلەر ئارا نىكاھ مۇناسىۋىتىنىڭ تىكلىنىشىگە يول قويۇلمىغانىدى. مانا بۇ «ئۇرۇق (ياكى جەمەت) ئىچىدىن نىكاھلانماسلىق پەرھىزى» دۇر. ۋەھالەنكى ئۇيغۇرلاردا جەمەت - ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمى يىمىرىلىپ، جەمەت چۈشەنچىسى زور دەرىجىدە سۇسلىشىپ كەتكەن بولغاچقا، يېقىن تۇغقانلار ئارا تويلىشىش، ھەتتا نەۋرە تۇغقانلارنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشى چەكلىنىشىنىڭ ئەكسىچە، دائىم ھىمايە قىلىندى. بۇ مۇقەررەر ھالدا نۇرغۇن ئىرسىي كېسەللىكلەر ۋە مىللەتنىڭ ئومۇمىي نەسلىدىكى شالغۇتلۇق، سۈپەت جەھەتتىكى چېكىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. فامىلە قان - قېرىنداشلىق، تۇغقانچىلىق باغلىنىشلىرىنى پەرقلەندۈرىدىغان بەلگە - ئالامەت بولۇش سۈپىتىدە، قەدىمدىن بېرى فامىلىلىك مىللەتلەر ئۆنى نىكاھتا لايىق تاللاش ۋە نەسلىنى ياخشىلاشتا پايدىلىنىپ كەلگەن. ئىنسانشۇناس مورگانمۇ ئۆزىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىدە شۇنداق دەيدۇ: «قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولمىغان ئۇرۇقلار ئارىسىدىكى نىكاھتىن، جىسمانىي ۋە ئەقلىي جەھەتتە تېخىمۇ ساغلام بولغان نەسىللەر ئاپىرىدە بولىدۇ.» كۆرۈشكە بولىدۇكى، مۇئەييەن ئۇرۇق مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە قانداشلىق دەرىجىسىنى ئۆلچەم قىلماي، قانداشلارنىڭ ئومۇمىي نامىغا ۋە ئۇنىڭ نىكاھ مۇناسىۋەتلىرىدىكى چەكلەش كۈچىگە سەل قاراپ، يېقىن تۇغقانلار ئارا تويلىشىشنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىدىغان بولسا، ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن كېيىنمۇ چەقدىغان جىسمانىي ۋە ئەقلىي سۈپىتى ناچار، نەسلىدە

چىكىنىش بولغان ئەۋلادلارغا ئېرىشىشتەك ئاچچىق مەۋنى تېتىتىۋ
ۇېرىشى مۇمكىن.

فامىلە ئىسلاھاتى ۋە پەرزەنتلەرنى سۇيەتلىك تۇغۇپ، سۇيەتـ
لىك تەربىيەلەشنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلاردا
قانداش كىشىلەر ئورتاق فامىلە قوللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا،
شۇ فامىلىلەرنى نىكاھ ئىشلىرىدا مۇھىم ئۆلچەم قىلىشلىرى
لازىم. ئەگەر فامىلىداشلار ئورتاق فامىلىسى بار تۇرۇقلۇق، يەنە
ئۆزئارا نىكاھلىنىشتىن خالىي بولالمىسا، ئۇنداقتا فامىلىنىڭ بۇ
جەھەتتىكى رولى تولۇق ئارتقۇزۇلمىغان بولىدۇ. شۇڭا فامىلە
ئىسلاھاتى (دەسلەپتە فامىلە قوللىنىش ۋە كېيىنكى فامىلە ئۆزـ
گەرتىش ئىسلاھاتلىرى) دا ئورتاق قوللىنىدىغان ھەم ئورتاق ئېـ
تىراپ قىلىشقا ئېرىشەلەيدىغان ئۆلچەم بولۇشى زۆرۈر. يەنى
مۇناسىق ئۆلچەم قان ـ قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتنى، تۇغقانچىلىق
مۇناسىۋەتنى پەرقلەندۇرۇشكە پايدىلىق بولۇشى، توي ـ نىكاھ
ئىشلىرىدا ئىلمىي ۋە ئەمەلىي قوللىنىشچانلىققا ئىگە بولۇشى،
شۇ ئارقىلىق ئەۋلادلارنى سۇيەتلىك تۇغۇش ھەم تەربىيەلەشكە
پايدىلىق بولۇشى لازىم. مەيلى ئاتا تەرەپنىڭ فامىلىسىنى قوللـ
نىشتا بولسۇن ياكى ئانا جەمەتنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىشتا بولـ
سۇن ۋە ياكى ئىككى جەمەتنىڭ فامىلىسىنى بىرلىكتە قوللىنىشتا
بولسۇن، مەلۇم ئۆلچەملەرگە رىئايە قىلىش كېرەك. بۇگۈنكى
دەۋردە، كۆپىنچە رايونلاردىكى كىشىلەرنىڭ نىكاھ ئوبيېكتىنى
تاللاش دائىرىسى تار ۋە كىچىك بولۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا،
فامىلىلەرنىڭ ئوخشاپ قالماسلىقىغا دىققەت قىلىش لازىم. قىسـ
قىسى، فامىلە ئىسلاھاتى بىلەن ئەۋلادلارنى سۇيەتلىك تۇغۇپ ـ
تەربىيەلەشنىڭ مۇناسىۋىتى، فامىلىلەرنىڭ نىكاھ ئىشلىرى ۋە
ئەۋلادلارنى سۇيەتلىك تۇغۇشقا كۆرسىتىدىغان ئىجابىي تەسىرى
قاتارلىقلار ئۇيغۇر فامىلە ئىسلاھاتىدا دىققەت ئېتىبارىمىزنى قوزـ
غاشقا تېگىشلىك مەسىلىلەر بولۇشى زۆرۈر.

(5) مال ـ مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ ئۆلچەـ
مى بولۇش: فامىلە كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا مەۋجۇت بولۇپ، ئەمەـ
لىي ئاساسقا ئىگە «نىكاھ مۇناسىۋىتى ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى
پەرقلەندۇرۇش» رولىغا ئىگە بولغاندىن سىرت، بۇ يەردە يەنە
ۋارىسلىق ھوقۇقى مەسىلىسىمۇ مەۋجۇت. ئەنئەنىۋى فامىلىچەـ
لىك تۈزۈمىدە، فامىلە نىكاھ بىلەن مال ـ مۇلۇك مىراسخورلۇـ
قىنىڭ ئۆزۈن مەزگىللىك مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
مال ـ مۇلۇك ۋارىسلىقى مەسىلىسىدە قانۇن، ئەخلاق قاتارلىق
ئامىللارغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كەلسىمۇ، ئەمما ھازىرقى
رىئال ئەھۋال ۋە مەدەنىيەت دەرىجىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا،
فامىلە مۇقەررەر ھالدا ۋارىسلىق ھوقۇقى مەسىلىسىگە بېرىپ
چېتىلىدۇ. شۇڭلاشقا، فامىلىنى ئەقلىگە مۇۋاپىق قوللىنىش ۋە
ئىسلاھ قىلىش ـ سىياسىي خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان بىر
تۈرلۈك مۇھىم ئىسلاھات تەدبىرى بولۇپ سانىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا
ئەنئەنىۋى شەكىلدىكى مىراس ھوقۇقى ئۇقۇمى بار، شۇنداقلا
ئۇنىڭ ئىنچىكە پرىنسىپلىرى بار. بۇنداق ئۇقۇم ۋە ئۇنىڭ ئىپا
دىلىنىش شەكىللىرى ئىسلام دىنىدىكى مىراسقا ئالاقىدار ئەھكامـ
لاردىن، خەلقنىڭ ئەخلاقىي تۇيغۇلىرى ۋە ئەنئەنىسىدىن كەلـ
گەن. شۇنداقلا ھازىرقى زامانىدىكى مال ـ مۇلۇككە ۋارىسلىق
قىلىش مەسىلىسى كۆپىنچە دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك قانۇن نىزامـ
لىرى بويىچە ھەل قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار فامىلە قوللانغاندا جەمەت
ئىگىلىرى ياكى ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ جەمەت ياكى ئائىلە ئەزالـ
رىغا فامىلىسىنى ھەدىيە قىلىشى، ئىشلىتىشنى تەلەپ قىلىشى
ۋە رۇخسەت قىلىشى ـ ئەمەلىيەتتە شۇ ئەزالارنىڭ جەمەت
ياكى ئائىلە مال ـ مۇلكىدىن ئۆزىگە مۇناسىپ مال ـ مۇلۇك
مىراس ئېلىش ھوقۇقىنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى، باشـ
قىچە ئېيتقاندا، ئۇلارغا ئائىلە مال ـ مۇلكىدىن مىراس ئېلىش
ھوقۇقىنى بەرگەنلىكى بىلەن مەلۇم مۇناسىۋىتى بارلىقىنى بەـ

لىشلىرى زۆرۈر. بۇ ئەھۋال بولۇپمۇ ئەرلەر نىكاھىغا ئالغان ئاياللار ۋە بېقىۋېلىنغان بالىلارنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقى مەسىلىسى ده تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، بېقىۋالغان بىر بالىنىڭ بېقىۋالغۇچىنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىشى ياكى بېقىۋالغۇچى بېقىۋېلىنغۇچىنىڭ ئۆز فامىلىسىنى ئىشلىتىشكە رۇخسەت قىلىشى — ئەمەلىيەتتە بېقىۋېلىنغۇچىنىڭ بېقىۋالغۇچى ئائىلە مال - مۈلكىدىن مىراس ئېلىش ھوقۇقى بارلىقىنى ئېتىراپ قىلغانلىقنىڭ بەلگىسىدىن بىرى بولۇپ ئىپادىلىنىشى كېرەك. ئەلۋەتتە، بۇ مەلۇم بالىلارنىڭ باشقىلارنىڭ فامىلىسىنى خالىغاچە ئىشلىتىۋېلىپ، شۇ فامىلىلىك جەمەتلەردىن مىراس تەلەپ قىلىشتەك مەنىسىز قىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، بەلكى ئۇ فامىلىنىڭ قانۇنىي رويخەتكە پۈتۈلۈشىنى شەرت قىلىدۇ. مەلۇم ئائىلە شۇ ئائىلىنىڭ مەلۇم ئەزاسىنى قانۇن بويىچە ۋارىسلىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلغاندا، بۇ ئەلۋەتتە ئۇنىڭ فامىلىسىدىنمۇ مەھرۇم قېلىشتىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمما، فامىلىنى ئەركىن تاللاپ ئىشلىتىش ھوقۇقى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەھۋاللاردا زىددىيەت كۆرۈلۈشى مۇمكىن. بۇ جەھەتتىكى كونكرېت مەسىلىلەر فامىلە قوللىنىش داۋامىدا ئەھۋالغا قاراپ ھەل قىلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ فامىلىنىڭ مال - مۈلۈك ۋارىسلىق ھوقۇقىغا چېتىلىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ.

(6) مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى يېغىش ۋە قايتا ئايان قىلىش: فامىلىدە ئۇقۇلىدىغان مەنە فامىلە قىلىپ تاللىۋېلىنغان سۆزنىڭ مەنىسىدىن كەڭ ھەم چوڭقۇر بولىدۇ. بولۇپمۇ، ئاڭلىق رەۋىشتە قەدىمكىگە سېغىنغان، مەدەنىيەت ئىزلىرىنىزدىن بېشىنى رەت بېرەلەيدىغان سۆزلۈكلەرنى فامىلە قىلىپ ئىشلىتىش بوسۇغىسىدا تۇرغان ئۇيغۇرلار ئۈچۈن، ئەجدادلارنىڭ شانلىق ئىش - ئىزلىرىدىن، يۇرتنىڭ گۈزەل نامىلىرىدىن، ئەتراپىمىزنى ئوراپ تۇرغان، شۇنداقلا ئەجدادلار يارىتقان ئەشيا نامىلىرىدىن، بىپايان

مۇھىت ۋە ھادىسات نامىلىرىدىن... ئېلىنغان فامىلىلەر ئۆتكەن دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى فامىلە دائىرىسىگە يېغىپ قايتا ئىپادىلەشكە، مەدەنىيەت روھىنى كەلگۈسىگە ئۇلاشقا پايدىلىقتۇر. بۇنداق مەدەنىيەتنىڭ ئائىلىۋى مەدەنىيەت ۋە جەمەت مەدەنىيىتى شەكىلىدە ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇقەررەر ئەھۋال بولۇپ، فامىلە سەۋەبىدىن ئائىلىلەر، جەمەتلەر ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىزلىرىنى ئەسلەيدۇ، قازىدۇ، رەتلەيدۇ، نەسەبنامىچىلىك ۋە شەجەرىچىلىك يۈكسىلىدۇ، ئائىلە تەربىيىسىنىڭ مۇھىم ئەندىزىسى شەكىللىنىدۇ ۋە كۆپىيىدۇ، كىشىلەردىكى تەنھالىق ۋە كەمتۈكلۈك تۇيغۇسى يوقۇلىدۇ... مانا مۇشۇنداق تەرز- دە مىللەت دائىرىسىدە ئويغارلىق دەرىجىسى كۈنسايىن ئېشىپ بارىدۇ. خۇددى ئابدۇقادىر جالالىدىن ئېيتىپ ئۆتكەندەك «فامىلە مەسىلىسى ھەرگىزمۇ ئاددىي مەنىدىكى نەسەب مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى بىر خىل قېزىشتۇر، ئۆزىنى تونۇشتۇر، شۇنداقلا ئېغىر مەسئۇلىيەتتۇر.»①

فامىلە خەلق ئارىسىدا شەكىللىنىدىغان ۋە ئىشلىتىلىدىغان نام بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۈگۈنگە قەدەر ھازىرقى زامان دۆلەت قانۇنلىرى ۋە ئۇلارنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، قان - قېرىنداشلىق، نىكاھ مۇناسىۋىتى، مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش قاتارلىق بىر قاتار مەسىلەرنى ھەل قىلىشتا ئويلىنىشقا تېگىشلىك بىر ئاساس سۈپىتىدە رول ئويناپ كەلدى. ئەلۋەتتە، فامىلە ئۆزى كۆرسىتىپ بېرىدىغان قانداشلىق مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزىگە تەڭ بولمايدۇ. ئۇنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، قانۇنىي، ئەخلاقىي ۋە ھېسسىي جەھەتتىكى روللىرى ئۇنىڭ بىئولوگىيىلىك مەنىسىدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدۇ. فامىلە ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، جەمەت (ئۇرۇق) سىرتىغا نىسبەتەن قانداشلىق

① ئابدۇقادىر جالالىدىن: «نەسەب، فامىلە، سالاھىيەت»، «مىراس» ژورنىلىنىڭ 2002 - يىللىق 3 - سانىغا بېسىلغان.

لىق مۇناسىۋەتنى پەرقلەندۈرۈش، ئىچكى قىسمىغا قارىتا جەمەت-
داشلارنى ئۈيۇشتۇرۇشنىڭ دەل ۋە توغرا بەلگىسى بولالمايدىغان
بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى،
ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە فامىلىنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ۋە
مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتىنى پەرقلەندۈرۈش
رولىغا، ھەمدە ئۇنىڭ شەخسلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش
رولى ۋە ئەھمىيلى ئىشلىتىلىش رولىغا تەڭ ئېتىبار بېرىش پرىن-
سىپى — كىشىلەر ئالدىن ئويلايدىغان مەسىلىگە ئايلىنىدۇ.

بىز ئۇيغۇر فامىلىلىرىنىڭ ئائىلە ۋە جەمەتلەرنى تەبىقە ۋە
دەرىجە جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈشتەك ئەھمىيىتىنىڭ بولۇشىنى
تەشەببۇس قىلمايمىز. ھازىرقى ئۇيغۇرلار مەيلى ئۆز فامىلىسىنى
«تەڭرىقۇت»، «قاراخان»، «تېكىن»، دەپ ئاتىسۇن، ياكى
«مىڭ بېشى»، «تۆرە»، «چوڭ» دەپ ئاتىسۇن، ۋە ياكى «ئەل-
لامە»، «مەۋلانە»، «خوجا»، «ئىشان» دەپ ئاتىسۇن، بۇنداق
فامىلىلەرنىڭ ئەينى دەۋرىدىكىدەك رولغا ئىگە بولۇشىنى كۆپ
تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. تەبىقە تۈسىگە ئىگە فامىلىلەر قول-
لىنىلدى دېگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ھامان رىئال تۇر-
مۇش ھالىتىدىن كېلىدۇ. بۇ فامىلە تاللاشتىلا ئەمەس، بەلكى
فامىلە قوللىنىشتا ئەسلەشكە ئەرزىيدىغان نۇقتىدۇر.

فامىلە قوللىنىشنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئېلىپ كېلىدىغان
پايدىلىرى يۇقىرىقىلار بىلەن چەكلەنمەيدۇ. بۇ يەردە پەقەت ئۆز
پىكرىمىزنى قىسقىچىلا ئوتتۇرىغا قويدۇق. فامىلە قوللىنىش
تەشەببۇسلىرىنىڭ كۈنسېرى كۆپ ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقانلىقى،
نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ فامىلە قوللىنىشقا مايىل بولۇۋاتقانلىقى -
ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ فامىلىنىڭ ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتكەن-
لىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. ئىشىنىمىزكى، سىستېمىلىق،
مىللىي خاسلىققا ئىگە تۇراقلىق فامىلىلەر كەلگۈسى ئىشلىتىلىش
جەريانىدا، ئۆزىنىڭ تېخىمۇ كۆپ ئەھمىيىتىنى نامايەن قىلىدۇ.

12. تولۇقلىما

(1) ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقاتىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ئىك-
كى كەلىمە

مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى، تەقدىرى ۋە تەرەققىياتىغا مۇناسى-
ۋەتلىك زور ۋەقە ۋە ئىسلاھاتلاردا، ھەممە كىشىنىڭ ئۆز ئىقتى-
دارلىرىغا يارىشا سالاھىيەت بىلەن ئاشۇ ۋەقەلەرگە، ئىسلاھاتلارغا
ئۆزىنى ئايام ئولتۇرماي ئىشتىراك قىلىشى — ئۇيغۇر مىللىتى-
دىكى ئېسىل روھلاردىن بىرى بولسا كېرەك. شۇنىڭ جۈملىسى-
دە، ئۇيغۇر فامىلىلىرى مەسىلىسى ھەققىدىكى تۇنجى ئىزدىنىش-
لەر باشلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي، قولىدا قەلەم توختايدىغانلىكى
ئىلىم ساھىبلىرىنىڭ ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىش مەسىلىسى
ھەققىدە مۇلاھىزە ۋە پىكىر يۈرگۈزۈۋاتقانلىقىنى، ياكى شۇنىڭغا
ئىنتىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز.

خۇددى «فامىلەشۇناسلىق ھەققىدە» دېگەن مەزمۇندا سۆز-
لەپ ئۆتكەندەك، ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق ئىنسانشۇناسلىق ئىل-
مىنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە ياۋروپادىكى فرانسىيە، گېرمانىيە
ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە 18 - ئەسىردىن تارتىپ باشلانغان
ۋە تەدرىجىي مۇكەممەللىشىپ مۇستەقىل بىر پەنگە ئايلانغان.
دۆلىتىمىزدە بولسا خەنزۇ مىللىتىدە يېغىلىق دەۋرىدىلا
ئىسىم - فامىلەشۇناسلىققا ئائىت خاس ئەسەرلەر بارلىققا كېلىش-
كە باشلىغان. ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئۆتە-
كەن دەۋرلەردىكى بەزى ئەسەرلەردە، مەسىلەن، «دىۋانۇ لۇغاتىت
تۈرك» دە كىشى ئىسىملىرى ھەققىدىكى خاتىرە ۋە بايانلارنىڭ
بارلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، خېلىبۇرۇنلا باشلانغان، دەپ قارىيا-
لىساقمۇ، ئەمما ھەقىقىي، ئىلمىي مەنىدىكى ئىسىم - فامىلەشۇ-
ناسلىق تەتقىقاتى 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا باشلاندى. قايتا
ئويغىنىۋاتقان، تەرەققىيات ۋە مەۋجۇتلۇق ھەققىدە قايتا ئويلە-

نىشتەك ئەقىلگە كەلگەن مىللەت ئۇچۇن بۇنى مىللىي ئويغىنىش-
نىڭ مۇھىم بەلگىسى دېمەي بولمايدۇ. ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلە-
شۇناسلىق تەتقىقاتىدا دەسلەپتە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە
مۇلاھىزىلەر كۆپرەك ئېلىپ بېرىلدى، ماقالە - ئەسەرلەر يېزىل-
دى. تارىختىن، ئانا تىلىنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىدىن مەلۇما-
تى بار پېشقەدەم ئىلىم ساھىبلىرى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى
ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن تەتقىق قىلدى. پېشقەدەم تارىخچى،
تىلشۇناس ئىبراھىم مۇتىئىي ئەپەندى ئۆز تەتقىقاتلىرىدا ئۇيغۇر
كىشى ئىسىملىرىگە تارىخىي نۇقتىدىن نەزەر سېلىپ شەرھلىدى؛
تىلشۇناس خەمىت تۇمۇر ئەپەندى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى
خەنزۇ جامائەتچىلىكىگە تەتقىقات شەكلىدە تونۇشتۇردى؛ تەزكە-
رەشۇناس نۇرمۇھەممەد دۆلەتىي ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى قە-
لىپلاشتۇرۇش مەسلىسىدە كۆپ ئىجتىھاد كۆرسەتتى ۋە فامىلە
قوللىنىش تەشەببۇسىنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغۇچىلاردىن
بولۇپ قالدى؛ ئابدۇرەئوف پولات تەكلىماكانىي ئۇيغۇر تىلى ۋە
كىشى ئىسىملىرىغا ئالاقىدار تەتقىقاتلىرىدا ئىسىم، لەقەم، تە-
خەللۇس ۋە فامىلە ھەققىدە يېڭى تەكلىپ - پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا
قويدى؛ مۇتەللىپ سىدىق قاھىرىي ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى
تەتقىقاتىغا زور ئەجىر سىڭدۇرۇپ، «ئۇيغۇر كىشى ئىسىم-
لىرى»، «ئىسىم قويۇش قوللانمىسى»، «كىشى ئىسىملىرى ۋە
ئۇنىڭ مەنىسى» قاتارلىق خاس ئىسىمشۇناسلىققا بېغىشلانغان
ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى مەدەنىيىتىنىڭ
ياخشىلىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۇچۇن چوڭ ئاساس سېلىپ بەردى.
بۇنىڭدىن باشقا ئابدۇللاھ مۇھەممەد ئۇمىدىيار، ئابدۇكېرىم راخ-
مان، ئىمىن تۇرسۇن، ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا، يولۋاس راشىد-
دىن، ئارسلان ئابدۇللاھ، ئىسمەت قاسىم، ئىسمايىل تۇمۇرى،
غوجا ئەھمەد يۇنۇس، سانىيە قەمبەر، شەۋكەت دۆلەتىي، تۇر-
سۇنئاي ساقىم، غەيۇر ئابدۇقادىر ... قاتارلىق ئىلىم ساھىبلىرى

ساپ ئىسىمشۇناسلىق تەتقىقاتىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، فامىلە، لەقەم
ۋە فامىلە تۇسىدىكى باشقا ناملار ھەققىدىكى پايدىلىق تەكلىپلەر-
نى جامائەتتىن ئايماي ئوتتۇرىغا قويدى. دەرۋەقە ئاشۇ ئىلىم
ساھىبلىرىنىڭ ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىدىكى ئىزدە-
نىشلىرى ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقاتىنىڭ باشلىنىشىغا، قانات
يېيىشىغا، ھەمدە ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق ئىلمىنىڭ
دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللىنىشىگە تۇرتكە بولدى. يۇقىرىقى ئە-
لىم ساھىبلىرى ئىچىدە خەمىت تۇمۇر، ئابدۇرەئوف پولات تەكـ
لىماكانى، مۇتەللىپ سىدىق قاھىرىي، نۇرمۇھەممەد دۆلەتىيلەر
ئۆز تەتقىقاتلىرىدا ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىشنىڭ مۇمكىنىيەتـ
لىرى ۋە زۆرۇرىيەتلىرى ھەققىدىكى سەمىمىي تەشەببۇسلىرىنى
ئوتتۇرىغا قويغۇچى ئاۋانگارتلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك،
ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىلىرى ئوستىدە ئېلىپ بېرىلغان دەسلەپكى
تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە ئۇيغۇر فامىلىلىرى ئوستىدىكى تەتقىقات
ۋە تەشەببۇسمۇ قانات يېيىپ، زور بىر تۇركۇم ئىلىم ساھىبلىرى
فامىلە تەتقىقاتى ۋە فامىلە تەشەببۇسىغا ئۆزىنى بېغىشلاپ، مىل-
لەتنىڭ بۇ خاسىيەتلىك چوڭ ئىشى ئۇچۇن كۆپ تەر تۆكتى.
غەيرەتجان ئابدۇللاھ كالدىر ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقاتىنى چوڭ-
قۇرلاشتۇرغاندىن سىرت، مەتبۇئات يۈزىدە كۆپ قېتىم تەشەببۇس
چىقاردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇر فامىلىلىرى ساھەسىگە
مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر تەتقىقاتىغا كۆپ ئىلىم ساھىبلىرى
ئىشتىراك قىلىپ، ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىشنىڭ مۇمكىنچە-
لىكىنى تولۇق كۆرسىتىپ بەردى ۋە ئىجادچان لايىھەكارلاردىن
بولۇپ قالدى. ياش ئىلىم ساھىبلىرىدىن يۈسۈپ ئىگەم، ئەسەت
سۇلايمان، ئابدۇقادىر جالالىدىن... لار ئۇيغۇر فامىلىلىرىدىكى
ئىنچىكە مەسىلىلەر ئوستىدىكى ئىلغار پىكىرلىرىنى مەتبۇئات
يۈزىدە جامائەتچىلىككە ئاشكارا قىلدى. قىسقىسى، فامىلە ھەققە-
دىكى تەتقىقات باشلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇيغۇر فامىلىلىرىنىڭ

تارىخى، كېيىنكى تەقدىرى، كىشىلگۈسىدىكى شەكلى، ئەندىزىسى . . . ھەققىدىكى تۈرلۈك لايىھىلەر كۆپلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئۇيغۇرلاردا ئىسىم ـ فامىلەشۇناسلىق ئىلمىنىڭ شەكىللىنىپ قالغانلىقىدىن، شۇنداقلا مۇھىمى ئۇيغۇرلارنىڭ پات ئاردا فامىلىلىك مىللەت بولۇپ قالمىغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

فامىلە قوللىنىش — ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ زور ۋەقەدۇر. شۇ سەۋەبتىن، ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقاتى ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن تەشكىللىك ئىلىپ بېرىلىشقا مۇيەسسەر بولدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ باش رەئىسى ئابلەت ئابدۇرىشىت ۋە دۆلەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى تۆمۈر داۋامەت ۋە يەنە باشقا مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ تۇللىشى ۋە ماسلىشىشى بىلەن، 2001 ـ يىلى 2 ـ يانۋاردىن باشلاپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئابدۇقادىر نەسرىددىنىنىڭ مەسئۇلىقىدا، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق كومىتېتىنىڭ مۇدىرى مۇھەممەد ئەلى ئابدۇرېھىم ۋە سابىق مۇدىرى ئەلى زاھىد، تىلشۇناس، مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىلەر، تەزكىرەشۇناس، زورنالىست نۇرمۇھەممەد دۆلەتىي، تىلشۇناس ئابلىز ياقۇپ، ئەنسەردىن مۇسا، سابىت روزى، پەرھات جىلان، فامىلە تەتقىقاتىنىڭ ۋە تەشەببۇسىنىڭ ئاۋانگارتلىرىدىن بىرى بولغان ياش ئىلىم ساھىبى، تارىخشۇناس غەيرەتجان ئابدۇلاھ كالدىر قاتارلىق زاتلاردىن تەشكىل تاپقان ئىلمىي ئويۇشما ـ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشنى تەتقىق قىلىشقا ئېتەكچىلىك قىلىش گۇرۇپپىسى» قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر فامىلەشۇناسلىقى بويىچە بەزى تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى. مىللەت دائىرىسىدە ئومۇميۈزلۈك فامىلە قوللىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى تولۇق تونۇپ

يەتكەن مىللەت رەھبەرلىرى فامىلە تەتقىقاتىنى بۇاستە تەشكىللەشتەك ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. ئاپتونوم رايونلۇق رەئىسى ئابلەت ئابدۇرېشىت 2002 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يىغىن زالىدا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىش ۋە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشىنى قېلىپلاشتۇرۇش زۆرۈرلۈكى، مۇھىملىقىنى مۇلاھىزە قىلدى ۋە نۇقتىلىق تەكتىلىدى.① ئارقىدىنلا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى دۆلەت دەرىجىلىك ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات بازىسىنىڭ قارمىقىدا پروفېسسور ئازات رەخمىتۇللا سۇلتان، پروفېسسور ئارسلان ئابدۇللاھ تەھۋر ئەپەندىلەرنىڭ مەسئۇللۇقىدا 2002 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا «ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقات يىغىنى» چاقىرىلدى ۋە ئۇيغۇر فامىلىلىرى ھەققىدە مۇتەخەسسىس ـ ئالىملار قىممەتلىك پىكىرلىرىنى، لايىھىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەزكۇر بازا قارمىقىدا ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقاتى بويىچە كۆپ قېتىم مۇھاكىمە ئۇيۇشتۇرۇلدى ۋە تەتقىقات پىلانى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى.

كۆرۈشكە بولمىدۇكى، ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىش تەشەببۇسى، بۇ ھەقتىكى ئالاقىدار تەتقىقاتلار ئەسىر ھالقىش پەيتىنىڭ ئالدى كەينىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتى ساھەسىدىكى «قىزىق نۇقتا» سۈپىتىدە نۇرغۇن ئىلىم ساھىبلىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن شەخسلەر فامىلىلەر ھەققىدە بۇاستە مۇلاھىزىلەرنى يۈرگۈزگەن بولسا،

① «شىنجاڭ گېزىتى» (ئۇيغۇرچە). 2002 ـ يىلى 17 ـ ئاپرېل سانى، 1 ـ بەت.

يەنە باشقا نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار ئۆز تەتقىقاتلىرىدا بۇ مەسىلىگە ئوخشىمىغان شەكىللەردە يانداشتى. تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانمىغان بولسىمۇ، ئەمما مىللەتنىڭ فامىلە قوللىنىش مەسىلىسىگە ئېتىبار بىلەن قارايدىغان نۇرغۇن كىشى يۇقىرىقى تەشەببۇس ۋە ئىزدىنىشلەرنىڭ تۇرتكىسىدە دەرھال مۇۋاپىق فامىلە تاللىۋېلىپ ئىشلىتىشكە باشلىدى. تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقاتى ۋە فامىلىلەرنى ئومۇميلاشتۇرۇش ئىشى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ يار دىمىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى، شۇنداقلا ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقاتى شەخسىي تەتقىقاتتىن پىلانلىق، سىستېمىلىق گۇرۇپپىۋى تەتقىقاتقا قاراپ تەرەققىي قىلدى. بىز ئۇيغۇرلاردا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ۋە ئېلىپ بېرىلغۇسى فامىلە تەتقىقاتىنى مۇنداق بىر قانچە قەدەم باسقۇچقا بۆلۈشىمىز مۇمكىن: (1) فامىلە تەشەببۇسى خاراكتېرىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقات؛ (2) ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىسىگە ئالاقىدار لايىھە تەتقىقاتى؛ (3) ئۇيغۇرلار فامىلە قوللىنىۋاتقان ۋە فامىلە قوللىنىپ بولغاندىن كېيىن چىققان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا بېغىشلانغان تەتقىقات؛ (4) ئۇيغۇرلار فامىلىلىك مىللەتكە ئايلىنىپ بىر مەزگىل ئوتكەندىن كېيىنكى «ئۇيغۇر فامىلىلىرى تارىخى» بويىچە تەتقىقات. كۆرۈشكە بولىدۇكى، ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشلەر بىرىنچى ۋە ئىككىنچى باسقۇچقا تەۋە بولۇپ، بۇنىڭ بەزىسىدە كېيىنكى ئىككى باسقۇچتىكى تەتقىقاتنىڭمۇ ئىزناللىرى بار. ئىشىنىمىزكى، مۇشۇنداق توختاۋسىز ئىزدىنىش ۋە تەرغىباتلار نەتىجىسىدە، ئۇزاق ئۆتمەي بۇ خەلق — پارلاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە، 21 - ئەسىردە چوڭقۇر ۋە ئېغىر خىرىسنى ھېس قىلىپ يېتىشكە ئۇلگۇرگەن ئۇيغۇرلار فامىلىسىزلىك ھالىتىدىن فامىلىسى بار بولغان مەنزىلگە قەدەم قويغۇسى.

(2) فامىلە قوللىنىشنى ئومۇملاشتۇرۇشتا، مەمۇرىي ۋاسىتىنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا

فامىلە قوللىنىش مەسىلىسىدە قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ فامىلە قوللىنىشىنى ئومۇملاشتۇرۇشى بىلەن يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانداىكى مىللەتلەرنىڭ فامىلە قوللىنىشنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئوسۇلى دېگەندەك ئوخشاپ كەتمەيدۇ. روشەنكى، قەدىمكى فامىلىلەر ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ئىستىخىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئەمما فامىلە ئەنئەنىسىنى ئۈزۈپ قويغاندىن كېيىن ئۇنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرگەن ياكى كەلتۈرمەكچى بولغان مىللەتلەرنىڭ فامىلىنى قايتا ئومۇميلاشتۇرۇشتىكى تەدبىرلىرى قەدىمكىگە دېگەندەك ئوخشاپ كەتمەيدۇ. بولۇپمۇ فامىلىلەرنىڭ قايىتىدىن تۇراقلىق تەرزدە ئىشلىتىلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ھەر خىل ئامىللارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مىللەتلىرىدە فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە قوللىنىلغان ئاڭ مۇھىم تەدبىر — فامىلە ھەققىدىكى قانۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشىدۇر. يەنى، ھازىرقى زامان مىللەتلىرىدە فامىلە قوللىنىشنى ئومۇملاشتۇرۇش كۆپىنچە مەمۇرىي ۋاستىلەرگە تايىنىپ ئەملىگە ئاشقان ۋە ئەملىگە ئاشالايدۇ. چەت ئەل مىللەتلىرىدىكى ئەھۋاللار بۇنىڭغا بىر تىپىك مىسال بولىدۇ. 1870 - يىلى ياپونىيە ھۆكۈمىتى پۇقرالارنىڭ فامىلە قوللىنىشىغا رۇخسەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما پۇقرالار فامىلە قوللىنىشقا جۇرئەت قىلالماي، بۇ ئىشنى كېچىكتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، 1875 - يىلى ياپونىيە ھۆكۈمىتى قايتا قارار چىقىرىپ، ھەر بىر پۇقرانىڭ جەزمەن فامىلە قوللىنىشىنى بەلگىلەپ قانۇن تۈرغۇزدى. نەتىجىدە پۈتۈن ياپونلارنىڭ فامىلىلىك بولۇشى ئەملىگە ئاشتى. («ياپونلارنىڭ فامىلىسى» گە قارالسۇن.) تۈركىلەرمۇ ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال 1934 - يىلى قوزغىغان فامىلە ئىنقىلابى جەريانىدا تۈزۈلگەن «سويئات قانۇنى» نىڭ تۈرتكىسىدە

ئاندىن فامىلىلىك مىللەتكە ئايلاندى. («تۈركلەرنىڭ فامىلىسى» گە قارالسۇن). ياۋروپادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەردە فامىلە قوللىنىش ئوتتۇرا ئەسىرلەردە باشلانغان. ئۇ ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى، خرىستىئان دىنىنىڭ تارقىلىشى، نوپۇس بىر قەدەر كۆپ توپلاشقان شەھەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى، يېزا نوپۇسىنىڭ ئېشىپ بېرىشى، ھەرقايسى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سودا ـ تىجارەت ئالاقىسى ۋە كۆچمەنلەرنىڭ كۆپىيىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قانۇنىي ۋاستىلەرنىڭ فامىلە قوللىنىشنى ئومۇملاشتۇرۇشقا كۆرسەتكەن تەسىرى زور. ناپالېئون تارقىتىپ، 1804 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان مەشھۇر قانۇن دەستۇرى ـ «فرانسىيە ھەق تەلەپ قانۇنلىرى توپلىمى» ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەردە فامىلىنىڭ تەرەققىياتى، جۈملىدىن تېخىمۇ كەڭ ئومۇملىشىشىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. مەزكۇر قانۇنلار توپلىمىدا ھەربىر پۇقرانىڭ جەمەت نامى بولغان فامىلىلەرنى جەمەت ئىچىدە ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش مەجبۇرىيىتى بار، دەپ بەلگىلەنگەن بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئەينى چاغدا فرانسىيە تىزگىنلەپ تۇرغان يېقىن ئەتراپتىكى دۆلەتلەرنىڭمۇ شۇنداق قىلىشى تەلەپ قىلىنغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ياۋروپادا فامىلە ئىشلىتىش ئەۋج ئالدى ۋە ئومۇملاشتى. ئاسىيا ۋە ئافرىقىدىكى قىسمەن دۆلەت ۋە رايونلاردا، بەزى مىللەتلەرنىڭ فامىلە قوللىنىشنى ئومۇملاشتۇرۇشى غەرب مۇستەملىكچىلىكىنىڭ تەسىرىدىن بولغانىدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پورتۇگالىيە، گوللاندىيە ۋە ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرى سىرىلانكىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، سىرىلانكىلىقلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلىلىرىدە زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. يەنى سىرىلانكىلىقلارنىڭ فامىلىسى ئالدىدا، ئىسمى كەينىدە كېلىدىغان ئاملاش ئۇسۇلى ياۋروپالىقلارنىڭ ئىسىم ئالدىدا، فامىلە كەينىدە كېلىدىغان ئاملاش شەكلىگە ئورۇن بەردى. پورتۇگالىيەگە تەۋە ئافرىقا مۇستەملىكىلىرى مەجبۇرىي ھالدا ئۆزىنىڭ فامىلىلىرىدىن ۋاز كېچىپ، ئاق

تەنلىك پورتۇگال قۇلدارلىرىنىڭ فامىلىلىرىنى ئىشلەتتى. فامىلىسىپسىنلىكلەرمۇ ئىسپانىيە مۇستەملىكچىلىرى 1849 ـ يىلى 1 ـ ئايدا تارقاتقان ئالۋان ـ ياساق پەرمانى سەۋەبىدىن، مەجبۇرىي ھالدا ئىسپانلارنىڭ فامىلىسىنى ئىشلىتىشنى باشلىدى. فىلىپپىنلىكلەرنىڭ ئىسىم ـ فامىلىلەرنىڭ توغرا ئىشلىتىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1921 ـ يىلى «ئىسىم ـ فامىلە قانۇنى» نى ئېلان قىلدى. ئەسلىي فامىلىسىز مىللەت تايلاندلىقلار 1912 ـ يىلى 3 ـ ئايدا «فامىلە ئىشلىتىش نىزامى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئومۇمىيۈزلۈك فامىلە ئىشلىتىشكە باشلىدى.①

يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن مەمۇرىي ۋاستىلەرنىڭ فامىلىنى بىر مىللەتتە ئەڭ تېز سۈرئەتتە ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلىرىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلغانىدى. مەسىلەن، ئابدۇرەئۇف پولات تەكلىماكانىي «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىغا دائىر ئىككى مەسىلە» نامىلىق ماقالىسىدە، بىر مىللەتتە ئومۇمىيۈزلۈك فامىلە قوللىنىشنىڭ مۇئەييەن مەمۇرىي پەرمانسىز ئىشقا ئاشمايدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدى. يۇقىرىدا نامى زىكرى قىلىنغان «فامىلە قوللىنىشنى تەتقىق قىلىشقا بېتەكچىلىك قىلىش گۇرۇپپىسى» دىكى زاتلارمۇ «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىش توغرىسىدا لايىھە» دە، فامىلە قوللىنىشنى ئومۇملاشتۇرۇشتا رويخەتكە ئېلىش، ھۆكۈمەت تەستىقى قاتارلىق شەكىللەر بىلەن فامىلە ئىشلىتىشنى ئومۇملاشتۇرۇش لازىملىقىنى ئىشارە قىلغانىدى. دېمەك، ھەممىمىزگە ئايانكى، فامىلىنى ئوشۇقچە دەپ قارايدىغان كىشىلەرنىڭ، فامىلىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە مەنىسى ھەققىدە چوشەنچىسى تۆۋەنرەك كىشىلەرنىڭ ھىلىھەم ئىنتايىن كۆپ بولغانلىقى سەۋەبىدىن، جەز-

① جاڭ لىيەنفاڭ تۈزگەن: «چەت ئەللىكلەرنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى»، 478 ـ، 479 ـ، 480 ـ بەتلەر

مەن فامىلە قوللىنىش ھەققىدە بەزى مۇڭاپىق مەمۇرىي ڭاستە-
لەرنى قوللىنىشقا بولىدۇكى، ھەرگىزمۇ ھەممە كىشىنىڭ فامە-
لىگە قارىتا تولۇق چۈشەنچىسىنىڭ شەكىللىنىپ بولۇشىنى ياكى
نام - نىشانسىز يوقاپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇرغىلى بولمايدۇ.
ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلاردا ئالدىراقسانلىق بىلەن مەمۇرىي بۇي-
رۇق ئارقىلىق فامىلىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇش كارغا كەل-
مەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن فامىلە ھەققىدە، ئۇيغۇر
فامىلىلىرىنىڭ تۈسى، شەكلى، مەنىسى، مەزمۇنى، قوللىنىش
پرىنسىپلىرى، ڭارىسلىق ئۇسۇلى، ئاياللارنىڭ فامىلىسى، . . .
قاتارلىق مەسىلىلەر بارىسىدا تىلشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق،
ئۆرپ - ئادەتشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق،
جۇملىدىن ئىسىم - فامىلەشۇناسلىق تەتقىقاتىنى كەڭ قانات يا-
دۇرۇپ، مۇتلەق كۆپ نىسبەتتىكى ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلالايدىغان
فامىلە لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەر خىل تەشۋىقات -
تەرغىبات ئارقىلىق كىشىلەردە فامىلە توغرىلىق بىرقەدەر ئەتراپ-
لىق چۈشەنچە پەيدا قىلىش، بىر قىسىم كىشىلەر ئالدىن فامىلە
قوللىنىش ئارقىلىق باشقىلارغا ئۈلگە كۆرسىتىش، . . . شەكىل-
لىرىنى قوللىنىش، شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە كېچىكتۇرمەي
مەمۇرىي ڭاستە قوللىنىش، ھەر خىل رويخەتكە ئىلىش ئۆتكەل-
لىرىنى چىڭ تۇتۇش. . . لازىم. ئەمما ئەسكەرتىشكە تېگىشلىكى
شۇكى، شارائىت ئۆزى پىشىپ يېتىلمەيدۇ، ئۇ ھامان ئادەمنىڭ
ئىشتىراكى بىلەن پىشىدۇ ۋە مېۋىلەيدۇ. ئۇيغۇر فامىلىلىرىنىڭ
ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش - مەلۇم بىر
قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئۇيغۇرلار ئورتاق
قاتنىشىش بىلەن ھاسىل بولىدىغان خاسىيەتلىك نەتىجىدۇر، ئەل-
ۋەتتە.

ئىككىنچى بۆلۈم: جەمەت (ئائىلە) نەسەبنامىسى

1. نەسەبنامەشۇناسلىق ۋە ئۇنىڭدىكى تەتقىقات مەزمۇنلىرى

نەسەبنامەشۇناسلىق (系谱学 ، Genealogy) نەسەبنامە-
لەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى، تەرەققىيات جەريانىنى، رولىنى ۋە ئۇنى
تۇرۇش قائىدىلىرىنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان ئىلىم بولۇپ،
بۇ ئىلىم جەمەت، ئۇرۇقلار ھەققىدىكى بىلىملەر، تارىخشۇناس-
لىق، كىتابەت ئىلمى قاتارلىق كۆپ تەرەپتىكى بىلىملەر بىلەن
زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، شۇنداقلا فامىلەشۇناسلىق بىلەنمۇ
چەمبەرچاس ئالاقىدە بولىدۇ. نەسەبنامەشۇناسلىق بىلەن فامىلە-
شۇناسلىق بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بىر - بىرىنى
تولۇقلاش رولىنى ئويناىدۇ. ئەگەر فامىلەشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات
ئوبيېكتى پۈتۈن فامىلىلەرنىڭ (كەم دېگەندىمۇ بىر مىللەتنىڭ
بارچە فامىلىلىرىنىڭ) كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى،
ھەمدە ئۆزگىرىشلىرى بولغان بولسا، ئۇنداقتا نەسەبنامەشۇناس-
لىقتا تەتقىق قىلىنىدىغان نەرسە بولسا «بىر جەمەت (ئائىلە)
ۋە بىر فامىلىنىڭ تارىخى» دۇر.

جەمەت نەسەبنامىسى تۇزۇش تارىخى ئۇزاق بىر ئىش بولۇپ،
خەنزۇلار دۇنياداكى ئەڭ دەسلەپ نەسەبنامە يېزىپ قالدۇرغان ۋە
شۇ ھەقتە كۆپ ئىزدەنگەن مىللەتتۇر. شاڭ (商) سۇلالىسى
دەۋرىدىلا خەنزۇلار چىغىناق - تاغاق يېزىقى بىلەن بىرقەدەر
مۇكەممەل بولغان نەسەبنامىنى خاتىرىلەپ قالدۇرغانىدى.

جۇ (周) سۇلالىسى دەۋرىدە ئەسەبنامە تۈزۈش تېخنىكىسى زور تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، جۇ خانلىقى ئوردىسىدا مەخسۇس ئەسەبنامىلەر بارلىققا كەلدى. بەش دەۋردىن كېيىن جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدا مۇئەييەن ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە ئەگىشىپ، ئەسەبنامىلەرگە ئېتىبار بېرىدىغان ئەھۋالدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋال شەكىللەندى: بىرى، ھۆكۈمەت ئەسەبنامە باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلدى، ھەم ئەسەبنامە تۈزۈش پائالىيەتلىرىنىمۇ تەشكىللىمەيدىغان بولدى. پەقەت خەلق ئارىسىدا راھىب ياكى بىلىملىكلەرنىڭ ئەسەبنامە ساقلاش، تۈزۈش ئادىتىلا ساقلىنىپ داۋاملاشتى. ئەسەبنامىلەر ھەرقايسى جەمەتلەرنىڭ خاس ئارخىپى بولۇش سۈپىتىدە، پەقەت چوڭ جەمەتلەر ياكى شەخسلەرنىڭ قولىدىلا ساقلىنىپ تۇرىدىغان، ھۆكۈمەت تەرەپ ئەسەبنامىلەرنى مۇھىم دەپ قارىمايدىغان، شۇڭا باشقۇرمايدىغان ئەھۋال شەكىللەندى؛ يەنە بىرى، ھەرقايسى جەمەتلەر (فامىلىسى بار جەمەتلەر، ياكى چوڭ-راق جەمەتلەر) نىڭ ئەسەبنامە تۈزۈش ئەھۋالى بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە جەمەت - ئائىلە ئەسەبنامىسى تۈزىدىغان كىشىلەر تېخنىكىسىنى كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نۇرغۇن مولا ۋە راھىبلار (ئەينى دەۋر ئىلىم ساھىبلىرى) ئۆز قولى بىلەن ئەسەبنامە تۈزۈشكە تېخنىكىسىغا ئېتىبار بېرىپ، مەزكۇر ساھەنىڭ مۇتەخەسسىسلىرىگە ئايلاندى. بۇنداق ئەھۋال تاكى ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىك پادىشاھلىقلىرى ھەممىسى دېگۈدەك خان جەمەتىنىڭ ئەسەبنامىسىنى تۈزۈشكەنىدى. ئەمما چىڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى

پادىشاھلىقلارنىڭ جەمەت ئەسەبنامىلىرى بۈگۈنگە قەدەر يېتىپ كېلەلمىدى. پەقەت چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىختىكى ھەرقايسى خانلىرى تۈزدۈرگەن خان جەمەتى ئەسەبنامىلىرىلا مۇكەممەل، كەم - كۈتىسىز ساقلانغان بولۇپ، جەمئىي 2600 نۇسخىدىن ئاشىدۇ.

چەتئەللەردە فامىلە قوللىنىدىغان مىللەتلەر، ياكى فامىلە شەكىللىدىكى لەقەم قوللىنىدىغان مىللەتلەردىمۇ ئەسەبنامە تۈزۈش ئەنئەنىسى بولغانىدى. مەسىلەن، ئىنگلىز تىللىق مىللەتلەر فامىلە قوللىنىشىنى باشلىغاندىن كېيىنلا، ئەسەبنامە تۈزۈشنى ئەنئەنە شەكلىدە پەيدا قىلىپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. مۇسۇلمان ئالىملىرى مىلادىيە 8 - ئەسىردىلا پەيغەمبەر ئىبراھىم ئوغلى ئىسمايىلدىن تارتىپ تاكى مۇھەممەد پەيغەمبەرگىچە بولغان ئەچچە ئەۋلاد جەمەتىنىڭ ئەسەبنامىسىنى تۈزۈپ چىققان. بۇنىڭدىن سىرت، ئەرەبلەردە مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىرقەدەر ئالغا كەتكەن قەبىلە ۋە جەمەتلەرنىڭمۇ ئەسەبنامىسى بولغان. بۇ جەھەتتە ھازىرقى ئىئوردانىيە خان جەمەتى بولغان ھاشىمىيە جەمەتى ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ھېسابلانغان سەئۇدىي جەمەتىنىڭ ئەسەبنامىلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتسەك كۇپايە قىلىدۇ.

ئەسەبنامە تۈزۈش — ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتىكى ئۇرۇقداشلىق، قانداشلىق مۇناسىۋەتلىرىگە ئېتىبار بېرىشنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەسەبنامە تۈزۈشتە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كونكرېت ئۇسۇلى ئوخشاش بولماسلىقىدىن قەتئىنەزەر، ئۇنىڭدا نىسبەتەن ئورتاق ئەندىزە بار بولىدۇ. ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتە جەمەت ئەسەبنامىلىرىنى شۇ جەمەتنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ داۋاملاشتۇرماسلىقى ئۇلارنىڭ جەمەتىگە سادىق بولمىغانلىقىنىڭ ئالامىتى دەپ قارالغان، ھەمدە بىر قېتىملىق ئەسەبنامىنى داۋاملاشتۇرۇپ يېزىشنىڭ ۋاقىت ئارىلىقى ئەڭ ئۇزۇن بولغاندىمۇ ئوتتۇز يىلدىن ئاشمىغان. ئەسەبنامىنى تۈزۈش

ۋە داۋاملاشتۇرۇشتىكى مەقسەد ئۇچ خىل بولۇپ، ئۇلار: جەمەتـ
نىڭ ئىچكى ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش؛ جەمەتنىڭ پائالىيەت
دائىرىسىنى كېڭەيتىش؛ جەمەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئەجداد ـ
ئەۋلادلىق رېتى ۋە باشقا تەرتىپلەرنى كۈچەيتىش ھەم كاپالەتلەنـ
دۇرۇشتىن ئىبارەت. نەسەبنامىلەرنىڭ مەزمۇنى گەرچە ھەر جەـ
مەتنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئوخشىمىسىمۇ، ئەمما نەسەبنامە تۈزۈشتە
ئادەت شەكىلگە ئايلانغان بىر قاتار نەسەبنامە مىزانلىرى بولغان.
بۇ مەزمۇنلارنى تۆۋەندىكىلەرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: مۇقەددەـ
مە؛ پايدىلىنىش قائىدىلىرى؛ مۇندەرىجە؛ ئەجداد ـ ئەۋلادلار
شەجەرىسى؛ مەنبە ئېغىز؛ شاخچە جەمەتلەر؛ ئەمر ـ پەرمان،
بۇيرۇقلار؛ باشقا تەرجىمھاللار؛ قەبرە تەزكىرىلىرى؛ ئىبادەتخاـ
نىلار (مەسجىت، بۇتخانا، چىركاۋ...) ھەققىدە بايان؛ جەمەت
(ياكى ئائىلە) ئەھدە ـ پەيمانلىرى؛ جەمەت (ياكى ئائىلە)
تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى ھەم قائىدە ـ نىزاملىرى؛ جەمەت زېمىنلـ
رى ۋە يايلاق ـ قىشلاقلىرى ھەققىدىكى خاتىرە؛ قەبرىلەر ھەققـ
ىدىكى خاتىرە ۋە قەبرە رەسىملىرى؛ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرـ
لەردىن ئىبارەت. يۇقىرىقى مەزمۇنلاردىن سىرت، تېخىمۇ مۇـ
كەممەل بولغان نەسەبنامىلەردە مەلۇم كىشىنى نەسەبنامىدىن چەـ
قىرىپ تاشلاش قاتارلىق قائىدىلەرمۇ بولىدۇ. ئەنئەنىۋى قائىدە
بويىچە، جەمەت نەسەبنامىسى ئادەتتە ھەربىر ئەۋلادتا (تەخمىنەن
ھەر 25 يىلدا) بىر قېتىم تولۇقلىنىپ يېڭىلىنىاتتى. يېڭىلانغان،
تولۇقلانغان چاغدا، شۇ جەمەت ئىچىدىكى ۋاپاسىز، ئىبرەتلىك
شەخسلەرنىڭ نامى ۋە ئىش ـ ئىزلىرى يوشۇرۇلـۇپ، ئۇلار
نەسەبنامىدە «پۇستانە»، «پۇكۇنى»، «مەلۇم بىرى»...
دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنەتتى، ياكى «... نىڭ دادـ
سى»، «... نىڭ بالىسى» دېگەندەك ئىبارىلەر بىلەن ئىپادىلـ
نەتتى. ئۇلارنىڭ ئۆز جەمەتىنىڭ شان ـ شەرىپىنى يەرگە ئۇرـ
دىغان ئىبرەتلىك قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى نەسەبنامىگە خاتىرىلەنـ

مەيتتى.
نەسەبنامە تۈزۈش بىر تۈرلۈك مۇشكۇل ئىش بولۇپ سانىلـ
دۇ. ئۇنى كۆپىنچە بىر جەمەت ئىچىدىكى ئوقۇمۇشلۇق، كۆپتىن
خەۋىرى بار كىشىلەر يازىدۇ ۋە ساقلايدۇ. شۇنداق بولغانلىقى
ئۈچۈن، ئوقۇمۇشلۇق زاتلار، بىلىملىكلەر چىقمىغان جەمەتلەرـ
نىڭ نەسەبنامىسى ئۈزۈلۈپ قېلىشتىن خالىي بولالمايدۇ. ئۆتكەن
دەۋرلەردىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم جەمەت ياكى ئائىلىلەرنىڭ
نەسەبنامىلىرىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كىلەلمەسلىكى دەل شۇ سەۋەبـ
تىندۇر.
نەسەبنامەشۇناسلىقتا، نەسەبنامىلەرنىڭ قىممىتى ۋە رولى
كۆپرەك ئېتىبارغا ئىلىنىدۇ. نەسەبنامىنىڭ رولى ۋە قىممىتى
قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى دەۋرلەر ئۈچۈن دېگۈدەك ئوخشاپ كەتمەيـ
دۇ. قەدىمدە نەسەبنامە ئەجداد ـ ئەۋلاد تەرتىپىنى ئېنىقلايدىغان،
تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى پەرقلەندۈرىدىغان ئاساس ئىدى، شۇنـ
داقلا مەلۇم ئورۇنغا (ئەمەلگە) ۋە مال ـ مۈلۈككە ۋارىسلىق
قىلىشنىڭ ھۆججەت ئاساسى ھېسابلىناتتى. تەبىقە تۈزۈمى ئەۋج
ئالغان دەۋرلەردە بولسا، ئەمەلدار تاللاش ۋە نىكاھلىشىشنىڭ
مۇھىم ئاساسى قىلىنغانىدى. بۈگۈنكى دەۋردە بىز نەسەبنامىلەرـ
نىڭ تارىخى قىممىتىدىن پايدىلىنىمىز. قەدىمكى جەمەت ـ ئۇرۇق
تۈزۈملىرى، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەر، تارىخىي شەخسلەرگە
مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلاردا، مەدەنىيەتشۇناسلىق، مىللەتلەر تارـ
خى، دىن تارىخى، نوپۇس تارىخى، كۆچمەنلەر تارىخى، مۇھاـ
جىرلار تارىخى، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تارىخ، پەن ـ تېخنىكا
ۋە مائارىپ تارىخى، ھەمدە يەرلىك تارىخ قاتارلىق ساھەلەردىكى،
شۇنداقلا ئىرسىيەتشۇناسلىق ۋە مەشھۇر شەخسلەر ئۈستىدە ئېلىپ
بېرىلغان تەتقىقاتلاردا ياكى مەلۇم فامىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى
ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردا نەسەبنامە ماتېرىياللىرىدىن
تولۇق پايدىلىنىشقا بولىدۇ. نەسەبنامىلەردە خاتىرىلەنگەن ماتېرـ

يالللار ئىچىده مەلۇم فامىله ياكى جەمەتنىڭ كېلىپ چىقىشى، يۇرتلار ئارا كۆچۈشنىڭ ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىپ ئازىيىشىنىڭ ئەھۋالاتى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى، قەبرىگاھلىرىنىڭ ئورۇنلىرى قاتارلىق مەزمۇنلار بار بولغاچقا، كېيىنكىلەرنىڭ ئەسەبنامىلەردىن پايدىلىنىپ نوپۇسنىڭ كۆچۈشى، ئەدەبىيات - سەنئىتى، ئۆرپ - ئادىتى، ئارخىئولوگىيىسى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشىغا ياردەم بەرگىلى بولىدۇ.

ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئەسەبنامەشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۇيغۇرلاردا بۇ كەمگە قەدەر ناھايىتى ئاز ئىشلەندى، ھەتتا ئىشلەنمىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە نۇرغۇن ئەسەبنامىلەر «كونا» قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىپ، ئاساسەن دېگۈدەك ۋەيران قىلىۋېتىلىدۇ. تارىخ ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، خۇددى تەزكىرەشۇناسلىققا ئوخشاش، نۆۋەتتە يېپ - يېڭى بىر ئىلىم - ئەسەبنامەشۇناسلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز. ئەسەبنامىلەر مەزمۇن دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللارنىڭ تەپسىلىي ۋە ئەمەلىيلىكى بىلەن ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئەسەبنامە تارىخنىڭ قىياپىتى، دەۋرنىڭ روھى ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەرنى ئىسپاتلىغان چىن مەنىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان خاتىرە - يازمىش بولۇش بىلەن، ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ تارىخى بۇ ماتېرىياللاردىن ئايرىلالمايدۇ. تارىخشۇناسلار ئەسەبنامەشۇناسلىقنى بىر مۇھىم ئىلىم ھەمدە تارىخشۇناسلىقنىڭ تەركىبىي قىسمى دەپ تونۇيدۇ. ئەسەبنامە — غايەت زور ماتېرىيال خەزىنىسى بولۇپ، جەمئىيەتشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق، ئارخېئولوگىيە، ئېتنىساد-شۇناسلىق، فولكلور ئىلمى، نوپۇسشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، ئىرسىيەتشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئىلىم ساھىبلىرى ئەسەبنامىلەر ئىچىدىن ئۆزىگە كېرەكلىك ماتېرىياللارغا ئېرىشىسە بولىدۇ. ئەسەبنامىلەرنىڭ باشقا خىلدىكى

كىتابلار ئورنىنى باسالمايدىغان ۋەسىقىلىك قىممىتى بار. يۇقىرىقى تەرەپلەر ئەسەبنامىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى دائىرىسى ئىچىدە كىچىك بىر بۆلەك بولۇپ، ئەسەبنامىلەرنىڭ ئاساسى قىسمى، مەسىلەن، جەمەتتىكى كۆپلىگەن شەخسلەرگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي خاتىرىلەر، جەمەتنىڭ قائىدە - نىزاملىرى، جەمەت مۇلۇك-لىرى ۋە تەۋەررۇكلىرى، ئەدەبىي ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت سەمەرە-لىرى، قەبرە خاتىرىلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەسىنچىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىر جەمەتنىڭ يىلتىزى ھەققىدە-كى بايانلارنىمۇ قارا - قويۇق رىۋايەت دەپ ھۆكۈم قىلىۋېتىشكە تېخىمۇ بولمايدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن قارىغاندا، ئەسەبنامىلەر يەنە مەلۇم جەمەت ئەزالىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا ھەقىقەتەن ئازما بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

ئەسەبنامىلەر ئىلمىي تەتقىقاتلارنىڭ ماتېرىيالى بولۇشتەك قىممەتتىن تاشقىرى، يەنە تەربىيىلەش ۋە يىلتىز ئىزدەشكە ربغبەت بېرىش رولىغىمۇ ئىگە بولالايدۇ. ئەنئەنىۋى ئەسەبنامىلەر ئىچىدىكى «جەمەت قائىدە - نىزاملىرى»، «جەمەت تەجرىبە - ساۋاقلىرى»، «جەمەت تۆرۈسى» قاتارلىق مەزمۇنلار ئىچىدە بەزى پاسسىپ، خۇراپىي ئامىللار بار بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئىچىدىكى ئەجدادلارنى سېغىنىش، ئاتا - ئانىغا ۋاپادار بولۇش، ئۈستازلارنى ھۆرمەتلەش، ئاددىي - ساددىيلىقنى تەشەببۇس قىلىش، ئىسراپچىلىقنى، ھەشەمەتچىلىكنى توسۇش، يامان ئىللەتلەردىن ساقلىنىش... قاتارلىق ئەخلاقىي بەلگىلىمىلەر، ئەسەبنامىلەردە خاتىرىلەنگەن مەشھۇر شەخسلەرنىڭ يۇرت - ئەل غېمىدە بولىدىغان ۋەتەنپەرۋەر روھى، ئۆزلۈكسىز ئىجتىھات قىلىش روھى، ھەقىقەت ئىزدەش روھى قاتارلىق تەرەپلەر ئەۋلادلارنىڭ مەنىۋىيىتىنى ۋە ئەخلاقىنى قۇۋۋەتلەندۈرگۈچى ئامىللار بولالايدۇ. ئەجداد سۈرۈشتۈرۈش، يىلتىز ئىزدەش - ئۇيغۇرلارنىڭ زور مەنىۋى ئۇيۇشۇش كۈچىنىڭ جانلىق ئىپادىسى بولۇپ،

نەسەبنامىلەر بۇ جەھەتتە ئالاھىدە رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ.

بىزچە نەسەبنامەشۇناسلىق تەتقىقاتىنى تەتقىقات ئوبيېكتى جەھەتتىن ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ: بىرى، بىر مىللەتنىڭ تارىخىدىكى بارلىق جەمەت نەسەبنامىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش؛ يەنە بىرى، ئايرىم جەمەتلەرنىڭ نەسەبنامىلىرىنى كونكرېت تەتقىق قىلىش. بۇ ئىككى نۇقتىنى شاخلاندۇرۇپ، نەسەبنامەشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ دائىرىسىنى تەخمىنەن تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ:

(1) نەسەبنامىلەر بىلەن مىللەت تارىخىنىڭ مۇناسىۋىتى؛

(2) نەسەبنامىلەردە ئىپادىلەنگەن مىللەتنىڭ قەدىمكى ئۆرپ ـ ئادەت ۋە مەدەنىيىتى؛

(3) نەسەبنامىلەرنىڭ تەزكىرىچىلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى؛

(4) نەسەبنامىلەر ۋە مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخىنىڭ مۇناسىۋىتى؛

(5) نەسەبنامەشۇناسلىق بىلەن مىللىي ماۋارىپ تارىخىنىڭ مۇناسىۋىتى؛

(6) نەسەبنامەشۇناسلىق بىلەن نوپۇسشۇناسلىقنىڭ مۇناسىۋىتى؛

(7) نەسەبنامەشۇناسلىق بىلەن دىنىي ئېتىقاد تارىخىنىڭ مۇناسىۋىتى؛

(8) نەسەبنامەشۇناسلىق بىلەن ئىرسىيەت ئىلمىنىڭ مۇناسىۋىتى؛

(9) نەسەبنامىلەردىكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش ـ ئولتۇراقلىشىش تارىخىغا ئائىت بايانلارنىڭ مىللەت تارىخىدىكى رولى؛

(10) بىر مىللەت تەۋەسىدىكى بارلىق نەسەب خاتىرىلىرىنى يىغىپ توپلاش ۋە ئارخىپلاشتۇرۇش؛

(11) نەسەبنامە ئەنئەنىسىنىڭ تارىخى؛

(12) نەسەبنامە تۈزۈشنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدىلىرى؛

(13) ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نەسەبنامە تۈزۈش ئەنئەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرما؛

(14) ئايرىم بىر جەمەت نەسەبنامىسى ئۈستىدىكى كونكرېت مۇلاھىزە (بۇ ئەلۋەتتە شۇ نەسەبنامىلەردە خاتىرىلەنگەن جەمەتنىڭ تارىخى ۋە باشقا تەرەپلىرىگە ئالاقىدار بارلىق تەتقىقاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.)

يۇقىرىقى ساھەلەرنى ئۇيغۇر نەسەبنامەشۇناسلىق تەتقىقاتىغا تەدبىقلىغاندا، ئەلۋەتتە زور ئونۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر نەسەبنامەشۇناسلىقىدا مۇناسىپ رەۋىشتە ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئىلگىرىكى دەۋرلەردە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلەر، تارىخلار، تەزكىرىلەر ئىچىدىن جەمەت نەسەبنامىلىرىگە ئالاقىدار مەزمۇنلارنى قېزىپ چىقىپ تەتقىق قىلىشقا، خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان نەسەب خاتىرىلىرىنى يىغىپ ـ توپلاش ۋە ئارخىپلاشتۇرۇشقا، نەسەبنامىلەردە ئىپادىلەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتى، مەدەنىيىتى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى، كۆپىيىش تارىخى، ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى، جەمەتلەردىن چىققان مەشھۇر شەخسلەر، جەمەت ئەدەبىيات ـ سەنئىتى، جەمەتلەرنىڭ ئەجدادىتىن ئەۋلادقا داۋاملاشقان ئىرسىي خۇسۇسىيەتلىرى... نى تەتقىق قىلىشقا، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تەزكىرىلىرى ۋە نەسەبنامىلىرىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى، ئۇيغۇر نەسەبنامىلىرى بىلەن باشقا مىللەت نەسەبنامىلىرى ئوتتۇرىسىدا سېلىشتۇرما ۋە ئۇنىڭدىن بىلىنىدىغان ئوخشاشلىق، پەرق ھەم قانۇنىيەتلىك مەسىلىلەر... نى نۇقتىلىق تۇتۇپ مۇلاھىزە قىلىشقا بولىدۇ. ئېنىقكى بۇ ئىلىم ئۇيغۇرلار ئۇچۇن تارىخىي ئۇزاق، ئەمما ئۆزى يېڭى ئىلىم بولۇش سۈپىتىدە، نۇرغۇن ئىلىم ساھىبلىرىنى جەلب قىلىدىغان، تېخىمۇ كۆپ ئادەم ئىشتىراك قىلىشى زۆرۈر بولغان مەنپەئەتلىك خىزمەت بولۇپ قالىدۇ.

2. ئۇيغۇرلاردا تۇراقلىق فامىلە قوللىنىشنى ئو-مۇملاشتۇرۇش بىلەن نەسەبنامە تۈزۈشنى بىر-لەشتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى

بىر مىللەتنىڭ ئۇرۇق، قەبىلە - قوۋملەردىن تەشكىللىنىپ پەيدا بولۇش، زورىيىش ۋە مۇكەممەل مىللەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش تارىخى بولغىنىدەك، مىللەتنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك ئۇيۇشما بىرلىكى بولغان ئائىلىنىڭمۇ بىر جۈپ ئەر - ئايالدىن پەيدا بولۇپ، كۆپىيىپ چوڭ جەمەتكە ئايلىنىش تارىخى بولىدۇ. شۇنىڭدەك ھەربىر مىللەتنىڭ يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن تارىخى بولغىنىدەك ياكى بولۇشقا تېگىشلىك بولغىنىدەك، بىر ئائىلە ياكى جەمەتنىڭ يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن تارىخى — نەسەبنامىسى بولۇشى كېرەك. بۇ — مەرپەتلىك جەمئىيەتتە ياشاۋاتقان ھەربىر مەرپەتلىك كىشىنىڭ ئەقەللىي ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان بىرىنچى قول ئىجادىي ماتېرىيالى، ئۆگىنىش قوللانمىسى بولۇپ سانىلىدۇ.

ئائىلە - جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك، پائالىيەتچان بىرلىكى بولۇپ، ئۇ ئۆز ئالدىغا كىچىك جەمئىيەتتۇر. ئائىلە نىكاھ ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتى سەۋەبىدىن شەكىللىنىدىغان، ئۆزلۈكسىز پەيدا بولىدىغان ۋە پارچىلىنىپ، شاخلىنىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، مۇئەييەن قانداشلىق ۋە نىكاھ مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان بارلىق ئائىلە ۋە شۇ ئائىلىلەرنىڭ ئەزالىرى بىر جەمەتنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا ئائىلە تارىخى ئەمەلىيەتتە قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئاساسلىنىدىغان جەمەتنىڭ تارىخىي خاتىرىسىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم جەمەتنىڭ تارىخى خاتىرىسى «نەسەبنامە» دەپىلىدۇ، شۇنداقلا يەنە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا «جورۇقاي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «نەسەب» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «تۇغقان،

قان - قېرىنداش، قانداشلىق مۇناسىۋەت» دېگەنلىك بولىدۇ. «نەسەبنامە» بولسا مەلۇم ئائىلە ياكى جەمەتنىڭ قان قېرىنداشلىق يىلتىزى ۋە مۇناسىۋىتى خاتىرىلەنگەن جەمەت تارىخى دېگەنلىكتۇر. «جورۇقاي» سۆزىگە كەلسەك، بۇ سۆز ھازىر «ئائىلىنىڭ تارىخى خاتىرىسى» مەنىسىدە موڭغۇل تىلىدىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇنىڭدىن بۇ سۆزنىڭ موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن سۆز ئىكەنلىكى ئوقۇلمايدۇ، بەلكى قەدىمكى ئالتاي تىللىرىغا ئورتاق سۆز ئىكەنلىكىنى جەزم قىلىشقا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇرلاردا ۋە قېرىنداش مىللەتلەردە نەسەبنامە يېزىش ئەنئەنىسىنىڭ ئۇزاق تارىخى بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتە ئۇرۇق ياكى جەمەت مۇناسىۋىتىگە ئېتىبار بېرىشنىڭ نەتىجىلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا ئىپادىلىرىدىن بىرى — دەل جەمەت نەسەبنامىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلىشىدۇر. جەمەت نەسەبنامىسى ئەسلىدە قەدىمكى دەۋرلەردىكى چوڭ ئۇرۇقلار ياكى ئاقسۆڭەكلەر ئۇرۇقلىرىنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ خاتىرىسى بولۇپ، بۇ ھەممە مىللەتتە دېگۈدەك مەۋجۇت بولغان، ئەمما بىر مىللەتنىڭ ھەممە ئائىلە ۋە جەمەتلىرىنىڭ بىردەك مەۋجۇت بولۇپ بولالمىغان ھادىسىدۇر. ئەمما كېيىنكى دەۋرلەردە، مەيلى چوڭ جەمەتلەر بولسۇن ياكى كىچىكرەك ئائىلىلەر بولسۇن، ھەممىسىدە دېگۈدەك نەسەبنامە تۈزۈپ ساقلايدىغان، ھەمدە ئۇنى ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋام قىلدۇرىدىغان ئەھۋال بارلىققا كەلگەن. بۇنداق ئەھۋال ياۋروپا مىللەتلىرىدە ۋە خەنزۇلاردا بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئەنئەنە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. نەسەبنامە تۈزۈش ئەنئەنىسى بار ھەممە مىللەتلەردە نەسەبنامە بىردەك ئورتاق پرىنسىپلار ئاساسىدا تۈزۈلگەن. ئەرەبلەردە نەسەبنامە «سلسلة النسب» («سىلسىلەتۇن نەسەب» - «نەسەب زەنجىرى، قانداشلىق مۇناسىۋەت زەنجىرى» مەنىلىرىدە) دەپىلىدۇ. بۇ ھامان قانداشلىق مۇناسىۋەتنى تۈپ ئاساس

قىلغان ھالدا تۇزۇلىدۇ. ياۋروپا مىللەتلىرىدىكى «Genealogy» دەپ ئاتىلىدىغان نەسەبنامىسىمۇ ئوخشاشلا ئائىلە ياكى جەمەتنىڭ تارىخى، ھەمدە شۇ ئائىلە ياكى جەمەتنىڭ دەسلەپكى ئەجدادىدىن تارتىپ تاكى نۆۋەتتىكى ئەۋلادلىرىغا قەدەر لىنىيىسى تارىخىي تەرزدە كۆرسىتىلىدىغان يازما تاريختىن ئىبارەت. نەسەبنامە ھەر-قايسى مىللەت تىللىرىدا قانداق ئاتىلىشتىن قەتئىينەزەر، جەمەت نەسەبنامىسى تۇزۇش دۇنياسىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئائىلىۋى ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئائىلە ياكى جەمەت نەسەبنامىسى يېزىپ قالدۇرۇش، دۇنياسىدىكى ھەممە مەرىپەتلىك مىللەتلەردىكى ئومۇميۈزلۈك ئەنئەنە ھېسابلىنىدۇ. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلاردا نەسەبنامە تۇزۇش يىراق تارىخقا تۇتىشىدىغان ئەنئەنە-دۇر. تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، قەدىمكى ئۇدۇن خاقانلىقىنىڭ خان جەمەتىدە مىلادىيىدىن ئىككى - ئۈچ ئەسىر بۇرۇنلا تېبەت ۋە قارۇشتى يېزىقلىرىدا خاتىرىلەنگەن، ئۆز دەۋرى-گە نىسبەتەن خېلىلا مۇكەممەل بولغان نەسەب خاتىرىسى بولغان.[1] بۇنىڭدىن سىرت، بىز ئۇرخۇن - يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرى-نى نەسەبنامىنىڭ خاراكتېرى ئېتىبارى بىلەن ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى خان جەمەتىنىڭ ۋە كۆك تۈرك خانلىقى خان جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسى دەپ ئېيتالايمىز. 15 - ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە تەزكىرىچىلىك ئەنئەنىسى شەكىللىنىپ، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىدىكى مەشھۇر جەمەتلەر ياكى شەخسلەرنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن نۇرغۇن تەزكىرىلەر بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»، «ئاپپاق خوجا تەزكىرىسى»... دەك. بۇ تەزكىرىلەرنىمۇ بىز ئاشۇ جەمەتلەر

① لى يىنچىك: «بۇددا ئېلى ئۇدۇن»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 364 - بەت.

(يەنى بۇغراخان جەمەتى، خوجا جەمەتى...) نىڭ مۇكەممەل جەمەت نەسەبنامىسى دەپ ئېيتالايمىز. تېخىمۇ جانلىق دەللىلەر شۇكى، ھازىر قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا تارىخى 500 يىللىغا يېتىدىغان، خاتىرىلەنگەن ئادەم سانى 1000 دىن ئاشىدىغان، شۇنداقلا مۇكەممەل كۆرۈنۈشلىك سخېمىسى — ئائىلە شەجەرىسى قوشۇمچە قىلىنغان نەسەبنامە (جورۇقچاي) لار ساقلانماقتا ۋە داۋام قىلدۇرۇلماقتا. دېمەك، ئۇيغۇرلاردىمۇ نەسەبنامە يېزىش ۋە ئائىلە شەجەرىسى تۈرغۇزۇش ئەنئەنىسى بولغان. ۋەھالەنكى، ئۇيغۇرلاردا نەسەبنامە يېزىش قەدىمكى دەۋرلەردە خان جەمەتى، ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسى ۋە ئاز ساندىكى قەلەمدارلار ئارىسىدىلا چەكلەنگەن ئەنئەنە بولغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە ئۆزلۈك تونۇ-سى كۈچلۈك، ئائىلە تارىخىنى مىللەت تارىخىنىڭ بىر تەركىبى ھېسابلايدىغان، نەسەبنامە ئارقىلىق ئۆتمۈشنى كەلگۈسىگە ئۇلاش-تەك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك ئاز ساندىكى كىشىلەر دائىر-ىسىدە داۋام قىلدۇرۇلماقتا.

ئۇيغۇرلاردىن خەنزۇ مىللىتىگە تۇرلۇك تارىخىي سەۋەبلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن جەمەتلەر خەنزۇ مىللىتىنىڭ كۈچلۈك جەمەتچىلىك ئېڭىنىڭ ۋە نەسەبنامە تۇزۇش ئەنئەنىسىنىڭ تەسىر-ىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ ئېسىل نەسەبنامىلەرنى يې-زىپ قالدۇرغاندى. ھازىر تارىخىي ۋەسىقە سۈپىتىدە ساقلىنى-ۋاتقان ھەتتا داۋام قىلدۇرۇلۇۋاتقان نەسەبنامىلەردىن، يۇەن دەۋ-رىدە ئوردىدا خىزمەت قىلغان سىلىنگا جەمەتىنىڭ يەتتىنچى ئەۋ-لادى شىيې ۋېنجى (偰文质) شۇ دەۋردىكى خەنزۇ تارىخچىسى ئوۋياڭ شۈەنگە مىلادىيە 1358 - يىلى ھاۋالە قىلىپ يازدۇرغان ھەم شۇ چاغدا «گۈيجەي توپلىمى» (圭斋文集) غا كىرگۈزۈل-گەن «قۇجۇلۇق شىيې (سىلىنگا) جەمەتىنىڭ تەزكىرىسى»، «تاڭ نامە»، «لياۋ تارىخى»، «يۇەن تارىخى» ۋە تاڭ، لياۋ، يۇەن دەۋرلىرىدە يېزىلغان باشقا تارىخنامىلەردە خاتىرىلەنگەن ئۇي-

غۇر شەخسلىرى ۋە جەمەتلىرىنىڭ تەزكىرىسى، مەسىلەن «يۇەن تارىخى. سەييىد شەمسىددىن تەزكىرىسى»، شەندۇڭدا ساقلىنىدۇ. ۋاڭقان «سەي (سەييىد) جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسى»، بەزى خەنزۇچە قەبرە تەزكىرىلىرى ئىچىدىكى ئۇيغۇر نەسىللىك جەمەتلەرنىڭ نەسەب خاتىرىلىرى، خۇنەندىكى «جيەن» فامىلىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ نەسەب تارىخىدىن دېرەك بېرىدىغان مۇھىم ماتېرىيال — «خەلىل‌باشى سانغۇننىڭ قەبرە ئابىدىسى» قاتارلىقلار مەشھۇرراق تۇر. بۇ نەسەبنامىلەر تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئولتۇراقلىشىش ۋە ئاۋۇش تارىخىدىن مەلۇمات بەرگۈچى بىرىنچى قول ماتېرىياللار بولۇش سۈپىتىدە، ئۇلار ھەم ئۇيغۇرلاردا نەسەبنامە تۇزۇش ئەنئەنىسىنىڭ تامامەن بار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ نەسەب خاتىرىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، چوڭقۇر تەھلىل قىلىشنىڭ ھەقىقەتەن پايدىلىق ئەمگەك ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ.

1996 - يىلىدىن ئېتىبارەن، «تارىم غۇنچىلىرى» ژۇرنىلى «يىلتىزىم» ناملىق سەھىپە ئېچىپ، ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ ئۆز ئەجدادلىرى تارىخىنى بىلىش، ئېنىقلاش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئائىلە نەسەبنامىسىنى تۈزۈۋېلىشىغا رىغبەت بەردى. نەتىجىدە نۇرغۇن بالىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى ئۆزى بىلەلىگەن دائىرىدە قىسقىچە تونۇشتۇرۇش بىلەن، ئۆزلىرىنىڭ پاكىز ئەمما قىزغىن تارىخ تۇيغۇسىنى ئىپادىلىدى. بالىلارنىڭ ئۆز ئەجدادلىرىنى ساناپ چىقىش ئىشىنى تولۇق نەسەبنامە ۋە شەجەرە شەكلىدە سىستېمىلاشتۇرۇۋېلىشىغا يارەم بېرىش مەقسىتىدە، مۇئەللىپ (ئەنۋەر سەمەد غەربىي) شۇ ژۇرنالنىڭ 1997 - يىللىق 12 - سانىدا «نەسەبنامە تۈزۈشنىڭ بىرقانچە سىخىمىسى» ناملىق ماقالىنى سەبىيلەرنىڭ مەنپەئەتلىنىشىگە سۇنغانىدى. قىسقىسى، ئائىلە - جەمەت نەسەبنامە تۈزۈش، شۇ ئارقىلىق

ئەجداد - ئەۋلاد زەنجىرىنى ھاسىل قىلىش — نۆۋەتتىكى ئۆزلۇك ئېڭىنىڭ كۆچىيىشى، تارىخ تۇيغۇسىنىڭ ئويغىنىشى، ئەۋلادلارغا قارىتا ئەۋج ئېلىۋاتقان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ ناھايىتى جانلىق بىر تەرىپى ۋە ئىپادىسى بولۇپ قالدى.

ئۆزلۇك ئېڭىنىڭ ئويغۇنۇشى، يىلتىز ئىزدەش قىزغىنلىقىنىڭ بىخ ئۇرۇشىنىڭ تەسىرىدە، بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى بىر قىسىم ئۇيغاق ياشلار بىلەن بىرلىكتە 2001 - يىلى 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنى «ئۇدۇم نەسەبنامە مۇلازىمەتخانىسى»نى دەسلەپكى قەدەمدە قۇرۇپ، تەشۋىقات ۋاستىلىرىدە نەسەبنامە تۈزۈشنىڭ زۆرۈر قائىدىلىرى، ئەھمىيىتى، فامىلىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەسىلىلىرى بارىسىدا سۆھبەت ۋە تەرغىبات ئېلىپ باردى ۋە بەزى جەمەتلەرنىڭ نەسەبنامىلىرىنى يېزىشىغا كۆرسەتمە بەردى، بەزى نەسەبنامىلەرنى دەسلەپكى قەدەمدە يېزىپ جەمەت ئىگىلىرىگە تاپشۇردى. ھازىر «ئۇدۇم نەسەبنامە مۇلازىمەتخانىسى» نەسەبنامە يېزىش مۇلازىمىتى، فامىلە ۋە نام قويۇش مۇلازىمىتى... بىلەن مەشغۇل بولماقتا. باشقا بىر مەنبەدىن قارىغاندا، بۇ ئۇيغۇرلاردىكى نەسەبنامچىلىكىنىڭ ئىلمىي رەۋىشتە تەشكىللىك ھالەتتە ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىغانلىقىنىڭ، نۇرغۇن كىشىلەردىكى ئەجداد روھىغا سېغىنىش تەلىبى ۋە ئارزۇسىنى يۇكسەلدۈرۈشنىڭ خاسىيەتلىك نىشانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇنى چۈشىنىشىمىز كېرەككى، مەرىپەتلىك جەمئىيەتتە مەرىپەتلىك مىللەتلەر بىلەن تەڭ قەدەمدە مېڭىش، ھەربىر پائالىيەت ۋە ھەربىرىتە ئويغارلىقنى ئىپادىلەش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مىللىي خاسلىقنى يوقۇتۇپ قويماسلىق، ئەۋلادلارغا كۆچلۈك يىلتىز تۇيغۇسىنى ھەدىيە قىلىش ئۈچۈن، جەمەت نەسەبنامىسى يېزىش ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ياخشىراق چارە بولمىسا كېرەك. دېمەك، بۇ نۆۋەتتە بىر زۆرۈرىيەتكە ئايلانغان ئىشلارنىڭ بىرىدۇر. ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ھەربىر ئا-

ئىلىنىدە دېگۈدەك شۇ ئائىلە ۋە شۇ ئائىلە تەۋە بولغان جەمەتنىڭ نەسەبنامىسى بار. ئۇ مىللەتلەر نەسەبنامىلىرىنى مىللەت تارىخىنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە تونۇيدۇ، ئەۋلادلارنى تەربىيىلەشتىكى ئېسىل دەرسلىك قىلىدۇ، ئېسىل نەسەبلىرى بىلەن پەخىرلىنىشنىڭ ئاساسى قىلىدۇ، جەمەتداشلار ئارا ئىتتىپاقلىقنى، ئۇيۇشقاقلىقنى كۈچەيتىشنىڭ ۋاستىسى دەپ قارايدۇ، نىكاھ ۋە ئائىلە مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەيدىغان ماتېرىيال سۈپىتىدە قەدىرلەپ داۋاملاشتۇرىدۇ. تېخىمۇ مۇھىم بىر تەرەپ شۇكى، جەمەت نەسەبنامىسى ھامان مەلۇم فامىلە تارىخىدۇر. نەسەبنامە - فامىلە ۋە ئۇنى قوللانغۇچى جەمەتداشلارنىڭ تارىخىي ئاساسىدۇر. فامىلە قوللىنىدىغان مىللەتلەردە ھامان شۇ فامىلىنىڭ پەيدا بولۇشىدىن تارتىپ شۇ فامىلىلىك جەمەت ئەزالىرىنىڭ ئاۋۇشىغىچە بولغان جەريان ئەكس ئەتتۈرۈلگەن نەسەبنامە بولىدۇ. فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسىگە ئىگە مىللەتلەر فامىلە قوللىنىش بىلەن نەسەبنامە تۈزۈشىنى بىرلەشتۈرۈپ قارايدۇ، فامىلە قوللىنىشتا نەسەبنامىنى يازما ئاساس قىلسا، نەسەبنامە يېزىشتا فامىلىنى ئۆلچەم قىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىشنى ئومۇملاشتۇرۇش بار. بىراق نۇرغۇن ئىلىم ساھىبلىرى ئەھمىيەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن باشقا، بەزى لايىھەلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىزنىڭ قارىشىمىزچە بىر مىللەتتە فامىلە ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پۈتۈنلەي مۇمكىن، ئەمما فامىلە قوللىنىش ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە، نەسەبنامە تۈزۈش مۇھىم يېزىق ئاساسى ۋە پرىنسىپ قىلىنىشى لازىم. چۈنكى، فامىلە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن باغلانغان بىر پۈتۈن جەمەتنىڭ ئومۇمىي بەلگىسىدۇر، نەسەبنامە بولسا شۇ بەلگىنى ئېتىراپ قىلغان ۋە ئىشلەتكەن بارلىق كىشىلەرنىڭ، قانداشلارنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ خاتىرىسىدۇر. فامىلە قوللىنىشنى تەدرىجىي ئەملگە ئاشۇرۇشتا ئائىلە نەسەبنامىسى تۈزۈپ چىقىش بىرىنچى قەدەم قىلىنسا، ئۇنداقتا

شۇ نەسەبنامە تەركىبىدە خاتىرىلەنگەن بارلىق كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر تاللانغان فامىلىنى قوبۇل قىلىشىنى تېزلەتكىلى، ھەمدە فامىلە قوللىنىشتا كېلىپ چىقىدىغان خۇسۇسىي ئىختىيارىيلىقنى تۇغدۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەلۇم نەسەبنامە چوقۇم مەلۇم فامىلە بىلەن ئاتىلىشى لازىم بولىدۇ. مىسال ئالساق، مەلۇم كىشى ئۆزىنىڭ جەمەتىدە مەلۇم بىر ئورتاق نامنىڭ (فامىلىنىڭ، لەقەمنىڭ) بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۆزى مۇۋاپىق دەپ ئويلىغان بىر سۆزنى فامىلە قىلىپ ئىشلەتمەكچى بولغىنىدا، ئۇنىڭ تاللىغان فامىلىسىنى باشقا جەمەتداشلارنىڭ قوبۇل قىلىشىدا مەسىلە كۆرۈلۈشى مۇمكىن. ئەگەر ئۆز ئائىلىسىدىنلا باشلاپ قوللىنىشنى خالىسا، ئۇنداقتا بۇنداق فامىلىنىڭ ئەجدادلار ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇشتىكى رولى ئاجىز بولۇشى، قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش ۋە فامىلە پرىنسىپلىرى بويىچە ئىشلىتىلىش، داۋاملاشتۇرۇلۇشقا پايدىسى كۆپ بولماسلىقى مۇمكىن. چۈنكى، فامىلە ئادەتتىكى نام بولماستىن، مۇھىمى قانداشلىق، قېرىنداشلىق، جەمەت، ئائىلە تارىخى قاتارلىق مەنىلەرنى ئۆزىگە يۈكلىگەن نامدۇر. شۇڭا ئۇنى نۆۋەتتىكى تۇغۇلىدىغان ياكى ھايات ئەۋلادلاردىن باشلىغاندىن كۆرە، نىسبەتەن يىراقتىن داۋاملاشتۇرۇپ كېلىش مۇۋاپىقراق. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، نەسەبنامە تۈزۈش يولى بىلەن شۇ نەسەبنامىدە خاتىرىلەنگەن پۈتۈن جەمەت ئەزالىرىنىڭ ئورتاق فامىلىسىنى بېكىتىپ چىقىش — فامىلە قوللىنىشنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە مالىمانلىشىپ كەتمەسلىكنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ياكى باشلاش بىلەن جەمەت نەسەبنامىسىنى تۈزۈشنى بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىش — ئەملىي ۋە مەنپەئەتلىك تەدبىردۇر.

3. نەسەبنامە تۈزۈشنىڭ زۆرۈر قائىدىلىرى

نەسەبنامە — بىر فامىلە ۋە بىر جەمەتنىڭ تارىخى بولغاچقا، ئۇنىڭغا نىسبەتەن گەرچە بىر مىللەت ياكى دۆلەتنىڭ تارىخىنى، بىرەر رايونىنىڭ تەزكىرىسىنى يېزىشتا زۆرۈر بولغاندەك قا- ئىدە - پرىنسىپلارنى بېكىتىش ھاجەت بولمىسىمۇ، ئەمما نەسەب- نامەشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەلىپى، نەسەبنامىلەرنىڭ تارىختىن بۇ- يان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان تۈزۈش ئەنئەنىسى ۋە نەسەبنامىلەردە- كى كۆپ تەرەپلىك قىممەتنى نەزەردە تۇتقاندا، جەمەت نەسەبنامە- لىرىنىمۇ تارىخ سۈپىتىدە قاراپ زۆرۈر قائىدىلەرنى بېكىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر، قىسمەن جەمەت ۋە ئائىلىلەردە يې- زىلغان نەسەبنامىلەر مەزمۇن ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن بىر - بىرىگە دېگەندەك ئوخشاپ كەتمەسمۇ، ئەمما ئومۇمىي جەھەتتىن قارى- غاندا ئوخشاش. ئېيتىشقا بولىدۇكى، كۆپىنچە نەسەبنامىلەردە ئەسلىدە خاتىرلىنىشكە تېگىشلىك مەزمۇنلار چۈشۈپ قالىدىغان، مەزمۇنى ۋە قۇرۇلمىسى چۈۋالچاق بولىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. پرىنسىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا، جەمەت نەسەبنامىسىنىڭ مەزمۇنى ئەڭ ئاددىي بولغاندىمۇ مەلۇم جەمەتنىڭ ياكى ئائىلىنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتە خاتىرىسى، يەنى شۇ جەمەتنىڭ ئەڭ دەس- لەپكى ئەجدادىدىن تارتىپ تاكى ئەينى چاغدىكى ھايات ئەزاسىغىچە بولغان تارىخنىڭ ئەۋلادلارغا بۆلۈپ يېزىلغان خاتىرىسى، شۇ جەمەت ياكى شۇ ئۇرۇقنا مەنسۇپ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇنا- سىۋەتلەرنىڭ ئېنىق شەرھىسى قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. مۇكەممەل بولغان نەسەبنامىنىڭ مەزمۇن دائى- رىسى ئىنتايىن كەڭرى بولۇپ، ئۇ نۇرغۇن تەرەپلەرگە چېتىلى- دۇ. ئەمما، نىسبەتەن ئومۇملاشقان ۋە مۇكەممەل بولغان نەسەب-

نامە كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكى سەككىز جەھەتتىكى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك.

1. مۇقەددىمە قىسمى؛

2. شۇ جەمەت ياكى ئائىلىنىڭ يېلتىزى — ئەجدادى ھەققى- دە تارىخىي تەرزدە ئىزدىنىش مەزمۇن قىلىنغان قىسىم؛

3. جەمەت شەجەرىسى؛

4. نەسەبنامە جەدۋىلى (يەنى شۇ جەمەتكە مەنسۇپ كىشىلەر- نىڭ جەدۋەل ئارقىلىق تىزىپ كۆرسىتىلىشى)؛

5. جەمەتتىكى چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى: بۇ توي - تۆكۈن، تۇغۇت، ئۆلۈم - يېتىم ئەھۋالى، باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كېتىش ياكى قوشۇۋېلىش، تويلىشىش ئەھۋالى، شۇ جەمەتنىڭ گۈللىنىش ۋە خارابلىشىش ۋاقتى ۋە سەۋەبلىرى قاتارلىق تەرەپ- لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛

6. شۇ جەمەت ئولتۇراقلاشقان ماكانلار ۋە كۆچۈش ئەھۋا- لى: بۇ شۇ جەمەت ئەزالىرىنىڭ دەسلەپكى يۇرتى، ئولتۇراقلاش- قان ماكانلىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەر، ماكانلاشقان جايلارنىڭ ئىزنالىرى ۋە خەرىتىلىك كۆرسەتمىسى، جەدۋىلى، ھەمدە كۆ- چۈش - تارقىلىش يۆنىلىشلىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەر ۋە بايانلار- نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛

7. شۇ جەمەتتىكى ئەجدادلارنىڭ ۋاپاتى، قەبرىگاھلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورنى ھەققىدىكى بايان ۋە خەرىتىلىك كۆرسەتمە؛

8. شۇ جەمەتنىڭ تۆھپە ۋە نەتىجىلىرى: بۇ شۇ جەمەتتىن چىققان مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى، كەشپىياتلە- رى، ئىجادىيەت ئەسەرلىرى، شۇ جەمەتنىڭ دۆلەت ۋە مىللەتكە قوشقان چوڭ تۆھپىلىرى قاتارلىقلار ھەققىدىكى بايانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەلۋەتتە، نەسەبنامىنىڭ مەزمۇننى نەسەبنامە يازغۇچى جە- مەت ئەزالىرى ئۆزلىرى ئىگىلىگەن ماتېرىيالنىڭ ئاز - كۆپلۈ-

كى، بىلىم قورۇلمىسى، قىزىقىشى بويىچە بېيىتىشقا ۋە تەڭ-
شەشكە بولىدۇ. ئەمما، نەسەبنامە تارىخشۇناسلىق ئۇسلۇبىدا يې-
زىلىدىغان ئائىلە، نەسەبنىڭ تەزكىرىسى بولغاچقا، ئەمەلىيەتچىل
بولۇش — باشتىن - ئاخىر رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپ
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

نەسەبنامىدە مۇئەييەن بىر مەزگىل ئىچىدىكى مەلۇم بىر
جەمەتنىڭ ئەر تەرەپ ئەجدادلىرىنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ
ئىسىمى - شەرىپى، تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ئومۇمىي
يۇزلۈك خاتىرىلىنىدۇ؛ ئونىڭدا بىر فامىلىگە تەۋە بولغان بارلىق
كىشىلەر ئەۋلاد تەرتىپى بويىچە بىر - كەمبەغەللىك، يۇقۇ-
رى - تۆۋەنلىك پەرقىگە قارىماي تىزىپ كۆرسىتىلىدۇ؛ مەلۇم
داڭلىق شەخسلەرگە قارىتا، مەخسۇس سەھىپە ئىچىدە ئۇلارنىڭ
ھايات پائالىيىتى، ئىش - ئىزلىرى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلىدۇ؛
ھەربىر نەسەبنامىنىڭ بېشىدا شۇ جەمەت قوللىنىپ كەلگەن فامە-
لىنىڭ (ئەگەر بار بولسا) ياكى شۇ فامىلىلىك دەسلەپكى ئەجدا-
دىنىڭ كېلىپ چىقىشى، تارماقلاپ كۆپىيىشى، دەۋرلەر بويىچە
كۆچۈشىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار يېزىلىدۇ؛ ئەگەر مۇڭاپىق
تېپىلسا، شۇ جەمەتنىڭ قائىدە - نىزاملىرى، ئۇرپ - ئادىتى،
ئەھدۇپەيمانلىرى، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە ھۈنەر - كەسىپتىكى
مۇۋەپپەقىيەتلىرى قوشۇمچە قىلىنىدۇ.

نەسەبنامىدە بىر جەمەتنىڭ ئەر تەرەپ ئەجدادلىرىنىڭ بارلىق
ئەزالىرىنىڭ ئىسىم - شەرىپى . . . ئومۇميۈزلۈك خاتىرىلىنىدۇ
دېگەنلىك، نەسەبنامىدە جەمەت ئىچىدىن تۇغۇلغان خوتۇن - قىز-
لارنىڭ نام - شەرىپى خاتىرىلەنمەيدۇ، دېگەنلىكنى بىلدۈرمەيدۇ.
نەسەبنامىدە ئاياللارنىڭ ئىش - پائالىيىتى خاتىرىلەنگەندە مۇناسىۋەتلىك
ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ: بىرى، نەسەبنامە-
دە بىر جەمەتتىن تۇغۇلغان خوتۇن - قىزلارنىڭ ئىسىم - شەرە-
پى ۋە باشقىلار بىلەن بولغان قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەرتىپ-

لىرى يېزىلغاندىن باشقا، ئاشۇ خوتۇن - قىزلارنىڭ ھاياتىي
پائالىيەتلىرىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئۇلار ھەققىدە نەسەبنامىدە مۇ-
ۋاپىق توختىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر؛ يەنە بىرى، مەلۇم جەمەتتىكى
خوتۇن - قىزلار باشقا جەمەتتىكىلەرگە ياتلىق بولۇپ كەتكەندىن
كېيىنكى ئىش - پائالىيەتلىرى ئۇلار تېكاھداشلىق مۇناسىۋىتى
ئارقىلىق تەۋە بولغان يېڭى جەمەتلەرنىڭ نەسەبنامىلىرىدە خاتىرە-
لىنىشى لازىم. ئەگەر مەڭگۈ بويتاق ئۆتكەن خوتۇن - قىزلار
بولسا، ئۇلارنى ئۆز جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسىدە تەپسىلىيرەك خا-
تىرىلەش كېرەك. نەسەبنامە شەجەرىسىدە بولسا ئاياللارنىڭ ئە-
سىملىرىنىڭ ئۆز جەمەتى نەسەبنامىسىدە ۋە ياتلىق بولغان جەمەت-
لىنىڭ نەسەبنامىسىدە ئىككى قېتىم خاتىرىلىنىشىنى كۆزدە تۇتقاز-
دا، ئۇلارنىڭ ئىش - ئەھۋالىنىڭ خاتىرىلىنىشى دەرىجىسى مە-
لۇم چەك - چېگرا بەلگىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇنى ھەربىر
ئاياللىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلەش — يەنى ئەسلىي
جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسىدە ئاز - كۆپ خاتىرىلەش ۋە ياتلىق بولغان
جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسىدە ئاز - كۆپ خاتىرىلەشنى بەلگىلەش
زۆرۈر بولىدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن نەسەبنامىنىڭ سەككىز تۈرلۈك
مەزمۇنىنى ھەربىر جەمەتنىڭ ئەھۋالىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ
مۇۋاپىق كېڭەيتىپ يېزىشقا بولىدۇ. نەسەبنامىلەرنى تېخنىكا قىم-
مەتكە ئىگە قىلىش، ھازىرقى نەسەبنامىلەرنى ئەنئەنىۋى نەسەبنا-
مىلەرگە قارىغاندا تېخنىكا ئىلمىي، تېخنىكا سىستېمىلىق تۈزۈپ
چىقىش ئوچۇن، مۇئەللىپ تۆۋەندە نەسەبنامە تۈزۈشتە خاتىرىلە-
نىدىغان مەزمۇن دائىرىسىنى تېخنىكا ئوپ تۈرلەر بويىچە كۆر-
سىتىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

(1) ئۆز جەمەتى نەسەبنامىسىنى يېڭىدىن يازماقچى بولغانلار
ئوچۇن، ئەگەر ئۆز ئائىلىسىدىن تارتىپلا ئەمەس، بەلكى ئۆزى
بىلىدىغان ئەڭ يىراق ئەجدادىدىن تارتىپ نەسەبنامە تۈزمەكچى

بولسا، ئۇنداقتا ئۆزى بىلمىدىغان ئەڭ بۇرۇنقى ئەجدادىدىن تارتىپ شۇ ئەجدادتىن شاخلىنىپ چىققان، ھەم نەسەبنامە تۈزگۈچى بىر قەدەر ئېنىق بىلمىدىغان شەخسلەرنىڭ ھاياتىي سەزگۈزەشتلىرى يېزىلىشى لازىم. بۇنىڭدا ئۆزى بىلەن تەڭ يۆنىلىشلىك مۇناسىۋەتتىكى ئەر جىنسلىق ئەجدادلار (يەنى بالا - ئاتا - بوۋا - . . .) نىلا يازماي، زۆرۈر تېپىلسا باشقا ئەر ۋە ئايال جىنسلىق جەمەت ئەزالىرى ھەم ئۇلار تەشكىل قىلغان ئائىلىلەر ھەققىدىمۇ تەپسىلىيرەك توختىلىش لازىم. بۇرۇنقى ئەجدادلىرىدىن تارتىپ ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىن ياكى ئاتىسىدىن تارتىپلا نەسەبنامە تۈزمەكچى بولغانلار ھەم ئۆزى بىلەلىگەن يېراق ئەجدادى ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى قىسقارتىۋەتمەي، ئۇلارنى مۇۋاپىق دەرىجىدە خاتىرىلەش زۆرۈر.

(2) يۇرت تارىخىدىن قىسقىچە ئۇچۇر: بۇنىڭدا مەلۇم جەمەتنىڭ بىرقانچە ئەۋلاد مۇقىم ئولتۇراقلاشقان يۇرتلارنىڭ تارىخى، جۇملىدىن ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا، كەنت ۋە مەھەللىلەر دەرىجىسى بويىچە مۇناسىۋەتلىك يۇرت - ناھىيە تەزكىرىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆز يۇرتى ھەققىدە قىسقىچە تارىخ يېزىپ، نەسەبنامىنىڭ مۇقەددىمىسى سۈپىتىدە ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك.

(3) ئەجدادلىرىنىڭ ماكانلىرى ۋە كۆچۈشى ھەققىدىكى تەپسىلاتلار، ماكانلاشقان جايلارنىڭ ئىزنالىرى ۋە خەرىتىلىك كۆرسەتمىسى، كۆچۈش - تارقىلىش يۆنىلىشلىرى ۋە ئۇلاردىكى ئۆزگىرىشلەر ھەققىدىكى خاتىرە.

(4) جەمەت تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى: بۇ شۇ جەمەتتىكىلەر مىللەت ۋە ۋەتەنگە قوشقان چوڭ تۆھپىلەر، جەمەتنىڭ گۈللىنىش ۋە خارابلىشىش باسقۇچلىرى ھەم ئۇلارنىڭ سەۋەبلىرى، كۆچۈش ۋە ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى، جەمەتتىن پارچىلىنىپ چىققان ئائىلىلەر، جەمەت ئىچىدىكى چوڭ نىزا ۋە غەلىبىلەر، شۇنداقلا يۇقىرىقى ۋەقەلەرنىڭ يىل - ئاي كۆرسەتمىسى

سى . . . نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(5) جەمەت ئىچىدىكى مەشھۇر شەخسلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ھاياتىي پائالىيەتلىرى ھەققىدىكى خاتىرە: بۇنىڭدا بەزى جەمەت ۋە ئائىلىلەر ئۆز جەمەتى تارىخىدا بىرەر مەشھۇر شەخسنىڭ بارلىققا كەلمىگەنلىكىنى سەۋەب قىلىپ، بۇنداق بىر تۈر تۇرغۇزماسلىقى مۇمكىن. بىزنىڭچە، ھەربىر جەمەتنى بەرپا قىلغۇچىلار — مەشھۇر شەخسلەردۇر. مەشھۇرلۇق دەرىجىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، جەمەتىدە كۆزگە كۆرۈنگەن شەخسلەر ھەققىدە ئايرىم سەھىپە ئېچىش ياكى نۇقتىلىق بايان قىلىش — نەسەبنامىچىلىكتىكى مۇھىم مەسىلىلەردىن بىرىدۇر.

(6) جەمەت ئۇچۇن نىسبەتەن مۇقىم شەكىلدە ئادەتلەشكەن، بىرقەدەر ئىزچىل داۋام قىلدۇرۇلغان ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، ھۈنەرلەر، كەسىپلەر توغرىسىدا بايان.

(7) جەمەتنىڭ ئۇدۇمى، ئەنئەنىسى، يوسۇنى، لەقىمى، تىل ئادەتلىرى، ئەقىدىسى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى، شۇ جەمەتكە مەنسۇپ غارايىبات ۋە غالىتە ۋەقەلەر ھەققىدە بايان.

(8) جەمەتنىڭ تارىختىن بۇيان جەمئىيەتتە تۇتۇپ ساقلاپ كەلگەن تەبىقە دەرىجىسى، ئورنى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا ئۇچۇر.

(9) جەمەت ئىچىدىكى ئەزالار تارىختىن بۇيان ئېرىشكەن ھەر خىل ئۇنۋانلار، ۋەزىپىلەر ۋە ئۇلارنىڭ جەدۋەللىك كۆرسەتمىسى.

(10) جەمەت ئەزالىرىنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەتلىرى، ئەدەبىيات - سەنئەت جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرى ھەم نەتىجىلىرى، شۇنداقلا ئۇلار ھەققىدىكى خۇلاسە.

(11) جەمەت ئىچىدە ئەتىۋارلىنىپ كېلىۋاتقان تەۋەرۈك بۇيۇملار، جەمەت نىشانلىرى ۋە مىراسلار ھەققىدىكى خاتىرە.

(12) جەمەت ئەزالىرىغا نىسبىي ئورتاق بولغان خىلىتلار، مىزاجلار، پسىخىكىلار؛ كۆپ كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەر، ئائىلىۋى رېتسىپلار خاتىرىسى.

(13) جەمەتنىڭ توي - نىكاھ ئادەتلىرى، نىكاھ مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر، باشقا مىللەتلەر بىلەن نىكاھلىنىش ئەھۋالى، تۇغۇت نىسبىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۆزگىچىلىكلەر ھەققىدىكى بايان.

(14) جەمەت ئىچىدىكى ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراغ ئەھۋالاتى ۋە ئۇلارنىڭ قىسقىچە تارىخى.

(15) جەمەت ئەزالىرىنىڭ نىسبىي ئورتاق ھالەتتىكى كېيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك ئادىتى ۋە ئەنئەنىسى، ئامراق تاۋاق ۋە ئىچىملىكلەر ھەققىدىكى خاتىرە.

(16) جەمەت ئەزالىرىغا ئورتاق بولغان ئىرسىي ئالاھىدىلىكلەر، جۇملىدىن بەدەن تۈرقى، تېرە ۋە چاچ رەڭگى، يۈز قىسمىدىكى ئالاھىدىلىكلەر، بوي ئېگىزلىكى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئۆزگىچىلىكلەر، شۇنداقلا ئۇلاردىكى ئۆزگىرىش ھەققىدىكى خاتىرە.

(17) جەمەت ئەجدادلىرىدىن ئەۋلادلىرىغا قالغان ئۇگۇت - نەسىھەتلەردىن جەۋھەرلەر تىزمىسى.

(18) جەمەتتىن چىققان ئىبرەتلىك شەخسلەر ۋە ئۇلار ھەققىدىكى دارىتما بايان.

(19) جەمەت ئەزالىرىنىڭ ۋاپاتى، ۋاقتى، قەبرىگاھلىرى، قەبرىلەرنىڭ خەرىتىلىك كۆرسەتمىسى.

(20) جەمەت ئەزالىرىنىڭ سۈرىتى، رەسىمى، ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ئۇن - سىن لېنتىلىرى، كۈندىلىك خاتىرىلەر، ۋە باشقا يازما ھۆججەتلەر ھەققىدىكى بايان ۋە ئۇلارنىڭ ئارخىپلاشتۇرۇلغان شەكلى.

(21) جەمەت ئەزالىرى ھەققىدىكى جەدۋەللىك سخېما:

بۇنداق جەدۋەللىك سخېما جەمەت ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەجداد - ئەۋلادلىق مۇناسىۋىتىنى توغرا ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلەيدىغان بولۇشى، جەمەت ئەزالىرىنىڭ ئىسمى - شەرىپى، تۇغۇلغان ۋە ۋاپات تاپقان ۋاقتى، كىملەر بىلەن نىكاھ مۇناسىۋىتىدە بولغانلىقى، كەسپى... قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك.

(22) جەمەت شەجەرىسى: ھەربىر نەسەبنامىگە ھەرقانچە ئاددىي بولغان تەقدىردىمۇ، شەجەرە يانداشتۇرۇلۇشى كېرەك. بۇ ھەقتە كېيىنكى قىسىمدا تەپسىلىيرەك مۇلاھىزە قىلىنىدۇ.

ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە نەسەبنامىلەرنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كەلمىگەنلىكىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى جەمەتچىلىك ئېڭىنىڭ سۇسلىشىپ كەتكەنلىكى، يازما تارىخشۇناسلىقنىڭ دېگەندەك تەرەققىي قىلالمىغانلىقى ۋە ساۋاتسىزلارنىڭ بىرقەدەر كۆپ بولۇشى... قاتارلىق سەۋەبلەردىن كۆرۈشمىز مۇمكىن. ئۆتكەن دەۋرلەردە جەمەت نەسەبنامىلىرىنى جەمەت ئىچىدىكى بىلىملىك شەخسلەرنىڭ تۇزۇپ چىققانلىقى ياكى جەمئىيەتتىكى باشقا قەلەمكەشلەرگە تۇزدۇرگەنلىككە ئوخشىمىغان ھالدا، ئۇيغۇرلاردا ھازىرقى ۋاقىتتا فامىلە قوللىنىش قىزغىنلىقى، جەمەتچىلىك ئېڭىنىڭ ئۆسۈشى، شۇنداقلا ھەربىر جەمەت ۋە ئائىلىلەردە قولىدا قەلەم توختايدىغان كىشىلەرنىڭ دېگۈدەك بولغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، ھازىرنى ئۇيغۇر نەسەبنامىچىلىكىنى قايتا تىرىلدۈرۈشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتى دەپ قارايمىز. شۇنداق ئىكەن، ھەربىر كىشىنىڭ يۇقىرىقى مەزمۇنلار بويىچە ئۆز جەمەتىنىڭ تارىخى - نەسەبنامىسىنى يېزىپ چىقالىشى تامامەن مۇمكىن. خۇددى يۇقىرىقى سەھىپىلەردە ئېيتىپ ئۆتكەندەك، نەسەبنامە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ تولۇقلىنىپ يېزىلىشى كېرەك. ۋاقىت ئېتىبارىدىن قارىغاندا، نەسەبنامىنى ھەر ۋاقىت تولۇقلاپ يېزىشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەنئەنىۋى قائىدە بويىچە، يېزىلىپ بولغان نەسەبنا-

مىنى جەمەتتىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ مە-
لۇم ۋاقىت ئارىلىقىدا بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تولۇقلاپ تۇزۇشكە
توغرا كېلىدۇ. بىز بۇ ئارىلىق ۋاقىتنى 15 يىلدىن 30 يىلغىچە
دەپ مۆلچەرلەيمىز. دېمەك، سەرگۈزەشتلىرىدە زور ئۆزگىرىش
بولغان، شاخچە قانداش ئائىلىلىرى كۆپرەك جەمەتلەر ئۈچۈن،
جەمەت نەسەبنامىسىنى تولۇقلاپ يېزىشنىڭ ۋاقىت ئارىلىقى قىس-
قىراق بولسا، زور ئۆزگىرىشلەر بولمىغان كىچىكرەك جەمەتلەر
ئۈچۈن ئېيتقاندا نەسەبنامىنى تولۇقلاپ يېزىشنىڭ ۋاقىت ئارىلە-
قى ئۇزاقراق بولۇشى مۇقەررەر. ئەمما، دەسلەپتىلا چۈۋالچاق،
كەمتۈك يېزىلىپ قالغان نەسەبنامىلەرنى بەزىدە 15 ياكى 30
يىلنى ساقلاپ تۇرماي تولۇقلاپ مېڭىش، قىممىتىنى ئۇزلۇكسىز
ئاشۇرۇپ تۇرۇش كېرەك. بۇنداق قىلىش يۇقىرىقى قائىدىگە
مۇخالىپ كەلمەيدۇ. ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتە، جەمەت نەسەبنامە-
سىنى تولۇقلاپ يېزىپ داۋاملاشتۇرماسلىق - ئەۋلادلارنىڭ ئەج-
دادلىرىغا قىلغان ۋاپاسىزلىقىدىن بىر ئىپادە دەپ قارىلاتتى، دەپ
ئېيتقانىدۇق. دېمەكچىمىزكى، نەسەبنامە تۇزۇشتەك ئېسىل ئەن-
ئەنىنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە ساقلاپ قېلىشتا ئەۋلادلاردا ئۆز جە-
مەتىنىڭ نەسەبنامىسى ھەققىدە چوڭقۇرراق تەسىرات، جۈملىدىن
مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى جەزمەن يېتىلدۇرۇش، نەسەبنامىنى تو-
لۇقلاپ يېزىشنىڭ مەنپەئەتلىرى، تاشلاپ قويۇشنىڭ زىيانلىرى
ھەققىدە تەربىيە ئىشلەش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا، مۇندىن
يۈز ھەتتا نەچچە يۈز يىلدىن كېيىنكى ئەۋلادلار زور بىر تۇركۈم
نەسەب خاتىرىلىرى بايلىقىغا ئېرىشىدىغان، مىللەت، جەمەت ۋە
ئائىلە تارىخىنىڭ ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كەلگۈسىنى بىر - بىرىگە
ئۇلاپ چۈشىنەلەيدىغان ھالەتنى شەكىللەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئىلگىرىكى نەسەبنامىلەردە بىز جەمەتلەردىن چىققان ئىبرەت-
لىك شەخسلەرنىڭ ئىش - ئىزلىرىنىڭ يېزىلمىغانلىقىنى، ھەتتا
ئىسمىنىڭمۇ ئاتالماي، «پۇستانى»، «پۆكۈنى»، «بىرى» دېگەن-

دەك سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغانلىقىنى بايقايمىز. دەرۋە-
قە، بۇ مەزكۇر جەمەتلەرنىڭ شان - شەرىپىگە داغ چۈشۈپ
قىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قوللىنىلغان بىر تەدبىر بول-
سىمۇ، ئەمما ئۇ توغرا بولۇپ كېتىشى ناتايىن. تەشەببۇسمىز
شۇكى، جەمەت ئىچىدىن چىققان ئىبرەتلىك شەخسلەرگىمۇ نە-
سەبنامىلەردە مۇۋاپىق ئورۇن بېرىش، ئۇلارنىڭ ئىبرەتلىك
ئىش - ئىزلىرى ئارقىلىق ئەۋلادلارغا سەلبىي جەھەتتىن تەربىيە
بېرىش، نوقۇل ياخشىلىق بىلەنلا ئەمەس، بەلكى سەتچىلىك ئار-
قىلىقمۇ ئۇلاردا ئۆز جەمەتىنىڭ شەرىپى بىلەن پەخىرلىنىش،
مەغلۇبىيىتىدىن پۇشايمان قىلىش، نومۇسنى يۇيۇش ۋە ساقلاش
تۇيغۇسىنى يېتىلدۇرۇش لازىم.

جەمەت نەسەبنامىسىنى تۇزۇشتە بولسۇن ياكى تولۇقلاپ يې-
زىشتا بولسۇن، جەمەت ئىچىدىكى ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ ئۆز ئىخ-
تىيارىچە ئىش كۆرۈشى مۇۋاپىق ئەمەس. جەمەت نەسەبنامىنى
دەسلەپ تۇزۇشتە جەزمەن يېزىلماقچى بولغان جەمەتنىڭ ئەزالىرى
ئىچىدىكى ئاساسلىق شەخسلەر بىلەن باش قوشۇپ، ئىمكانقەدەر
كۆپ، تولۇق ئۇچۇرلارغا ئېرىشىش، ھايات دەرسلىكلەردىن تو-
لۇق پايدىلىنىش، ھەمكارلىق، مەسلىھەت ئاساسىدا نەسەبنامە-
نىڭ شەكىل قۇرۇلمىسى ۋە مەزمۇن دائىرىسىنى بېكىتىش كې-
رەك. نەسەبنامىنى تولۇقلاپ يېزىشنى جەمەت خاراكتېرلىك يې-
غىلىشلارنى ئۆتكۈزۈپ، شۇ مەيداندا ھەممىنىڭ پىكرىنى ئېلىپ
تولۇقلاش ئارقىلىق، ئۇنى مۇراسىم تۈسىگە ئېگە قىلىش زۆرۈر.
شۇندىلا نەسەبنامىنىڭ جەمەت ئەزالىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش،
ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇرۇشتىكى ئۇنۇمىنى تولۇق جارىي
قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

بىر جەمەت ئىچىدىكى ئەزالار نىكاھ ئىشلىرىدا ئوڭۇشسىز-
لىقلارغا دۇچار بولۇشتىن، يات جەمەتلەردىن بولغان پەرزەنتلەرنى
بېقىۋېلىش ياكى باشقا جەمەتلەرگە باقتۇرۇشتىن خالىي بولالماي-

دۇ. مۇنداق ئەھۋالدا جەمئەت نەسەبنامىسىدە ئاشۇ ئەھۋاللارنى تولۇقراق خاتىرلەش، بولۇپمۇ بېقىۋېلىنغان پەرزەنتلەرنى جەمئەت نەسەبنامىسىدە خاتىرلەش بىلەن ئۇنىڭغا جەمئەت فامىلىسىنى ھەدىيە قىلىشنى بىرلەشتۇرۇپ، ئۇنىڭ مەزكۇر جەمئەت ئېچىدىكى قانۇنلۇق ئورنى، ۋارىسلىق ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش لازىم. دېمەك مۇنداق ئەھۋالدا، بېقىۋېلىنغان بالىلارغا جەمئەت فامىلىسىنى ھەدىيە قىلىش ۋە ئۇلارنى جەمئەت نەسەبنامىسىدە خاتىرلەش — ئۇلارنىڭ جەمئەتلەر ئېچىدىكى ۋارىسلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىشنىڭ قانۇنىي ئاساسىي سۈپىتىدە تونۇلۇشى شەرت. نەسەبنامىدىن ئىسمى ۋە ئىش - پائالىيىتىنى ئۆچۈرۈپ تاشلاشنى جەمئەتنىڭ بىرەر ئەزاسىغا بەرگەن ئەڭ ئېغىر جازاسى سۈپىتىدە تونۇش بولسا بەزى مىللەتلەرنىڭ جەمئەتچىلىك ئەنئەنىسىدىكى ئەھۋالدۇر. بۇنداق ئەندىزىنىڭ ئۇيغۇر نەسەبنامىچىلىكى ئېچىدە قوللىنىلىش ئېھتىماللىقنى چەتكە قېقىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. جەمئەت ئەزالىرى ئېچىدىكى ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزگەن، جەمئەتنىڭ شان - شەرىپىنى دەپسەندە قىلغان، جەمئەتنىڭ ئابرۇيىنى بىلىپ تۇرۇپ يوقاتقان، شۇنداقلا باشقا سەلبىي شەرتلەرنى ھازىرلىغان شەخسكە قارىتا جەمئەتنىڭ بېرىدىغان جازاسى ئۇنىڭ جەمئەت فامىلىسىنى ئىشلىتىشىگە يول قويماسلىق، نەسەبنامىدىن ئىسىم - شەرىپىنى ئۆچۈرۈپ تاشلاش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ جەمئەت ئېچىدىن ئالىدىغان ۋارىسلىق ھوقۇقىنى بىكار قىلىش بولۇشى بىرقەدەر ئېغىر كەتكەندەك قىلىسىمۇ، ئەمما ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن - تەرتىپلىرىگە ياندىشىش، ئەۋلادلارغا قارىتا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىشنىڭ ياخشى چارىسى بولسا كېرەك، دەپ قارايمىز.

فامىلە قوللىنىش، بىر فامىلىلىك جەمئەتنىڭ نەسەبنى، تارىخنى يېزىپ چىقىش، شەجەرىسىنى تۈرغۇزۇش — ساقلاپ كېلىۋاتقان ئىش ئەمەس. جۇملىدىن، نەسەبنامە يېزىشتا

بىز كۆپىنچە بىر جەمئەت ئېچىدىكى پېشقەدەملەر تەمىنلىگەن ماتېرىيالىلارغا كۆپرەك تايىنىمىز. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن جەمئەت تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالىلارنى بىلگۈچى، تەمىنلىگۈچى پېشقەدەملەرنىڭ ۋاپات بولۇپ كېتىشىگە ئەگىشىپ، قىممەتلىك ماتېرىيالىلار ئۇلار بىلەن بىللە يەرگە كۆمۈلۈپ كېتىدۇ. شۇڭا ئىمكانقەدەر نەسەبنامە يېزىپ قالدۇرۇشنى بالدۇر باشلاش زۆرۈر. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، جەمئەت تارىخى ئەينى ۋاقىتتا مىللەت تارىخىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ قالىدۇ. بەزى جەمئەتلەرنىڭ نەسەبنامىسىدە خەلقىمىزنىڭ تارىخى، يۇرتلارنىڭ تارىخى، تەسىرى زور ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن بولۇشى مۇمكىن بولىدۇ. بۇ نەسەبنامە ئۇستىدە ئىزدىنىش ۋە يېزىش جەريانىدا ئاشكارىلىنىدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە خەلقىمىزنىڭ زور تارىخىي ئۆچۈرىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، نەسەبنامە تۈزۈش فامىلىچىلىك ئىسلاھاتىدىكى مۇھىم بىر تەدبىر بولۇپلا قالماي، يەنە ئەۋلادلار ئۈچۈن يىلتىزىدىن خەۋەر بېرىدىغان مۇھىم تارىخىي دەرسلىك سۈپىتىدە رول ئويناىدۇ.

4. شەجەرە ۋە شەجەرە سىخېمىسىدىن ئۆرنەكلەر

ئائىلە - جەمئەت نەسەبنامىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى — شەجەرىدۇر. «شەجەرە» ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن سۆز بولۇپ، مەنىسى «بىر تۇپ دەرەخ» دېگەنلىكتۇر. بۇ ئۇقۇم «شجرة النسب» (شەجەرە تۇن نەسەب) شەكلىدە ئىشلىتىلىپ، «ئائىلە ياكى جەمئەت نەسەبنامىسىدە بايان قىلىنغان

قانداش ئەۋلادلارنى دەرەخ شاخلىرى شەكلىدە كۆرسىتىپ بېرىدۇ. غان سېخىما» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلارغا «شەجەرە» ئۇقۇمى خۇددى «نەسەبنامە» ئۇقۇمىغا ئوخشاشلا نىسبەتەن بۇرۇن كىرىپ كەلگەن. خەنزۇلاردا نەسەب شەجەرىسى تۈرغۇزۇش بىر- قەدەر ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇ «世系世表» دېيىلىدۇ. بۇ يەردە دېيىلۈاتقىنى «جەمەتنىڭ ئەجداد ـ ئەۋلادلىق مۇناسىۋە- تىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان جەدۋەل» بولسىمۇ، ئەمما مەنە ئېتىبا- رى بىلەن، ئۇ «شەجەرە» بىلەن ئوخشاشتۇر. ياۋروپا مىللەتلە- رىدە بۇنداق ئائىلە شەجەرىسى «family tree» («ئائىلە دەرىخى» مەنىسىدە) دەپ ئاتىلىپ ھەربىر نەسەبنامىگە قوشۇمچە قىلىنى- دۇ.

ئائىلە شەجەرىسى بىر جەمەتكە مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان سېخىما بولۇش بىلەن، ئۇ يازما شەكىلدىكى نەسەبنامىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئېنىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەردە ئائىلە شەجەرىسى تۈرغۇزۇش ئەنئەنىگە ئايلانغان، شۇنداقلا ئائىلە شەجەرىسىنىڭ خىلمۇخىل شەكلى بار. ئائىلە شەجەرىسى تارىخى ئۇزۇن بولمىغان جەمەتلەر ئۈچۈن قوللىنىلسا ياكى قوللانغۇچى ئاتا (ياكى ئايال) تەرەپنى شەجەرىدە ئىپادىلەشنى خالىسا، ئۇن- داقتا رېئايە قىلىشقا تېگىشلىك شەرت شۇكى، بىر شەجەرىدە بىرلا فامىلىلىك ئادەملەر (ياكى بىر جەمەتكە تەۋە قان قېرىنداش- لىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە كىشىلەر) تىزىپ كۆرسىتىلىشى كې- رەك، ئاتا تەرەپ جەمەت ياكى ئايال تەرەپ جەمەتنىڭ شەجەرىسە- نى بىرلا ئايرىپ تۈرغۇزۇش كېرەك. دەمەك، شەرت شۇكى، ئاتا ـ ئانا، ئەر ـ ئايال تەرەپنى ئايرىپ تۈرۈپ تاق لىنىيە بويىچە

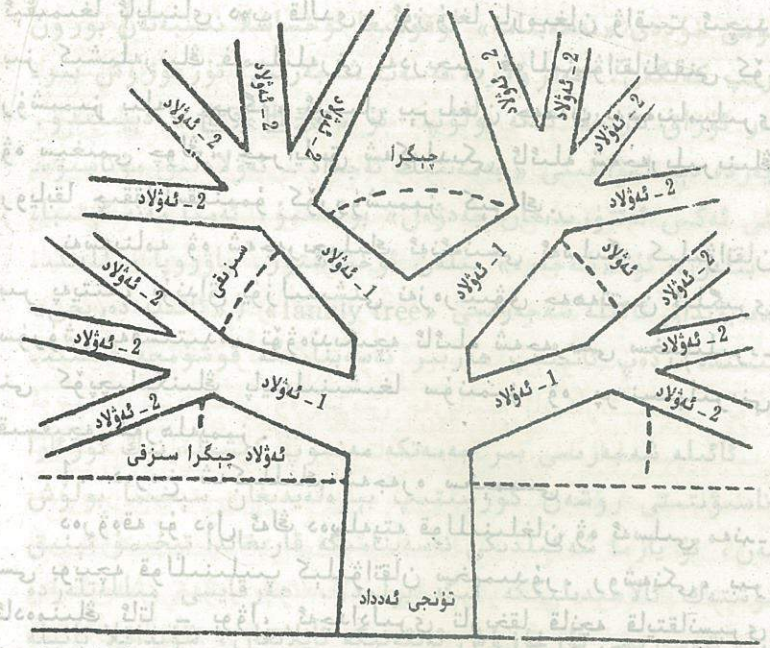
شەجەرە تۈرغۇزۇشتىن ئىبارەت.

نۆۋەتتە ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىش ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىمىغا ئايلىناي دەپ قالدى، ئۇزۇنغا بارمىغان ۋاقىت ئىچىدە بىز كىشىلەرنىڭ فامىلىلەرنى تەدرىجىي قوللىنىۋاتقانلىقىنى كۆ- رۈشىمىز بىلەن بىرگە، ئېسىل يېزىلغان جەمەت نەسەبنامىلىرى ۋە سىغىمى چوڭ، چىرايلىق شەكىلدىكى ئائىلە شەجەرىلىرىنىڭ رويابقا چىققانلىقىنىمۇ كۆررۈشىمىز كېرەك.

نەسەبنامە ۋە شەجەرىچىلىك ئەنئەنىسى ئەسلىگە كېلىۋاتقان بىر پەيتتە، بۇنداق يۇزلىنىشنى نەزەرىيىۋى جەھەتتىن ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىدە، تۆۋەندىكىچە ئائىلە شەجەرىسى سخېمىلىرى- نى كۆپچىلىكنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇنىمىز ۋە پرىنسىپلىرىنى قىسقىچە شەرھلەيمىز.

1. دەرەخ شەكىللىك شەجەرە سخېمىسى

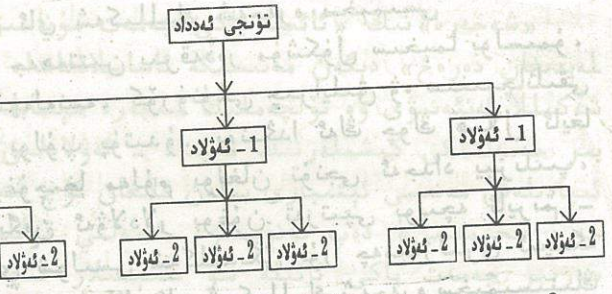
دەرۋەقە بۇ دەل ئەڭ دەسلەپتە قوللىنىلغان ۋە ئەسلىي مەن- سى بويىچە قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان سخېمىدۇر. روشەنكى، بىر ئادەمنىڭ ئاتا ـ بوۋا، ئەجدادلىرى تارىخقا قانچە قايتقانسېرى شۇنچە كۆپىيىپ بارىدۇ. شۇ مەنىدىن، ئەڭ بۇرۇنقى ئەجدادتىن ئەۋلادلارنىڭ شاخلىنىپ چىقىشىنى بىر ئۇرۇق ياكى يىلتىزدىن بىر تۇپ دەرەخنىڭ شاخچىلاپ، يوپۇرماقلاپ كۆكلىشىگە، زورد- يىپ بېرىشىغا ئوخشىتىشقا بولىدۇ. شۇڭا ئائىلە شەجەرىسى تۈرغۇزۇشتا دەرەخ شەكلىنى تەدبىق قىلىشقا بولىدۇ. دەرەخ شەكىللىك ئائىلە شەجەرىسىنىڭ سخېمىسى تۆۋەندىكىچە:

بۇ شەكىلدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتىلار شۇكى: دەرەخ شاخلىرىنى ئەۋلاد سانىغا قاراپ تەڭشىگەندىن باشقا، ھەر-بىر بوغۇنىنىڭ پەرقىنى «ئەۋلاد چېگرا سىزىقى» ئارقىلىق ياكى ئوخشىمىغان رەڭلەر ئارقىلىق ئىپادىلەش لازىم.

2. ئەپكەش شەكىللىك شەجەرە سخېمىسى

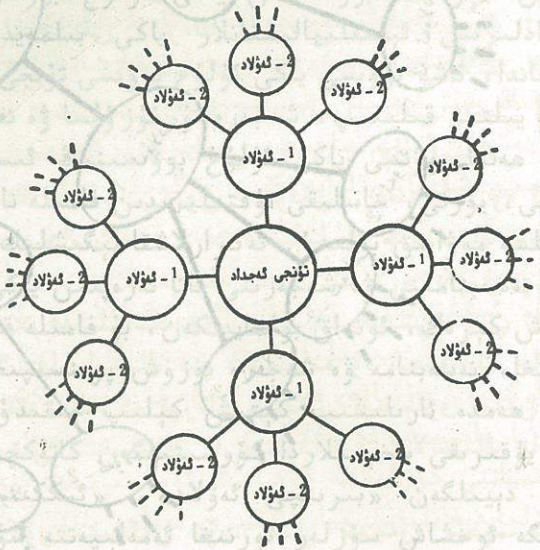
بۇ ئەۋلاد قاتلىمىنى ئېنتايىن ئېنىق كۆرسىتىشكە بولىدىغان سخېما بولۇپ، بۇنىڭدا ئەپكەشنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى تەرىپى شەجەرە تۈرغۇزۇچىغا مەلۇم بولغان تۇنجى ئەجدادتىن باشلىنىپ، ئۇنىڭ-دىن كۆپەيگەن ئەۋلادلار ئەپكەشنىڭ ئاستىغا رەت تەرتىپى بويىچە تىزىلىدۇ. ئەپكەش شەكىللىك شەجەرە سخېمىسى تۆۋەندىكىچە:

3. قوياش شەكىللىك شەجەرە سخېمىسى

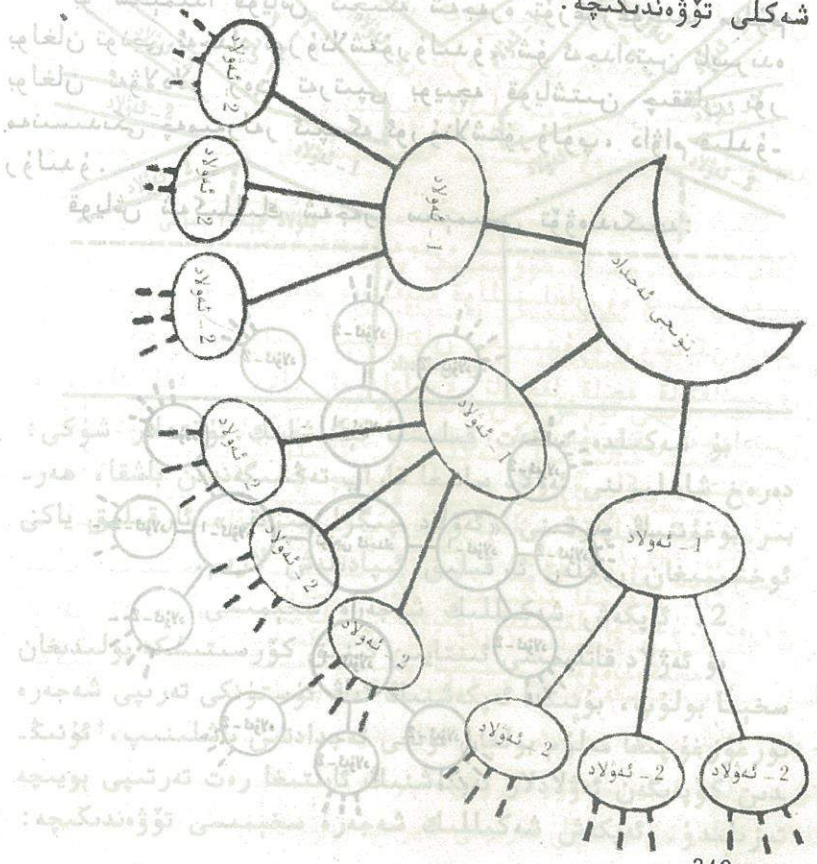
بۇ سخېمىدا قوياش ئېچىگە شەجەرە تۈرغۈزۇچىغا مەلۇم بولغان تۇنجى ئەجداد ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. شۇ ئەجدادتىن ئايرىلىپ بولغان ئەۋلادلار رەت تەرتىپى بويىچە قوياشتىن چىققان نۇر مەنسىدىكى چەمبەرلەر ئېچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، داۋام قىلدۇرۇلىدۇ.

قوياش شەكىللىك شەجەرە سخېمىسى تۆۋەندىكىچە:

4. ھىلال ئاي شەكىللىك شەجەرە سخېمىسى

بۇ شەكىل جەھەتتىن بىرقەدەر مۇشكۇل سخېما بولسىمۇ، ئەمما ياخشى لايىھەلەنسە، كۆرۈنۈشى چىرايلىق ۋە سىغىمچانلىقى يۇقىرى سخېما بولۇپ پۈتىدۇ. بۇنىڭدا ئەڭ چوڭ ھىلال ئايغا شەجەرە تۇرغۇزغۇچىغا مەلۇم بولغان تۇنجى ئەجداد يېزىلىپ، ئۇنىڭدىن كۆپەيگەن ئەۋلادلار بوغۇن تەرتىپى بويىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئاي شولىسى شەكلىدىكى نۇر چەمبەرلىرى ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ھىلال ئاي شەكىللىك شەجەرە سخېمىسىنىڭ شەكلى تۆۋەندىكىچە:

«شەجەرە» نىڭ «ئائىلە ياكى جەمەت مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان دەرەخ» دېگەن مەنىسىگە ئاساسلانغاندا، بىرىنچى خىل شەكىللا ئەنئەنىۋى ۋە ئۆلچەملىك شەجەرە ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، بىر جەمەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئەجداد - ئەۋلادلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەش مەنىسى ئېتىبارى بىلەن قالغان ئۈچ شەكىلنىمۇ «شەجەرە سخېمىسى» دەپ تونۇيمىز. ئەمەلىي قوللىنىش داۋامىدا ھەربىر جەمەت ياكى ئائىلە شۇ سخېمىلار ئىچىدىن ئۆزلىرى مۇۋاپىق دەپ تاللىغانلىرىنى ئىشلەتسە بولىدۇ.

مەيلى ئائىلە - جەمەت نەسەبنامىسىنى يېزىشتا بولسۇن، ياكى جەمەت شەجەرىسى تۇرغۇزۇشتا بولسۇن، مۇنداق بىر ئەھۋالغا ھەربىر ئائىلە ياكى جەمەت دۇچ كېلىدۇ، يەنى، ئەڭ دەسلەپكى ئەجداد دەپ كىمنى بېكىتىش كېرەك؟. بۇنىڭغا جاۋاب شۇكى، ئەلۋەتتە ئېنىقلانغان ئەڭ بۇرۇنقى ئەجداد بولغۇچى كىشى (ئەر) نى بېكىتىش ھەم ئۇنى شەجەرىدىكى تۇنجى ئەجداد ئورنىغا قويۇش كېرەك. بوۋىسىدىن ياكى ئۇلۇغ بوۋىسىدىن بۇرۇنقى ئەجدادلىرىنى ئېنىقلىيالمىغانلار ياكى بىلمەيدىغانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئاشۇ بوۋىسى ياكى ئۇلۇغ بوۋىسى تۇنجى ئەجداد تەرىقىسىدە يىلتىز قىلىنىپ، شەجەرە تۇرغۇزۇلسا ۋە نەسەبنامە تۈزۈلسە، ھەتتا بوۋىسى ياكى ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ ئىسمى، لەقىمى، كەسپى، يۇرتى، خاسلىقى نۇقتىلىرىدىن فامىلە تاللىۋېلىپ ئىشلىتىلسە مۇۋاپىق بولىدۇ. تەكرارلاشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، نەسەبنامىنى ۋە شەجەرىنى ئاتا تەرەپتىن ياكى ئانا تەرەپتىن باشلاش كېرەك، ئۇنداق بولمايدىكەن، بۇ فامىلە قوللىنىش پرىنسىپىغا، نەسەبنامە ۋە شەجەرە تۈزۈش پرىنسىپىغا خىلاپ بولىدۇ، ھەمدە ئارىلىشىپ كېتىش كېلىپ چىقىدۇ.

يۇقىرىقى سخېمىلاردا كۆرسىتىلگەن كاتەكچە ياكى شاخچىلاردا دېيىلگەن «بىرىنچى ئەۋلاد»، «ئىككىنچى ئەۋلاد»... دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئورنىغا ئەمەلىيەتتە شۇنچىنچى ئەۋلاد

ئەرنىڭ ئىسمى يېزىلىدىغانلىقى ئېنىق. ئەگەر لايىق تېپىلسا، شۇ ئەرلەرنىڭ ئىسىملىرىنىڭ ئارقىسىغا شۇ ئەرلەر بىلەن نىكاھلىنىپ كېيىنكى پەرزەنتلەرنى تەۋەللۇد قىلغان ئانىلارنىڭ ئىسمىنىمۇ قوشۇپ يېزىشقا بولىدۇ. ناۋادا يېزىش زۆرۈرىيىتى بار دەپ قارالسا، ئۇنداقتا شۇ ئەرلەرنىڭ ئاياللىرىنىڭ ئىسمىنى مۇناسىپ بەلگە ياكى پەرقلىق خەت شەكلى ۋە ياكى ئوخشىمىغان رەڭدىكى خەت - بەلگىلەر ئارقىلىق شۇ جەمەتكە ياتلىق بولغان ئاياللار (ئانىلار) ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەش، شۇ ئارقىلىق شۇ جەمەتلەردىن تۇغۇلغان ئايال جىنسلىق پەرزەنتلەردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈش كېرەك. يەنە بىرى، جەمەتلەر ئىچىدىكى ئەرلەردىن ئەۋلادى بولمىغان ئەرلەر ئىسىملىرىنىڭ ئارقىسىغا بىرلىككە كەلگەن مۇناسىپ بەلگىلەر ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئەۋلادى بولمىغانلىقىنى، نەسەبنىڭ ئۇزۇلۈپ قالغانلىقىنى ئىپادىلەش كېرەك. ئۇچىنچى تەرەپتىن، كاتەكچە ياكى شاخچىلار ئىچىگە پەقەت ئادەم ئىسمىلا يېزىلىشى، ئانىسىنىڭ ئىسمى، تەخەللۇسى، فامىلىسى يېزىلماسلىقى كېرەك. چۈنكى، ئانىسىنىڭ ئىسمى ئالدىدا ياكى يۇقىرىدا كۆرسىتىلىپ بولغاچقا تەكرارلاشنىڭ ھاجىتى بولمايدۇ. تەخەللۇسى، ھۆرمەت نامى، ياكى دىنىي ئەمەل نامىنى يېزىق قىسمىدا خاتىرىلەش زۆرۈر. فامىلىسىنى بولسا تېخىمۇ يېزىشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى، نەسەبنامە ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى شەجەرە ھامان «×××» فامىلىلىك جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسى» (بەزىدە «×××لەرنىڭ نەسەبنامىسى» دەپمۇ يېزىلىدۇ) ۋە «×××» فامىلىلىك جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» دەپ ئاتىلىدىغان بولغاچقا، فامىلىنىڭ شۇ نەسەبنامە ۋە شەجەرىدە خاتىرىلەنگەن بارلىق شەخسلەرگە ئورتاق بولۇشى ئېتىبارى بىلەن ئۇنى يەنە ھەربىر شەخس ئىسمىنىڭ ئارقىسىدا تەكرارلاشنىڭ ھاجىتى بولمايدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن تۆت خىل شەجەرە سخېمىسىدىن

سىرت، يەنە باشقا سخېمىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشى مۇمكىن. ھەربىر جەمەتلەر ئۆزلىرىگە مۇناسىپ كېلىدىغان يېڭىچە شەجەرە سخېمىلىرىنىمۇ ئىجاد قىلىپ ئىشلىتىشى مۇمكىن. ھازىرقى زامان كومپيۇتېر تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى — شەجەرە ۋە نەسەبنامىنى رەڭگارەڭ، سىستېمىلىق تۈزۈشنىڭ ئىمكانىيىتى. لىرى بىلەن تەمىن ئەتتى. ھەربىر جەمەت، ھەربىر ئائىلىنىڭ ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق تۇراقلىق فامىلە تاللىۋېلىشىنى، جەمەت - ئائىلە نەسەبنامىسىنى كېچىكتۇرمەي تۈزۈۋېلىشىنى، شەجەرە تۇرغۇزۇپ، ئۇنى بىر جەمەتتىكى ھەربىر ئائىلىدە ساقلاشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمىز.

5. فامىلە، نەسەبنامە ۋە يىلتىز ئىزدەش

ئۆز يىلتىزىنى ئىزدەش ئادەمنىڭ تۇغما خىسلىتىدۇر. «مەن كىم»، «مەن قەيەردىن كەلگەن»، «قەيەرگە كېتىمەن»...، مۇشۇنداق سوئاللار تارىخ مابەينىدە سانسىز پەيلاسوپ، ھەكىملەرنى باش قېتىنچىلىقىغا سالغان، ھەمدە سانسىز ئاۋامنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىغاندى.

مەشھۇر ئىلىم ساھىبى، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېت پروفېسسور تاڭ يىجي شۇنداق قارايدۇكى، بۈگۈنكى دەۋر دۇنياسىدا ئىككى خىل پىكىر ئېقىمى بار: بىرى، «يەر شارى ئېچىكى»، يەنى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن پۈتۈن دۇنيانىڭ ئالاقىسى، قاتناش ئىشلىرىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى، ئىنسانىيەت دۇچ كەلگەن ئورتاق مەسىلىلەرنىڭ (مەسىلەن، مۇھىت ئاسراش، ئىكولوگىيە، دۇنياۋى سودا...) كۇنسايىن كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ بارغانسېرى قويۇقلاشتى. ھەربىر مىللەت، ھەربىر دۆلەت تەرەققىياتىنى كۆزلەشتە دۇنيانىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت ئېقىمىدىن ئايرىلالمايدىغانلىقىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتتى. يەنە بىر پىكىر

ئېقىمى بولسا «يىلتىز ئىزدەش ئېڭى» بولۇپ، ئۇ - ھەربىر مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەسىلىلىرى مەۋجۇت دېگەن ئاساستا، ھەربىر مىللەت ۋە دۆلەت ئۆز مىللىتى ۋە دۆلىتىنىڭ مەدەنىيىتى ئىچىدىن ئۆزلىرىنى قۇتقۇزىدىغان، تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدىغان رېتسىپ ۋە مەدەنىيەت يىلتىزىنى ئىزدەش قىزغىنلىقى ۋە ئېڭىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككى خىل ئالاقە دەل مەدەنىيەتنىڭ دەۋرىي ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىيلىك مەسىلىسىدۇر.①

1976 - يىلى ئامېرىكىلىق نېگىر يازغۇچى ئالېكس. خارىرىينىڭ كاتتا رومانى «يىلتىز» مەيدانغا كېلىپ، پۈتۈن دۇنيادا زور غۇلغۇلا قوزغىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپلا پەيدا بولغىنى يەر شارى يۈزىدە كۆتۈرۈلگەن بىر قېتىملىق «يىلتىز ئىزدەش قىزغىنلىقى» بولدى. ئەسىر ئاخىرىنىڭ يېقىنلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇنداق قىزغىنلىق بارغانسېرى ئەۋج ئالدى. ياۋروپا-دىن ئاسىياغىچە، نېگىرلار ئافرىقىسىدىن ئامېرىكا قىتئەسىگىچە، ئامېرىكىدىكى خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان «تاغلىقلار كوچىسى» (唐人街) دىن تارتىپ ئىندىئانلارنىڭ يەرلىك قەبىلىلىرىگىچە... ئىنسانلار ھەممىلا جايدا يىلتىز ئىزدىمەكتە.

ئامېرىكىدا يىلتىز ئىزدەش ماركا توپلاش ۋە كونا پۇل - تەڭگىلەرنى يىغىشتىن قالسىلا ئۇچىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مودا پائالىيەتكە ئايلانغان. 1988 - يىلى ئامېرىكا پوچتا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى «بىر تۇپ ئائىلە شەجەرىسى (دەرىخى) تىكەيلى» دېگەن تېمىدا بىر تۇرلۇك كەڭ كۆلەملىك پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، ياشلارنىڭ خەت ئالاقە قىلىش يولى بىلەن ئائىلە تارىخىنى چۈشىنىشكە، ئەجدادلىرىنىڭ يوقاپ كېتەي دەپ قالغان ئىزلىرىنى ئىزدەشكە، شۇ ئارقىلىق ئامېرىكىدىكى بىرقانچە ئەۋلاد كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە رىغبەت ۋە ئىلھام بەردى. بۇ پائالىيەت نەتىجىسىدە پوچتا يوللانمىلىرى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېز كۆپەيدى، پوچتا ئىدارىلىرى بۇنىڭدىن نۇرغۇن مەنپەئەتكە ئېرىشتى. 1992 - يىلى نيۇيورکتا ئۇيۇشتۇرۇلغان «ئائىلە تارىخى يەرمەنكىسى» تۇركۇم - تۇركۇملەپ يەھۇدىي، ئېرلاند، ۋېلس قاتارلىق سىستېمىسىغا تەۋە زاتلارنى جەلب قىلدى. بۇ يەرمەنكىگە نۇرغۇن ئادەم قاتناشتى، تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالەت شەكىللەندى. تەدرىجىي كۆچمەن بارغان مۇنداق يىلتىز ئىزدەش قىزغىنلىقى نەسەبنامەشۇناسلىققا ئىخلاس قىلىدىغان بىر تۇركۇم زاتلارنى نەسەبنامىلەر ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، ھەتتا نەسەبنامىلەرنى دوكتورلۇق ئىلمىي دىسسېرتاتسىيىسى شەكلىدە تەتقىق قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھەرقايسى كۈتۈپخانىلارغا بېرىپ تارىخىي ماتېرىياللارنى ئىزدەشتى، شۇنداقلا ئىزى ئۆچەي دەپ قالغان كونا قەبرىستانلارغا بېرىپ ئەجدادلىرىغا ئالاقىدار ئىنچىكە پاكىتلارنى توپلاشتى. باشقىلارغا ۋاكالىتەن ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنى ئىزدىشىپ بېرىدىغان كەسپىي شىركەتلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىپ، مەزمۇنى ۋە قورۇلمىسى ئەتراپلىق كومپيۇتېر تور پونكىتلىرى ۋۇجۇدقا چىقتى، ھەمدە شۇ يوللار ئارقىلىق خېرىدارلارنى كۆچلۈك جەلپ قىلدى.

ئاۋسترالىيەدىمۇ ئامېرىكىدىكى يىلتىز ئىزلەش قىزغىنلىقىغا ئەگىشىپ، نەسەب سۈرۈشتۈرۈش دولقۇنى ئەۋج ئالدى. نەسەب سۈرۈشتۈرۈش ۋە نەسەبنامىنى داۋاملاشتۇرۇپ يېزىش كىشىلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان ھەۋەسكە ئايلاندى. نەسەبنامە ئارقىلىق يىلتىزىنى ئىزدەشنىڭ نەتىجىسى گەرچە ھازىرقى زامانداكى ئاۋسترالىيەلىكلەر بىلەن ئەنگلىيە خان جەمەتىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنى، ياكى 1788 - يىلى ئۇلارنىڭ زور كېمىلەر بىلەن ئوكيانىيە قىتئەسىگە كېلىپ، شۇ يەرلىك خەلقلەرنى بېسىش

① «شىنخۇا تەرمىلىرى» نىڭ 1994 - يىلى 8 - ساندىن ئېلىندى، تالاڭ يىخېنىڭ ماقالىسى.

بەدىلگە زېمىنغا ئېرىشىشتەك جىنايى قىلمىشلىرىنى باغلاشتىن ئىبارەت بولسىمۇ، ئەمما بۇگۈنكى ئاۋسترالىيە ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇنداق ئىككى خىل تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش كىشىلەرگە ھامان شان - شەرەپ ئېلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، ئەگەر مەلۇم بىر كىشىنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى تۇنجى قېتىم ئاۋسترالىيىگە كەلگەن كېمە بىلەن ئۇ زېمىنغا قەدەم قويغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇ كىشى بەشىنچى ياكى ئالتىنچى ئەجدادلىرى 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئالتۇن قېزىش دولقۇنىدا ئاۋسترالىيىگە كەلگەنلەر ھازىرقى ئاۋسترالىيىلىككە قارىغاندا تېخىمۇ پەخىرلىنىدۇ، شەرەپ ھېس قىلىدۇ. ئاۋسترالىيەدىكى نەسەبنامە ئىلمىي جەمئىيەتى دۇنياسىدىكى ئوخشاش خىلدىكى تەشكىلاتلار ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ چوڭ جەمئىيەت بولۇپ، مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ رەئىسى نىك. ۋانگېرنىڭ ئېيتىشىچە، كىشىلەرنىڭ نەسەبنامىلەرنى داۋاملاشتۇرۇپ يېزىپ ساقلىشى شۇ سەۋەبتىنكى، چۇنكى ئۆزگىرىۋاتقان، پارچىلىنىۋاتقان ۋە يېمىرىلىۋاتقان بۇگۈنكى جەمئىيەتتە، نەسەبنامە ئادەمگە كۆچلۈك تەۋەلىك تۇيغۇسىنى ئاتا قىلىدۇ.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادا، ئومۇمەن جۇڭگولۇقلار (خەنزۇلار) توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىكى رايونلاردا فامىلداشلار (جەمەتداشلار) ئۇيۇشمىسى تەشكىل قىلىنغان. 王 (ۋاڭ) فامىلىسىنى مىسال قىلىپ ئېيتساق، تايلاندتا «ۋاڭ فامىلىلىك جەمەتداشلار ئۇيۇشمىسى» بار؛ سىنگاپوردا «كەيمىن ۋاڭ فامىلىلىكلەر ئۇيۇشمىسى» بار؛ فىلىپپىندا «تەييۇەن (太原) ۋاڭ فامىلىلىكلەر ئەنجۇمەنى»، «بىنچېڭ (槟城) ۋاڭ فامىلىلىكلەر يەكدىل جەمئىيىتى» قاتارلىق تۆت جەمئىيەت بار. بۇ جەمەتداشلار ئۇيۇشمىلىرى ھەم چەت ئەلدىكى خەنزۇلارنىڭ ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىشتىكى، ھەمكارلىشىشتىكى، ئورتاق تەرەققىي قىلىشنى كۆزلەشتىكى تەشكىلىي ئاساسلىرى بولۇپ ھېسابلانسا، ھەم ئۇلارنىڭ يىلتىزىنى ئىزدەشتىكى باغ سۈپىتىدە،

تىدە، كۆچلۈك مەنىۋى ئۇيۇشتۇرۇش رولى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە تونۇش - تونۇتۇش ئەھمىيىتىگە ئىگە. خەنزۇلارنىڭ چەت ئەللەردىكى فامىلىداشلار - جەمەتداشلار ئۇيۇشمىلىرى ھەر يىلىنىڭ چوكانتال بايرىمى ۋە چاغان بايراملىرىدا ھەيۋەتلىك نەزىر- چىراغ پائالىيىتى ۋە جەم بولۇش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدۇ. شۇنداقلا شۇ جەمەتلەرنىڭ نەسەبنامىلىرىنى قەرەللىك تەرزدە داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ. نەسەبنامىلەرنى داۋاملاشتۇرۇشتا شۇ جەمەتنىڭ چەت ئەللەردە كۆپىيىپ شاخچىلاش تارىخى ھەم چەت ئەللەردە بېسىپ ئۆتكەن شانلىق مۇساپىلىرى خاتىرىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، خەنزۇلارنىڭ پۈتۈن يەر شارى خاراكتېرلىك جەمەتداشلار ئۇيۇشمىلىرى قەرەللىك ھالدا دۇنياۋى جەمەتداشلار - فامىلىداشلار يىغىنلىرىنى چاقىرىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «شيې (谢) فامىلىلىكلەر ئۇيۇشمىسى» 1977 -، 1979 -، 1988 -، 1989 - يىللىرى ئامېرىكىدىكى سان فرانسىسكو ۋە تەيۋەن قاتارلىق جايلاردا جەمەتداشلار ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى چاقىردى. 1992 - يىلى يەنە بېيجىڭدا خەلقارا شيې (谢) فامىلىلىكلەر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنى چاقىردى. روشەنكى، يۇقىرىقى پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى يىلتىز ئىزدەش، ئەجدادلىرىنى سۈرۈشتۇرۇشنى مەركەز قىلغانىدى.

يىلتىز ئىزدەش — مۇشكۇل بىر ئىش بولۇپ، ئۇ بىلىم، ئەقىدە، تەۋرەنمەس ئىرادە تەلەپ قىلىدۇ. ئويلاپ باقايلى، نوپۇس ئىنتايىن كۆپىيىپ كەتكەن، مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ھادىسالارغا تولۇپ كەتكەن تارىخ ئېقىنى ئىچىدىن مەلۇم جەمەتنىڭ ئەجداد - ئەۋلادلىق، قان - قېرىنداشلىق زەنجىرىنى ئايرىپ رەتلەپ چىقىش — مۇشكۇلاتنىڭ مۇشكۇلاتىدۇر. ئەگەر ئەجدادتىن ئەۋلادقا تەرتىپلىك، مۇكەممەل ۋە ئېنىق خاتىرىلەنگەن جەمەت نەسەبنامىسى بار بولغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ ئانچە تەس ئىش بولماسلىقى مۇمكىن. بىراق ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، كۆپ

قىسىم مىللەتلەردىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئائىلىلەردە ئەجدادلىرىدىن قېلىپ قالغان مۇكەممەل نەسەبنامە يوق دېيەرلىكتۇر. نەسەبنامە بولسا يىلتىز ئىزدەشنىڭ ئەڭ قولاي، بىۋاستە يولى، شۇنداقلا يىلتىز ئىزدەشتە پايدىلىنىش قىممىتى ھەممىدىن ئۇستۇن قامۇس بولسىمۇ، ئەمما ھەرخىل بالايى ئاپەتلەر ۋە جەمەتىلەر، ئائىلىلەرنىڭ خاراب بولۇشى سەۋەبىدىن، نۇرغۇن نەسەبنامىلەر ئىزدەرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىر مەسىلە شۇكى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئېلىمىزدە خەنزۇ خەلقى تارىخ ماتېرىيالىدا داۋام قىلىپ ساقلاپ كەلگەن نۇرغۇن نەسەبنامىلەر ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. ئۇيغۇرلاردا ساقلىنىپ كەلگەن بىر قىسىم نەسەبنامىلەرمۇ ھەم بۇ سوغۇق قولنىڭ زىيانكەشلىكىدىن خالي بولالمىغانىدى. روشەنكى، بىر ئائىلە ياكى بىر ئادەمنىڭ تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ مەلۇم جەمەتنىڭ يىلتىزىنى ئىزدەش ھەم جاپالىق ھەم ئۇنۇمسىز ئىش بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى جايلاردىكى يىلتىز ئىزدىگۈچى پىداكارلارنىڭ كېلىشىش ئاساسىدا فامىلە (ئەجداد جەمەتىنىڭ نامى) نى لىنىيە قىلىپ بىرلىشىش، ھەمكارلىشىش يولىغا مېڭىشىغا توغرا كېلىدۇ. بولۇپمۇ يۇرتىدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىلا ئايرىلىپ كەتكەن، ئەمما ئۆز يۇرتىدىكى ئۇرۇق - تۇغقان، جەمەتداشلىرى بىلەن جەم بولۇش ئارزۇسىدىكى كىشىلەر ئۇچۇن تېخىمۇ شۇنداق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مانا بۇ ئۇسۇل خەنزۇلار جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە تەشكىل قىلغان يىلتىز، ئەجداد مەدەنىيىتىنى ئىزدەشنى تۇپ مەقسەت قىلغان خەلق تەشكىلاتلىرى - جەمەتداشلار ئۇيۇشمىسى ياكى فامىلداشلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ رويابقا چىقىشىدىكى ئاساسي يولدۇر. يىلتىز ئىزدەش پۇتۇنلەي تولۇق ئەھمىيەتكە ئىگە مەدەنىيەت پائالىيىتى ياكى مەدەنىيەتنى ئېتىراپ قىلىش - قىلدۇرۇش پائالىيىتىدۇر. «ھەر دەرەخنىڭ يىلتىزى بولىدۇ، سۇ

ئېقىنىنىڭمۇ مەنبەسى بولىدۇ». ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئېيتقاندا يىلتىزنى ئىزدەش، ئەجدادلىرىنى تېپىۋېلىش نۇقتىتە مىللەت دائىرىسىدە ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىمىغا، ئەمەلىي ھەرىكەتكە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تېگىشىلىك ئىش بولۇپ، ئۇ ھەم ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ زور ئۇيۇشۇش كۈچىنىڭ مەنبەسىنى ئېنىقلاش، زورايتىش، شۇنداقلا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئېچكى مەنىۋى قۇۋۋىتىنى كۈچلەندۇرۇشنىڭ ئۇنۇملۇك يولىدۇ. بۇ جەھەتتە خەنزۇ خەلقىنىڭ يىلتىز ئىزدەش پائالىيەتلىرىدىن تولۇق ئۆرنەك ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. نۇقتىتە خەنزۇلار دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قۇرغان مەشھۇر فامىلداشلار ئۇيۇشمىلىرى ئىككى خىل شەكىلدە مەۋجۇت بولماقتا. بىرى، ئەسلىدە يېقىن قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان بىرنەچچە فامىلىلىكلەر بىرلىشىپ قۇرغان نەسىلداش تۇغقانلار ئۇيۇشمىلىرى؛ يەنە بىرسى بولسا يەككە فامىلىگە مەنسۇپ بارچە كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرى تەشكىل قىلغان فامىلداشلار - جەمەتداشلار ئۇيۇشمىلىرى. مەسىلەن، «دۇنيا شۇن ئەۋلادلىرى دوستلۇق ئەنجۇمەنى» (世界舜裔宗亲联谊会) دەل چېن (陈)، ياۋ (姚)، يۈ (虞)، خۇ (胡)، تيەن (田)، يۈەن (袁)، سۇن (孙)، چې (车)، لۇ (陆)، ۋاڭ (王) قاتارلىق ئون فامىلىلىكلەرنىڭ يىلتىز ئىزدەش ئۇيۇشمىسى بولۇپ، مەزكۇر ئون فامىلىنىڭ خەنزۇلارنىڭ ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىردىكى قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ رەھبىرى شۇن (舜) بىلەن زىچ مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقى ۋە بۇ ھەقتە «تارىخي خاتىرىلەر» دە قىسمەن مەلۇماتلارنىڭ بولغانلىقى - دەل بۇ ئەنجۇمەننىڭ بەرپا قىلىنىشىنىڭ ئىدىيىۋى ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۇنجى قېتىملىق «دۇنيا شۇن ئەۋلادلىرى دوستلۇق ئەنجۇمەنى» 1982 - يىلى شياڭگاڭدا يىغىن چاقىرىپ، بۇ ساھەدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن ھادىسە بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەزكۇر

ئەنجۇمەن ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ تەيۋەن، تايلاند، مالايسىيا، فىلىپپىن ۋە ئامېرىكا قاتنىشىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە كۆپ قېتىم يىغىن چاقىردى. 1999 ـ يىلى 4 ـ ئايدا مەزكۇر ئەنجۇمەننىڭ 13 ـ قېتىملىق خەلقئارا قۇرۇلتىيى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شۇچاڭ، چاڭگى ۋە جېڭجۇ شەھەرلىرىدە ئۆتكۈزۈلدى. چەت ئەللەردىن كەلگەن يۇقىرىقى ئون فامىلىگە مەنسۇپ نۇرغۇن ۋەكىللەر بىر قاتار پائالىيەتلەر، جۈملىدىن ئەجدادلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى سۈپۈرۈش ۋە يوقلاش، ئەجدادلىرىنى سۈرۈشتۈرۈش، سەيلە ـ ساياھەت قىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ خەلىرۇلارنىڭ جۈڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىغا تەلپۈنۈش، بىرلىككە كېلىشلىرىنىڭ ئەڭ كاتتا ۋە ئەملىي ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خەلىرۇلارنىڭ شۇ خىلدىكى ئۈيۇشمىلىرى ئىچىدە يەنە «دۇنيا جەدپ نەسەبداشلار ئۈيۇشمىسى» (世界至德宗亲总会) مەشھۇر. جەدپ بولسا ۋۇ (吴)، جۇ (周)، سەي (蔡)، ساۋ (曹)، شىن (辛)، كې (柯)، خوڭ (洪)، جياڭ (江)، ۋېڭ (翁)، فاڭ (方)، گوڭ (龚) ۋە ۋاڭ (汪) قاتارلىق 12 فامىلىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، 1976 ـ يىلى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى جەدپ جەمەتى (يۇقىرىقى ئون ئىككى فامىلە) يىلتىز ئىزدەپ، ئەجدادلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ، ئورتاق تەرەققىياتنى كۆزلەش مەقسىتىدە شياڭگاڭدا «دۇنيا جەدپ نەسەبداشلار ئۈيۇشمىسى»نى رويخەتكە ئالدۇرۇپ بەرپا قىلدى. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى يۇقىرىدىكى ئون ئىككى فامىلىنىڭ جەمەتلەر قۇرغان كىچىك ئۈيۇشمىلار مەزكۇر نەسەبداشلار ئۈيۇشمىسىنىڭ ئەزالىرى بولۇپ، بۇمۇ كۆلىمى زور بولغان بىر تەشكىلات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تەشكىلات شۇنىڭدىن ئېتىبارەن 1977 ـ يىلى، 1980 ـ يىلى، 1982 ـ يىلى، 1984 ـ يىلى، 1986 ـ يىلى، 1988 ـ يىلى، 1990 ـ يىلى ۋە 1992 ـ يىلى ھەر ئىككى يىلدا بىر

قېتىم ياپونىيە، فىلىپپىن، تەيۋەن، شياڭگاڭ، تايلاندنىڭ پايتەختى بانكوك ۋە ئاشۇ 12 فامىلىنىڭ دەسلەپكى ئەجداد فامىلىسى بولغان ۋۇ (吴) فامىلىسى پەيدا بولغان جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇشى شەھەرلىرىدە خەلقئارا دەرىجىلىك يىغىن ۋە يىغىلىشلارنى تەشكىللەپ تۇردى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدا «دۇنيا جەدپ نەسەبداشلار ئۈيۇشمىسى» كۆپ قېتىم جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىغا كېلىپ ئەجدادلىرىنىڭ ماكانلىرىنى، قەبرىلىرىنى يوقلىدى، ھەمدە سۈپۈرۈش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاشۇ قەدىمكى ماكانلىرىنىڭ مەنزىرىسى ۋە سەيلە ساياھەت ئەسلىمەلىرى ئۈچۈن كۆپ مەبلەغ سالدى. يالغۇز فامىلەر بويىچە تەشكىل قىلغان جەمەتداشلار ئۈيۇشمىلىرىمۇ بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن «دۇنيا شيې (谢) فامىلىلىكلەر ئۈيۇشمىسى» («شيې» فامىلىسى بەك كەڭ تارقالغان بولۇپ، مەزكۇر فامىلىلىك نوپۇس پۈتۈن خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ 0.72% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇ جۇڭگودىكى ئىشلىتىدىغان ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولغان 50 فامىلىنىڭ بىرىدۇر. مەزكۇر ئۈيۇشما 1977 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئامېرىكىنىڭ لوس. ئانژىلىس شەھىرىدە قۇرۇلغان. باش شتابى ھازىر تەيۋەنىڭ تەيبېي شەھىرىدە. بۇ ئۈيۇشما قەرەللىك ھالدا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يىغىن ياكى قۇرۇلتاي چاقىرىپ تۇرىدۇ. شۇنداقلا ئۈيۇشما ئەپكارى بولغان «دۇنيا شيې فامىلىلىكلەر خەۋەرلىرى» نامىلىق ژۇرنىلى بار.) ۋە «دۇنيا لىن (林) فامىلىلىكلەر ئۈيۇشمىسى» (لىن فامىلىسى جۇڭگودىكى 20 چوڭ فامىلىنىڭ بىرى بولۇپ، ئون رەت تەرتىپى بويىچە ھېسابلىغاندا 16 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ فامىلىنى ئىشلىتىدىغانلار خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ 1.18% نى ئىگىلەيدۇ. مەزكۇر ئۈيۇشما 1981 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تەيۋەندە قۇرۇلغان. باش شتابى تەيۋەنىڭ تەيبېي شەھىرىدە. بۇ ئۈيۇشما 1986 ـ يىلى «چاڭلىن»

[« 长林 »] ناملىق ژۇرنال تەسىس قىلغان. بۇ ئۇيۇشما ھەم تايلاند، سىنگاپور، فىلىپپىن، مالايسىيا، ھىندونوزىيە، ئامېرىكا، كانادا، ياپونىيە قاتارلىق جايلاردا تارماق جەمئىتاشلار ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرغان بولۇپ، قەرەللىك ياكى قەرەلسىز ھالدا يېغىلىش ئۆتكۈزۈپ تۇرىدۇ)، «دۇنيا سۇ (苏) فامىلىلىكلەر ئۇيۇشمىسى» («سۇ» فامىلىسىنىڭ جۇڭگودىكى 41 - چوڭ فامىلە بولۇپ، بۇ فامىلىنى ئىشلىتىدىغانلار خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ 0.47% نى ئىگىلەيدۇ. تەيۋەندە بولسا 23 - ئورۇندا تۇرىدۇ. چەت ئەللەردىكى سۇ فامىلىلىك خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىيا بىلەن شىمالىي ئامېرىكىغا تارقالغان. 1994 - يىلى 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى چەت ئەللەردىكى سۇ فامىلىلىكلەرگە ۋەكىل بولۇپ كەلگەن كىشىلەر فىلىپپىندا بۇ ئۇيۇشمىنى قۇرغاندى. تارىختا سۇ فامىلىلىكلەردىن مەشھۇر شەخسلەر كۆپ چىققان بولۇپ، سوڭ دەۋرىدىكى نەزمىچى سۇشى، سۇ دۇڭپۇ ۋە شىمالىي سوڭ دەۋرىدىكى ئەدەبىياتشۇناس، دوربگەر سۇسوڭ قاتارلىقلار ئاشۇ جەمئەتكە مەنسۇپتۇر. بۇ ئۇيۇشما ئەزالىرى «يېڭى تۈزۈلگەن سۇ فامىلىلىك جەمئىتىنىڭ نەسەبنامىسى» [« 新编苏氏大族谱 »]نى لايىھەلەپ نەشر قىلدۇرغان) قاتارلىقلار بىرقەدەر مەشھۇر.① بۇنىڭدىن سىرت، خەنزۇلاردىكى ئىككىنچى چوڭ فامىلە ۋاڭ (王: بۇ فامىلىنى ئىشلىتىدىغانلار 70 مىليوندىن كۆپرەك بولۇپ، پۈتۈن خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ 7.4%نى ئىگىلەيدۇ) فامىلىسىنىڭ تارىخى يىلتىزى، ئۆزگىرىشلىرى، تارقىلىشى... قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى مەقسەت قىلغان «تەيىۋەن ۋاڭ فامىلىسى تەتقىقاتى جەمئىيىتى» جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى يىلتىز ئىزدەش دولقۇنىدا

① «تەيۋەن ئاۋازى» («台声»)، «ۋۇشى تارىخ تەزكىرىسى» («无锡史志») «يىلتىز ئىزدەش» («寻根») قاتارلىق ژۇرناللارنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرىدىن ئېلىنغان مەلۇماتلار.

پائالىيىتى ئەڭ كۆپ، تەتقىقاتلىرىمۇ نەتىجىلىك بولغان ئۇيۇشمىلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دۇنيادىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ يىلتىز ئىزدەش، ئەجدادلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىش پائالىيەتلىرىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە شەكلى بار.

بىرىنچى، فامىلداشلار ۋە نەسەبداشلار ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرۇش: يەنى ئوخشاش فامىلىلىك كىشىلەر ئۆز ئەجدادلىرىنى سۈرۈشتۈرۈش، ئۇلارنى خاتىرىلەش، ئىچكى ئۇيۇشۇشچانلىقنى ئاشۇرۇش ۋە بىللە تەرەققىي قىلىشنى كۆزلەپ قۇرغان ئۇيۇشمىلار؛

ئىككىنچى، كۆپ فامىلىلىكلەرنىڭ ئورتاق ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرۇش: بۇنداق ئۇسۇلنى قوللىنىشتىكى مەقسەت بولسا، بەزى بىرنەچچە ھەتتا ئون نەچچە فامىلىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانداكى مەلۇم بىر فامىلىدىن شاخلىنىپ چىققانلىقىغا دائىر تارىخىي ھۆججەتلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، يىلتىزىنى تېخىمۇ يىراق ئۆتمۈشتىكى مەلۇم ئورتاق فامىلىدىن ئىزدەش، ئۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، شۇنداقلا فامىلىلەر ئارا ئىتتىپاقلىق، ئۇيۇشۇشچانلىقنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت؛

ئۈچىنچى، ئوخشاش فامىلىلىكلەر ئارا زىيارەت: ئوخشاش فامىلىلىكلەر ئۇيۇشمىلىرى ئارا زىيارەتتە بولۇشتىكى مەقسەت، يىلتىز - ئەجدادىنى ئىزدەش ئارقىلىق، ئورتاق فامىلە ياكى جەمئىتىنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى كۈچەيتىش، ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئورتاق تەرەققىياتنى كۆزلەشتىن ئىبارەت.

ئەينى بىر فامىلىگە مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ، بولۇپمۇ ھازىرقى زامانداكى كىشىلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەينى بىر تۇنجى ئەجدادتىن چىققانلىقىغا ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. بولۇپمۇ ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى پادىشاھ - خاقانلار، بەگلەر ۋە باشقا

خىلدىكى مەشھۇر شەخسلەر ئىشلەتكەن فامىلە ياكى فامىلىگە يېقىن نام - بەلگىلەرنى ئىشلەتكەن ھازىرقى زامان كىشىلىرى بىلەن ئاشۇ خاقان، بەگ ۋە مەشھۇر شەخسلەر ئوتتۇرىسىدا چو-قۇملا باغلىنىش بار دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ. بىراق كىشىلەر ئۆز فامىلىلىرىنى ئۆتكەن دەۋرلەردىكى يۇقىرىقىدەك مەشھۇر شەخس-لەرنىڭ نام - بەلگىلىرى بىلەن ئاتاش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنى تارىختىكى تەسىرگە ئىگە مەشھۇر زاتلار بىلەن باغلاشنى بەكرەك ياخشى كۆرىدۇ. ئەھۋالى زادى نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ فرېئۇدنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، ئادەمنىڭ ھەربىر ئىشنى قە-لىشتىكى مۇددىئاسى ئىككى نەرسىدىن مۇستەسنا ئەمەس: يەنى، بىرى جىنسىي قوزغىلىش (جىنسىي ئىستەك)، يەنە بىرى بولسا ئۇلۇغلۇققا ئىنتىلىش. بىزچە ئىنسان ماھىيىتىدىكى ئەڭ تەخىر-سىز تەلەپ بولسا ئېتىراپ قىلىنىشنى ئارزۇ قىلىش، يەنى ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى تارتىشنى، كە-شىلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىش ۋە ماختىلىشنى ئارزۇ قە-لىشتىن ئىبارەت. كىشىلەر دائىم ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشە-نى ئادەتتىكىچە بولمىغان بىر يىلتىزغا باغلاشنى ياقتۇرىدۇ. ناۋادا ئۆزلىرى بىلەن تارىختىكى مەلۇم مەشھۇر شەخس ئوتتۇرا-سىدا قانداشلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى بايقاپ قالسا، ھامان بۇنى ئىلگىرىلەپ ئىسپاتلاشقا تىرىشىدۇ ھەم بۇنىڭدىن پەخر ھېس قىلىدۇ. شۇنداق بولغاچقا بىز ھامان ئۆز ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇلۇغ كىشىلەردىن بولۇپ قېلىشنى ئۈمىد قىلىمىز، ئۇلارنىڭ لەقەم، تەخەللۇس ھەتتا فامىلىسىنى ئۆزىمىزگە فامىلە قىلىپ قوللانمىز. گەرچە بۇنداق ئارزۇ كۆپىنچە ئويلىمىغان يەردىن نەتىجە بەرمەسمۇ، ئەمما بۇنىڭدا ئەكس ئېتىدىغىنى بولسا كۆچ-لۇك مەدەنىي ئۇيۇشچانلىق تۇيغۇسى ۋە ئۆزىنى ھۆرمەتلەش تۇي-غۇسىدىن ئىبارەت بولىدۇ.

ھەرقانداق بىر مەدەنىيەتنىڭ ۋارىسچانلىق خۇسۇسىيىتى بو-

لىدۇ. مەدەنىيەت جەمئىيەتنىڭ نەرسە، ھادىسە ئەمەس، بەلكى ئۇ تىرىك، ھەرىكەتچان ئېڭىم، شۇنداقلا ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ، ئۆتكەن دەۋرلەر بىلەن كەلگۈسى دەۋرلەرنىڭ، قوۋملار بىلەن قۇملارنىڭ، جامائەت بىلەن جامائەتنىڭ ئورتاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىگە سىڭىپ، ئۆتۈشۈپ كەتكەن بىرخىل ئىجتىمائىي پائالىيەت جەريانىدۇر. ھەربىر ئادەم ئۆتكەنكى ئەج-دادلاردىن قالغان تارىخىي مىراسلارغا ئېھتىياجلىق بولىدۇ، شۇنداقلا ھەم ئۇنى كەلگۈسى ئەۋلادلارغا مىراس سۈپىتىدە قالدۇ-رۇش ئارقىلىق، مەدەنىيەتنى ئىزچىللىققا ئىگە قىلىشقىمۇ موھ-تاج بولىدۇ. ھەربىر جەمئىيەت، مىللەت ۋە قوۋم مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە توختاۋسىز ۋارىسلىق قىلىدۇ، شۇنداقلا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئاساسىدا يېڭى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىدۇ، تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدە شەكلى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئائىلە - جەمەت مەدەن-ىيىتى ئىلگىرىكى ئۇزاق يىللار - ئەسىرلەر مابەينىدە ھەربىر ئۇيغۇرغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى. ئائىلە - جەمەت مەدەنىيىتىگە جەمەتلەرنىڭ پەيدا بولۇش، ياشاش، گۈللىنىش، زاۋاللىققا يۈز تۇتۇش، ئۆرلەش ۋە پەسىيىش... تەك تارىخىي قىسمەتلىرى پۈتۈلدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ ھەرقايسى جەمەت، تەبىقە، گۇرۇھلارنىڭ، ھەتتا ئائىلىلەرنىڭ ئورتاق مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ چۆكمىسىگە ھەمدە ھەربىر مىزانلىرىغا ئايلا-نىپ كەتتى. ئوخشاشمىغان نامالارنى بەلگە قىلغان جەمەتلەرنىڭ نۇرغۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئوخشىمىغاچقا، ئۇ جەمەت-لەرنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ مەزمۇنلىرىمۇ مۇناسىپ رەۋىشتە پەرقلەر-گە ئىگە بولدى. ئەمما، تۇرلۇك تارىخىي، ئىجتىمائىي، سىيا-سىي، ئىقتىسادىي سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ جەمەت مەدەنىيىتى زور تاشقى بېسىملارنىڭ تەسىرىدە تەدرىجىي سۇسلا-شىپ، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى جەمەتچىلىك ئېڭى مۇ-

ناسىپ دەرىجىدە چىكىنىپ كەتتى. نەتىجىدە، زامان تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ مەزمۇنى كۆپىنىشكە تېگىشلىك بولغان مۇكەممەل جەمئەت نەسەبنامىسى، جەمئەت فامىلە ـ بەلگىلىرى، جەمئەت شەجەرەسى، جەمئەت قەبرىستانلىقى، جەمئەت قانۇنى، جەمئەت تۆرەلىرى، جەمئەت يوسۇنلىرى، جەمئەت (ئاغزاكى) ئەدەبىياتى... قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەمئەت مەدەنىيىتى ئەكسىچە يىمىرىلىپ، ئاددىي ۋە كىچىك كۆلەمدىكى ئائىلىلەرگە چېچىلىپ كەتتى. جەمئەت مەدەنىيىتى ئىزنالىرى ئاندا ـ ساندا ساقلىنىپ قالغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن خەلقنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيىتى تەرىقىسىدە داۋاملىشىپ كەلدى.

قائىدە بويىچە مۇلاھىزە قىلغاندا، جەمئەت مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىسىم ـ فامىلە مەدەنىيىتى ئۇيغۇر خەلق مەدەنىيىتىدە تەكشۈرۈشكە، تەتقىق قىلىشقا جىددىي تېگىشلىك بولغان مۇھىم مەزمۇن ئىدى. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدىكى، چۈنكى جەمئەت مەدەنىيىتى ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولغان مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە سانسىز ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ھەم ئەنئەنىۋى ئادىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، بەلكى جەمئەت مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ ئۇزاقلىقى، مەزمۇنىنىڭ موللىقى بىلەنمۇ ھەم ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ساندىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خېلى كۆپ كىشىلەر ئېڭىدا ساقلىنىپ قالغان، يەنە تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر ئېڭىدا ئويغىنىۋاتقان جەمئەت مەدەنىيىتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، بىزنىڭ مەۋجۇتلۇقىمىزغا مەلۇم شەكىللەر ئارقىلىق ھېلىمۇھەم ئىشتىراك قىلماقتا.

ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىش غۇلغۇلىسىنىڭ باشلانغانلىقى، فامىلە قوللىنىش ھەققىدىكى تەتقىقات ھەم ئىزدىنىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ كۆپلەپ ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقانلىقى، فامىلە

قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلغۇچى كىشىلەرنىڭ قىزغىنلىقى بىزگە شۇنى ئېنىق تونۇتتىكى، گويا كى چەت ئەللەردىكى مىللەتلەر ۋە دۆلەتلىرىدىكى خەنزۇلارغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلاردا يىلتىز ـ ئەجدادلىرىنى ئىزلەش قىزغىنلىقى كېچىكىپ بولسىمۇ ئاخىرى كۆتۈرۈلدى. بۇنداق قىزغىنلىق قىياپەت جەھەتتىن قانچىلىك غەيرىي ئەقلىي ئامىللارنى، ساددا تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىگە بولغان تونۇش، ئېتىراپ قىلىش دەرىجىسىنىڭ، ئۆز ئەجدادلىرىغا بولغان يۈز كېلەلمەسلىك تۇيغۇسىنىڭ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى مەلۇم دەرىجىدە بولسىمۇ ئۆز ۋۇجۇدلىرىدا نامايىش قىلىش ھېرىسمەنلىكىنىڭ ئېشىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئەپسۇسكى، ئۇيغۇرلاردا يىلتىز ئىزدەش قىزغىنلىقىغا زور توسالغۇ بولىدىغان بىر ئامىل بار. ئۇ بولسىمۇ يىلتىز ـ ئەجداد ئىزدەشتىكى مۇھىم دەستەك بولغان فامىلىنىڭ، شۇنداقلا فامىلىگە ياندىشىدىغان نەسەبنامىلەرنىڭ خېلى ئۇزاق بىر تارىخىي مەزگىل ئۇزۇلۇپ قالغانلىقىدۇر. دەل شۇنداق سەۋەبتىن، بىز نېرىسى بەش يۈز يىلدىن بۇرۇنقى ئۆز يىلتىزلىرىمىزنىڭ، ئېنىقراق ئېيتقاندا ئۆز جەمەتلىرىمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرىنىڭ كىملىكىدىن خەۋەردار بولۇشقا ئاجىزلىق قىلىمىز. نەسەبنامىلىرى بىرقەدەر مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان ئائىلە، جەمەتلەر ئۆچۈن ئېيتقاندا ئۆز يىلتىزلىرىنى سۈرۈشتۈرۈش ئادەمنى شادلاندۇرىدىغان بايقاشلارنى پەيدا قىلسىمۇ، شۇنداقلا بۇنداق مۇمكىنىيەتنىڭ ئۇيغۇرلار ئۈچۈن يوق ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىسىمۇ، ئەمما فامىلىسىز، ئورتاق لەقەمسىز، نەسەبنامىسىز ئائىلە ۋە جەمەتلەر ئۆچۈن ئېيتقاندا يىلتىز ئىزدەش، ئەجدادلىرىنى ئېنىقلاش خېلىلا مۇشكۇل ئىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا مىڭ يىللار مابەينىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدى ۋە بېرىۋاتىدۇ. ھەرقايسى تارى-

جىي دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار تۇرلۇك سەۋەب ۋە مەقسەتلەر بىلەن ئۆز ئانا يۇرتلىرىدىن چەت ئەللەرگە، ياقا يۇرتلارغا سەپەر قىلىپ ئولتۇراقلىشىپ قېلىشتىن خالىي بولالمىدى. يېقىنقى بىرنەچچە ئەسىرلىك تارىخنى ئەسلەپ كۆرىدىغان بولساق، مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن نۇرغۇن ئۇيغۇرلارنى ئىلى رايونىغا بوز يەر ئېچىش ئۈچۈن مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كەلدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار چار رۇسىيە تەۋەسىگە كۆچۈپ، تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن «كۆچ - كۆچ»نى بېشىدىن كەچۈردى. 20 - ئەسىر مابەينىدە بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار سەئۇدى ئەرەبىستانى، مىسىر، ئىراق، سۈرىيە، ئىران، ئافغانىستان، ھىندىستان، پاكىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ئەللەرگە ئىلىم تەھسىل قىلىش، ھەج تاۋاب قىلىش مەقسەتلىرى بىلەن چىقىپ، شۇ ئەللەردە ئولتۇراقلىشىپ قالدى. بۇنداق ئەھۋال ھەتتاكى ھازىرغىچە داۋام قىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت غەرب دۆلەتلىرىگە ئوقۇش، خىزمەت ۋە تىجارەت ئۈچۈن چىقىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ھەم قېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارمۇ ئاز ئەمەس. بىز ئۇلارنىڭ كونكرېت سانى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ناھايىتى روشەنكى، يۇرتتىن چىقىپ كەتكەن ئاشۇ ئۇيغۇرلار بىلەن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا قان قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بار. ئۇلارنىڭ ۋەتەن، يۇرت تۇيغۇسى ھەر قاچان ئۇلارنى ئۆز يىلتىزلىرىنى ئىزدەشكە، جەمەتداشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرۇشقا دالالەت قىلىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دۆلىتىمىز ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ياخشىلانغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى رىسپوبلىكىلار مۇستەقىل بولۇپ، ئېلىمىز بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە زور ياخشىلىنىش بولغاندىن كېيىن، چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يىلتىز ئىزدەپ، ئەجداد سۈرۈشتۇرۇپ شىنجاڭغا

كەلگەنلىكى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن جەم بولۇپ، ئەجدادلىرى ئۈچۈن مۇناسىپ مۇراسىملارنى ئۆتكۈزگەنلىكى، ھەتتا بەزىلەرنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان يۇرتلاردا مەكتەپ، يول، كۆۋرۈك، ئىمارەت بەرپا قىلىش، يېتىم - يېسىرلار ئۈچۈن خەير - ساخاۋەت قىلىش شەكىللىرىدە مەبلەغ سالغانلىقى ئاشۇ پىكرىمىزنىڭ روشەن دەلىلى بولسا كېرەك. بۇ ئەھۋال خۇددى چەت ئەللەردىكى خەنزۇ مۇھاجىرلارنىڭ جۇڭگو چوڭ قۇرۇلۇقىغا قايتىپ ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىگە تولىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەپسۇسكى ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىلمىغانلىقى، كۆپىنچە جەمەتلەردە مۇكەممەل نەسەبنامە بولمىغانلىقى ئۈچۈن، مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتقا كېلىپ يىلتىز - ئەجدادىنى ئىزدەش پائالىيەتلىرى زور ئىجتىمائىي تەسىرگە ھەم ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئىگە بولالمىدى. ئۇلارمۇ كۆزلىگەن مەقسەتلىرىگە پۈتۈنلەي يېتىپ بولالمىدى. يەنە بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، فامىلە بولمىغانلىقى ئۈچۈن، «فامىلىداشلار ئۇيۇشمىسى» ياكى «جەمەتداشلار ئەنجۈمەنى» كەبى ئۇيۇشمىلارنى قۇرۇش مۇمكىن بولماي قالدى.

يىلتىز ئىزدەش — دائىمىيلا چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنىڭ ئۆز ۋەتىنىدىن يىلتىزىنى ئىزدىشى ۋە مەلۇم دۆلەتتە ئولتۇراقلاشقىلى ئۇزاق بولغان كىشىنىڭ ياقا ئەللەردىن يىلتىزلىرىنى ئىزلەش بولۇشى ناتايىن. تار مەنىدە بىز بىر دۆلەت ئىچىدە ياشاۋاتقان خەلقلەرنىڭ باشقا يۇرت، باشقا رايونلاردا ياشاۋاتقان جەمەتداشلىرىنى، ياكى ئەجدادلىرىنى ئىزدەشنىمۇ يىلتىز - ئەجداد ئىزدەش دەپ قارايمىز. ئۇيغۇرلار ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان شىنجاڭ دائىرىسىدە ھەر خىل سەۋەبلەر، جۈملىدىن ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش، قاچقۇنلۇق، نىكاھلىنىش، خىزمەت، ئۆگىنىش، پالىنىش، دەرۋىشلىك قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن جەنۇبتىن شىمالغا، شىمالدىن جەنۇبقا، بىر ۋىلايەتتىن يەنە بىر ۋىلايەتكە، بىر ناھىيىدىن يەنە بىر ناھىيىگە، بىر يېزىدىن يەنە

بىر يېزىغا. . . دېگەندەك ھالەتتە ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ باشقا يۇرتلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالمىغان ئەھۋاللارنى باشتىن كەچۈرگەن. قاتناش ۋە ئىقتىساد تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى دەۋردە بۇنداق ئەھۋال تېخىمۇ كۆپەيمەكتە. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئىككى، ئۈچ ئەۋلاد ئۆتكەندە ھەربىر كىشىنىڭ ئۆز ئانا يۇرتىنى بىلىشكە ئىنتىلىشى تەبىئىي ئەھۋال بولۇپ، مانا بۇ يىلتىز ئىزدەشتەك ئىنسان تەبىئىتىدۇر. دەرۋەقە مۇھاجىرلارنىڭ يىلتىز - ئەجداد ئىزدىشىدىن بىر يۇرت دائىرىسىدىكى كىشىلەر ئارا يىلتىز - ئەجداد سۈرۈشتۈرۈشى بىرقەدەر ئاسانراق بولۇشى مۇقەررەر. مەيلى قايسى خىلدىكى يىلتىز - ئەجداد ئىزدەش بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇنىڭدا جەمەتچىلىك ئېڭىنىڭ تۇغۇلۇشى ۋە ئۆسۈشى، جەمەت مەدەنىيىتىگە قارىتا سېغىنىش ۋە مىللەت مەدەنىيىتىگە قارىتا ئېتىراپ قىلىش تۇيغۇسىنىڭ شەكىللىنىشى تۈپ سەۋەب بولسا كېرەك. شۇنداقلا بىز فامىلە قوللىنىش ئىزغىنلىقىنىڭ ئېشىپ بېرىشىنى ئەمەلىيەتتە يىلتىز - ئەجداد سۈرۈشتۈرۈش ئىزغىنلىقىنىڭ ئويغىنىشى دەپ ئويلايمىز، ھەمدە فامىلە قوللىنىش تەدبىرى سۈپىتىدە يىلتىز ئىزدەش، ئەجداد سۈرۈشتۈرۈش ئىزغىنلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىمۇ تەشەببۇس قىلىمىز.

فامىلە قوللىنىش ئارقىلىق يىلتىز - ئەجدادىنى سۈرۈشتۈرۈش يالغۇز ئەجدادلىرىنى بىلىپ قويۇش ئۈچۈنلا بولسا، بۇ يېتەرلىك بولمايدۇ. چەت ئەللەردىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ ۋەخنۇلارنىڭ تۈرلۈك جەمەتداشلار ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرۇپ، يىلتىز ئىزدەش، جەمەت نەسەبنامىسىنى تەتقىق - تەھلىل قىلىش ئەھۋاللىرى، شۇنداقلا شۇنىڭغا ئالاقىدار ئەمەلىي ھەرىكەتلەردىن مەلۇم بولىدۇكى ۋە شۇنداقلا ئىلھام ئېلىشقا توغرا كېلىدۇكى، ئۇيغۇرلاردا ئەمدى ئويغىنىۋاتقان يىلتىز ئىزدەش ئىزغىنلىقىنى ئاڭلىق ئىجتىمائىي ھەرىكەتكە، مەدەنىي پائالىيەتكە ئايلاندۇرۇش

لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكى بىرقانچە ئىشنى ئىشلەش زۆرۈر:

(1) فامىلە قوللىنىش ئارقىلىق جەمەتچىلىك تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرۈش ۋە تىكلەشتە، ئالدى بىلەن شۇ جەمەتنىڭ نەسەبنامىسىنى تۈرغۇزۇشنى تۈنجى خىزمەت قىلىش كېرەك. بۇ جەھەتتە ھەربىر كىشىنىڭ ئۆزى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋەتتىكى بارلىق كىشىلەرنى ئىزدەپ، ئۇلاردا ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەر ياكى نەسەبنامىلەرنى ئەگەر بار بولغان بولسا قولغا چۈشۈرۈش زۆرۈر. ئەگەر چەت ئەللەرگە مۇھاجىر بولۇپ كەتكەن ئۇرۇق - تۇغقانلار بار بولسا، ئۇلاردا ئۆز ئەجدادلىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەرنىڭ بار - يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈرۈش ھەم بۇ جەھەتتە ئۇلارنىڭمۇ ھەمكارلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم؛

(2) بىر فامىلىنى ئىشلەتكەن جەمەت ئەزالىرى ئىچىدە جەمەتداشلار ئۇيۇشمىسى شەكىلدىكى غەيرىي رەسمىي ئۇيۇشمىلارنى تەشكىللەپ، جەمەتتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارا دوستانە ئالاقە ئېلىپ بېرىشنى ئۇيۇشمىنىڭ مۇھىم خىزمىتى سۈپىتىدە تونۇش كېرەك. بۇنىڭدىن سىرت تېخىمۇ مۇھىمى، ئەگەر مەلۇم فامىلىنى قوللانغان جەمەتتە ئەسلىي نەسەب خاتىرىلىرى بولمىغان بولسا، شۇ جەمەت ۋە شۇ فامىلىنىڭ مۇكەممەل نەسەبنامىسىنى تۈزۈپ چىقىشنى مۇھىم خىزمەتلەر كۈنتەرتىپىگە قويۇش لازىم؛

(3) جەمەتلەر ئىچىدىكى ھەرقايسى ئائىلىلەر، شەخسلەر، شۇنداقلا بىر جەمەت كىشىلىرى بىلەن باشقا فامىلىلىك جەمەت كىشىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى نىزا - ئىختىلاپلاردىن ساقلىنىش تەس ئىش. بۇنداق نىزا - ئىختىلاپلار سودا - تىجارەت، مال - مۈلۈك داۋاسى، تۇي - نىكاھ، مىراسخورلۇق قاتارلىقلار-غىچە چېتىلىشى مۇمكىن. جەمەتداشلار ئۇيۇشمىسى شەكىلدىكى جەمەت تەشكىللىرى تىنچلىق، ئورتاق تەرەققىيات پرىنسىپىنى چىقىش قىلىپ، ئاداۋەتلەرنى كېلىشتۈرۈش، ھەمكارلاشتۇرۇش،

ياراشتۇرۇش، پىكىر ئىختىلاپىنى تۇغدىتىش، بىرلىككە كېلىپ جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىشنى ئەملىي خىزمەتلەر قاتارىغا قويۇشى لازىم؛

(4) جەمئەت ئىچىدە بىلىملىك زاتلارنى، ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن يۆلەپ، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ ئىرادىسىنى، تۆھپە يارىتىپ، جەمئەت تارىخىغا شەرەپ كەلتۈرۈشىگە رىغبەت بېرىش لازىم. بۇ جەھەتتە جەمئەتنىڭ شۇ جەمئەتتىكى ئوقۇغۇچىلارغا، قىيىنچىلىقى بار ئىلىم ساھىبلىرىغا قارىتىلغان مۇقىم مۇكاپات فوندى تەسىس قىلىشقا بولىدۇ؛

(5) جەمئەت ئىچىدە پاراۋانلىق ۋە قۇتقۇزۇش، خەير - ساخاۋەت ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشنى ئىلگىرىكى قەرەلسىز ئىختىيارىي ھالەتتىن ئاڭلىق، مۇقىم پائالىيەتكە ئايلاندۇرۇش، بۇنداق قىلىشنى جەمئەتلەر ئۈيۇشمىسى شەكلىدىكى تەشكىلاتنىڭ باش نىشانى ۋە ۋەزىپىسى قىلىش كېرەك. بۇنىڭدا مۇقىم خەير - ساخاۋەت فوندى ياكى پاراۋانلىق ياردەم پۇلى تەسىس قىلىش شەكلىدە، شۇ جەمئەتتىكى ئاغرىق - سىلاق، يېتىم - يېسىر، كەمبەغەل - چۆرىلەرنى يۆلەش ۋە داۋالىتىشقا، چەت ئەلدىكى، ياقا يۇرتتىكى مۇھاجىرلارنىڭ يۇرتىغا قايتىپ كېلىش ياكى يوقلاپ كېتىشىگە ۋە تۇرلۇك ئىمتىھانلارغا قاتناشقۇچىلارنىڭ نەزىر - چىراغ پائالىيەتلىرىگە سەرپ قىلىش - تېخىمۇ ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ؛

(6) ئومۇمنىڭ، يۇرتنىڭ بەختى ئۈچۈن جەمئەت خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ياردەم قىلىش، چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنىڭ يۇرتىغا تەلپۈنۈش، يىلتىز ئىزدەش ئارزۇسىنىڭ ئەملىي ماددىي شەكىللەردە ئىپادىلىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم.

ئەملىيەتتە، جەمئەتلەر ئىچى ۋە سىرتىدا كۆتۈرۈلگەن يىلتىز - ئەجداد ئىزدەش قىزغىنلىقىنى ئەملىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇشنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندىن تېخىمۇ كۆپ تەدبىرلىرى

بولۇشى مۇقەررەر. مەيلى نېمىلا بولمىسۇن، فامىلە قوللىنىش، جەمئەت نەسەبنامىسى ياكى ئائىلە نەسەبنامىسى تۈرغۇزۇش، يىلتىز ئىزدەش — ھامان ئىچكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش بىلەن پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى بىرلەشتۈرۈشنى، تەرتىپلىك، ئۈيغۇن، ئېنىق ۋە نەپىس ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر تورىنىڭ شەكىللەندۈرۈلۈشىنى تۈپ مەقسەت قىلىشلىرى زۆرۈردۇر.

ئاخىرقى سۆز

ھەربىر تارىخىي دەۋرنىڭ ئۆزىگە يارىشا تەقەززاسى، تەلىپى ۋە مۇناسىپ مەدەنىيەت مەسئۇلى بار بولىدۇ. خۇددي شۇنىڭدەك، فامىلە ۋە فامىلىشۇناسلىق بارىسىدىكى ئىزدىنىشلەر ۋە بۇ جەھەتتە مەيدانغا كېلىۋاتقان نەتىجىلەر، بۇ دەۋرنىڭ ئۇيغۇرلارغا قويغان تەلىپى ۋە ھەدىيە ئەتكەن سوۋغىسى بولسا كېرەك. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە فامىلە قوللىنىش توغرىسىدا بەس ـ مۇنازىرە بولماقتا، ئويغاقلار پىكىر قىلماقتا، قەلەمكەشلەر لايىھە تۈزمەكتە، ئەۋلادلار ئۇچۇن نام ـ نىشان غېمى يېيىلمەكتە، يىلتىزلار قېزىلماقتا ۋە ئىزلەنمەكتە...

كەمىنە مۇئەللىپ ئۇيغۇرلاردا فامىلە چىقىپ، بەس ـ مۇنازىرىلەر پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئىككى يىل مابەينىدە توپلىغان ماتېرىياللار، يەكۈنلىگەن تەجرىبىلەر ۋە مۇناسىپ ئويلىنىشلار نەتىجىسىدە مەزكۇر ئەسەرنى يېزىپ چىقتىم ۋە ئاخىرى ئۇيغۇر جامائەچىلىكى بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدۇم. فامىلە قوللىنىش ۋە نەسەبنامە تۈرغۇزۇش بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىزدىنىشلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك نەتىجىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، بۇ ئەسەردە نۇرغۇن نۇقسانلار ۋە ئارتۇقچە پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلىشىدىن ساقلىنىش تەس بولدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇنىڭدا ئۆتمۈش بىلەن ھازىرنى، تارىخ بىلەن ئەمەلىيەتنى، ئىلمىيلىك بىلەن ئاممىبابلىقنى، زۆرۈرىيەت بىلەن مۇمكىنىيەتنى ئىمكانقەدەر تولۇق باغلاشقا ئىجتىھاد كۆرسەتتىم. ئۇنىڭدا فامىلە ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەرگە ئىمكانقەدەر تولۇقراق جاۋاب بېرىشكە تىرىشتىم، ھەمدە مەزكۇر مەسىلىلەر بويىچە باشقا ئىلىم

ساھىبلىرىغا ۋە جامائەچىلىككە تاللاش ۋە ئويلىنىش پۇرسىتىنى قالدۇردۇم. خۇددى نۇرغۇن ئىشلارغىكىگە ئوخشاش، بىز ھەممىمىز ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىلىك مىللەتكە ئايلىنىشى جەريانىدا توختاۋسىز ئىلگىرىلەيمىز. ئىلگىرىلەش داۋامىدا يوقلۇق ئېچىدىن بارلىق، ئەقىلسىزلىك ئېچىدىن ئەقىل، بىخۇدلۇق ئېچىدىن ھوش، ئامالسىزلىق ئېچىدىن چارە تاپىمىز.

مەن بۇ ئەسەرنى يېزىش داۋامىدا، زۆرۈر دەپ قارىغان ماتېرىياللار ۋە ئۇچۇرلاردىن ئىمكانقەدەر تولۇق پايدىلاندىم. كىتابنى يېزىش جەريانىدا بەزى ئىلىم خۇمار دوستلار پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن مېنى تەمىن ئەتكەندىن سىرت، قىممەتلىك پىكىرلىرىنى مەندىن ئايىمىدى. بۇ يەردە ئاشۇلار ئىچىدىكى غەنى سەمەد، سېيىتجان ئابدۇرېھىم سەئىدىي ۋە زۇلپىيە مۇھەممەد لەرگە تەشەككۈر ئېيتىمەن. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا شۇ جاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىدىكى دوكتور دىلمۇرات ئۆمەر كۆپ رىغبەت بەرگەندىن باشقا، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى مۇناسىۋەتلىك خادىملار بىلەن بىرلىكتە ئىقتىسادىي جەھەتتە ياردەمدە بولدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغا ھەم چوڭقۇر رەھمىتىمنى بىلدۇرىمەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلە قوللىنىشى ـ زور تارىخىي ۋەقەدۇر. شۇنداق بولغان ئىكەن، بۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىشلەر تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىشى ۋە ئۇزاققا سوزۇلۇشى مۇقەررەر. بۇ كىتابنىڭ ئاشۇ تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشلەرگە قوشۇلغان بىر ئۇلۇش ھەسسە بولالىشى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىنىڭ بۇ كىتابنىڭ تۇرتكىسىدە فامىلىسى ۋە نەسەب خاتىرىسى بار كىشىلەردىن بولۇپ قېلىشى ـ مۇئەللىپنىڭ ئاخىرقى مۇرادىدۇر، خالاس.

ئەنۋەر سەمەد غەربىي

2002 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، ئۈرۈمچى.

پايدىلانمىلار

1. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، ئۇيغۇرچە. 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ تومىلار.

2. ئوبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 1 ـ ئاي نەشرى، ئۇيغۇرچە.

3. رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، تۈرسۇنئاي ساقى، تۈرسۇن ھوشۇر تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، ئۇيغۇرچە.

4. ئا. راخمان، ر. ھەمدۇللا، ش. خۇشتار: «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، ئۇيغۇرچە.

5. ئابلەت نۇردۇن: «تارىخ ئاتالغۇلىرى تەرجىمە قوللانمىسى». ئىجتىمائىي پەنلەر ژۇرناللىرى نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى 6 ـ ئاي.

6. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى تۈزگەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، ئۇيغۇرچە.

7. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تۈزگەن: «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

8. ئابلىز مۇھەممەد سايرامىي، ئابدۇراززاق توختى: «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، ئۇيغۇرچە.

9. ئابلىز مۇھەممەد سايرامىي: «سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخىي شەخسلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، ئۇيغۇرچە.

10. مۇھەممەد رېھىم سايىت، ئىسرائىل يۇسۇپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ژەسقىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

11. ئابلىز مۇھەممەد سايرامىي: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت سەنئىتىگە دائىر ماقالىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، ئۇيغۇرچە.

12. ئابدۇكېرىم راخمان باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.

13. لېۋىس. ھېنرى. مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، باباخان تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، ئۇيغۇرچە.

14. ئا. ۋ. گابائىن: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ھايات»، زورۇشەن تەرجىمىسى، تۈرپان شەھەرلىك تەزكىرە ـ تەھرىرلىك ئىشخانىسى 1989 ـ يىلى 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

15. ئا. بېرنىشتام: «6 ~ 8 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇرخۇن ـ يېنىسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۈزۈمى»، ياڭنا تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.

16. «ئەل مۇنجىد فىللۇغەت». لېۋان، بېيروت شەرق كۇتۇبخانىسى تۈزگەن، 1996 ـ يىلى نەشرى، ئەرەبچە.

17. «پارسچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، سودا كىتاب ئىدارىسى نەشرى، 1997 ـ يىلى 3 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى. 18. ئابلىمىت ئەھەت، دىلدار مەتىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»،

شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، ئۇيغۇرچە.
19. خۇجنىخۇا، خۇاڭ رۇن‌خۇالار رەتلىگەن: «ئىدىئولوگىيە مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە سېلىشتۇرما نۇسخا.
20. چېن زۇنۇاڭ، چيەن ۋېن: «خۇنەن ئۇيغۇرلىرى»، ئابلەت نۇردۇن، جۇمەخۇنلار تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، ئۇيغۇرچە.
21. تيەن ۋېيجياڭ: «موڭغۇللار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.
22. چېن لىيەنچىڭ: «جۇڭگودىكى قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات»، جىلىن مەدەنىيەت تارىخ نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى تۇنجى نەشرى، خەنزۇچە.
23. ياۋۇپېيۇەن: «جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى خۇ (غۇز) لارنىڭ فامىلىلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى، 1958 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە.
24. خې شياۋمىڭ: «ئىسىم ـ فامىلە ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتى»، خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.
25. دۇشۇزېڭ: «جۇڭگو ۋە ئىنگلىز تىللىق دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۇرپ ـ ئادىتى ئۈستىدە سېلىشتۇرما»، چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇش ـ تەتقىقاتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.
26. دوڭ جاۋ: «خەلق پەرھىزلىرى ۋە قۇت بەلگىلىرى ھەققىدە ئومۇمىي رىسالە»، سەنخۇەن (ئۇچ ھالقا) نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.
27. جاڭ لىيەنفاڭ: «چەت ئەللىكلەرنىڭ ئىسىم ـ فامىلە

سى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.
28. جاڭ لىيەنفاڭ: «جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلە سى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.
29. ۋاڭ چۈەنگېن «جۇڭگو فامىلىلىرىنىڭ مەدەنىيەت يېشىمى». ئىنتىپاق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 1 ـ ئاي نەشرى، خەنزۇچە.
30. تيەن زىچېڭ، دۇخوڭبىن. «يوغۇر ئۇرپ ـ ئادەتلىرى»، گەنسۇ مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى. خەنزۇچە. 31. ناري بىلىگې: «ئىسىم ـ فامىلە»، مەزكەر مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.
32. «ئوكيانۇس» (سىغدالغان نۇسخىسى)، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.
33. جۇڭگو تارىخنامىلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلەر.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئالىمجان تاھىر
مەسئۇل كوررېكتورى: سەنەۋەر ئىبراھىم
زەمىرە پىدائى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئابلىكىمجان زۇنۇن جەۋلانى

ئۇيغۇرلاردا فامىلە

ئاپتورى: ئەنۋەر سەمەد غەربىي

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى348№)
شىنجاڭدىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ رەڭلىك مېتال سانائىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر، 1/32
باسما تاۋىقى: 11.75 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2002 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2002 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1—3000
ISBN 7—228—07752—0/K. 1077
باھاسى: 16.00 يۈەن